

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА

Система практик у
професійній підготовці
ПСИХОЛОГІВ

Навчально - методичний посібник

Тернопіль, 2017

УДК 159.9:378.147.88
ББК 88р
П 69

*Рекомендовано
до друку Вченою Радою Тернопільського
національного педагогічного університету імені
Володимира Гнатюка (протокол № 7 від 23.01.2017 р.)*

Рецензенти:

З.С. Карпенко – доктор психологічних наук, професор
І.М. Періг – кандидат психологічних наук, доцент
О.І. Мешко – кандидат психологічних наук, доцент

Система практик у професійній підготовці психологів.
Навчально-методичний посібник / за заг. ред.
Г.К. Радчук. – Тернопіль: ТНПУ, 2017. – 416 с.

У посібнику розкриті основні завдання, особливості організації та проведення практики в процесі підготовки фахівців психологів у вищих навчальних закладах. Наводиться апробована модель системи практик, яка зорієнтована на відпрацювання студентами професійних умінь і навичок в основних видах діяльності психолога (профілактичному, діагностичному, корекційному, консультаційному, реабілітаційному та ін.).

Для студентів, викладачів, а також усіх фахівців, які працюють у сфері практичної психології.

УДК 159.9:378.147.88
ББК 88р

© З.М. Адамська, І.П. Андрійчук, О.М.Воронкевич,
Г.Ф.Гончаровська, В.Р.Олексюк, Г.К. Радчук,
Г.М. Свідерська, О.В. Тіунова, О.М.Шевченко,
М.М. Шпак, С.В.Чопик, І.М. Чорна,
2017

З М І С Т

	Вступ	4
1.	Загальна характеристика системи практик	11
2.	Ознайомлювальна практика	26
3.	Профілактична практика	29
4.	Діагностико-корекційна практика	42
5.	Реабілітаційна практика	233
6.	Консультаційна практика	260
7.	Переддипломна практика	284
	Рекомендована література	411

ВСТУП

Складні політичні, соціальні та економічні перетворення, які відбуваються сьогодні в усіх сферах суспільного буття, зумовили потребу розробки нових підходів і шляхів до вирішення особистісних проблем людини. Усе більшої актуальності у цьому контексті набуває професія психолога. Допомогати людині реалізовувати свій потенціал, жити на повну силу, досягати злагоди з довкіллям, знайти своє домірне місце у суперечливому світі – далеко не повний перелік завдань, котрі стоять перед психологом на сучасному етапі розвитку суспільства.

Підготовка фахівців з даної спеціальності здійснюється в Україні, починаючи з 1991 року, однак ще й сьогодні триває процес її становлення, розробка основних концептуальних засад і постійний пошук змісту підготовки спеціалістів та ефективних форм навчання.

У відповідності до законів України „Про освіту”, „Про вищу освіту”, положень про державний вищий заклад освіти, про організацію навчального процесу у вищих навчальних закладах, положення про організацію виробничої і педагогічної практик, освітньої програми підготовки фахівця з вищою освітою за спеціальністю „Психологія” висуваються вимоги до теоретичних та прикладних знань випускників, практичних умінь і навичок професійної діяльності психолога.

Водночас загальна тенденція інтеграції сучасної вищої освіти України у загальноєвропейський освітній простір гостро актуалізує проблему програмно-методичного забезпечення процесу підготовки майбутніх фахівців у відповідності до вимог кредитно-трансферної системи організації навчання.

Однією із вагомих віх, пов'язаних з модернізацією освітньої діяльності в контексті сучасних європейських стандартів, є новий підхід до професійної освіти фахівців психологів. Особливості професії психолога найбільш чітко та різнобічно відображаються в освітній програмі. Саме вона визначає конкретні компетентнісні характеристики фахівця та обумовлює програму його підготовки у вищому навчальному закладі. Освітня програма є складовою державного стандарту освіти – сукупності норм, які визначають вимоги до підготовки фахівця. Освітня програма – це система освітніх компонентів на відповідному рівні вищої освіти в межах спеціальності, що визначає вимоги до рівня освіти осіб, які можуть розпочати навчання за цією програмою, перелік навчальних дисциплін і логічну послідовність їх вивчення, кількість кредитів ЄКТС, необхідних для виконання цієї програми, а також очікувані

результати навчання (компетентності), якими повинен оволодіти здобувач відповідного ступеня вищої освіти.

Підготовка фахівців психологів здійснюється на підставі навчального плану, навчальних програм усіх дисциплін, передбачених навчальним планом, переліку компетентностей психолога з позначенням тих дисциплін навчального плану, у процесі засвоєння яких у студента формуються визначені компетентності.

Професійну психологічну освіту поділяють на теоретичні та практичні компоненти. На сьогодні склалася трьохрівнева психологічна освіта: 1) теоретична психологічна підготовка; 2) практична психологічна підготовка; 3) спеціальна практична підготовка.

1. Загальнопсихологічна теоретична підготовка передбачає оволодіння знаннями із загальної психології, психофізіології, історії психології, диференціальної психології, експериментальної психології, патопсихології, психології особистості, окремих галузей прикладної психології (педагогічної, вікової, соціальної, політичної, юридичної тощо).

2. Практична психологічна підготовка передбачає оволодіння знаннями про методи та прийоми роботи у певному напрямку практичної психології: психодіагностиці, психокорекції, психотерапії, психоконсультації тощо.

3. Спеціальна практична підготовка передбачає оволодіння прийомами і досвідом роботи у конкретній сфері: сімейне консультування, управлінське консультування, соціально-психологічний тренінг комунікативності, психологічний супровід дітей з емоційними розладами, психокорекція тривожності, патопсихологічна діагностика дітей тощо.

Ці рівні розрізняються не лише за змістом, але і за формою організації занять. На рівні загальнопсихологічної теоретичної підготовки основу складають відомості, які накопичувала психологія у процесі свого існування та розвитку, тому використовується аналітико-синтетичний спосіб організації навчального матеріалу: аналіз психологічних явищ, опис законів, структури науково-психологічних знань та психологічних галузей. Результатом є система знань із теоретичної та прикладної психології.

На рівні практичної підготовки результатом є сформований «психологічний світогляд» майбутнього фахівця, тобто здатність студента бачити світ очима психолога та будувати свою професійну діяльність на його основі з використанням відповідних методів та прийомів. Має місце заглиблення у

практичну проблематику, орієнтація на реконструкцію та розв'язання психологічних проблем інших людей тощо. Форми навчання – соціально-психологічний тренінг, інтерактивні форми (ділові та рольові ігри, метод кейсів, мозаїка тощо), різні види практик (ознайомлювальна, профілактична, діагностична, корекційна, реабілітаційна, консультаційна, переддипломна), лабораторні та практичні заняття.

Результатом навчання на третьому рівні є навички та вміння практично-психологічної роботи, володіння набором консультативних технік, корекційних прийомів, діагностичних методик, уміння їх адекватно використовувати у конкретній ситуації надання психологічної допомоги.

Психологічна практика є найбільш відповідальним етапом підготовки фахівців на другому та третьому рівнях. Окрім того, вона дає можливість студентам перевірити на практиці набуті теоретичні знання, а також переконатись у правильності обраного професійного шляху та здатності працювати в даній галузі.

До останнього часу підготовка психологів мала більш академічний характер. Володіючи необхідною психологічною інформацією, фахівцям важко було її практично використовувати. Перш за все це пов'язано з недостатньою розробкою методичних питань у цій сфері.

Аналіз практичної діяльності психологів показує, що професійні труднощі частіше всього пов'язані з технологічними аспектами практичної роботи, починаючи із загальної організації праці, шляхів і способів взаємодії з дорослими та дітьми і закінчуючи конкретними методиками, які використовуються в роботі з різними віковими групами. Тому дуже важливо у підготовці психологів практиків акцент робити на прикладному характері одержаних знань. Майбутнім психологам необхідно розвивати свій рефлексивний потенціал, оволодіти навичками самоаналізу й цілісного аналізу ситуації спілкування, потрібно учитись працювати в ситуації “тут і тепер”, розвивати вміння займати партнерську позицію, здійснювати реальне управління груповим процесом та індивідуальною психокорекцією, яка ґрунтується на результатах психодіагностики.

Відтак, специфіка професійної діяльності психолога, яка потребує вміння застосовувати знання на практиці, професійної компетентності і високої відповідальності, визначає особливу важливість формування фахових умінь і навичок, а також певних професійно значущих особистісних якостей власне під час підготовки майбутніх психологів. Цілеспрямоване

формування необхідних практичних умінь та навичок та їх удосконалення забезпечується через організацію навчальної психологічної практики, яка виступає найважливішою ланкою в системі підготовки спеціаліста будь-якого фаху.

Особливості підходів до організації навчальної практики майбутніх психологів зумовлені низкою специфічних ознак професійної діяльності. Зокрема, особливість практики визначається досить широким спектром закладів, в яких може працювати психолог. Він включає всі освітні заклади різних рівнів і типів, заклади і служби інших установ (соціального захисту населення, охорони здоров'я, юстиції), громадські організації, які надають різні види психологічної допомоги дітям і дорослому населенню. Така діяльність має свою специфіку у кожному окремому закладі чи службі.

Практична підготовка студентів вищих навчальних закладів є обов'язковим компонентом освітньо-професійної програми для здобуття кваліфікаційного рівня і має на меті набуття студентами професійних навичок та вмінь. Ця підготовка здійснюється в умовах професійної діяльності під організаційно-методичним керівництвом викладачів вищого навчального закладу та спеціалістів з даного фаху.

Програма практичної підготовки та терміни її проведення визначаються навчальним планом. Її організація регламентується Положенням про проведення практики студентів вищих навчальних закладів України. Основна мета практики – отримання і усвідомлення студентами досвіду професійної діяльності при виконанні основних професійних функцій.

Психологічна практика є інтегруючим і стрижневим компонентом особистісно-професійного становлення фахівця, який передбачає оволодіння різними видами професійної діяльності й формування потреби професійного самовдосконалення через самопізнання, самовизначення студента в різних професійних функціях у реальних умовах. Вона надає студентам можливість апробації і розвитку професійно значущих якостей та опанування основами роботи з дітьми різних вікових категорій, їх батьками і вчителями.

Мета психологічної практики – формування професійних умінь та особистісних якостей фахівця гуманістичної спрямованості і на їх основі оволодіння видами професійної діяльності на рівні, який відповідає освітньо-кваліфікаційній програмі підготовки спеціаліста з психології.

Завдання психологічної практики:

- 1) поглиблення і удосконалення теоретичних знань і встановлення

- їх зв'язку з практичною діяльністю;
- 2) розвиток особистісних якостей, необхідних психологу в його професійній діяльності;
 - 3) формування професійних умінь і навичок: комунікативних, організаційних, діагностичних, проєктувальних, просвітницьких, прогностичних, аналітичних, рефлексивних тощо;
 - 4) знайомство з основними типами закладів, в яких надається психологічна допомога різним категоріям населення: освітніми, спеціальними профілактичними закладами (дитячі притулки і розподільники), соціальними службами, відділами у справах неповнолітніх, громадськими організаціями, центрами дозвілля і творчості дітей, закладами літнього відпочинку дітей і підлітків тощо;
 - 5) засвоєння сучасних психологічних технік і методів групової та індивідуальної роботи діагностичного, корекційного, консультативного, профілактичного, просвітницького та реабілітаційного характеру з різними категоріями клієнтів у дитячому, молодіжному та дорослому середовищі;
 - 6) створення умов для розвитку здібностей і самореалізації студента, для формування його власного стилю діяльності;
 - 7) формування у студентів творчого та дослідницького підходів до професійної діяльності;
 - 8) розвиток навичок професійної рефлексії.

Програма психологічної практики базується на наступних *принципах*:

- *зворотнього зв'язку* теоретичного навчання і практики (застосування на практиці теоретичних знань про людину і суспільство, усвідомлення їх значущості для професійної діяльності; закріплення при вивченні теоретичних дисциплін емпіричних знань, отриманих на практиці);
- *послідовності* (поетапне засвоєння всього комплексу професійних умінь навичок, почергове оволодіння всіма професійними функціями фахівця);
- *наступності* (змістовий зв'язок усіх видів практики);
- *динамічності* (поступове ускладнення завдань різних видів практики, розширення спектру соціальних ролей і видів діяльності, в які включається студент, збільшення обсягу і ускладнення змісту діяльності);
- *поліфункціональності* (одночасне виконання під час практики різних професійних функцій та оволодіння в різних видах практики різними професійними ролями);
- *перспективності* (знайомство зі сферами психологічної діяльності з урахуванням їх перспективного розвитку);

- *вільного вибору* (врахування інтересів і потреб як студентів, так і керівників практики через вибір місця проходження практики, змісту її окремих завдань);
- *співпраці* (створення під час практики таких умов, при яких стосунки між студентом і керівником практики будуються на пріоритеті довіри і партнерства, що дає змогу студентові усвідомлювати себе самостійним суб'єктом професійної діяльності).

Технологія практичної діяльності психолога, яка представлена в даному навчально-методичному посібнику, відображає систему практичної підготовки фахівців за спеціальністю «Психологія». Дана система практичної підготовки майбутніх психологів апробована впродовж 15 років на кафедрі практичної психології Інституту педагогіки та психології Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Різні види практики тісно взаємопов'язані і здійснюються в певній системі і послідовності. Профілактична, психодіагностична, психокорекційна, реабілітаційна, психоконсультаційна та переддипломна практики мають великі потенційні можливості для професійного самовизначення і самовдосконалення майбутніх фахівців. Усі види практики виконують освітню, розвивальну і виховну функції, спрямовані на професійне становлення фахівця. Загалом представлена система практик дає майбутньому фахівцю цілісне уявлення не лише про те, *що* робити, але і про те, *як* це робити.

Таким чином, психологічна практика студентів є цілісною системою, що складається з певних структурних компонентів (певних видів практики). Складовими практичної підготовки студентів до професійної діяльності психолога є:

1. Ознайомлювальна практика.
2. Профілактична практика.
3. Діагностико-корекційна практика.
4. Реабілітаційна практика.
5. Консультаційна практика.
6. Переддипломна практика.

Отже, робота студента-практиканта включає в себе декілька напрямків і видів діяльності, які поступово ускладнюються від курсу до курсу. Формування і вдосконалення професійних знань та вмінь майбутнього психолога – процес трудомісткий і довготривалий, що з необхідністю вимагає розробки відповідного методичного супроводу під час перебування студентів на психологічній практиці. Тому у навчально-методичному посібнику представлена не лише цілісна система

практичної підготовки майбутніх фахівців із спеціальності «Психологія» за вимогами кредитно-трансферної системи з врахуванням специфіки завдань та змісту кожного з видів практики, але й відповідні детальні методичні рекомендації як для студентів, так і для викладачів-методистів.

Даний навчально-методичний посібник є колективною працею членів кафедри практичної психології Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Зокрема, у підготовці методичних матеріалів взяли участь проф. Г.К.Радчук (вступ, розділи 1, 4), доц. І.М.Чорна (розділ 2), доц. Г.М.Свідерська (розділ 3), доц. З.М.Адамська, викл. Г.Ф.Гончаровська, доц. О.В.Тіунова, доц. С.В.Чопик (розділ 4), доц. З.М.Адамська, викл. О.М.Шевченко (розділ 5), доц. І.П.Андрійчук (розділ 6), викл. О.М.Воронкевич, доц. В.Р.Олексюк, доц. М.М.Шпак (розділ 7).

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА СИСТЕМИ ПРАКТИК

**ВИМОГИ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ
СТУДЕНТІВ**

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ СТУДЕНТАМ-ПРАКТИКАНТАМ

- ✓ **Орієнтовна схема індивідуального плану**
- ✓ **Загальні рекомендації щодо ведення щоденника**
- ✓ **Орієнтовні схеми звітної документації**
- ✓ **Орієнтовна схема відгуку групового керівника**

ВИМОГИ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ СТУДЕНТІВ

Психолог повинен бути підготовлений до активної творчої і соціальної діяльності. Фахівець, володіючи високим рівнем професійної підготовки, забезпечує соціальне замовлення суспільства в сфері прикладної психології. Він зобов'язаний безупинно поповнювати свої знання, уміти на практиці застосовувати принципи наукової організації праці, володіти передовими методами керування; володіти широкою ерудицією і культурою, уміти діалектично мислити, аргументовано відстоювати свою точку зору. Він повинен володіти навичками роботи в колективі, уміти створювати в ньому позитивний психологічний клімат, забезпечуючи емоційне благополуччя і комфортне спілкування в умовах навчально-виховного процесу.

Психолог, що працює в школі, забезпечує повноцінний психічний розвиток дітей, керуючись інтересами кожної дитини і завданнями його всебічного і гармонійного виховання. Здійснюючи індивідуальний підхід до учнів, визначає їх здібності, особливості розвитку на різних вікових етапах, формує здібності до самовиховання.

Психолог організовує роботу з психологічної підтримки і психологічної корекції особистості у випадках відхилення або затримки психічного розвитку; надає психологічну допомогу батькам і вчителям у їхніх взаєминах з дітьми різного віку, прогножуючи і попереджаючи різні відхилення і порушення в становленні і розвитку їхньої особистості з орієнтацією на профілактику й усунення таких порушень у складних вікових перехідних періодах; бере безпосередню участь у розробці спеціальних навчальних програм соціального розвитку, проєктів психологічної підтримки талановитих дітей.

Фахівець в галузі практичної психології здійснює популяризацію психологічних знань серед вчителів і батьків, вирішує науково-практичні задачі діяльності соціальних груп і колективів, проблеми міжособистісного спілкування, уживає конструктивних заходів вирішення конфліктів і взаємодій у різних педагогічних ситуаціях у навчально-виховних установах.

Психолог повинен **знати**:

- основи фундаментальних наук про людину, що включають філософський, антропологічний, соціологічний, педагогічний і культурологічний аспекти його вивчення;
- основи наукового людинознавства і соціальну картину світу;
- основні нормативні документи, постанови і юридичні акти, що визначають взаємини людини і різних соціальних

інститутів, зокрема, Загальну декларацію прав людини, Конвенцію про права дитини;

- новітні досягнення психологічної науки в цілому, а також дитячій і педагогічній психології, практичній психології;
- методологічні принципи і методи дослідження психологічної науки, історію і сучасні тенденції розвитку світової психології, основні закономірності психічних явищ і відкриття в області психології і їхнє прикладне значення;
- психологію пізнавальних процесів, механізми і закономірності прояву і розвитку пізнавальної діяльності особистості;
- основи соціальної психології і психології міжособистісних стосунків;
- соціально-психологічні феномени групи і суспільства;
- шляхи соціалізації особистості;
- психологію спілкування і розвитку умінь ефективного спілкування;
- основи психодіагностики і основні психодіагностичні методики, особливості діагностичної роботи в шкільних умовах, процедуру й етапи здійснення діагностико-корекційної роботи, і діагностико-розвивальної роботи;
- основи психопрофілактичної роботи в умовах школи, діагностику і корекцію професійного й особистісного самовизначення учнів;
- основні види і методи психологічного консультування, специфіку проведення індивідуальних і групових консультацій з питань навчання і розвитку особистості, життєвого самовизначення, спілкування, взаємин з батьками, однолітками і вчителями;
- етику професійної діяльності шкільного психолога, що включає дотримання ним персональної професійної відповідальності за правильність психологічного діагнозу, адекватність використовуваних діагностичних і корекційних методів, обґрунтованість рекомендацій.

Психолог повинен **уміти**:

- застосовувати отримані теоретичні знання й уміння для розв'язання педагогічних, навчально-виховних, корекційних завдань з обліком індивідуальних, вікових особливостей учнів, умов їхнього навчання і виховання;
- застосовувати на практиці сучасні науково обґрунтовані методи діагностичної, розвивальної, психокорекційної і психопрофілактичної роботи;

- проводити психопрофілактичну, психодіагностичну і психокорекційну роботу з розвитку учнів, а також психологічне консультування і психологічну просвіту вчителів, учнів і батьків;
- визначати оптимальні програми психологічної підтримки і корекції психічного розвитку учнів з метою створення найкращих умов для їхнього індивідуального розвитку;
- проводити порівняльний аналіз різних психологічних систем, підходів, методів виховання і корекції з метою виявлення їхнього розвиваючого ефекту і вироблення відповідних рекомендацій;
- застосовувати адекватні до поставлених завдань ефективні і доцільні форми психологічного консультування в роботі з учнями, вчителями і батьками;
- надавати необхідну і можливу допомогу адміністрації і педагогічному колективу у вирішенні проблем, пов'язаних із забезпеченням повноцінного психічного розвитку дітей, індивідуального підходу до дитини, враховуючи при цьому конкретні обставини і керуючись принципом «не нашкодь», тобто приймати рішення і вести роботу у формах, що виключають можливість нанесення шкоди здоров'ю, честі, достоїнству учнів, педагогів або інших осіб;
- проводити психологічне обстеження дитини з метою визначення протікання її психічного розвитку, відповідності розвитку віковим нормам і забезпечення індивідуального підходу в процесі виховання і навчання, допомоги в професійному й особистісному самовизначенні;
- здійснювати діагностику міжособистісних стосунків дітей з дорослими й однолітками, виявляти психологічні причини порушення спілкування, розвивати уміння ефективного спілкування, проводити тренінги спілкування;
- сприяти розвитку психологічно доцільних міжособистісних взаємин у навчально-виховних колективах, здійснювати заходи щодо попередження і зняття психологічної напруженості в членів педагогічного колективу, профілактики конфліктних ситуацій;
- аналізувати, узагальнювати і поширювати передовий педагогічний досвід, систематично підвищувати свою професійну кваліфікацію: орієнтуватися в науковій, науково-методичній літературі, що видається як у нашій країні, так і за рубежом; застосовувати сучасні педагогічні й інформаційні технології обробки і використання наукової інформації;

- здійснювати науково-дослідну і методичну діяльність по вивченню і впровадженню сучасних досягнень в галузі практичної психології;
- популяризувати і роз'яснювати результати новітніх психологічних досліджень, формувати у вчителів потребу в психологічних знаннях, бажання використовувати їх у роботі з дитиною.

Програма проходження кожного виду практики передбачає наступні **етапи**

№ п/п	Етапи	Завдання етапів
1.	Підготовчий	Вирішення організаційних питань: укладання угод з установами, де передбачено проходження практики, розподіл студентів у визначені заклади, закріплення за ними викладачів – методистів та спеціалістів відповідних закладів. Проведення настановчих конференцій.
2.	Основний	Знайомство з умовами проходження практики. Виконання програми практики. Оформлення поточної документації.
3.	Підсумковий	Підготовка звіту про проходження практики. Підведення підсумків практики. Аналіз виконаних завдань і труднощів. Підсумкова конференція за участю працівників закладів, де відбувалась практика.

Графік

проходження студентами окремих видів практичної підготовки

Курс	Семестр	Вид практики	Кількість кредитів
1	1	Ознайомлювальна	2
3	5	Профілактична	3
3	6	Діагностико-корекційна	8
4	7	Реабілітаційна	4
4	8	Консультаційна	6
5	10	Переддипломна	8

На час проходження психологічної практики студенти-практиканти мають такі **обов'язки**:

- до початку практики одержати від керівника практики факультету або фахової кафедри інформацію щодо порядку оформлення необхідних документів;
- своєчасно прибути на базу практики;
- своєчасно виконувати всі види робіт, передбачених програмою практики і відповідними інструкціями, старанно готуватись до кожного заняття і проведення різноманітних заходів;
- бути зразком організованості, дисциплінованості, ввічливості, працьовитості;
- проявляти свою професійну компетентність;
- організовувати свою роботу відповідно до вимог, правил внутрішнього розпорядку закладу (служби, організації, установи), в якій він проходить практику, розпоряджень адміністрації і керівників практики;
- після закінчення практики студент протягом трьох днів завершує підготовку необхідних методичних матеріалів та документації.

На період практики один із числа студентів групи, яка проходить практику в даному закладі (установі, організації), призначається старостою групи. В обов'язки старости входить здійснювати загальну організацію роботи студентів групи, узгоджувати взаємодію студентів та керівників практики, повідомляти студентів про колективні консультації і семінари, виконувати доручення керівників практики, вести облік відвідування студентами практики.

Студенти – практиканти мають наступні **права**:

- з усіх питань, які виникають під час практики, звертатись до керівників практики університету, адміністрації, працівників закладів установи, організації;
- вносити пропозиції щодо вдосконалення підготовки студентів до практики, її організації та проведення;
- брати участь у зборах, нарадах, конференціях та інших заходах закладу (установи, організації), де він проходить практику;
- користуватись бібліотекою, кабінетами і навчально-методичними посібниками даного закладу (установи, організації).

Обов'язки керівників практики, адміністрації закладів (служб, установ, організацій)

Керівник практики факультету (завідувач відділу практики навчального закладу):

- здійснює підбір закладів (служб, установ, організацій) для практики студентів факультету;
- забезпечує планування, організацію та облік результатів усіх видів практики на факультеті, складає загальнофакультетський план-графік її проведення, проект наказу про розподіл студентів для проходження практики;
- спільно із керівником практики фахової кафедри встановлює зв'язок з базами практики, розподіляє студентів по закладах (установах, організаціях);
- спільно з деканатом бере участь в організації та проведенні настановчої і підсумкової конференції на факультеті;
- координує роботу групових керівників, адміністрації і працівників закладів (служб, установ, організацій), вибірково відвідує служби (установи, організації), усуває недоліки в організації практики;
- вивчає звітну документацію практикантів курсу і оцінює їх роботу;
- організовує проведення підсумків практики;
- вносить пропозиції щодо вдосконалення практики, бере участь в обговоренні питань організації практики на засіданнях кафедри і ради факультету;
- складає загальнофакультетський звіт про підсумки навчально-виховної практики, представляє його деканові факультету і в навчальну частину університету.

Керівник практики фахової кафедри:

- організовує і проводить настановчу і підсумкову конференції з переддипломної практики;
- здійснює безпосереднє керівництво практикантами;
- разом з директором закладу (служби, установи, організації) або його заступником розподіляє студентів по робочих місцях;
- затверджує індивідуальні плани роботи студентів, контролює їх виконання, організовує аналіз проведеної студентами роботи;
- інформує студентів про систему звітності з практики;
- інформує кафедру про хід практики;

- перевіряє звітну документацію студентів про роботу за час практики і разом з методистами від закладу (служб, організацій, установ) виставляє оцінку за практику;
- складає письмовий звіт про проведення практики із зауваженнями та пропозиціями щодо її вдосконалення, який подається керівнику практики факультету (завідувачу відділу практики навчального закладу).

Директор (завідувач) закладу (служби, установи, організації) :

- організовує практику у відповідності до угоди та програми практики;
- забезпечує нормальні умови для проведення практики, проводить роботу з працівниками з питань практики;
- ознайомлює студентів із змістом та основними напрямками діяльності служб (установ, організацій), штатом, документацією, особливостями роботи;
- разом з керівником практики фахової кафедри розподіляє студентів;
- відвідує (вибірково) заняття (заходи) практикантів і бере участь у їх обговоренні;
- проводить наради на початку і в кінці практики.

Працівник закладу (служби, установи, організації), методист:

- ознайомлює закріплених за ним студентів із змістом і особливостями своєї роботи;
- разом з керівником практики фахової кафедри розподіляє між студентами види роботи;
- залучає практикантів до роботи з дітьми;
- консулює студентів при підготовці їх до виконання завдань практики;
- бере участь в аналізі та оцінці роботи, проведеної студентами;
- бере участь у нарадах з практики адміністрації служби (установи, організації), а також, при можливості, у підсумковій конференції за результатами практики.

Система оцінювання проходження практики

Практика проводиться з метою перевірки теоретичних знань, одержаних студентами під час навчання, а також набуття практичних навичок роботи.

За період проходження практики студентам-практикантам необхідно ознайомитись з такими видами роботи: діагностування, консультування, корекція, психологічна просвіта і профілактика. Студенти-практиканти працюють з різними віковими категоріями дітей та молоддю, а також з педагогами та батьками. Під час практики студенти спостерігають за роботою психолога, ведуть відповідну документацію, відвідують корекційні та тренінгові заняття, батьківські збори, виховні години та уроки окремих вчителів (за згодою останніх); беруть участь у виїзних відеолекторіях, просвітницьких заходах з профілактики негативних явищ у молодіжному середовищі.

Другий етап практики – самостійна робота. Студенти за допомогою психолога та методиста готують та проводять відповідні заняття з дітьми різних вікових груп та молоддю, діагностують, аналізують результати, проводять відповідні корекційні заняття, дають консультації клієнтам психологічних служб.

Оцінювання результатів практики проводиться у відповідності з наступними характеристиками:

- знання теоретичного матеріалу (вікової, педагогічної, соціальної, диференціальної психології, психодіагностики, корекції та консультування);
- вміння користуватися діагностичним інструмента-рієм;
- вміння робити аналіз та інтерпретацію одержаних результатів;
- навички спілкування з дітьми різних вікових категорій та молоддю;
- творчий підхід в організації та проведенні занять (розробка та оформлення роздаткового матеріалу, використання оригінальних вправ, музики та ін.);
- кількість та якість проведених заходів (діагностування, корекційні заняття, консультування педагогів та батьків, виступи на батьківських зборах, виховні години з психологічних проблем);
- систематичність відвідування;
- повнота та якість оформлення необхідної документації.

Загальна оцінка виставляється методистом та психологом закладу після попереднього обговорення.

Практика завершується диференційованим заліком, результати якого заносяться в екзаменаційну відомість і виставляються у залікових книжках студентів.

Підсумки практики

У триденний термін після закінчення практики студенти здають всю необхідну документацію методисту чи керівнику групи. Не пізніше, ніж через два тижні після завершення практики проводиться заключна конференція на факультеті. Її мета - проаналізувати і узагальнити результати практики, відзначити успіхи та недоліки у її підготовці та проведенні. Від кожної установи виступає доповідач (як правило староста групи), який узагальнює результати роботи. За підсумками психологічної практики студентам виставляється диференційований залік у залікову книжку.

Вважається, що студент, який не проходив практику, або робота якого під час практики визнана незадовільною, не виконав навчального плану даного семестру. Йому за рішенням деканату може бути надана можливість повторного проходження практики без відриву від навчальних занять. Коли студент повторно отримав негативну оцінку з практики при комісії, ректор навчального закладу вирішує питання про його відрахування.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ СТУДЕНТАМ-ПРАКТИКАНТАМ

Перший документ, який розробляє студент-практикант є його індивідуальний план, оскільки в ньому передбачаються усі види діяльності навчальної програми практики. Індивідуальний план оформляється на стандартних аркушах за такою схемою:

Орієнтовна схема індивідуального плану

*Зразок
титульної сторінки*

“Затверджую”
Керівник-методист _____
(підпис)

Індивідуальний план роботи

студента _____
(прізвище, ім'я, по-батькові)

групи _____

факультету _____

університету _____

на час психологічної практики

з _____ до _____ року

у закладі _____

Психолог закладу _____

№ п/п	Зміст і види роботи	Термін виконання	Облік виконання
I.	ПІДГОТОВКА ДО ПРАКТИКИ		
1.	Участь у настановчій конференції з питань організації і проведення практики		
2.	Ознайомлення із закладом, роботою психологічної служби		
3.	Ознайомлення з планом роботи психолога		
4.	Ознайомлення з формуванням та веденням документації (річним планом роботи, журналом обліку роботи, тижневим графіком роботи, протоколами психодіагностичної, корекційної, консультативної та іншої роботи тощо)		
5.	Складання індивідуального плану роботи		
II.	ПСИХОДІАГНОСТИЧНА РОБОТА		
III.	КОРЕКЦІЙНО-РОЗВИВАЛЬНА РОБОТА		
IV.	КОНСУЛЬТАЦІЙНА РОБОТА		
V.	ПРОФІЛАКТИЧНА РОБОТА		
VI.	ПРОСВІТНИЦЬКА РОБОТА		

Загальні рекомендації щодо ведення щоденника

Під час проходження психологічної практики студент зобов'язаний кожного дня заповнювати щоденник.

1. Щоденник повинен відображати роботу студента-практиканта кожного дня.
2. У щоденнику повинні бути відображені:
 - а) графік роботи;
 - б) щоденний аналіз діяльності студента-практиканта;
 - в) аналіз та оцінка відвіданих заходів інших студентів-практикантів чи психолога закладу.
3. Студент зобов'язаний своєчасно та регулярно вести записи у щоденнику.

Наведемо зразок його оформлення.

Титульна сторінка

Щоденник практики

студента-практиканта _____
 практика проходить у _____
 міста, села _____
 з _____ до _____ року
 методист з психології _____
 психолог закладу _____

Схема ведення щоденника

<i>Дата</i>	<i>Зміст роботи</i>	<i>Аналіз і оцінка</i>

У щоденнику повинен бути представлений детальний опис кожного дня практики. Спостереження за роботою психолога, студентів, які також проходять практику, подаються разом з аналізом і оцінкою побаченого.

Орієнтовні схеми звітної документації

Орієнтовна схема звіту студента-практиканта

Титульна сторінка

З В І Т

про психологічну практику

студента _____

(прізвище, ім'я, по-батькові)

групи _____

факультету _____

університету _____

у закладі _____

(міста, села) _____

в період з _____ до _____ року

При написанні звіту необхідно відзначити кількість занять відвіданих у психолога та інших практикантів, що нового, корисного для себе побачив на заняттях, чого навчився. Кількість самостійно проведених занять, консультацій, зборів, діагностичних методик. Труднощі і недоліки в підготовці і проведенні вказаних видів роботи.

Оцінка особистих умінь, набутих під час психологічної практики. Наскільки практикант впорався з такими видами роботи, як складання конспекту заняття, підбір необхідної літератури, наочності, технічних засобів.

Індивідуальна робота з учнями, клієнтами, дітьми та її результати. Практична допомога надана закладу (виготовлення наочності, роздаткового матеріалу тощо).

Зміст і форми методичної допомоги, яку надавали груповий методист, психолог, керівник закладу та ін. Чия допомога була особливо корисна, чим саме. Особисті міркування щодо подальшого поліпшення організації психологічної практики.

У висновках необхідно вказати позитивні моменти практики та її недоліки (конкретно). Пропозиції щодо поліпшення організації та проведення психологічної практики.

Практикант звітує про виконану ним роботу під час захисту психологічної практики на підсумковій конференції.

Орієнтовна схема відгуку групового керівника

1. Прізвище, ім'я, по-батькові студента.
2. Назва закладу (служби, установи, організації), в якому проходила практика.

3. Терміни проходження практики.
4. Мотивація студента – ставлення до практики, інтерес до виконуваних видів робіт, до проблем даного конкретного закладу.
5. Активність студента.
6. Індивідуальні та професійно значущі якості студента: комунікабельність, емпатія, доброзичливість, старанність, організаторські здібності тощо.
7. Досягнення цілей практики і виконання програми практики.
8. Якість виконання завдань студентом.
9. Рівень сформованості професійних умінь і навичок.
10. Рівень професійної самосвідомості студента.
11. Практична допомога, надана студентом під час практики.
12. Оцінка за практику та її обґрунтування.
13. Зауваження, пропозиції, побажання щодо покращення організації та проведення практики.

Дата

Підпис

***При виставленні оцінки за практику
необхідно враховувати наступні показники:***

- знання вікової, педагогічної та соціальної психології, вміння використовувати їх в роботі з дітьми різних вікових категорій;
- знання змісту і процедури проведення необхідних психодіагностичних методик;
- вміння проводити обробку результатів діагностування і давати розгорнуту інтерпретацію;
- знання основ психокорекції та консультування, методики проведення корекційних занять та консультування дітей, батьків, педагогів;
- творчий підхід у підготовці та проведенні залікових занять (тренінг, корекційні заняття, виховні години з психологічних проблем, виступи на батьківських зборах, консультування учнів тощо);
- розробка і виготовлення роздаткового матеріалу;
- відвідування практики;
- наявність необхідної документації та якість її оформлення;
- професійно значущі якості: комунікабельність, емпатія, доброзичливість, добросовісність, старанність, організаторські здібності.

ОЗНАЙОМЛЮВАЛЬНА ПРАКТИКА

ПРОГРАМА ПРАКТИКИ

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

ПРОГРАМА ПРАКТИКИ

Ознайомлювальну практику студенти проходять після навчального курсу “Вступ до спеціальності” без відриву від навчання в першому семестрі, впродовж двох тижнів.

Під час практики відбувається знайомство майбутніх фахівців з основними типами закладів, в яких надається психологічна допомога різним категоріям населення: освітніми, спеціальними профілактичними закладами (дитячі притулки і розподільники), соціальними службами, відділами у справах неповнолітніх, громадськими організаціями, центрами зайнятості, реабілітаційними установами тощо.

Мета: ознайомити студентів із специфікою професії психолога в різних соціальних сферах та допомогти їм здійснити самоперевірку правильності свого професійного вибору.

Завдання:

1. Ознайомити студентів із функціональними обов'язками та змістом роботи психолога в різних установах.

2. Здійснити апробацію правильності свого професійного вибору та наявності у себе професійно необхідних якостей.

3. Формувати професійну мотивацію.

У результаті студент повинен

знати:

- установи, в яких може працювати психолог;
- вимоги до його освітньо-кваліфікаційного рівня;
- зміст та специфіку функціональних обов'язків психолога в залежності від місця роботи.

вміти:

- визначати професійно значущі якості психологічної професії;
- складати психограму професії психолога;
- використовувати методи спостереження, бесіди та інтерв'ю з метою збору інформації щодо специфіки роботи психолога в різних установах.

Теми практичних занять

№ з/п	Назва теми	Кількість годин
1	Настановча конференція	2
2	Психолог в дошкільному навчальному закладі	2
3	Психолог у школі	2
4	Психолог у закладах спеціальної освіти інтернатного типу	2
5	Психолог у закладах спеціальної освіти для	2

	дітей із особливими потребами	
6	Психолог геріатричного пансіонату	2
7	Психолог медико-психолого-педагогічної консультації	2
8	Психолог-профорієнтолог центру зайнятості	2
9	Психолог вищого навчального закладу	2
10	Психолог пенітенціарної служби	2
11	Клінічний психолог	2
12	Психотерапевт	2
13	Військовий психолог	2
14	Психолог патрульно-постової служби поліції	2
15	Підсумкова конференція.	2
	<i>Усього:</i>	<i>30</i>

Практичні завдання

1. Разом із керівником практики розробити та вести індивідуальний план проходження ознайомлювальної практики.
2. Ознайомитись та відобразити у звітній документації зміст роботи, функціональні обов'язки, посадову інструкцію психолога відповідно до специфіки установи, в якій він працює.
3. Описати біографію та наукові досягнення одного із вітчизняних та одного із зарубіжних психологів.
4. Розробити психограму професії психолога.
5. Здати документацію керівнику практики.

ПРОФІЛАКТИЧНА ПРАКТИКА

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

ПРОГРАМА ПРАКТИКИ

СТРУКТУРА ЗАЛІКОВОГО КРЕДИТУ

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

ДОКУМЕНТАЦІЯ ТА ОЦІНЮВАННЯ

МЕТОДИЧНІ МАТЕРІАЛИ

- ✓ Профілактична бесіда
- ✓ Розробка інформаційних матеріалів
- ✓ Соціально-психологічне дослідження

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Психологічна профілактична практика в закладах соціальної та освітньої сфери – це один із видів практики, який передбачений навчальним планом для студентів за спеціальністю „Психологія”.

Діяльність психолога надзвичайно різнопланова і один із напрямків його роботи - профілактика та просвіта. У широкому розумінні метою профілактики є підвищення якості життя особистості. Такий процес покликаний сприяти створенню безпечного та підтримуючого середовища, доступу до інформації, допомозі у набутті життєвих навичок. Тому під час психологічної профілактичної практики, перш за все, актуалізуються вміння майбутніх психологів популярно викладати важливу психологічну інформацію з врахуванням цільової аудиторії, її рівня потреб, запитів, зацікавити слухачів, показати важливість та значущість психологічних знань для ефективної взаємодії в групах і для кожної особистості зокрема.

Психологічна профілактична практика студентів є реальною спробою застосувати свої психологічні знання в професійній діяльності. Технологія практичної діяльності психолога, яка представлена в системі практичної підготовки, дає майбутньому фахівцю цілісне уявлення не лише про те, що робити, але і про те, як це робити.

Профілактична практика проводиться на підставі угоди, укладеної між кафедрою практичної психології та установою (організацією), що є базовою для проходження даної практики студентами.

ПРОГРАМА ПРАКТИКИ

Предмет – діяльність майбутнього бакалавра психології в освітніх закладах різних рівнів і типів, службах інших відомств (соціального захисту населення, охорони здоров'я, юстиції), громадських організаціях, які надають різні види профілактичної психологічної допомоги дітям і дорослому населенню.

Мета практики – формування готовності майбутніх фахівців у галузі психології до здійснення профілактичної роботи; поглиблення теоретичних знань і вдосконалення практичних умінь та навичок, необхідних для здійснення ефективної психологічної профілактики в закладах освітньої та соціальної сфери.

Вимоги до обов'язкового мінімуму змісту і рівня підготовки студента. Результатом проходження профілактичної практики повинні бути **знання** студента про:

- основні принципи, форми, технології та підходи до організації психологічної профілактики з орієнтацією на специфіку установи;
- стратегії та напрямки профілактичної роботи;
- основні види профілактичної роботи та їх зміст;
- особливості розробки та реалізації профілактичної програми;
- діючі міжнародні, загальнодержавні, локальні профілактичні програми.

Студент повинен **уміти**:

- розробляти профілактичні програми щодо попередження можливих відхилень у психічному та особистісному розвитку індивіда із врахуванням особливостей цільової групи, часових рамок та стратегічних напрямків роботи конкретної організації;
- підбирати та доступно викладати важливу психологічну інформацію з урахуванням особливостей аудиторії, її потреб та запитів;
- налагоджувати контакт з аудиторією та підтримувати інтерес до теми, яка обговорюється;
- аналізувати ситуацію та прогнозувати можливі наслідки;
- створювати умови та формувати особистісні якості, які здатні підвищувати якість життя людини.

СТРУКТУРА ЗАЛІКОВОГО КРЕДИТУ

Тема	Кількість годин, відведених на:	
	Практ. роботу	Самост. роботу
Змістовий модуль I. Навчальна діяльність		
1. Участь у настановчій конференції.	2	
2. Ознайомлення з метою, основними завданнями практики, програмою та методичними рекомендаціями до її організації і проведення.		2
3. Ознайомлення з особливостями планування профілактичної роботи, ведення документації та посадовими обов'язками психолога.		2
4. Участь у підсумковій конференції, захист практики.	2	
Змістовий модуль II. Практична діяльність		
1. Розробка та проведення групової профілактичної бесіди.	6	8

2. Розробка та проведення заняття просвітницько-профілактичного змісту (лекції, виховної години, години психолога).	8	10
3. Створення макету соціальної реклами та проведення просвітницької кампанії серед відповідної категорії населення.	4	8
4. Проведення серед цільової аудиторії соціально-психологічного дослідження, обробка та оформлення його результатів.	6	10
5. Індивідуальна профілактична бесіда з клієнтом.	2	2
Змістовий модуль III. Методичне забезпечення та звітна документація		
1. Розробка індивідуального плану роботи		2
2. Ведення щоденника практики		8
3. Оформлення звітної документації		8
Усього годин:	30	60

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

1. Ознайомитись із метою, основними завданнями профілактичної практики, програмою та методичними рекомендаціями до її організації і проведення.

2. Вивчити призначення, цілі та завдання соціальної чи освітньої установи (організації), у якій проходитиме профілактична практика. Ознайомитись з документацією та посадовими обов'язками психолога, змістом його профілактичної роботи.

3. Скласти індивідуальний план роботи.

4. Розробити та провести профілактичну бесіду для однієї із цільових груп (підлітки, старшокласники, батьки, вчителі, представники уразливих груп), спрямовану на попередження можливих відхилень у психічному та особистісному розвитку, пропаганду здоров'я, формування навичок здорового способу життя, відповідальної безпечної поведінки, попередження протиправних дій. Тема обирається у відповідності з планом роботи установи або з ініціативи студента. Наприклад:

- «Що таке здоровий спосіб життя»,
- «Особиста відповідальність – обов'язок кожного»,
- «Психосексуальний розвиток старшокласників»,
- «Здоров'я як ресурс життєвого успіху»,
- «Міфи і факти про ВІЛ»,
- «Шляхи передачі ВІЛ. Як запобігти ВІЛ-інфікуванню?»,
- «Причини та наслідки вживання наркотиків. Що таке залежність».

5. Розробити для однієї з вікових груп (підлітки, старшокласники) та провести заняття просвітницько-профілактичного змісту (лекцію, виховну годину, годину психолога), спрямоване на розвиток здорової особистості: формування навичок життєвої компетентності, розвитку соціальних, особистісних та фізичних можливостей людини.

Наприклад:

- «Спілкуємося та діємо: як досягати взаєморозуміння у класі»
- «Здоров'я – моя цінність»
- «Прояви турботу та обачливості у повсякденних стосунках»
- «Як уникати конфліктів з ровесниками»
- «Збереження та зміцнення репродуктивного здоров'я»
- «Грамматика спілкування у підлітковому віці»
- «Кохання і закоханість»
- «Як бути справжнім другом/ подругою»
- «Моя безпечна поведінка: вчимося казати «Ні!».

6. Розробити макет соціальної реклами та провести просвітницько-рекламну кампанію серед відповідної категорії населення.

7. Розробити та провести серед цільової аудиторії соціально-психологічне дослідження (вибірка до 30 осіб) задля виявлення рівня обізнаності респондентів щодо асоціальних явищ та їх наслідків для людини, з'ясування чинників, що перешкоджають гармонійному розвитку особистості, а також можливої участі опитаних у покращенні якості власного життя та добробуту громадян взагалі.

8. Провести індивідуальну профілактичну бесіду з клієнтом.

ДОКУМЕНТАЦІЯ ТА ОЦІНЮВАННЯ

Після закінчення психологічної профілактичної практики студенту необхідно представити методисту наступну **документацію**:

1. Індивідуальний план роботи.
2. Щоденник практики.
3. Конспект групової психолого-профілактичної бесіди.
4. Макет соціальної реклами.
5. Розгорнутий конспект заняття просвітницько-профілактичного змісту.
6. Зразок анкети, результати соціально-психологічного дослідження.
7. План-конспект індивідуальної профілактичної бесіди.

8. Звіт про психологічну профілактичну практику.
9. Характеристику на студента із бази практики.
10. Презентацію проведеної роботи в електронному варіанті (на диску).

Система оцінювання проходження практики та розподіл балів, які присвоюються студентам за виконання завдань

Критерії оцінювання:

- знання теоретичного матеріалу (вікової, педагогічної, соціальної, диференційної психології, психодіагностики);
- вміння розробляти профілактичні програми щодо попередження можливих відхилень у психічному та особистісному розвитку індивіда із врахуванням особливостей цільової групи, часових рамок та стратегічних напрямків роботи конкретної організації;
- вміння підбирати та доступно викладати важливу психологічну інформацію з урахуванням особливостей аудиторії, її потреб та запитів;
- вміння налагоджувати контакт з аудиторією та підтримувати інтерес до теми, яка обговорюється;
- творчий підхід в організації та проведенні заходів;
- кількість та якість проведених заходів;
- систематичність відвідування практики;
- повнота та якість оформлення необхідної документації.

Загальна оцінка виставляється методистом та психологом установи після попереднього обговорення.

Розподіл балів, які присвоюються студентам за виконання завдань

Проведення психолого-профілактичної бесіди	Розробка макету соціальної реклами	Розробка та проведення просвітницького заняття	Проведення соціально-психологічного дослідження	Проведення індивідуальної профілактичної бесіди	Оформлення документації
20 б.	15 б.	20 б.	20 б.	10 б.	15 б.

1. Розробка та проведення психолого-профілактичної бесіди – 20 балів:

Розробка бесіди – 10:

- структура бесіди (актуалізація опорних знань, розкриття теми, закріплення матеріалу, підведення підсумків) - 2
- зміст (достовірність, доступність інформації, використання життєвих прикладів, історій) – 3
- методи та прийоми передачі інформації, взаємодії, впливу на аудиторію - 2
- методика побудови бесіди (тема, мета, цільова аудиторія, тривалість, методичне забезпечення, методи роботи, хід бесіди) - 2
- естетика оформлення бесіди – 1

Проведення бесіди – 10:

- логіка викладу – 1
- володіння матеріалом - 2
- залучення аудиторії до бесіди – 2
- комунікативні здібності студента (оптимальний темп розмови, використання невербальних засобів спілкування, емоційність мови) – 3
- використання наочності (відеоматеріалів, слайдів, музики, схем тощо) – 2

2. Розробка макету соціальної реклами та проведення просвітницько-рекламної кампанії серед відповідної категорії населення – 15 балів:

Розробка проспекту – 10:

- текст (достовірний, грамотний, доступний, цікавий для аудиторії) – 3
- структура (аудиторія, дія, конкурентна дія, нагорода, підтримка) - 2
- художні елементи та засоби (шрифт, колонки, лінії, фотографії, ілюстрації, піктограми, декоративні елементи) - 3
- дизайн (композиція, ритм, формат: плакат, буклет) - 2

Проведення просвітницько-рекламної кампанії – 5:

- структура та логіка викладу інформації - 1
- зміст (доступність інформації, об'єм) – 1
- прийоми зацікавлення – 2
- комунікативні здібності (вміння вступати в контакт, використовувати вербальні та невербальні засоби комунікації) – 1

3. Розробка та проведення просвітницького заняття – 20 балів:

Розробка конспекту заняття – 10:

- зміст – 3
- методи (інтерактивні методи навчання) – 3
- структура заняття – 2

- методичне забезпечення – 1
- оформлення - 1
- Проведення заняття – 10*
- 4. Розробка та проведення соціально-психологічного дослідження – 20 балів:
 - Розробка анкети – 9:*
 - структура анкети (вступ /мета, спосіб відповіді на запитання/; основна частина /контактні запитання, відкриті, мотиваційно-оціночні/, заключна частина /запитання про статус респондента/) – 4
 - формулювання запитань (грамотність у формулюванні запитань, їх доцільність, адресність, коректність, розумілість) – 5
 - Проведення соціально-психологічного дослідження (вибір респондентів, надання інструкції) – 3*
 - Обробка та інтерпретація результатів дослідження – 8:*
 - обробка результатів – 2
 - аналіз отриманих даних – 3
 - розробка рекомендацій на основі отриманих результатів - 3
- 5. Проведення індивідуальної профілактичної бесіди – 10 балів:
 - Розробка плану-конспекту бесіди – 5:*
 - структура бесіди – 2
 - зміст (повнота, доступність інформації, доцільність та грамотність запитань) – 1
 - методи та прийоми взаємодії, передачі інформації, впливу на клієнта – 1
 - методика побудови бесіди (мета, очікуваний результат, методичне забезпечення, хід бесіди) - 1
 - Проведення бесіди – 5:*
 - володіння матеріалом – 1
 - логіка викладу матеріалу – 1
 - зворотній зв'язок – 1
 - комунікативні здібності (оптимальний темп розмови, використання невербальних засобів спілкування, емоційність мови) – 1
- 6. Оформлення документації (індивідуальний план, щоденник спостережень, звіт про профілактичну практику, конспекти занять, презентація в електронному вигляді) – 15 балів.

МЕТОДИЧНІ МАТЕРІАЛИ

Профілактична бесіда

Для успішного проведення профілактичної бесіди необхідно:

1. *Виявити потреби аудиторії.*

Слід визначити межі тієї інформації, яку повинна знати група. Зробити це не так легко, оскільки в будь-якій аудиторії спостерігається різний рівень поінформованості з питання, яке обговорюється. До того ж кожен має свої установки та потреби. *Завдання психолога* – знайти ті питання, де ці інтереси перетинаються і провести бесіду в такому стилі, який максимально б задовольняв усі вимоги та очікування групи.

2. *Перевірити рівень знань.*

Процес перевірки знань характеризується тим, що психолог повинен оцінити рівень знань у групі, а саме: учасники – зацікавлені „новачки” чи вже „авторитетні” у цьому питанні. Це дозволить психологу підібрати матеріал відповідного рівня складності. Якщо інформація буде надто простою, аудиторія може відреагувати негативно та втратити увагу в подальшому. Якщо ж матеріал буде занадто складним для сприймання, в групі може виникнути почуття невпевненості.

Під час підготовки та в процесі бесіди психолог повинен врахувати особливості процесів сприймання та розуміння інформації. А тому, по можливості, слід уникати використання жаргонів, професіоналізмів. У ситуації, коли ж використання спеціальних термінів є необхідним, варто доступно пояснити їх значення. Для покращення сприймання та засвоєння інформації учасниками необхідно структурувати матеріал [5].

У вступній частині необхідно подати наступну інформацію:

- тему та її важливість;
- переваги, які отримають учасники, отримавши цю інформацію;
- передумови та історію питання.

Основна частина повинна містити ключові моменти інформаційного повідомлення.

У заключну частину мають увійти такі структурні елементи:

- огляд попереднього матеріалу;
- підведення підсумків, де поєднується викладена інформація з майбутньою діяльністю групи.

Під час підготовки та проведення профілактичної бесіди варто врахувати наступні моменти:

- матеріал повинен відповідати рівню психічного та фізичного розвитку, культурним та соціальним особливостям цільової групи;
- необхідно враховувати природу та порядок подачі інформації. Найкраще запам'ятовується матеріал, який пропонується на початку бесіди та в кінці;
- інформаційний матеріал повинен стимулювати мислення учасників та мотивувати їх до діяльності;
- матеріал повинен зацікавити аудиторію. Тому структура бесіди повинна мати такий вигляд:

Вступ (нетрадиційний)

Цитата/ маловідомий факт

Факт

Приклад з життя

Факт

Висновок

- матеріал має бути легким для запам'ятовування;
- інформація повинна інтригувати аудиторію. Для цього можна використовувати наступні фрази:

„Я впевнений, що багатьох з вас цікавить...”

„Одне з найцікавіших відкриттів...”

„Є ще одне цікаве питання...”. Це дозволяє групі відчувати, що психолог ділиться з нею цінним досвідом.

У той же час вирази, подібні до наступних, як-от: *„Я не вважаю...”* *„Якщо б ви були здатні...”* можуть сприяти відчуженню групи і створювати відчуття ігнорування її знаннями та досвідом.

- варто використовувати риторичні запитання, які стимулюють процес групового мислення. Наприклад: *„Хто з вас не зустрівся...”* *„Чи хотіли б ви...”*;
- виклад матеріалу повинен здійснюватися в оптимальному для засвоєння темпі;
- під час викладу інформації варто робити акцент на позитивних моментах, а не негативних;
- слід бути коректним у поданні інформації: точка зору аргументується, спосіб поведінки пропонується, але ніщо не нав'язується;
- необхідно з повагою ставитися до позицій, почуттів та емоцій учасників;
- опиратися на базові знання членів групи;
- для підвищення інтересу аудиторії до матеріалу, що пропонується, необхідно супроводжувати повідомлення різними ілюстраціями, слайдами, відеозаписами тощо.

Розробка інформаційних матеріалів

Інформаційні матеріали часто призначені для мотивації людини змінити власну поведінку. Тому їх розробка – велика відповідальність.

Основні етапи розробки інформаційних матеріалів:

1. Оцінка ситуації, яка містить:

- оцінку проблеми: визначення сутності проблеми, виявлення передумов існування проблеми, їх оцінка;
- дослідження цільової аудиторії: виявлення інформаційних потреб аудиторії, їх цінностей, прагнень, страхів, бар'єрів сприйняття інформації; з'ясування, що конкретно представники даної групи мають зробити чи не зробити, з того, що від них вимагають; які зміни можна прогнозувати.

2. Визначення мети, теми інформаційних матеріалів.

3. Розробка основного повідомлення:

Основне повідомлення – це короткий структурований виклад знань і того, що аудиторія повинна зрозуміти в результаті інформаційного втручання.

Типова структура основного повідомлення:

Якщо я _____ (аудиторія)
 Зроблю _____ (дія)
 Замість _____ (конкретна дія)
 Я отримаю _____ (винагорода)
 Тому що _____ (підтримка)

<i>Дія</i>	<i>До яких дій ми закликаємо аудиторію?</i>
Конкретна дія	Чим вони зараз займаються і/чи чого від них вимагають, чекають інші?
Винагорода	Що буде мотивувати їх до дії? Яка користь для них у виконанні пропонуваної дії? Який позитивний результат вони отримають, якщо зроблять...?
Підтримка	Чому вони отримають винагороду? Чому вони повинні нам вірити?

Винагорода базується на цінностях аудиторії і обіцяє позитивний результат, який важливий і значущий для тих, кому адресується повідомлення.

Підтримка аргументує, чому аудиторія отримає цю винагороду. Підтримкою можуть бути: факти, історії успіху, статистика, логічний висновок, переконання, образ, що викликає довіру і бажання стати таким.

Розробка інформаційного повідомлення має наступні компоненти:

- підготовка тексту;
- розробка дизайну;
- виготовлення макету.

Рекомендації щодо підготовки текстового наповнення:

1. Завжди пояснюйте представнику аудиторії дуже конкретно, що саме він отримає чи чого зможе досягнути, якщо зробить те, що ви пропонуєте.
2. Заголовок чи перший рядок першого звертання повинні бути «найгучнішими». Необхідно відразу заволодіти увагою читача. Наприклад:
 - вступ-комплімент: *„Напевне, Ви не байдужі до проблеми ВІА/СНІДу, і дякуємо вам за це...”*
 - шокуючий вступ: *„Останнім часом ми часто чуємо погані новини. Якщо ми будемо сидіти і чекати, доки хтось вирішить ці проблеми, то стане не погано, а ще гірше”;*
 - відвертість: *„Мені хотілося б поговорити з вами відверто”.*
3. Якщо ви плануєте втримати увагу читача засобами інтриги, новини, скандалу, перший інформаційний блок призначений ще більше викликати інтерес аудиторії.
4. Намагайтеся переходити від виступу до основного тексту, використовуючи відповідні мовні звороти. Наприклад: *„Дозвольте пояснити”, „розглянемо таку ситуацію”, „спробуємо спрогнозувати наслідки того, що сталося”.*
5. Використовуйте інтерактивні звороти, ставте запитання читачеві, залучайте його до спілкування. Наприклад: *„Ви згодні?”, „Ви також так думаєте?”, „Ви чули про це раніше?”*
6. Поясніть читачу, яким чином викладена інформація стосується саме його. Наприклад: *„Ви зможете переконатися...”, „І, що особливо важливо для вас...”.*
7. Не забувайте про грамотність. Ретельно перевіряйте написане, уникайте русизмів та граматичних помилок.

Соціально-психологічне дослідження

Будь-яке соціально-психологічне дослідження повинно мати вступ, в якому повідомляється про основну мету та завдання дослідження, дається певна мотивація для респондентів щодо участі у дослідженні та важливості зважених відповідей на всі запитання, міститься необхідна інформація щодо тематики дослідження, яка може знадобитися під час усного інтерв'ю чи самостійного опрацювання анкети.

Під час розробки анкети варто враховувати наступні моменти:

1. Зміст запитання повинен сприйматися респондентом однозначно. Тому в його формулюванні не повинно бути словосполучень, які допускають різне розуміння змісту.
2. У формулюванні запитання не повинно бути складних для розуміння термінів, словосполучень.
3. Запитання не повинно давати респонденту можливість ухилятися від відповіді, тобто, включати позиції типу „*Не знаю*”, „*Важко відповісти*” тощо.
4. Формулювання запитання повинні бути короткими та лаконічними.
5. Кількість запитань має бути оптимальною для того, щоб досягти поставленої мети.

ДІАГНОСТИКО- КОРЕКЦІЙНА ПРАКТИКА

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

ПРОГРАМА ПРАКТИКИ

СТРУКТУРА ЗАЛІКОВОГО КРЕДИТУ

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

ДОКУМЕНТАЦІЯ ТА ОЦІНЮВАННЯ

МЕТОДИЧНІ МАТЕРІАЛИ

- ✓ **Дослідження інтелекту дітей**
- ✓ **Вивчення психологічної готовності дитини до навчання в школі**
- ✓ **Дослідження адаптації школярів при переході до середньої ланки навчання**
- ✓ **Вивчення тривожності у старших підлітків**
- ✓ **Діагностика міжособистісних стосунків в учнівській групі підлітків**
- ✓ **Дослідження особливостей самооцінки старшокласників**
- ✓ **Вивчення професійної спрямованості старшокласників**
- ✓ **Діагностика страхів у дошкільників**
- ✓ **Дослідження особливостей сімейного виховання**
- ✓ **Особливості використання проєктивних графічних методик у психологічній діагностиці особистості**
- ✓ **Програма арт-терапевтичного тренінгу для підлітків «Спілкуємося ефективно»**

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Діагностико-корекційна практика є серйозною спробою застосувати свої психологічні знання в професійній діяльності.

Психологічна служба сьогодні стала одним із елементів системи освіти, основною метою діяльності якої є вивчення і створення умов, що максимально сприяють розвитку індивідуальності людини і її суб'єктності, найбільш повному розкриттю й розвитку індивідуальності дитини. В цілому функція психолога в освіті - це розвиток і самої освіти, і всіх її суб'єктів. Психолог виступає стосовно освіти організатором розвивального середовища, діагностом розвитку, який вибудовує комунікації в ситуації розвитку, конфліктологом, психотерапевтом. Разом з тим одним із складних і важливих напрямків діяльності шкільного психолога є робота з педагогами.

Основними видами діяльності психолога у загальноосвітніх та дошкільних закладах є:

- *Психологічна просвіта* як найперше прилучення педагогічного колективу, дітей та батьків до психологічних знань.
- *Психологічна профілактика*, яка полягає в тому, що психолог повинен проводити постійну роботу з попередження можливих відхилень у психологічному та особистому розвитку дітей.
- *Психологічне консультування* полягає в тому, що психолог допомагає у розв'язанні тих проблем, з якими до нього приходять самі вчителі, вихователі, діти, батьки. Часто вони усвідомлюють існування проблеми після просвітницької та профілактичної діяльності психолога.
- *Психологічна діагностика*, як поглиблене проникнення психолога у внутрішній світ дитини та дорослого. Результати психодіагностичного обстеження дають підстави для висновку про подальшу індивідуальну чи групову корекціо-розвивальну роботу та її ефективність.
- *Психологічна корекція* як подолання відхилень в психічному та особистісному розвитку дитини.
- Сприяння створенню оптимальних умов для повноцінного розвитку дитини.

Студенти під час проходження діагностико-корекційної практики орієнтуються на вказані вище види роботи, зміст плану роботи психолога загальноосвітнього закладу, в якому проходить практика, а також на конкретні проблеми даної установи.

За період практики студентам необхідно спробувати себе в різних видах роботи і з різними віковими категоріями учнів. Практиканти починають з активного спостереження за діяльністю шкільного психолога і закінчують самостійно творчою роботою. Невід'ємною частиною психологічної практики повинно бути обговорення кожного виду роботи, аналіз помилок і розробка шляхів їх подолання.

А оскільки діяльність психолога надзвичайно різнопланова, у процесі проходження практики особлива увага звертається на просвітницький, профілактичний, діагностичний і корекційний напрямки. Тому, перш за все, актуалізуються вміння популярно викладати важливу психологічну інформацію з врахуванням аудиторії, її рівня, потреб, запитів; здатність зацікавити слухачів, показати важливість і значущість психологічних знань для ефективної взаємодії в групах і для кожної особистості зокрема. Окрім того, студенти апробують вміння практично застосувати психодіагностичні методики, адекватно, у відповідності зі стандартизованими вимогами, їх проводити, обробляти результати, інтерпретувати їх і розробляти на основі цих даних комплекси корекційних занять чи рекомендації для батьків, вчителів, учнів і ефективно проводити відповідну корекційну роботу.

ПРОГРАМА ПРАКТИКИ

Метою практики є формування умінь і навичок діагностичної роботи з особами різних вікових та соціальних категорій, апробація набутих знань та умінь використання у професійній діяльності методів і прийомів психокорекційної роботи.

Результатом проходження діагностико-корекційної практики повинні бути **знання** студента про:

- способи різнобічного вивчення особистісних проблем з метою їх розв'язання;
- основні принципи, форми, методи та підходи до організації психологічної психодіагностики та психокорекції з орієнтацією на специфіку установи;
- стратегії та напрямки психодіагностичної та психокорекційної роботи;
- основні види психодіагностичних методик та особливості їх використання;
- особливості розробки та реалізації психокорекційної програми.

Студент повинен **уміти**:

- самостійно планувати, організовувати та здійснювати психологічне дослідження, використовуючи валідний і надійний психодіагностичний інструментарій;
- аналізувати та систематизувати одержані психодіагностичні результати, формулювати аргументовані висновки та рекомендації;
- добирати конкретні психокорекційні вправи, розробляти розвивальні програми з метою корекції виявлених порушень;
- використовувати різні методи і види психокорекції відповідно до проблем клієнта, аналізувати динаміку психокорекційного процесу, оцінювати ефективність психокорекційних заходів;
- створювати наочно-роздатковий матеріал для проведення занять, підбирати матеріал для просвітницьких та профілактичних бесід;
- організовувати та проводити просвітницькі та профілактичні бесіди для дошкільників, учнів молодшого шкільного віку, підлітків, старшокласників, батьків та вчителів;
- дотримуватися етичних принципів професійної діяльності психолога.

СТРУКТУРА ЗАЛІКОВОГО КРЕДИТУ

Тема	Кількість годин, відведених на:		
	Практ. роботу	Самост роботу	Інд. роботу
Змістовий модуль I. Навчальна діяльність			
1. Участь у настановчій конференції.	2		
2. Ознайомлення з метою, основними завданнями практики, програмою та методичними рекомендаціями до її організації та проведення.	8	2	1
3. Ознайомлення з особливостями планування роботи, ведення документації та посадовими обов'язками психолога у загальноосвітньому чи дошкільному закладі.	10	2	1
4. Участь у підсумковій конференції, захист практики.	4		
Змістовий модуль II. Практична діяльність			

1. Проведення психодіагностичних досліджень на основі визначених завдань.	48	6	4
2. Розробка корекційно-розвивальної програми (не менше 8 занять).	10	6	4
3. Проведення корекційно-розвивальних занять.	36	8	4
4. Підготовка та проведення просвітницьких та профілактичних бесід.	20	6	2
Змістовий модуль III. Методичне забезпечення та звітна документація			
1. Розробка індивідуального плану роботи		2	4
2. Оформлення щоденника практики		2	10
3. Оформлення звітної документації		2	8
Усього годин:	144	36	36

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

Під час **діагностичної практики** студент повинен організувати, провести, проаналізувати та інтерпретувати одержані дані діагностичних досліджень у загальноосвітніх закладах:

1. Проблем розвитку особистості дітей молодшого шкільного віку за допомогою проєктивної методики «Дім-Дерево-Людина» (обсяг вибірки – 5 випробуваних, 1-4 кл.).
2. Особливостей адаптації першокласників до школи з допомогою комплексної процедури дослідження (бесіда, тест «Малюнок фігури людини» Керна-Йерасека, тест пізнавальної саморегуляції Ю. Гільбуха, субтест «Складання орнаментів з кубиків» (методика Д.Векслера), діагностико-корекційний підхід М.Костікової) (обсяг вибірки – 3 випробуваних, 1 кл.).
3. Особливостей адаптації школярів при переході до середньої ланки навчання – методика «Дерево» Д. Лампен в адаптації Л. Пономаренко (обсяг вибірки – учнівська група, 5 кл.).
4. Інтелектуального розвитку старших підлітків за допомогою Шкали прогресивних матриць Дж. Равена (обсяг вибірки – учнівська група, 8-9 кл.).

5. Міжособистісних стосунків в учнівській групі підлітків, використовуючи соціометричну методикау Дж. Морено (обсяг вибірки – учнівська група, 5-8 кл.).
6. Особистісної тривожності підлітків за допомогою шкали соціально-ситуативної тривожності О. Кондаша і методики незакінчених речень Філіпса (обсяг вибірки – учнівська група, 5-8 кл.).
7. Рівня самооцінки особистості старшокласників за допомогою методики А. Будасі (обсяг вибірки – учнівська група, 9-11 кл.).
8. Професійного типу особистості старшокласника з допомогою методики Д. Голланда (обсяг вибірки – учнівська група, 9-11 кл.).

У дошкільних закладах:

1. Проблем розвитку особистості дітей дошкільного віку за допомогою проєктивної методики «Дім-Дерево-Людина» (обсяг вибірки – 5 випробуваних старшої або підготовчої групи).
2. Психологічної готовності до школи з допомогою комплексної процедури дослідження (бесіда, тест «Малюнок фігури людини» Керна-Йерасека, тест пізнавальної саморегуляції Ю. Гільбуха, субтест «Складання орнаментів з кубиків» (методика Д.Векслера), діагностико-корекційний підхід М.Костікової) (обсяг вибірки – 3 випробуваних підготовчої групи).
3. Рівня інтелектуального розвитку за методикою Д. Векслера (обсяг вибірки – 1 випробуваний старшої або підготовчої групи).
4. Особливостей страхів у дошкільників та копінг-стратегії, які використовуються для їх подолання - методика «Інтерв'ю за малюнками» М. Таймалу (обсяг вибірки – 3 випробуваних старшої або підготовчої групи).
5. Особливостей переживання і сприйняття дитиною свого місця в сім'ї за методикою «Малюнок сім'ї» Г.Хоментускаса (обсяг вибірки – 5 випробуваних старшої або підготовчої групи).
6. Стилів сімейного виховання за допомогою опитувальника «Вимірювання батьківських установок та реакцій» (PARI) Е. Шеффера та Р. Белла (обсяг вибірки – 3-5 батьків).

Під час **корекційної практики** студент повинен *у загальноосвітніх закладах:*

1. Розробити корекційну програму, спрямовану на розвиток довільної уваги у молодших школярів.
2. Організувати та провести 8 корекційних занять з цієї програми (2 з яких – показові).

3. Провести бесіду для підлітків з метою психологічної просвіти, ознайомлення з основами психологічних знань, наданням інформації щодо особливостей підліткового віку.

У дошкільних закладах:

1. Розробити корекційну програму, спрямовану на розвиток емоційної сфери дошкільників.
2. Організувати та провести 8 корекційних занять з цієї програми (2 з яких – показові).
3. Провести бесіду для батьків щодо впливу батьківського ставлення на розвиток особистості дитини (або психологічної готовності дитини до школи).

Теми бесід також визначаються у відповідності з індивідуальними планами психологів освітніх закладів. Для прикладу теми можуть бути такими:

1. На чому базується батьківський авторитет.
2. Психологічні методи впливу батьків на своїх дітей.
3. Психологічні особливості протікання кризи в підлітковому віці.
4. Психологічні особливості адаптації першокласників до школи.
5. Вплив міжособистісних стосунків на розвиток дитини.
6. Як реагувати на вияви агресії у дітей.
7. Чому діти вдаються до брехні.
8. Дисципліна без конфліктів.
9. Як розвивати таланти дітей.
10. Роль батьків у становленні позитивної Я-концепції дітей.
11. Що таке стрес і як ним керувати.
12. Бути здоровим - це модно!
13. Методи саморегуляції.
14. СНІД уже поряд!
15. Ціна хвилинного кайфу (про наслідки вживання наркотичних речовин).
16. Сучасні Ромео і Джульєтта – психологічний портрет закоханого підлітка.
17. Як розв'язувати конфлікти.
18. Темперамент і характер.
19. Ненароджене життя (про шкідливість абортів і раннього статевого життя).
20. Як підвищити самооцінку.
21. Темперамент і майбутня професія.
22. Твої здібності – у твоїх руках (про раціональні методи учіння).
23. Від “хочу” до “можу” (про самовиховання і методи саморегуляції).

ДОКУМЕНТАЦІЯ ТА ОЦІНЮВАННЯ

Після закінчення діагностико-корекційної практики студенти повинні представити наступну **документацію**:

- 1) індивідуальний план з примітками про виконання запланованих видів робіт;
- 2) щоденник про проходження психологічної практики з детальним описом кожного робочого дня;
- 3) корекційно-розвивальну програму;
- 4) конспекти проведених відкритих корекційних занять;
- 5) конспект проведеної психолого-профілактичної бесіди з учнями;
- 6) конспект проведеної просвітницької бесіди з батьками;
- 7) протоколи проведених обов'язкових діагностичних досліджень;
- 8) характеристику роботи студента, затверджену керівником закладу;
- 9) звіт про проведenu роботу під час проходження практики.

Розподіл балів, що присвоюються студентам за виконання завдань:

№ п/ п	Методика	К-сть балів
Діагностична практика (загальноосвітні заклади) – 100 б.		
1.	Методика «Дім-Дерево-Людина»	15 б.
2.	Комплексна процедура дослідження особливостей адаптації першокласників до школи (бесіда, тест «Малюнок фігури людини» Керна-Йерасека, тест пізнавальної саморегуляції Ю. Гільбуха, субтест «Складання орнаментів з кубиків» (методика Д.Векслера), діагностико-корекційний підхід М.Костікової)	20 б.
3.	Методика «Дерево» Д.Лампен (адаптація Л.П.Пономаренко)	10 б.
4.	Шкала прогресивних матриць Равена	10 б.
5.	Соціометрія Дж. Морено	10 б.
6.	Шкала соціально-ситуативної тривожності О. Кондаша, Тест незакінчених речень Філіпса	15 б.
7.	Методика А. Будасі	10 б.
8.	Методика Д. Голланда	10 б.
Діагностична практика (дошкільні заклади) – 100 б.		
1.	Методика «Дім-Дерево-Людина»	15 б.
2.	Комплексна процедура дослідження психологічної готовності дитини до навчання в школі (бесіда, тест	20 б.

	«Малюнок фігури людини» Керна-Йерасека, тест пізнавальної саморегуляції Ю. Гільбуха, субтест «Складання орнаментів з кубиків» (методика Д.Векслера), діагностико-корекційний підхід М.Костікової)	
3.	Інтелектуальна шкала Векслера	20 б.
4.	Методика «Інтерв'ю за малюнками» М. Таймалу	15 б.
5.	«Малюнок сім'ї» Г.Хоментускаса	15 б.
6.	Опитувальник «Вимірювання батьківських установок та реакцій» (PARI) Е. Шеффера та Р. Белла	15 б.
Корекційна практика (загальноосвітні заклади) – 100 б.		
1.	Корекційно-розвивальна програма	30 б.
2.	Залікові корекційно-розвивальні заняття	30 б.
3.	Просвітницька бесіда	15 б.
4.	Профілактична бесіда	15 б.
5.	Оформлення документації	10 б.
Корекційна практика (дошкільні заклади) – 100 б.		
1.	Корекційно-розвивальна програма	30 б.
2.	Залікові корекційно-розвивальні заняття	30 б.
3.	Бесіда для дітей	15 б.
4.	Бесіда для батьків або вихователів	15 б.
5.	Оформлення документації	10 б.

МЕТОДИЧНІ МАТЕРІАЛИ ДЛЯ ДІАГНОСТИЧНОЇ ПРАКТИКИ У ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ

Дослідження інтелекту за Шкалою прогресивних матриць Дж. Равена

Методика «Шкала прогресивних матриць» Дж. Равена [68] являє собою невербальний інтелектуальний тест, який може застосовуватися у широкому віковому діапазоні – від 8 до 65 років.

Перший варіант тестової шкали створений у 1936 р. Уже тоді методика складалася з 60 малюнків-завдань, зміст яких мало змінився після кількох подальших доопрацювань. На кінець 40-х рр. було створено кольоровий варіант тесту для дітей, віком 5-11 років (36 завдань) і розумово відсталих дорослих.

Досвід застосування неповного варіанту тесту (30 завдань) свідчить, що результативність обстеження дітей, віком від 6 до 12 років помітно зростає. З 14-річного віку доцільно

використовувати усі 60 тестових завдань, тоді діагностика інтелектуального розвитку учнів буде точнішою.

Пропонований тест можна використовувати самостійно, але найкраще включити його до тестової батареї. Сам автор рекомендував його поєднувати зі словесними (вербальними) тестами. Крім того, є припущення, що тест виявляє не лише рівень актуального розвитку досліджуваного, а й найближчу перспективу. Це можна пояснити наявністю ефекту наuczіння: розв'язування кожної попередньої задачі готує інтелектуальне підґрунтя для розв'язання наступної.

Теоретичні засади методики. Створюючи тест, Дж. Равен керувався положеннями теорії перцептивних форм (тобто форм, які сприймаються індивідом), що запропонована гештальтпсихологією, та законами так званої теорії неогенезу Спірмена, причому друга теорія вдало розвиває і конкретизує деякі основні положення першої.

Вихідним для обох теорій є постулат про те, що кожне завдання може розглядатися як окреме ціле, що складається з сукупності взаємопов'язаних елементів. Якщо об'єднати дані цих двох теорій, то можна виділити три фази процесу перцепції форм, які так чи інакше проходить обстежуваний у процесі тестування:

1) відбувається глобальне оцінювання завдання, включаючи мислене охоплення матриці;

2) розкриваються зв'язки між елементами матриці і на основі аналізу цих зв'язків та умовиводу визначається принцип, згідно з яким створюється цілісна структура (так звана аналітична перцепція);

3) відшукується принцип, за яким створюється цілісний образ матриці, що і є показником розв'язання тестової задачі.

В теорії Спірмена важливе місце відводиться так званому фактору «g». Він виявляється головним чином у здатності суб'єкта розуміти співвідношення. Його найкраще вимірювати тоді, коли тест містить нові елементи для обстеження або ж, коли на розв'язання тестових завдань не впливають набуті знання.

Методика прогресивних матриць Равена вимірює «g»-фактор досить чисто. Про це, зокрема, свідчить те, що на виконання тестових завдань мало впливають, наприклад, словниковий запас, рівень математичної грамотності учнів тощо.

Призначення методики. За допомогою тесту Равена визначають рівень інтелектуального розвитку особистості, тобто її здатність глибоко мислити. Однак, методика Равена не

спрямована на дослідження загальних здібностей. Вона дає змогу виявити певні здібності до цілісного сприймання, здатність логічно мислити і розкривати істотні зв'язки між предметами та явищами.

Переваги цієї методики також і в тому, що її можна використовувати в індивідуальній та груповій діагностичній роботі.

Можливості застосування методики Равена в системі освіти. Пропонована методика, поряд з її важливою роллю щодо вирішення проблем диференціації та індивідуалізації навчання може бути конструктивно використана також для розв'язання найрізноманітніших психолого-педагогічних завдань, а саме:

- під час створення корекційних і терапевтичних програм, спрямованих на формування пізнавальної мотивації школярів та їхнє психічне загальне оздоровлення;

- при експертній оцінці системи традиційного і новаторського чи експериментального (в тому числі диференційованого) навчання;

- для виявлення обдарованих і здібних дітей; це передусім стосується учнів, які проживають у сім'ях з низьким рівнем освіченості батьків або ж які не мають умов для цілеспрямованого розвитку своїх здібностей;

- при оцінці ефективності новаторських і експериментальних освітянських програм, способів організації навчання (наприклад, традиційного і модульного, традиційного і проблемно-діалогічного);

- під час експертної оцінки навчально-методичних комплексів (наприклад, навчальна програма – підручник – хрестоматія – задачник для учня – посібник для вчителя) з точки зору того, як вони сприяють інтелектуальному розвитку учнів.

Зміст стимульного матеріалу. Методика прогресивних матриць Равена складається з 60 графічних малюнків-задач, що розподілені на 5 серій (А, В, С, D, Е) за принципом зростаючої складності. Складність задач у межах кожної серії поступово зростає, а перші задачі завжди настільки прості, що їх можна вважати пропедевтичними. Так само ускладнюються задачі і від серії до серії.

Матриця-задача являє собою композицію з пропущеним елементом у правому нижньому кутку. Завдання обстежуваного полягає у тому, щоб доповнити відсутню частину малюнка відповідним елементом матриці з-поміж шести-восьми пропонованих знизу варіантів. Існує лише один правильний розв'язок.

Час для виконання задач в авторському підході не обмежується, але реєструється.

Для того, щоб розв'язати тестову задачу, досліджуваний повинен:

а) правильно зрозуміти й особистісно сприйняти тестову задачу;

б) за допомогою мислительних операцій виявити закономірність, за якою об'єднані між собою фігури на малюнку, і зафіксувати номер знайденої відповіді.

Провідний принцип комплектування методики – принцип прогресивності, який реалізується завдяки зростаючій складності тестових задач. Постулат цього принципу: виконання попередніх завдань та їх серій готує обстежуваного до виконання наступних. Інакше кажучи, поступове ускладнення тестових задач спричинює прогресивний хід розвитку інтелектуальних можливостей особистості.

Принцип прогресивності реалізується у кожній серії завдань через виконання таких вимог.

СЕРІЯ А. Від обстежуваного вимагається заповнити вільну частину зображення, тобто відновити безперервність, цілісність структури. Фігури матриці статичні. Вважається, що при розв'язуванні задач цієї секції активізується кілька важливих мислительних процесів, серед яких провідна роль належить: а) диференціації елементів структури (матриці) та розкриттю зв'язків між ними; б) ідентифікації (ототожненню) відсутньої частини структури та зіставленню її з поданими зразками.

Психологічне значення: правильний розв'язок залежить від уважності учня, рівня розвитку в нього статичних уявлень, а також від здатності до візуального розпізнавання.

СЕРІЯ В. Потрібно відшукати аналогії між двома парами фігур. Обстежуваний виявляє цей принцип, поступово аналізуючи, а потім диференціюючи елементи матриці. У результаті перевіряється спроможність учня встановлювати симетричність між фігурами.

Психологічне значення: правильний розв'язок залежить від здатності учня виконувати лінійну диференціацію та виробляти адекватне судження на підставі аналізу встановлених лінійних взаємозалежностей.

СЕРІЯ С. Завдання цієї серії містять складні видозміни фігур, відповідно до принципів їх безперервної трансформації у горизонтальному і вертикальному напрямках збагачення. Треба встановити логічний принцип розташування фігур та їх розвиток у динаміці на площині.

Психологічне значення: правильний розв'язок залежить від здатності до оперативної спостережливості і зіставлення постійно змінних фігур, рівня розвитку уважності та динамічної уяви.

СЕРІЯ D. Завдання створені за принципом перестановки фігур у матриці у горизонтальному і вертикальному напрямках. Така побудова завдань зумовлює розгортання кількох важливих мислительних процесів: аналізу, порівняння, синтезу, класифікації. Розв'язок має ґрунтуватися на тому, щоб мислено простежити закономірну послідовність чергування фігур у цілісній структурі.

Психологічне значення: правильний розв'язок залежить від продуктивності інтелектуальних процесів, здатності мислено охоплювати кількісні та якісні зміни під час упорядкування («складання») фігур згідно з вимогами виявленої закономірності.

СЕРІЯ E. Матриці цієї серії найскладніші, тому що вимагають від обстежуваного максимально цілісної аналітико-синтетичної діяльності під час виконання тестових завдань. Сам процес розв'язання тут полягає в аналізі фігур основного зображення і наступного «складання» з частин відсутньої фігури. При цьому шуканий елемент структури виявляється за допомогою доцільно використаних арифметичних операцій з усіма іншими елементами матриці.

Психологічне значення: правильний розв'язок залежить від здатності учня схоплювати та осмислювати складний кількісний і якісний розв'язок кінетичних змінних рядів фігур, а також від уміння актуалізувати вищі форми абстракції, узагальнення та задатки до вищого динамічного синтезу в ході складної інтелектуальної діяльності.

Отже, у процесі виконання тестових завдань в індивіда активізується перебіг чотирьох фундаментальних психічних процесів: уваги, сприймання, мислення, уяви. Відсутність вербальних завдань у тесті має певне позитивне значення, оскільки дає змогу дещо нівелювати вплив навчання та життєвого досвіду на розв'язок.

Процедура тестового обстеження

Інструкцію просто зачитують перед обстежуваними. Причому психолог на прикладі розв'язання перших задач має змогу переконатися, чи обстежуваний діє згідно з інструкцією і наскільки суб'єктивно глибоко він сприймає пропонувані тип задач. Відповіді заносяться до спеціального бланка відповідей (табл.4.1).

Бланк відповідей до тесту Равена

№ завдання	Серія А	Серія В	Серія С	Серія D	Серія Е
1.					
2.					
3.					
4.					
5.					
6.					
7.					
8.					
9.					
10.					
11.					
12.					
Сума правильних відповідей					
Всього балів					

Інструкція до тесту Равена

Зараз вам буде запропоновано 60 графічних малюнків, об'єднаних в 5 груп. На кожному малюнку у верхній частині аркуша знаходиться прямокутник, що має певний фон або складові елементи (фігури), пов'язані між собою певною залежністю. У правому нижньому кутку кожного прямокутника є виріз – порожнє місце, в який потрібно вставити один з варіантів відповіді, розміщених під малюнком, який підходить для даного графічного зображення. Передумовою правильного рішення є логічне міркування про те, за якою закономірністю складений малюнок в прямокутнику.

Завдання потрібно виконувати швидко, не затримуючись на перших завданнях тесту, оскільки їх складність зростає.

Обробка та інтерпретація результатів тестування

Правильність розв'язування тестових завдань звіряється з ключем (табл.4.2). Збіг відповіді досліджуваного з ключем за кожним завданням оцінюється в 1 бал. Підсумовується кількість правильних відповідей за кожною серією і загальний сумарний бал, тобто первинна, або «сира», оцінка результату тестування.

Таблиця 4.2

Ключ до тесту Равена

№ завдання	Серія А	Серія В	Серія С	Серія D	Серія Е
1.	4	2	8	3	7
2.	5	6	2	4	6
3.	1	1	3	3	8
4.	2	2	8	7	2
5.	6	1	7	8	1
6.	3	3	4	6	5
7.	6	5	5	5	1
8.	2	6	1	4	6
9.	1	4	7	1	3
10.	3	3	6	2	2
11.	4	4	1	5	4
12.	5	5	2	6	5

За результатами, одержаними по кожній серії, будується профіль інтелектуального розвитку, який допоможе здійснити обґрунтовану якісну інтерпретацію.

Крім того, обчислюється так званий індекс варіабельності, який вказує на міру надійності результатів і визначається співставленням результатів обстежуваного по кожній серії з очікуваними результатами розподілу балів, що наводяться у таблиці 4.3.

Варіанти типового розподілу балів за серіями, отримані емпіричним шляхом, різняться при індивідуальному і груповому тестуванні. І, хоча ця різниця незначна, все ж вона має місце і свідчить про те, що в ситуації індивідуального обстеження учень відчуває більше психічне напруження, переживає внутрішній дискомфорт, аніж за спільної роботи з товаришами.

Наприклад, обстежуваний отримав 50 балів під час групового тестування, причому розсіювання результатів по серіях таке: А=12, В=12, С=11, D=9, Е=6. Звертаємося до таблиці і бачимо, що стандартний розподіл результатів має вигляд: А=12, В=11, С=10, D=10, Е=7. Тепер обчислюємо різницю між реальним і стандартним розподілом результатів у серіях, незважаючи на знак «плюс» чи «мінус», додаємо отримані значення і маємо індекс варіабельності – 4.

**Очікуваний приблизний розподіл балів
в окремих серіях**

Усього балів	Серії та кількість правильно розв'язаних задач у серії									
	Індивідуальне тестування					Групове тестування				
	A	B	C	D	E	A	B	C	D	E
<i>1</i>	<i>2</i>					<i>3</i>				
15	8	4	2	1	0	8	4	2	1	0
16	8	4	3	1	0	8	4	3	1	0
17	8	5	3	1	0	8	5	3	1	0
18	8	5	3	2	0	8	5	3	2	0
19	8	6	3	2	0	8	6	3	2	0
20	9	6	3	2	0	8	6	3	2	0
21	8	6	4	2	1	8	6	4	2	1
22	9	6	4	2	1	9	6	4	2	1
23	9	7	4	2	1	9	7	4	2	1
24	9	7	4	3	1	9	7	4	3	1
25	10	7	4	3	1	10	7	4	3	1
26	10	7	5	4	1	10	7	5	4	1
27	10	7	5	4	1	10	7	5	4	1
28	10	7	6	4	1	10	7	6	4	1
29	10	7	6	5	1	10	7	6	5	1
30	10	8	6	4	2	10	7	6	5	2
31	10	7	7	5	2	10	7	7	5	2
32	10	8	7	5	2	10	8	7	5	2
33	11	8	7	5	2	11	8	7	5	2
34	11	8	7	6	2	11	8	7	6	2
35	11	8	7	7	2	11	8	7	7	2
36	11	8	8	7	2	11	8	8	7	2
37	11	9	8	7	2	11	9	8	7	2
38	11	9	8	8	2	11	9	8	8	2
39	11	9	8	8	3	11	9	8	8	3
40	10	9	9	8	4	11	10	8	8	3
41	11	10	9	8	3	11	10	9	8	3
42	11	10	9	9	3	11	10	9	9	3
43	12	10	9	9	3	12	10	9	9	3
44	12	10	9	9	4	12	10	9	9	4
45	11	10	10	9	5	12	10	9	9	5
46	12	10	10	9	5	12	10	10	9	5
47	12	10	10	9	6	12	10	10	9	6

48	12	11	10	10	6	12	11	10	9	6
49	12	11	10	10	6	12	11	10	10	6
50	12	11	10	10	7	12	11	10	10	7
51	12	11	11	10	7	12	11	11	10	7
52	12	11	11	10	8	12	11	11	10	8
53	12	11	11	11	8	12	11	11	11	8
54	12	12	11	11	8	12	12	11	11	8
55	12	11	11	11	10	12	12	11	11	9
56	12	12	12	11	9	12	12	12	11	9
57	12	12	12	11	10	12	12	12	11	10
58	12	12	12	12	10	12	12	12	12	10
59	12	12	12	12	11	12	12	12	12	11
60	12	12	12	12	12	12	12	12	12	12

Допустимим індекс варіабельності вважається тоді, коли знаходиться у межах 5-6. У цьому випадку можна говорити про достовірність результатів дослідження. При зростанні індексу до критичних значень (7 одиниць і більше) результат обстеження починає хибувати. Водночас слід мати на увазі, що різниця між реальними і табличними результатами у серіях не повинна перевищувати двох одиниць.

Зіставлення реальних і очікуваних результатів у серіях спрямоване на виявлення тих обстежуваних, які виконували завдання завдяки вгадуванню. Значення індексу варіабельності може виявитися набагато вищим критичного рівня за умови, коли обстежуваний стимулював низький результат тестування (пов'язано з демонстративним типом особистості, юнацьким егоцентризмом тощо).

Первинні результати тестового обстеження (так звані «сирі» бали) не дають потрібної інформації. Тому доречно перевести ці первинні оцінки у стандартизовані. До тесту Равена, на жаль, не існує надійних стандартизованих нормативів. А. Фурман пропонує застосовувати ті вікові нормативи, які стосуються найпоширеніших типів похідних оцінок – шкали станайнів, IQ-показника і процентильної шкали [68].

Шкала станайнів, або дев'ятибальна шкала (табл.4.4), дає змогу стандартизувати і пропорційно розподілити учнів за рівнем інтелектуальних здібностей від найнижчого (1-й станайн) до найвищого (9-й станайн).

Відшукавши місце, яке посідає учень на шкалі стандартизованого IQ, дослідник може глибше зрозуміти учня як особистість, його актуальні і потенційні розумові можливості. Це

водночас дає змогу більш аргументовано виконати якісний аналіз результатів тестового обстеження.

Таблиця 4.4

Переведення первинних тестових результатів учнів 8-х класів (90 осіб) у шкалу станайнових оцінок

Станайн	% учнів у вибірці стандартизації	Кількість учнів на станайн	Сума балів	Рейтинг	Різновиди диференціації навчального процесу	
					внутрікласна	позакласна
1	2	3	4	5	6	7
9	4	4	29-25	1-4	Дуже здібні учні	Гімназійний клас
8	7	6	23-22	5-10	Здібні учні	
7	12	11	21-20	11-21	Учні з інтелектом вищм за середній	
6	17	15	20-19	22-36	Учні з інтелектом децю вищим за середній	Клас вікової норми
5	20	18	18-16	37-54	Учні з середнім інтелектом	
4	17	15	16-14	55-69	Учні з інтелектом нижчим за середній	Клас підвищеної індивідуальної уваги
3	12	11	14-12	70-80	Учні з низьким інтелектом	
2	7	6	11-9	81-86	Учні з дуже низьким інтелектом	Клас вирівнювання
1	4	4	8-5	87-90	Розумово відсталі учні	

Одержані результати дослідження також можна занести до зведеної таблиці (Табл.4.5), в якій вказуються прізвища та імена досліджуваних учнів, загальна сума «сирих» балів, час, затрачений на виконання тесту, індекс варіабельності та коефіцієнт інтелекту, на основі якого визначається рейтинг учня в класі.

Зведена таблиця результатів тестового обстеження за методикою Равена

№ з/п	Прізвище, ім'я	Час розв'язання, хв	Сума «сирих» балів	Індекс варіабельності	IQ-показник	Рейтинг

Досить інформативним типом похідних оцінок є процентилі. Суть цієї форми оцінювання полягає у співставленні індивідуального результату з груповими даними.

Процентиль являє собою рейтингову шкалу, розподілену на 100 рангів, що передбачає більш ґрунтовне диференціювання учнів за їх здібностями. Процентилі не мають нічого спільного зі звичними процентними показниками, що складають долю правильних індивідуальних розв'язків від загальної кількості завдань тесту. Процентиль – це процентна частка індивідів з вибірки стандартизації, результат яких нижчий за даний первинний показник [8].

Зокрема, процентильна оцінка показує, який відсоток членів стандартної вибірки мають вищі, а який нижчі, «сирі» оцінки. Наприклад, учень розв'язав 19 тестових завдань з 30. Припустимо, що ця «сира» оцінка відповідає 78 процентилю. Це означає, що 78% учнів одержали менший рейтинг у шкалі інтелектуального розвитку і відповідно 22% - такий же або кращий. 50-й процентиль дорівнює медіані всіх результатів, яка розподіляє учнів на дві частини – згідно з вищим і нижчим середніми показниками даних (табл.4.6).

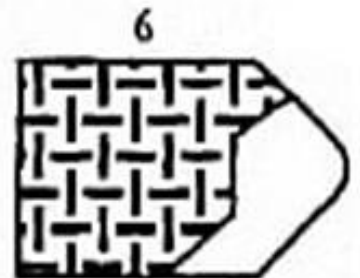
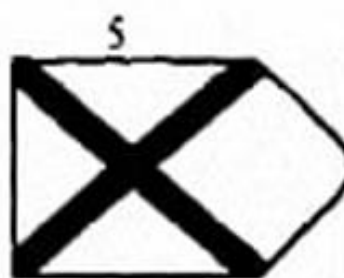
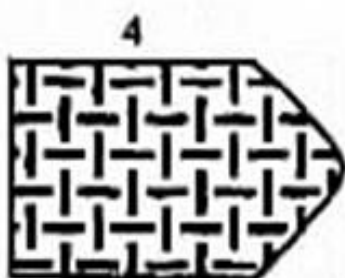
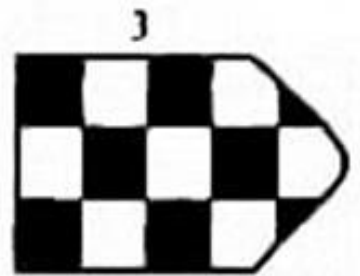
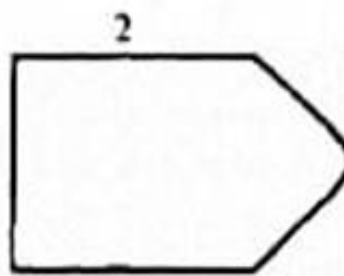
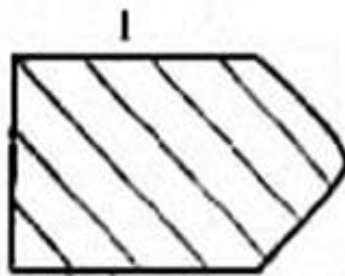
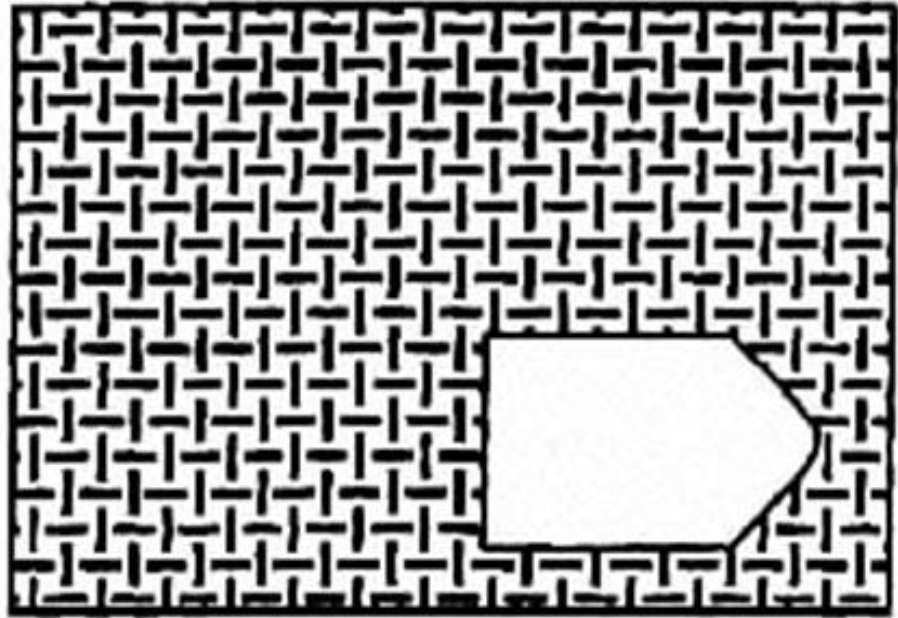
Таблиця 4.6

Шкала процентильних оцінок на прикладі стандартизованої вибірки зі 100 дев'ятикласників

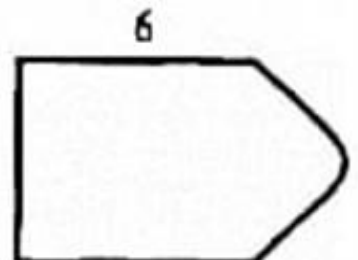
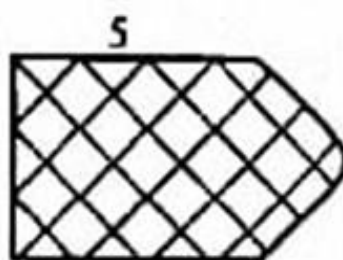
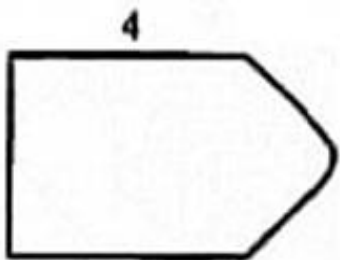
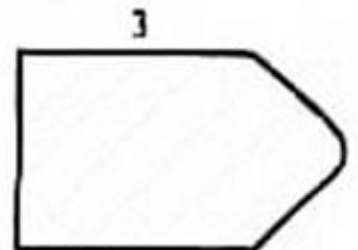
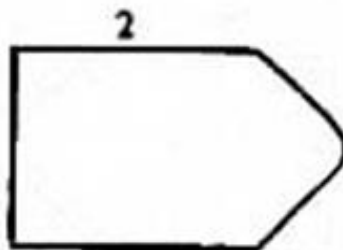
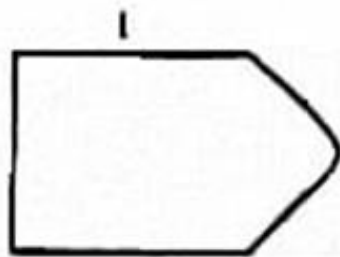
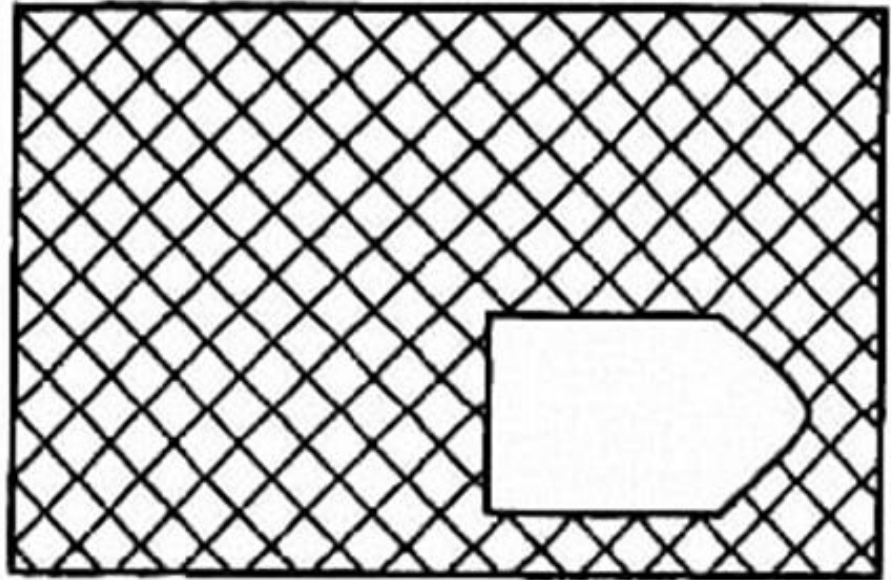
«Сира» оцінка, бали (x)	Частота кожної «сирої» оцінки (f)	Сукупна частота кожної «сирої» оцінки (cf)	Процентилі (PR)	Різновиди диференціації навчального процесу	
				внутрікласна	позакласна
1	2	3	4	5	6
...				Обдаровані учні (2 %)	Гімназійний клас (20 учнів)
57	-	-	-		
56	2	100	100	Здібні учні (18%)	
55	7	98	98		
54	7	91	91		
53	4	84	84	Учні з	Клас
52	5	80	80		

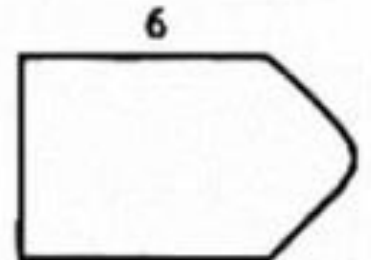
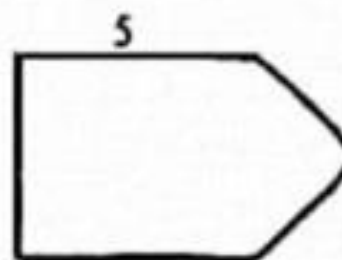
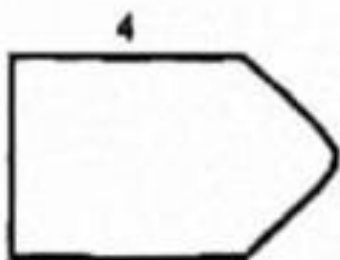
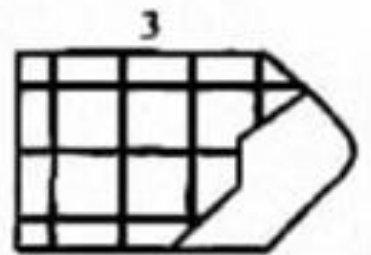
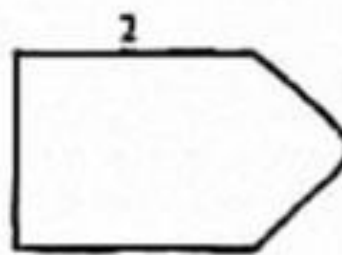
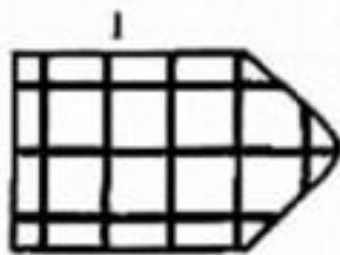
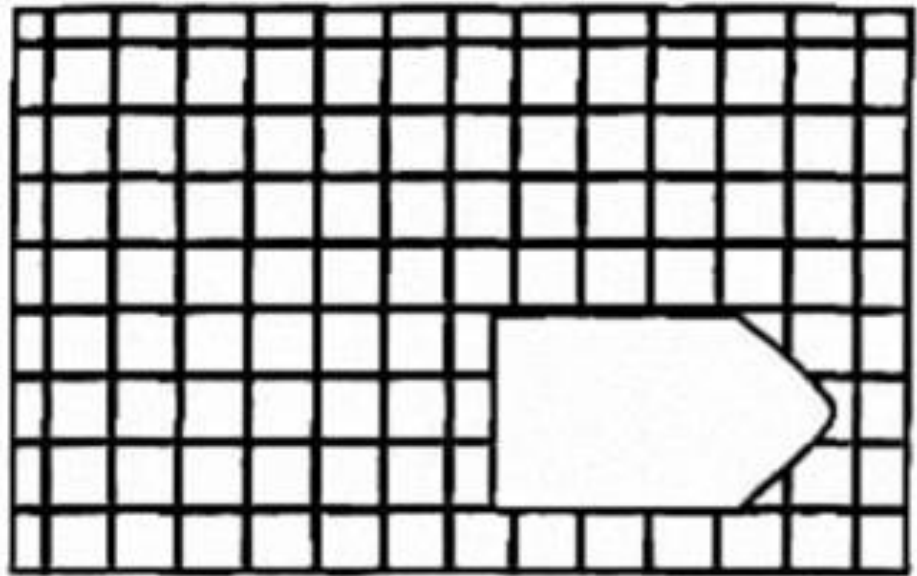
51	5	75	75	інтелектом вищим за середній (26%)	поглибленого вивчення 2-3 предметів (26 учнів)
50	6	70	70		
49	4	64	64		
48	6	60	60		
47	11	54	54	Учні з середнім інтелектом (18%)	Клас вікової норми (33 учні)
46	3	43	43		
45	4	40	40		
44	5	36	36	Учні з інтелектом нижчим за середній (15%)	
43	5	31	31		
42	1	26	26		
41	2	25	25		
40	1	23	23		
39	1	22	22		
38	0	21	21		
37	4	21	21	Учні з низьким інтелектом (16%)	Клас підвищеної індивідуальної уваги з профорієнтаційним ухилом (21 учень)
36	3	17	17		
35	5	14	14		
34	1	9	9		
33	0	8	8		
32	0	8	8		
31	0	8	8		
30	1	8	8		
29	1	7	7		
28	1	6	6		
27	0	5	5	Учні з певними розумовими дефектами (5%)	
26	1	5	5		
25	0	4	4		
24	0	4	4		
23	1	4	4		
...					
18	1	3	3		
17	0	2	2		
16	1	2	2		
...					
12	1	1	1		
11	0	0	0		

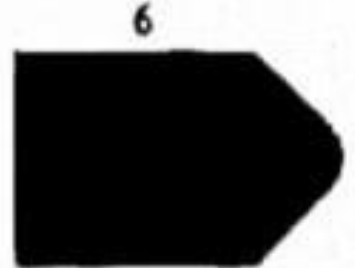
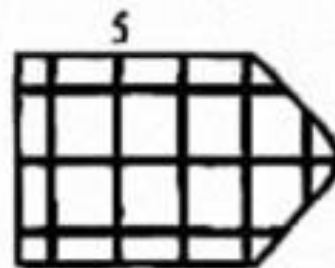
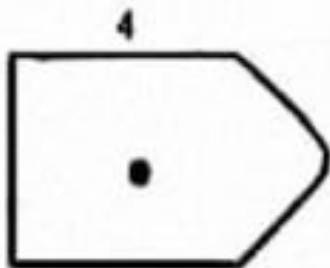
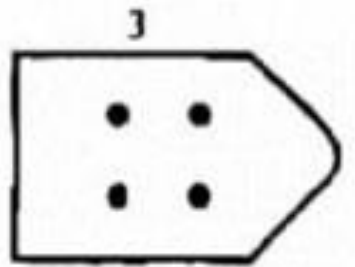
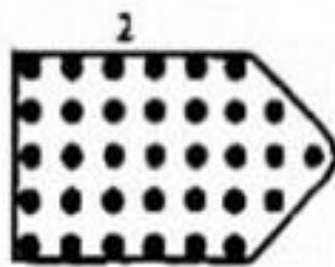
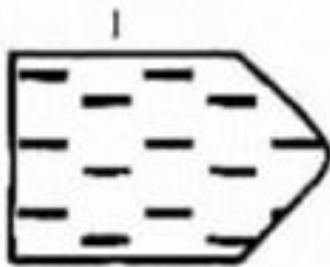
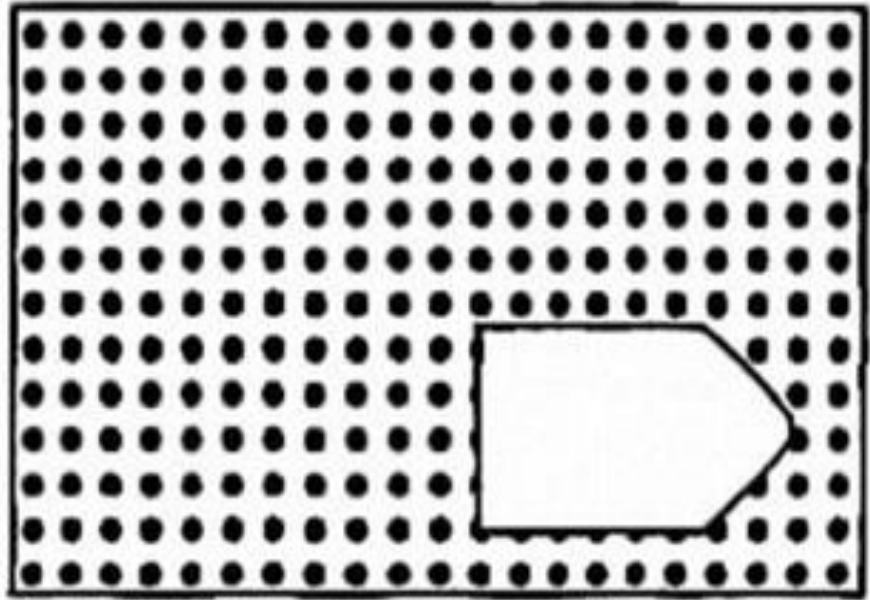
Особливу увагу слід приділити якісній інтерпретації одержаних результатів. Для цього дослідник повинен ґрунтовно проаналізувати профіль інтелектуального розвитку досліджуваного, дані таблиць, які фіксують зведені результати тестового обстеження за методикою Равена, зробити висновки щодо індивідуальної зони найближчого розвитку учнів та спланувати створення для кожного з них найсприятливіших психолого-педагогічних умов щодо реалізації інтелектуально-особистісних можливостей.

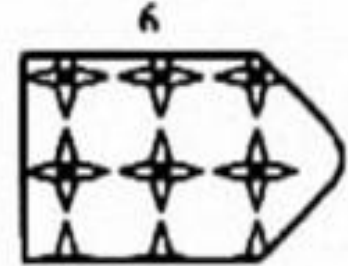
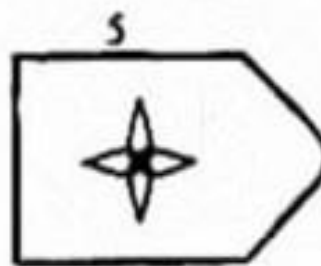
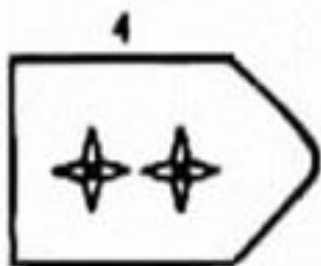
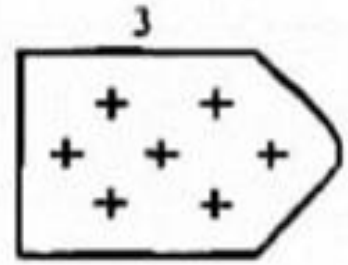
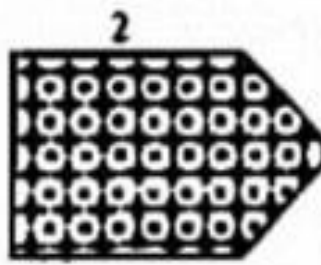
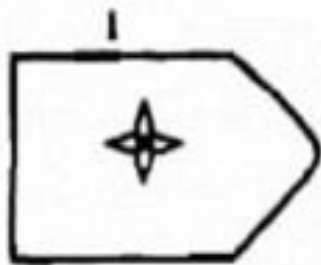
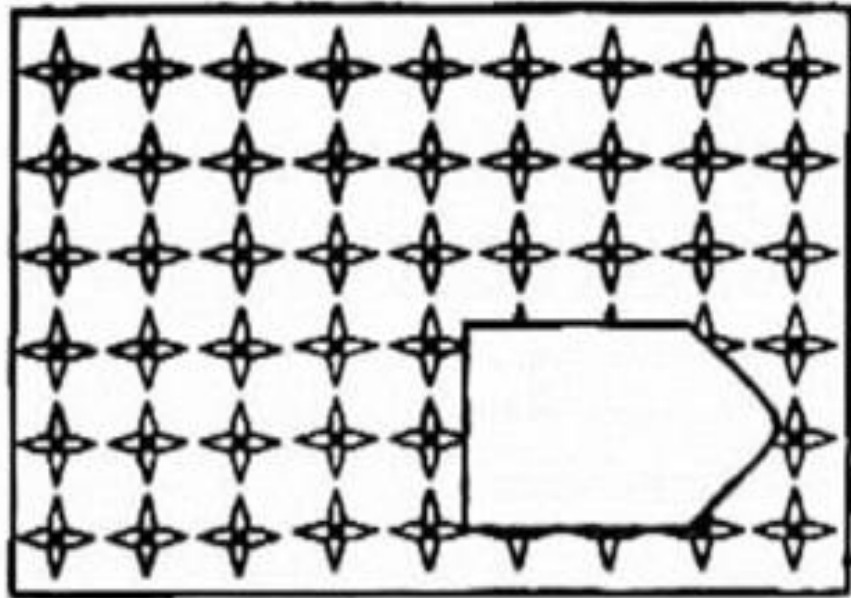
*Стимульний матеріал до методики Равена***СЕРІЯ А**

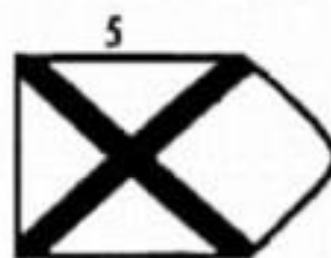
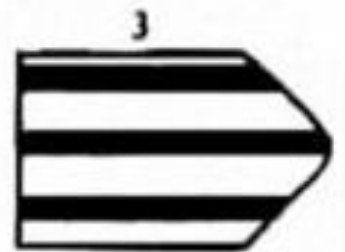
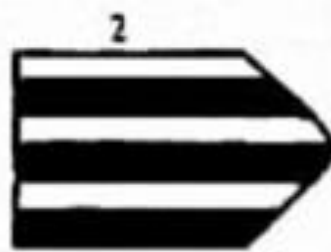
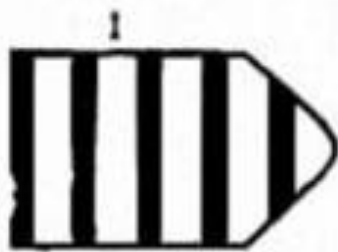
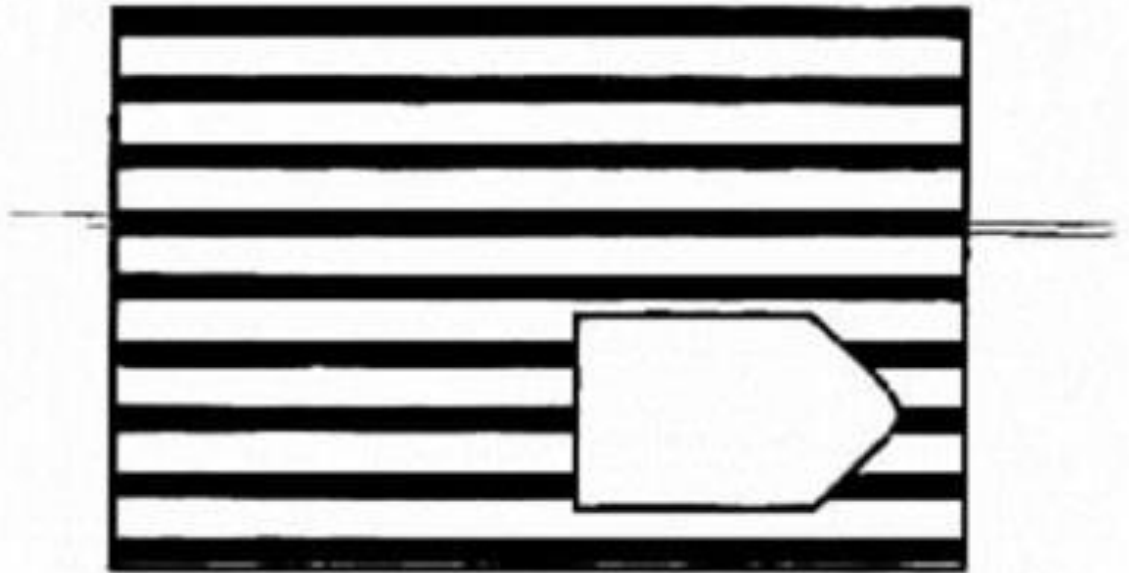
A-1

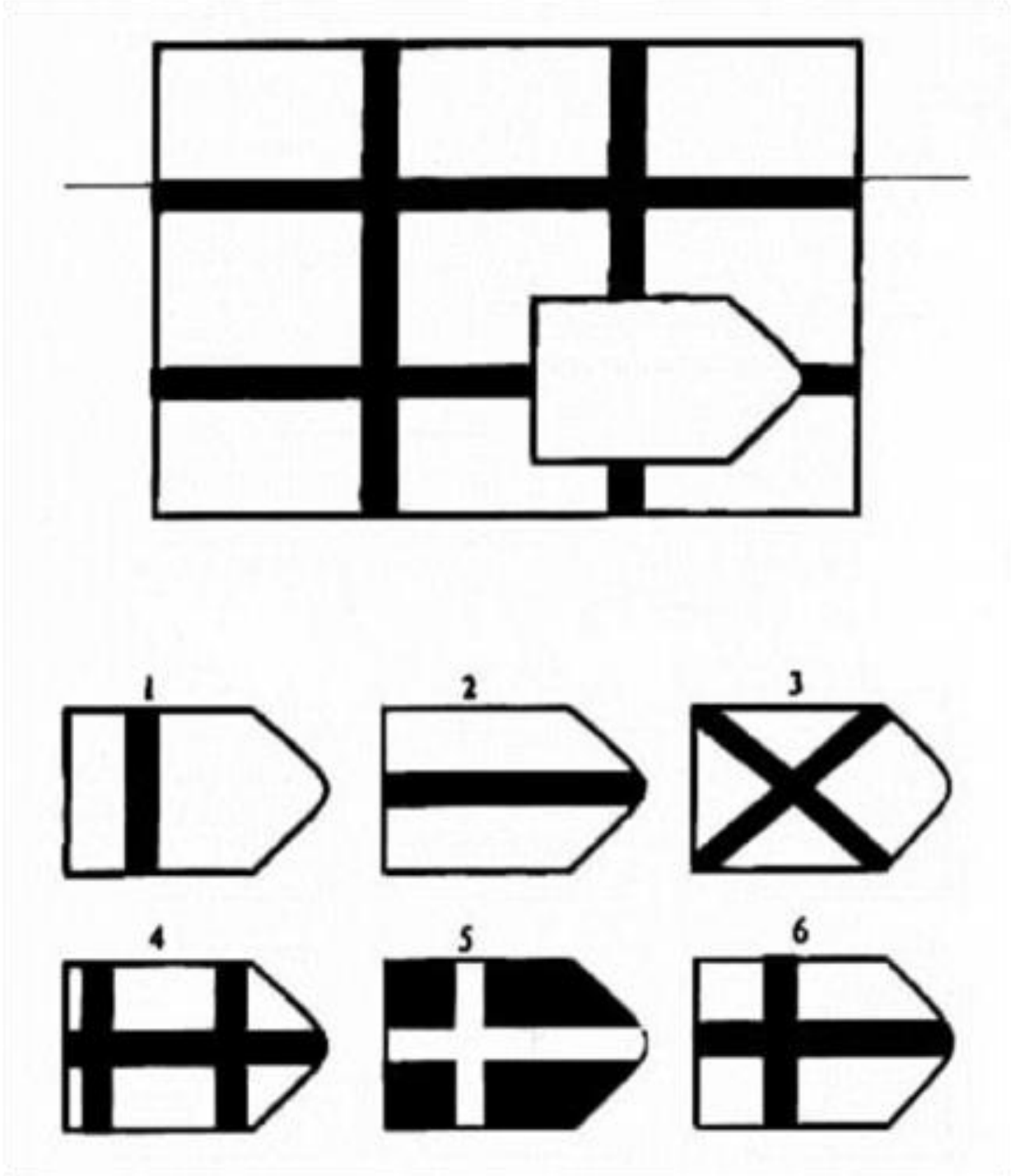

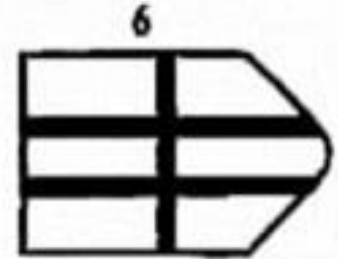
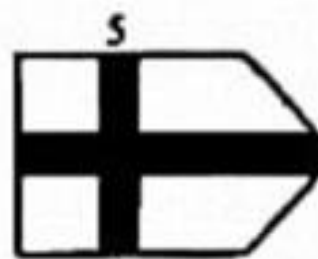
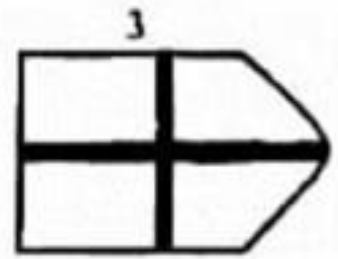
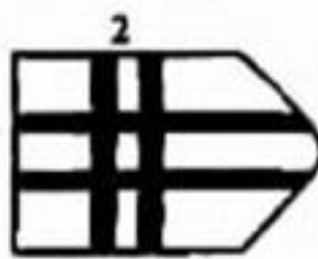
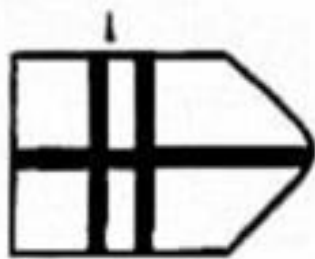
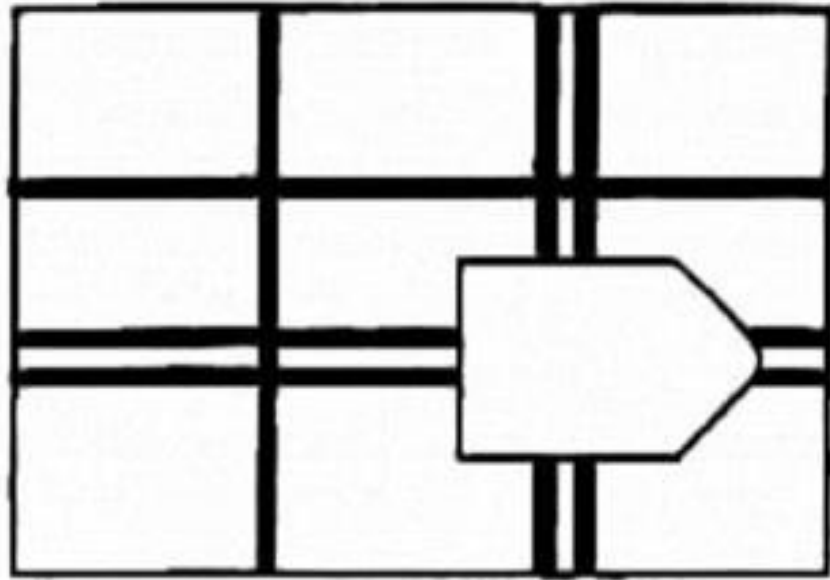

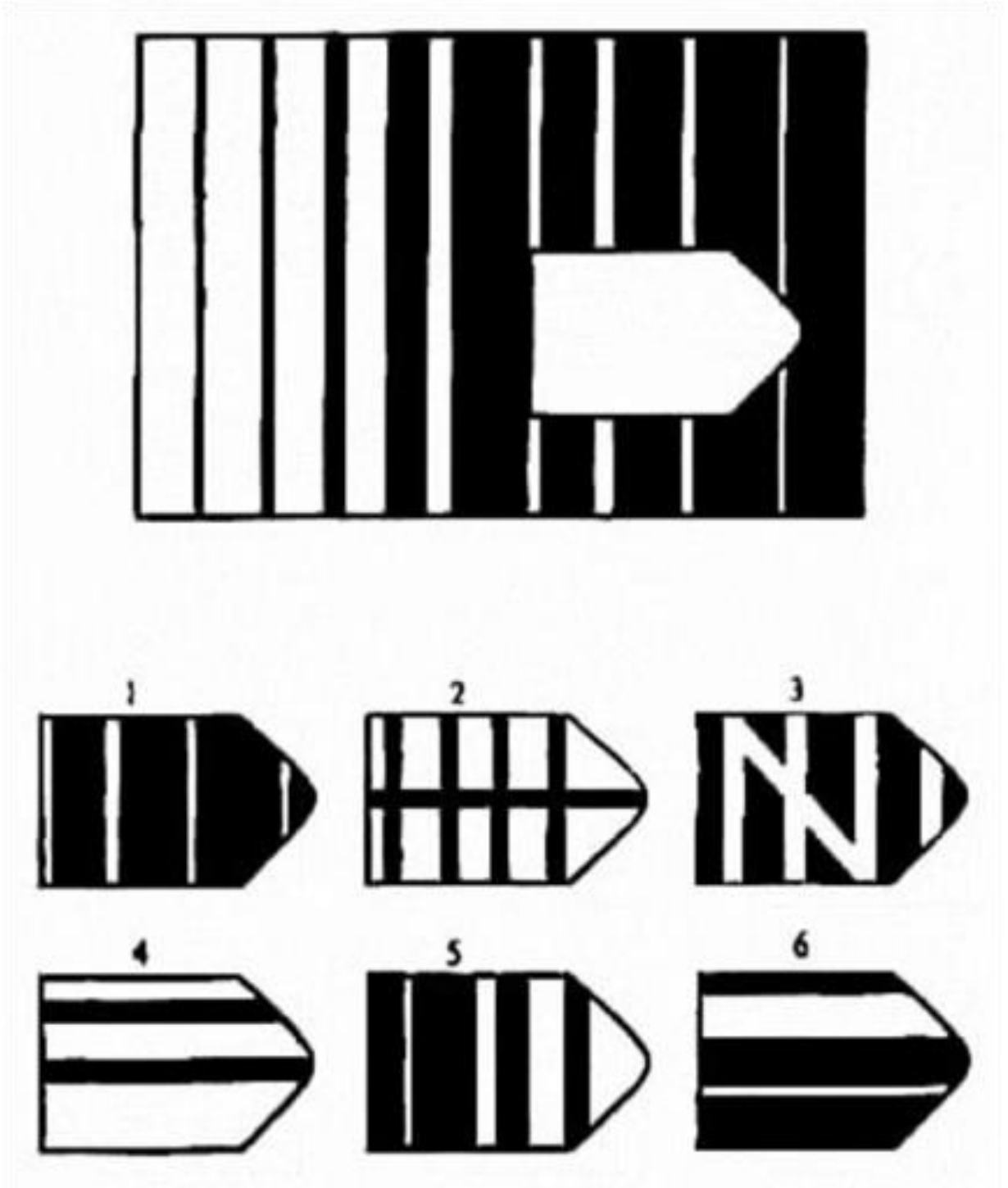

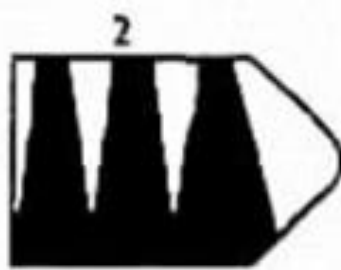
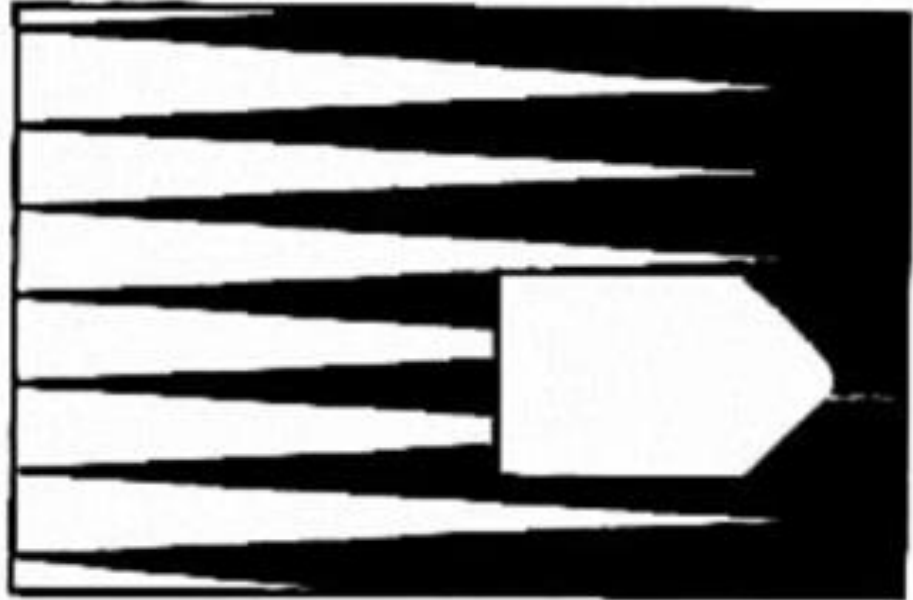

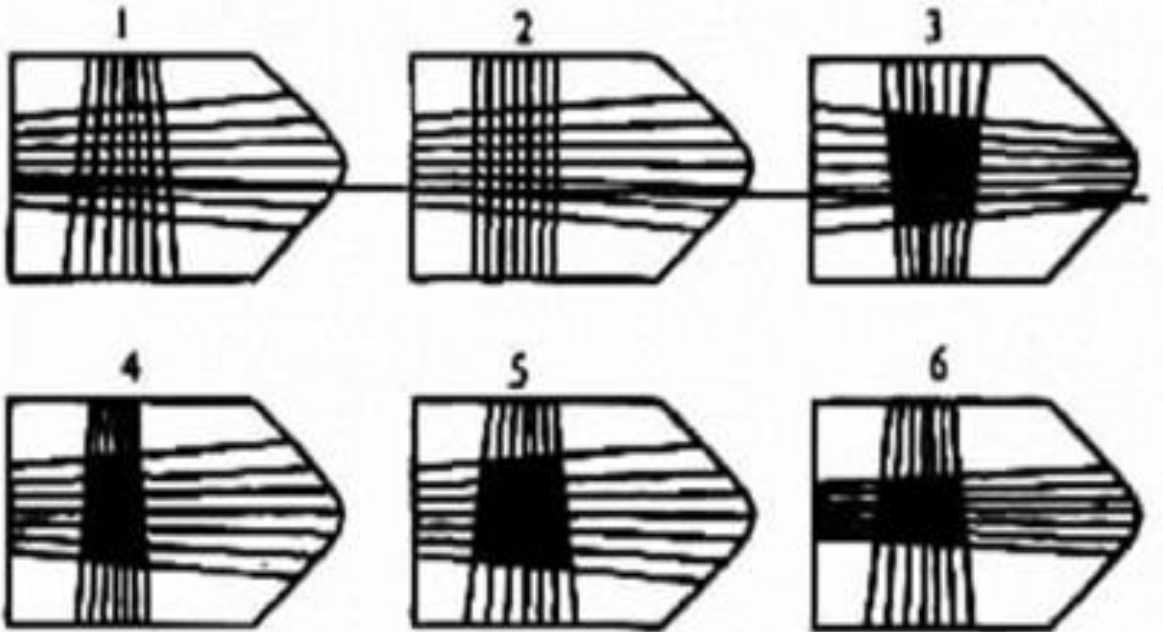
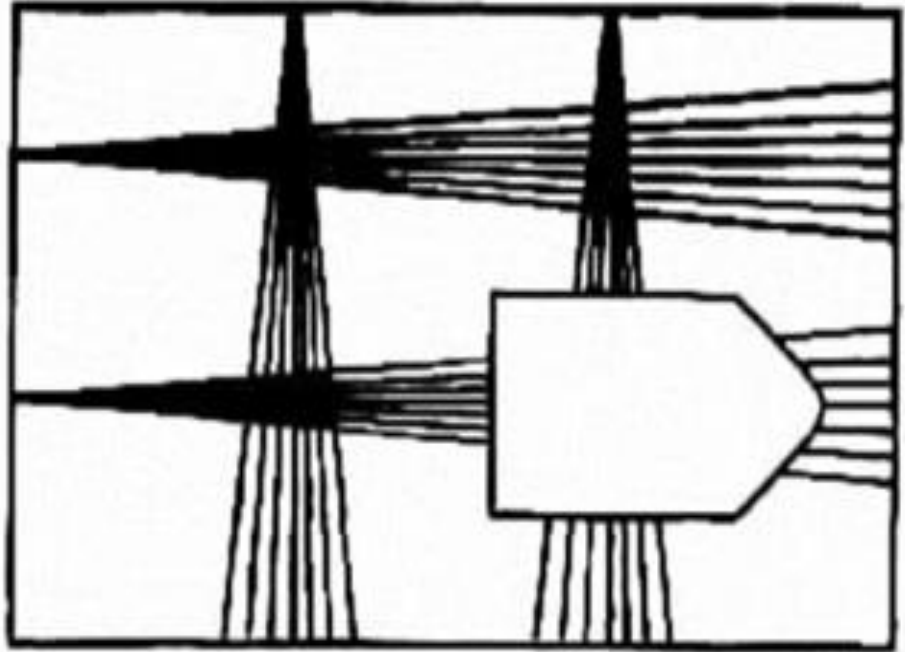

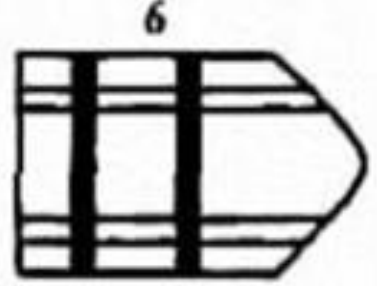
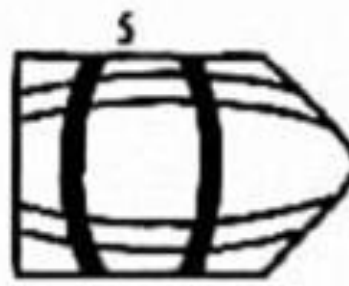
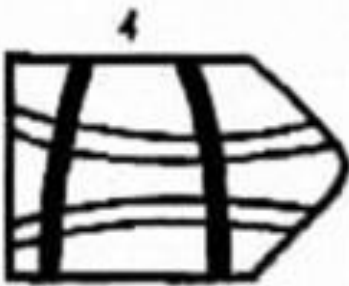
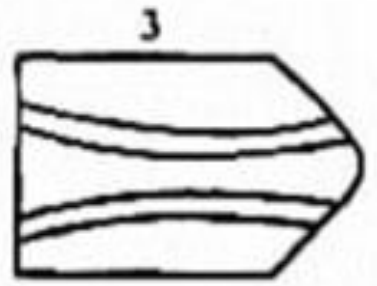
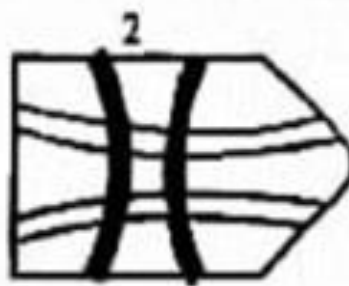
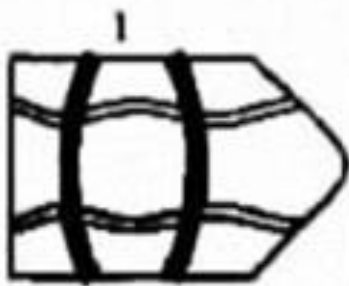
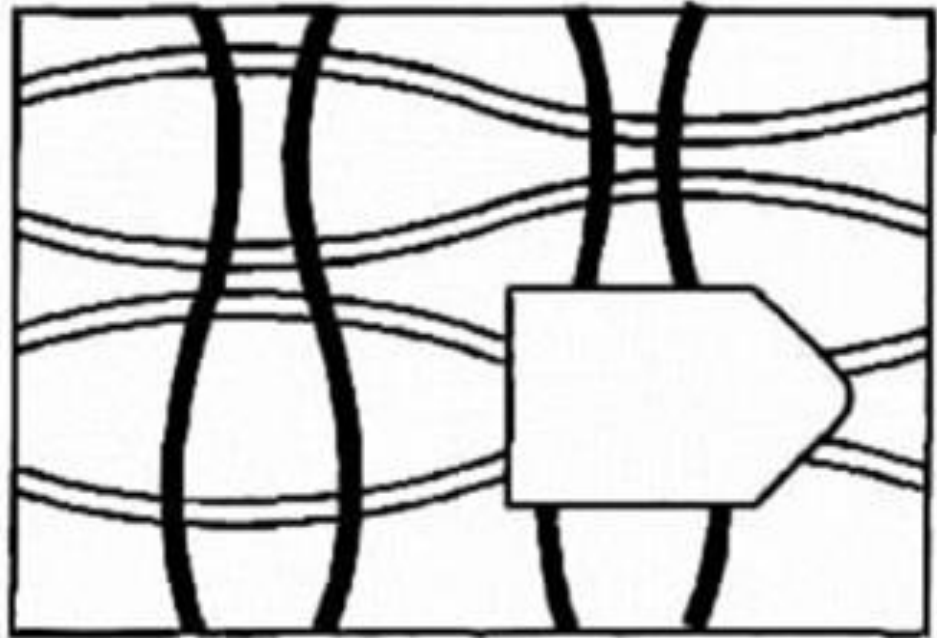

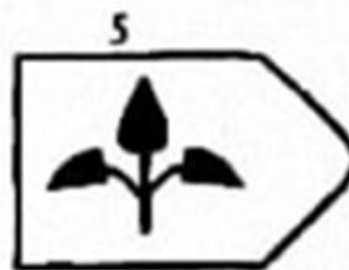
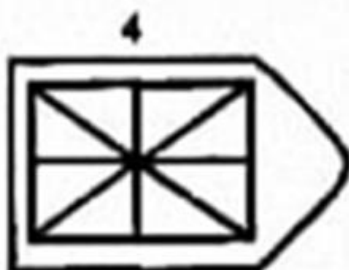
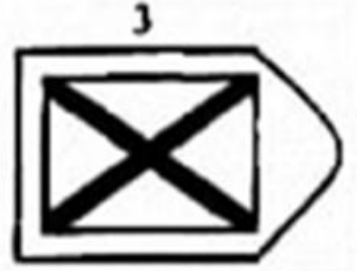
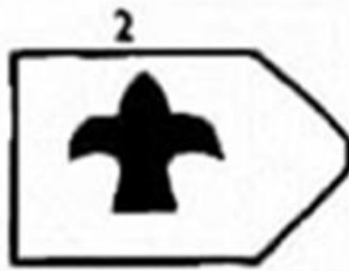
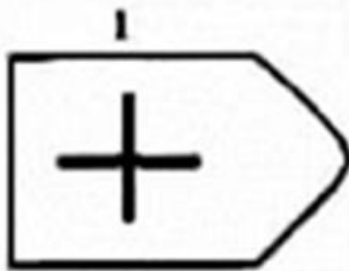
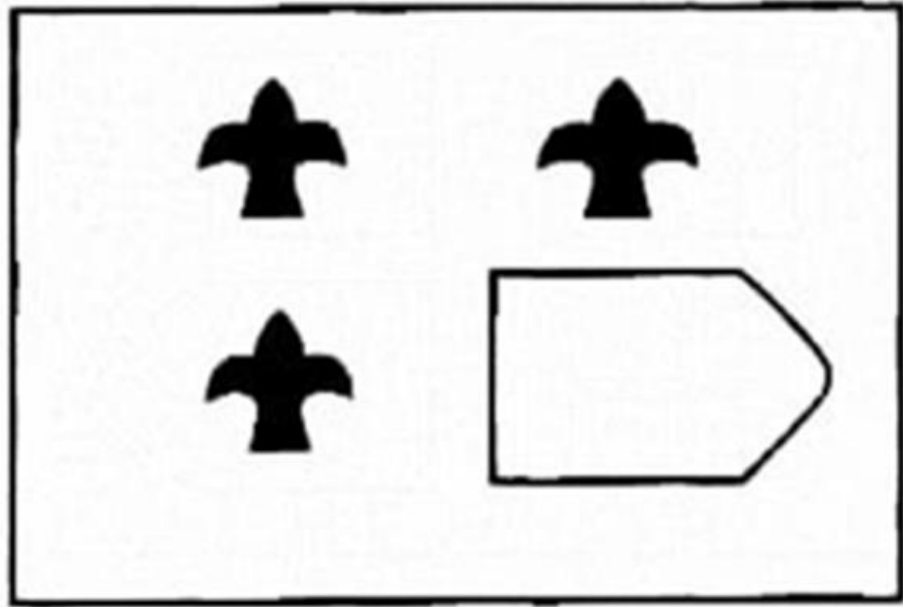

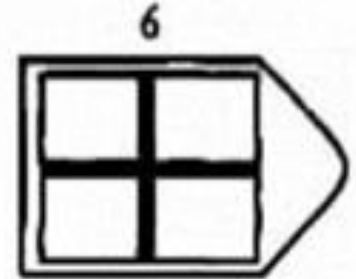
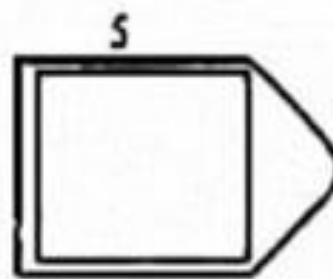
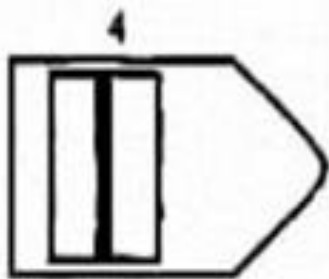
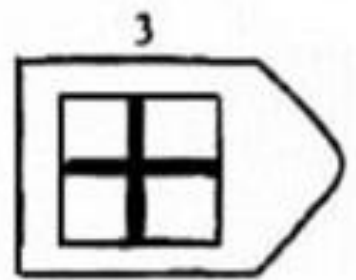
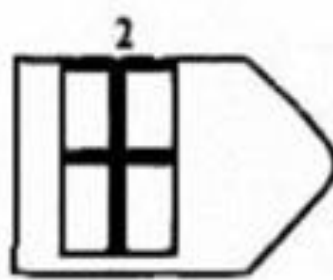
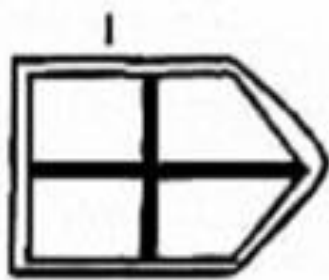
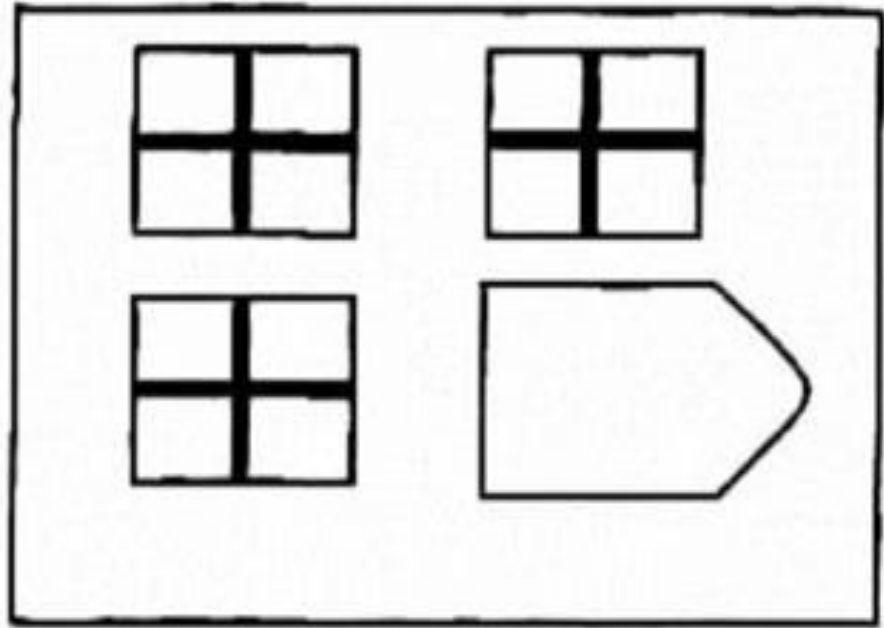

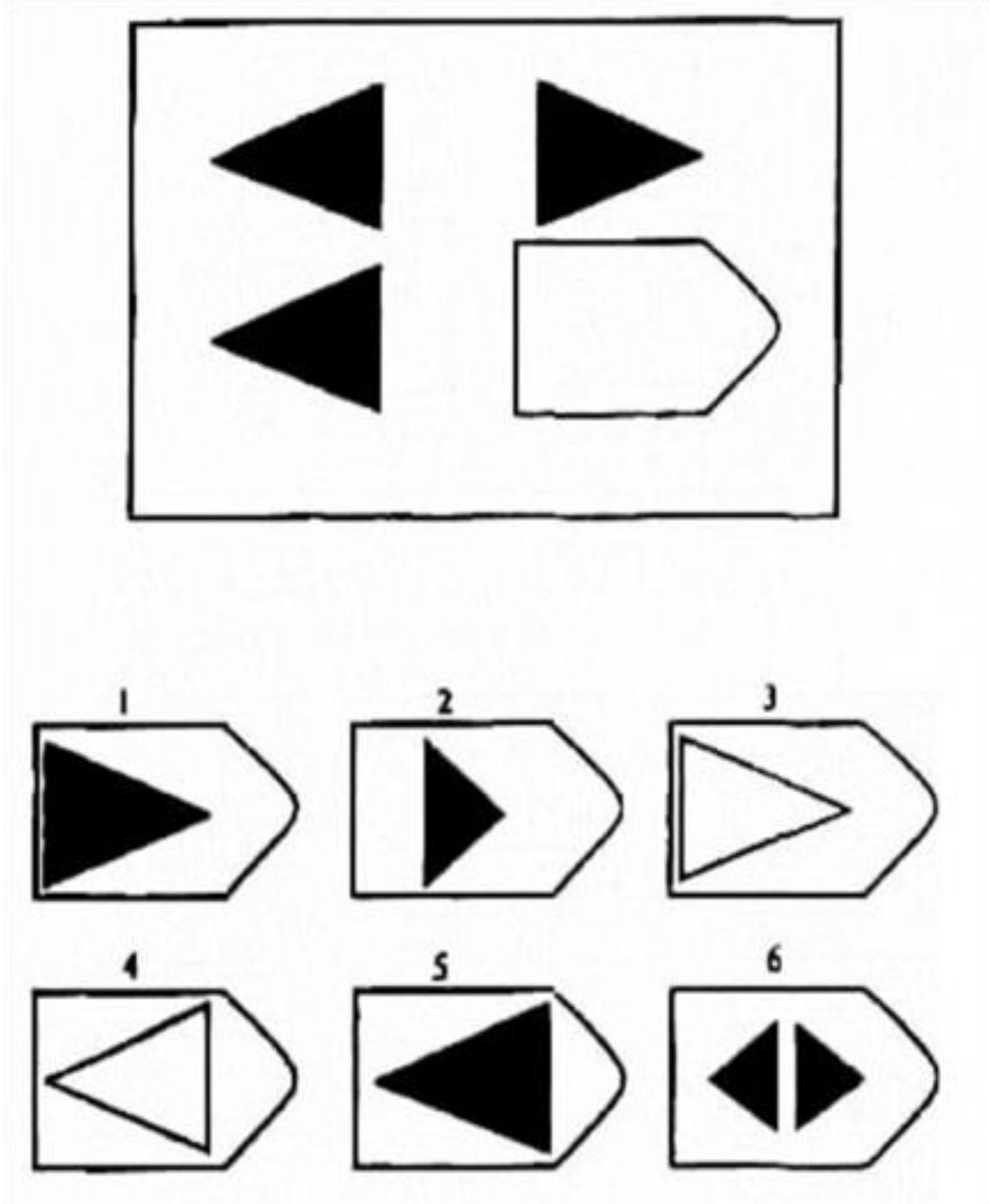

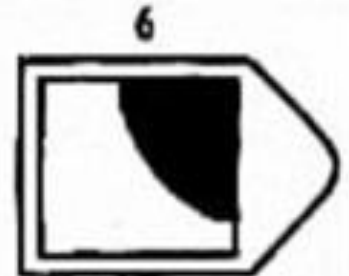
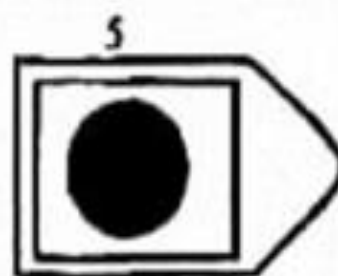
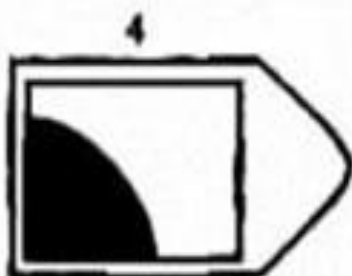
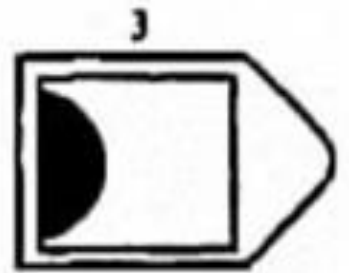
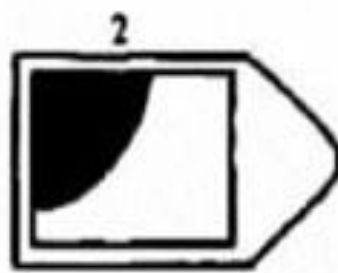
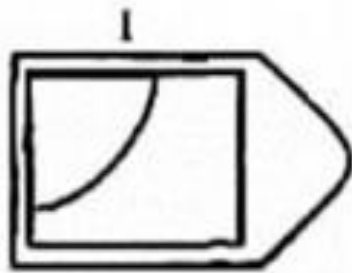
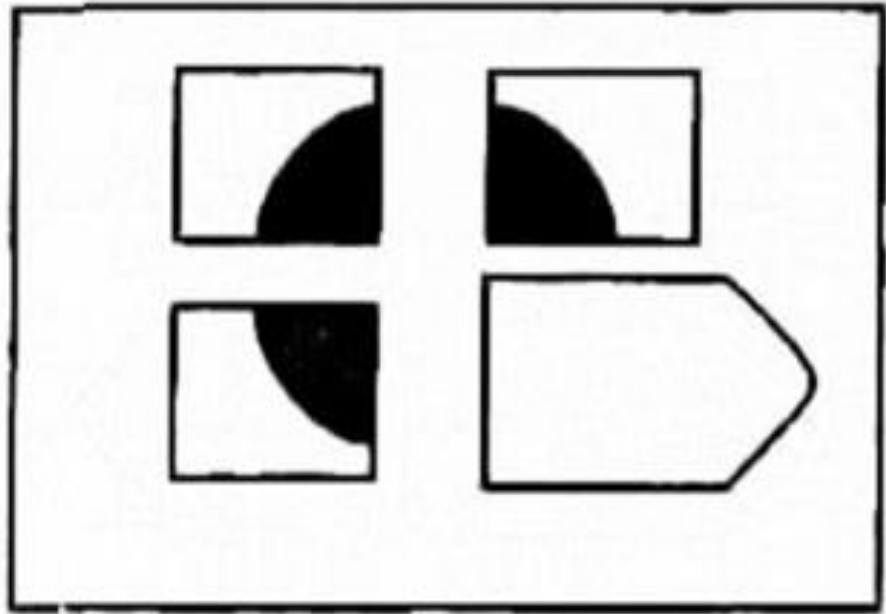

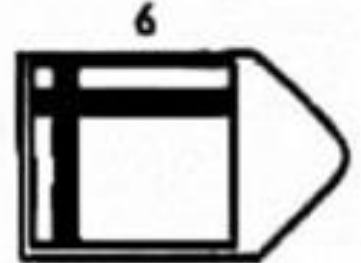
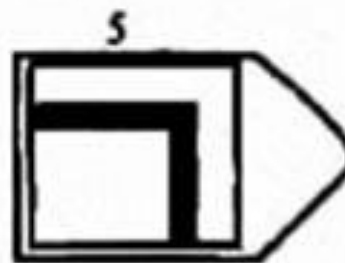
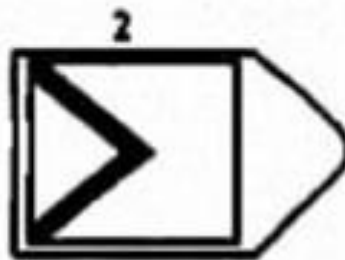
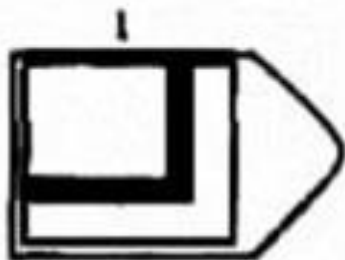
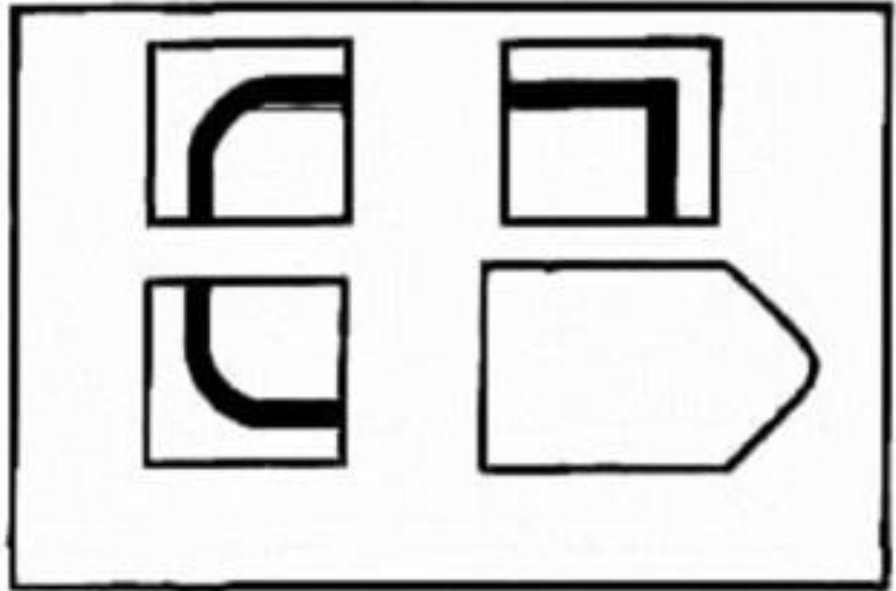
СЕРІЯ В

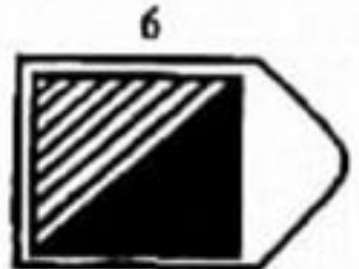
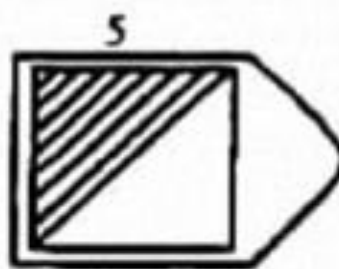
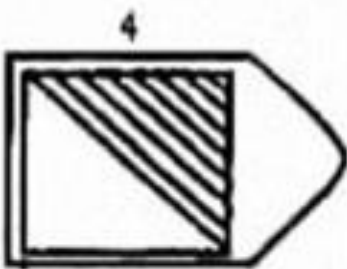
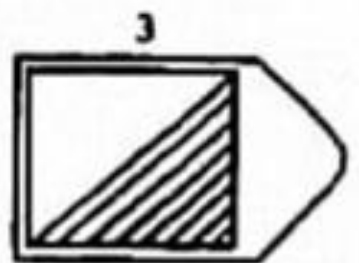
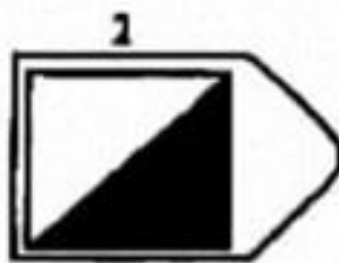
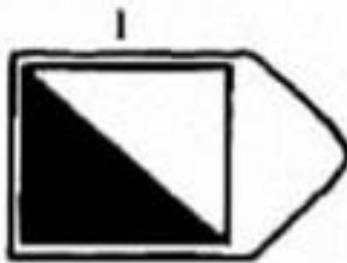
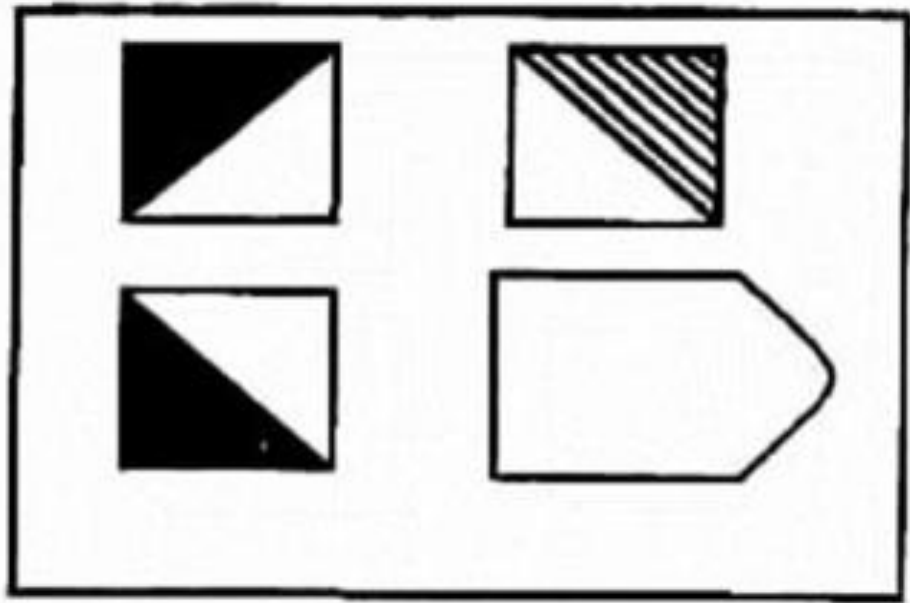

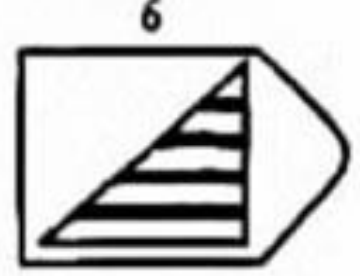
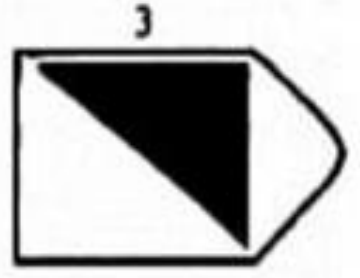
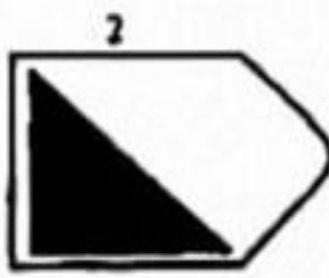
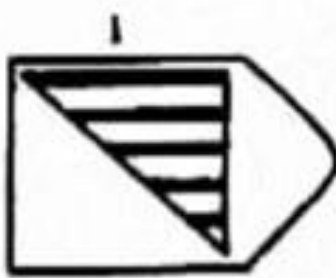
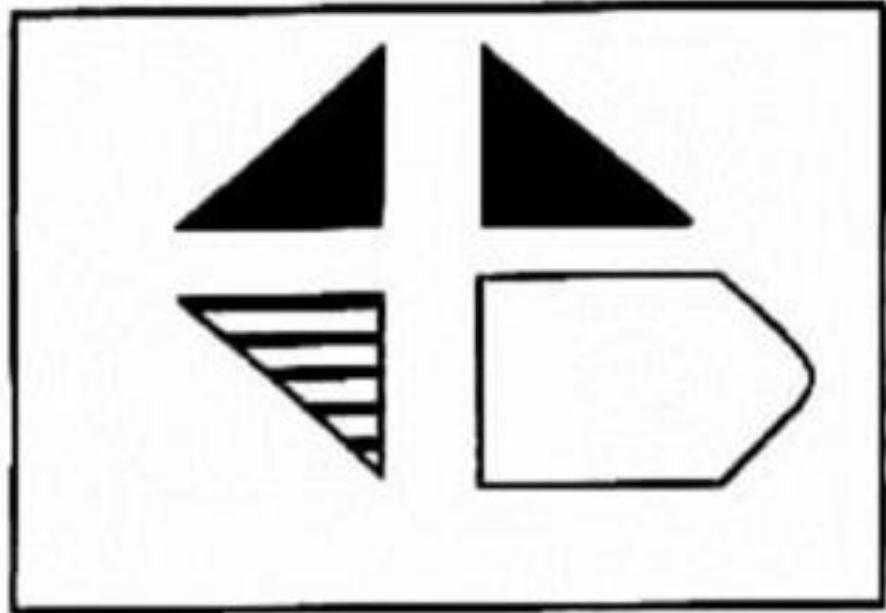

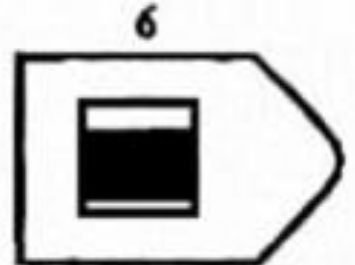
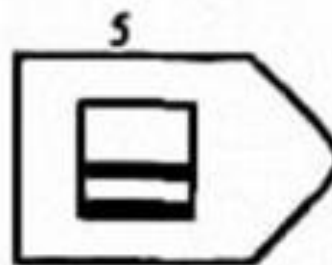
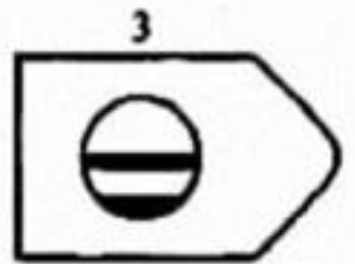
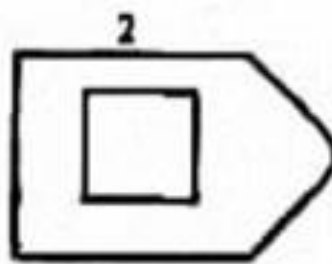
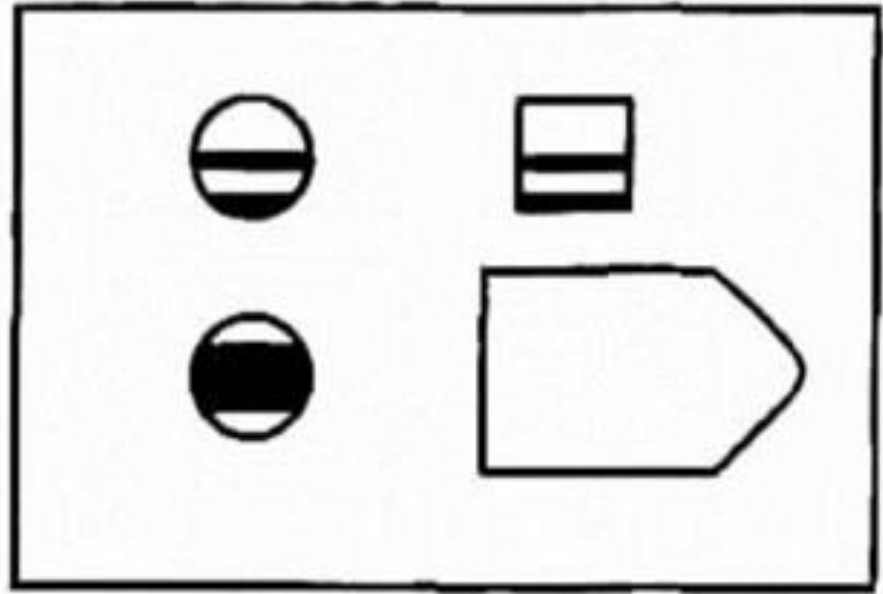

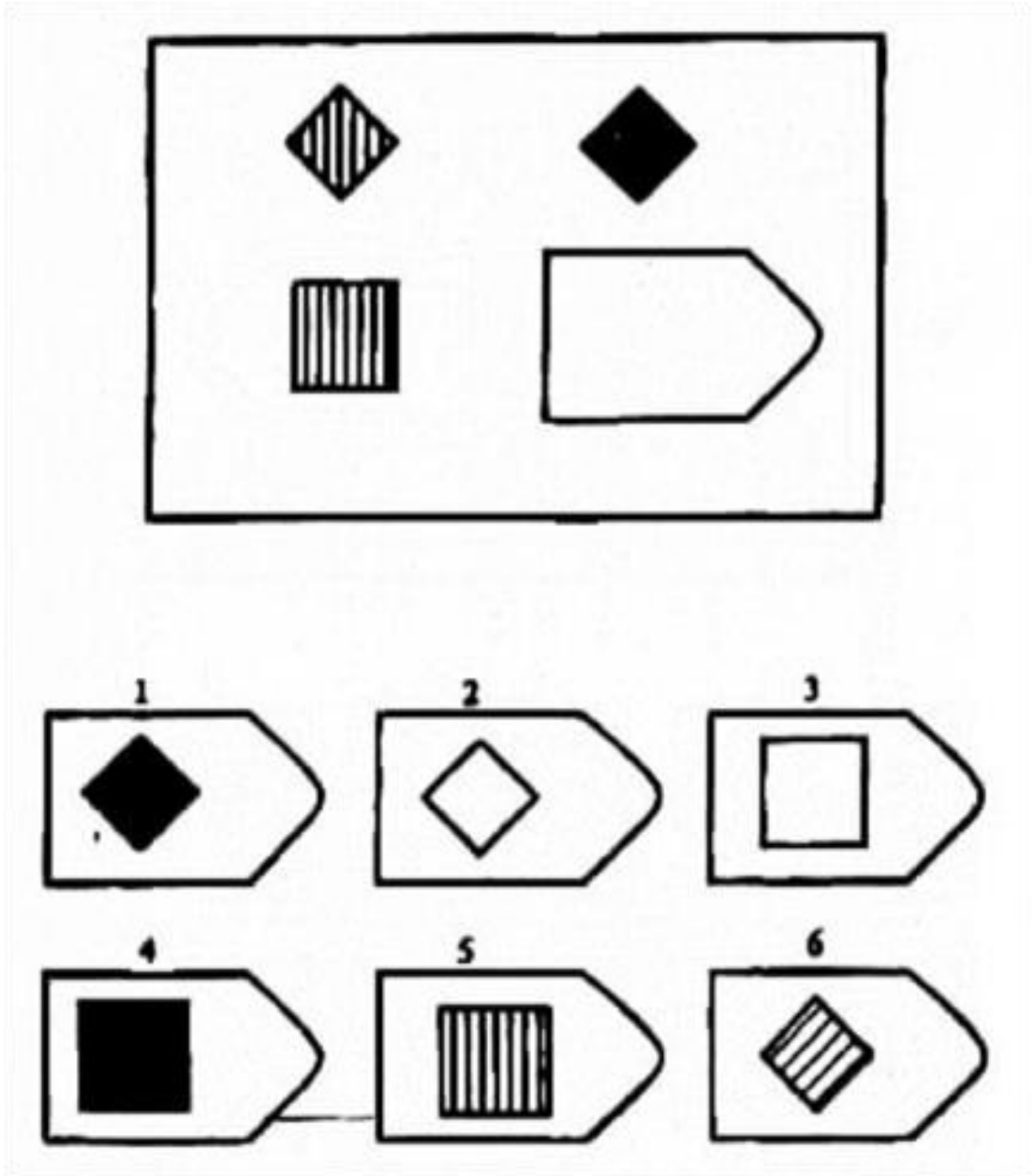

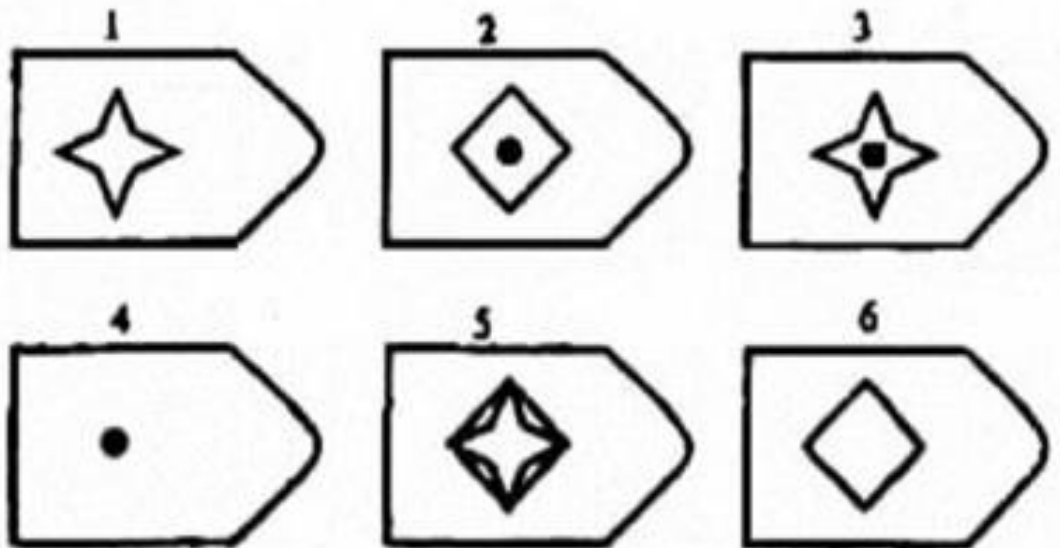
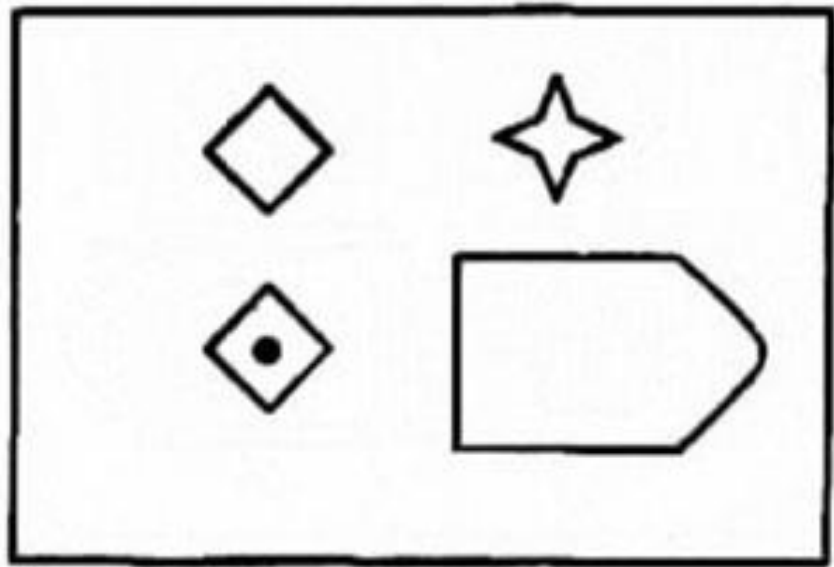

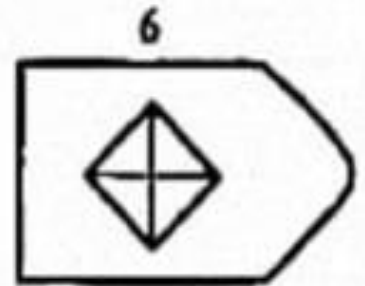
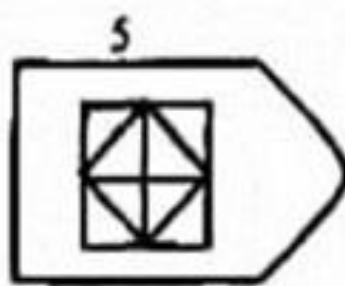
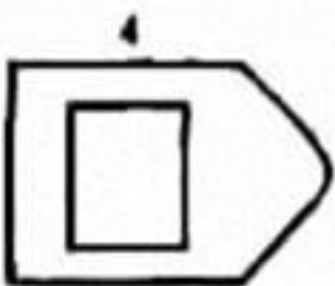
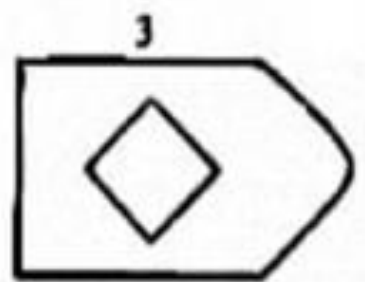
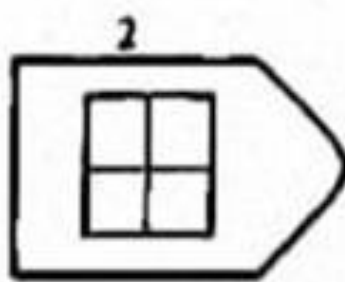
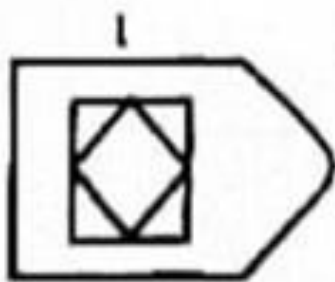
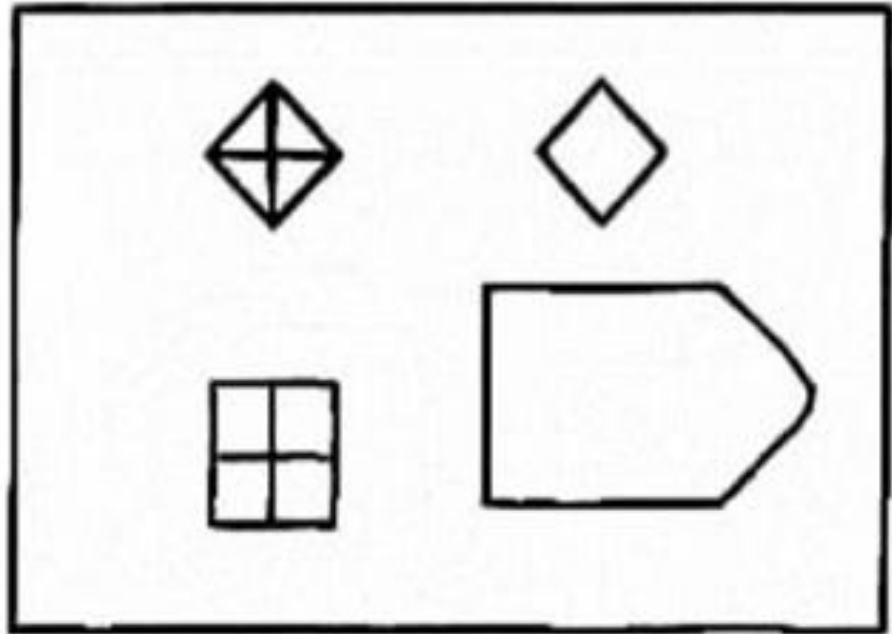

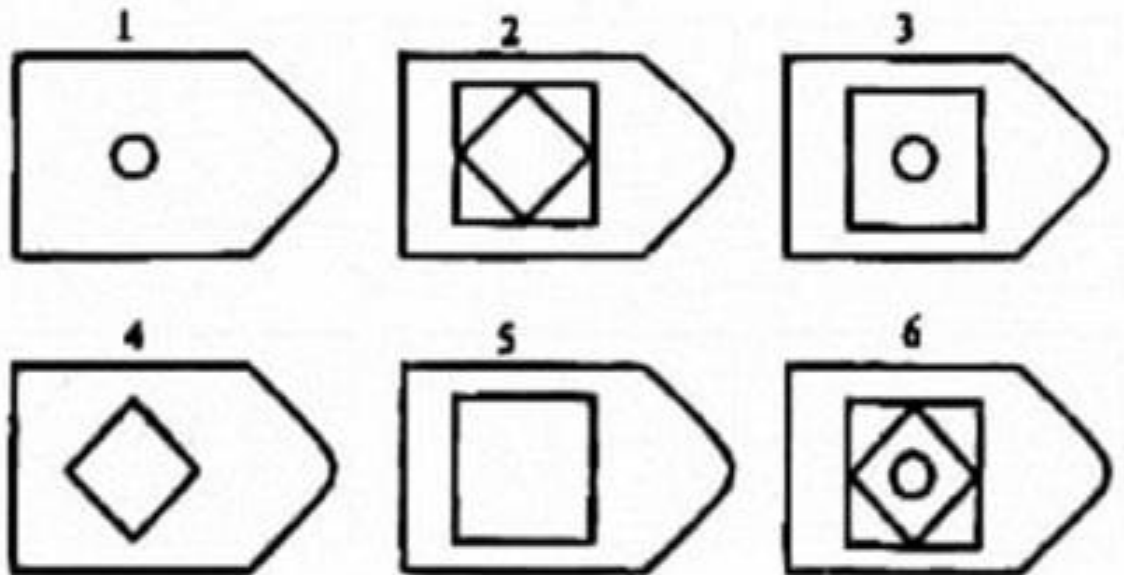
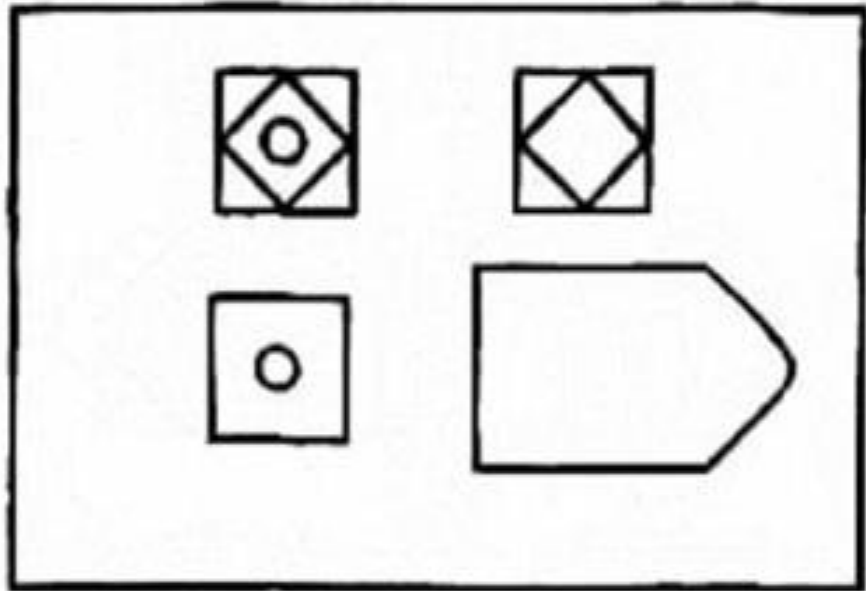

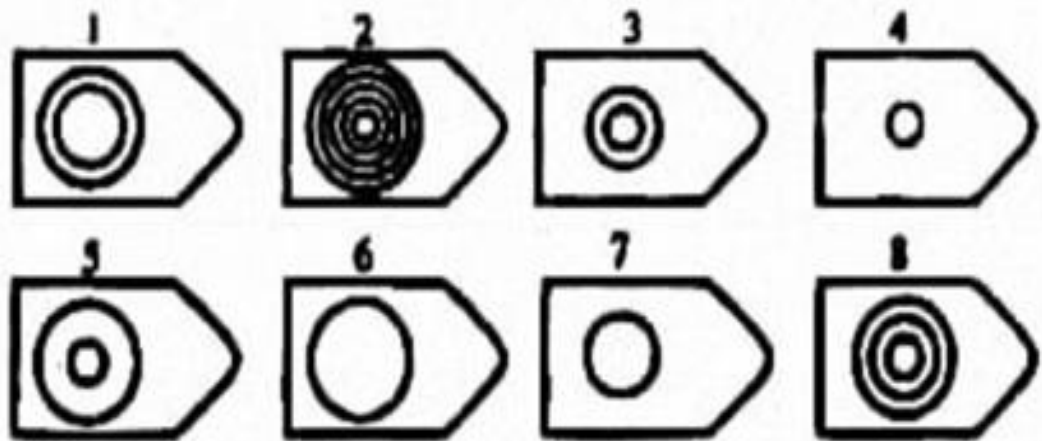
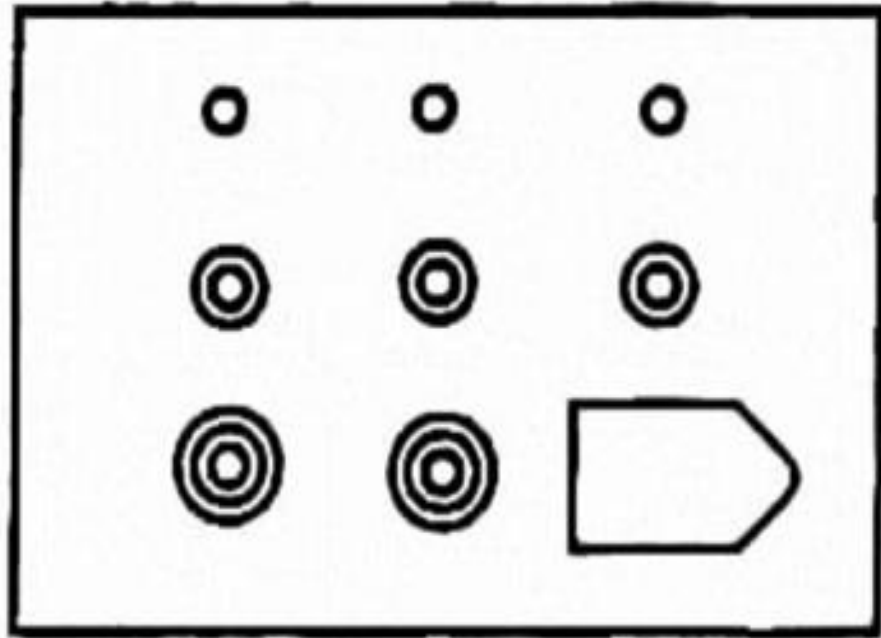

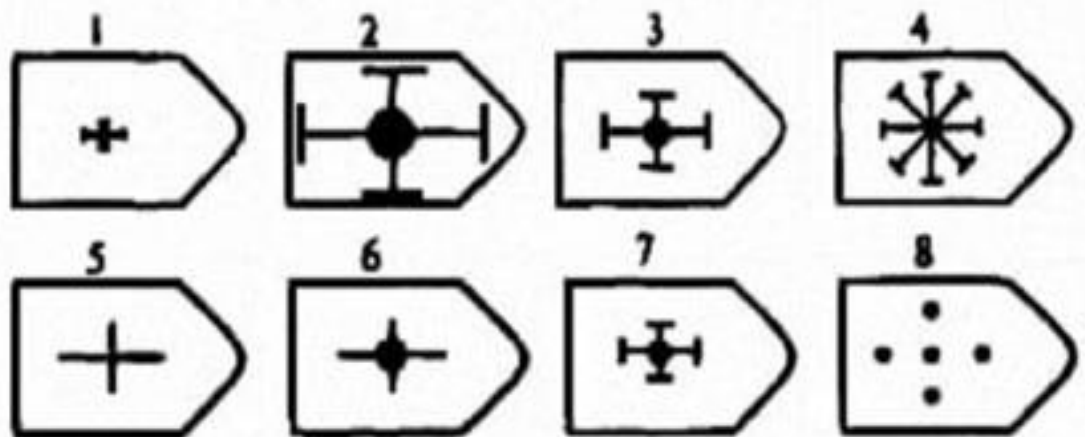
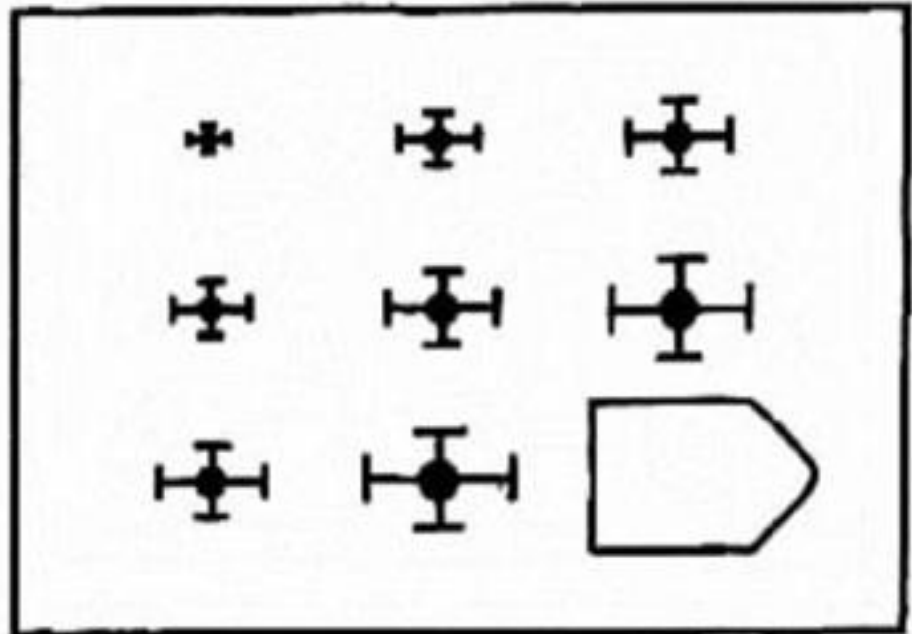

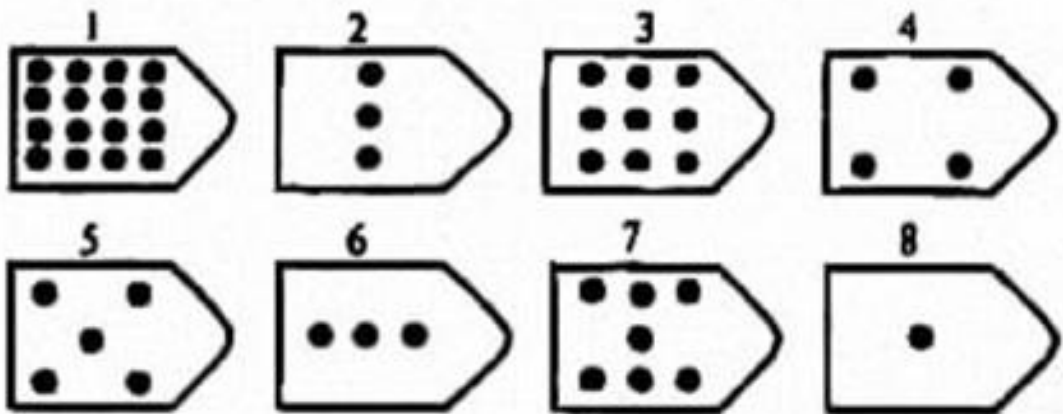
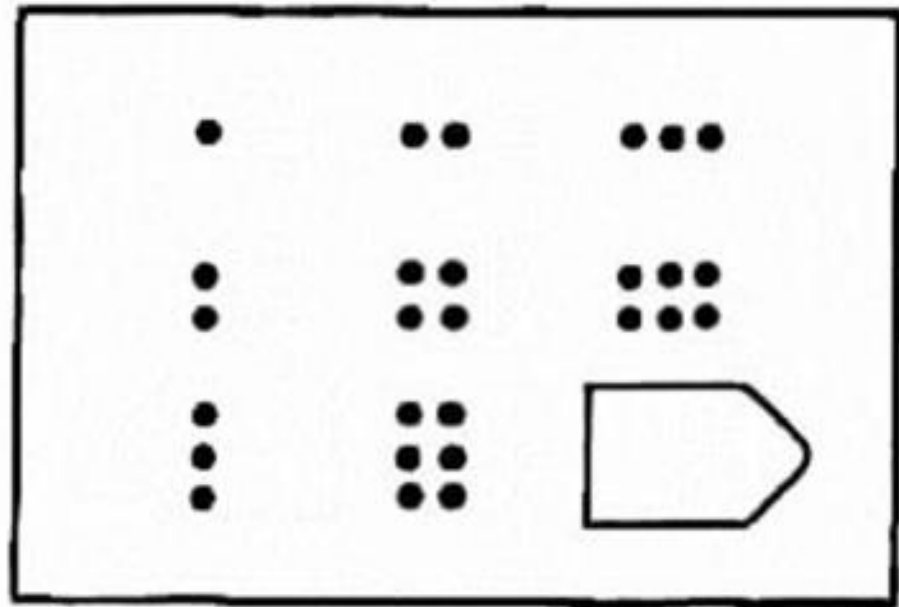

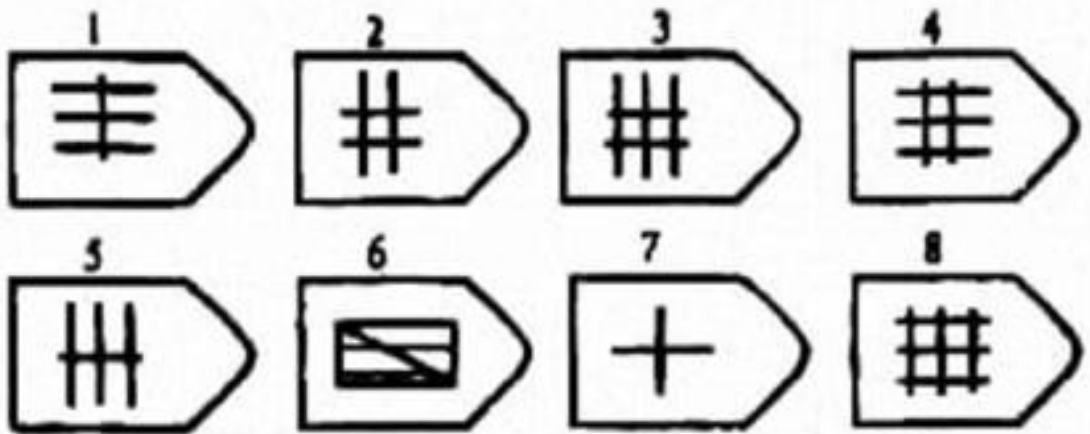
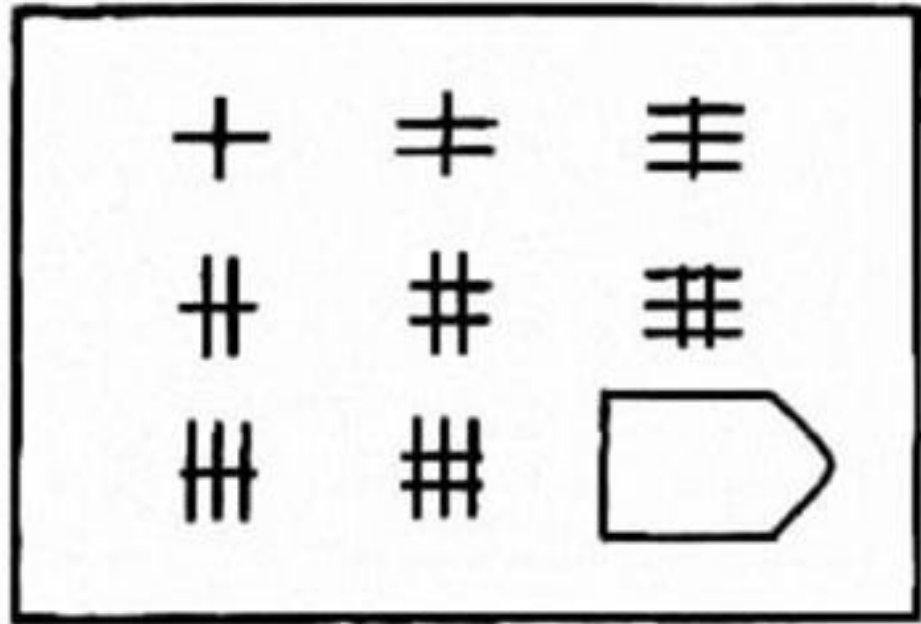

СЕРІЯ С

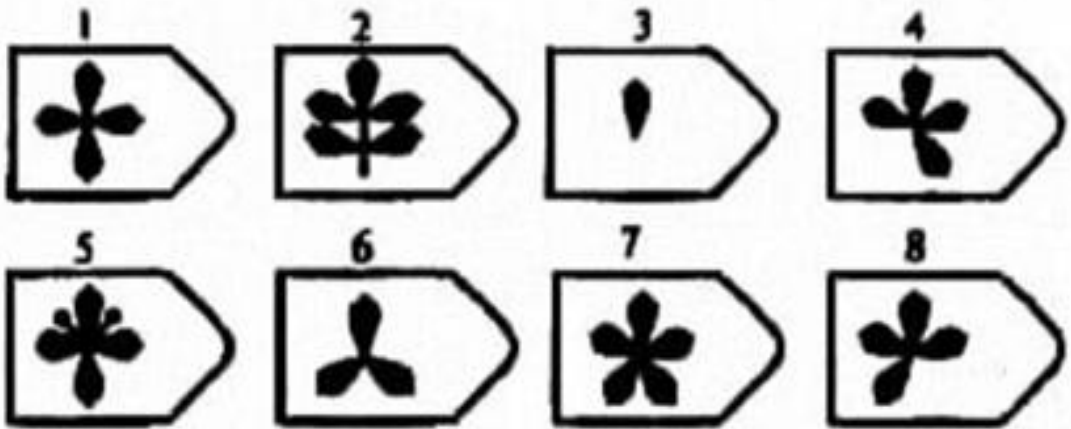
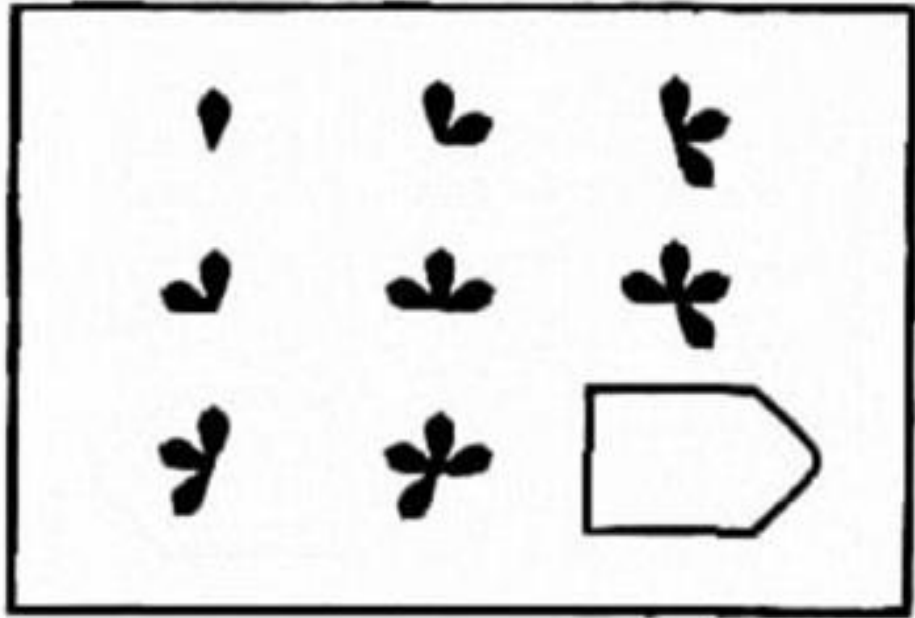

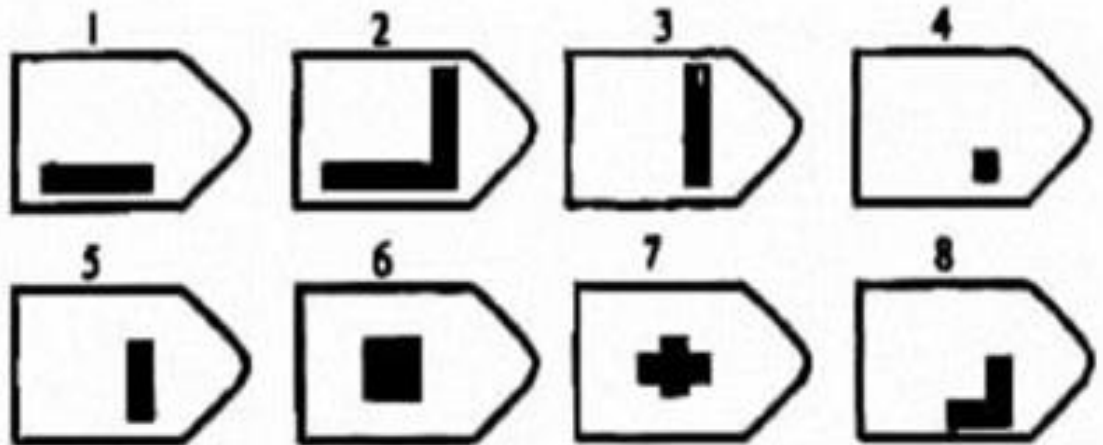
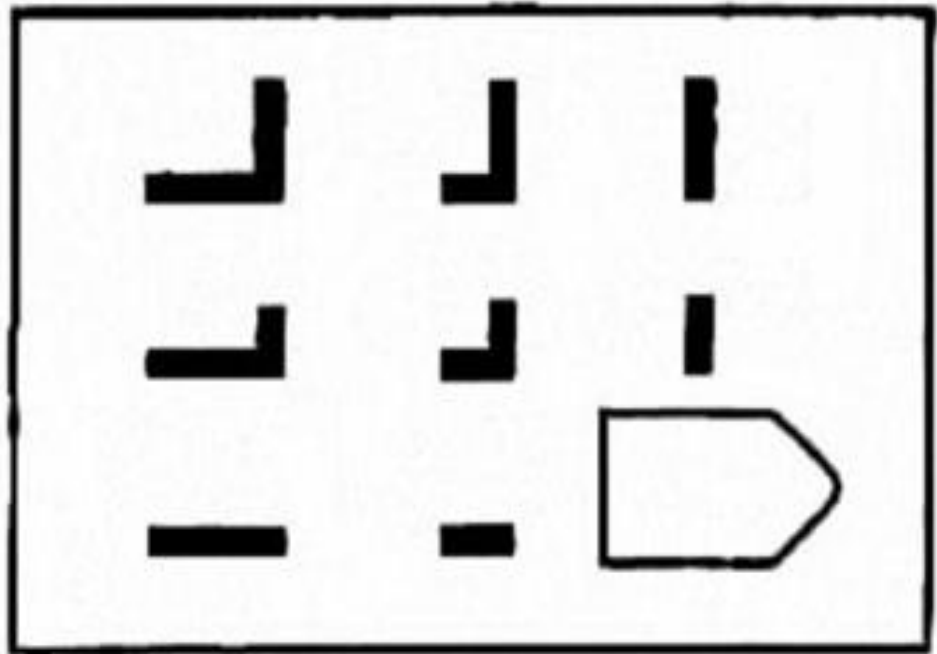

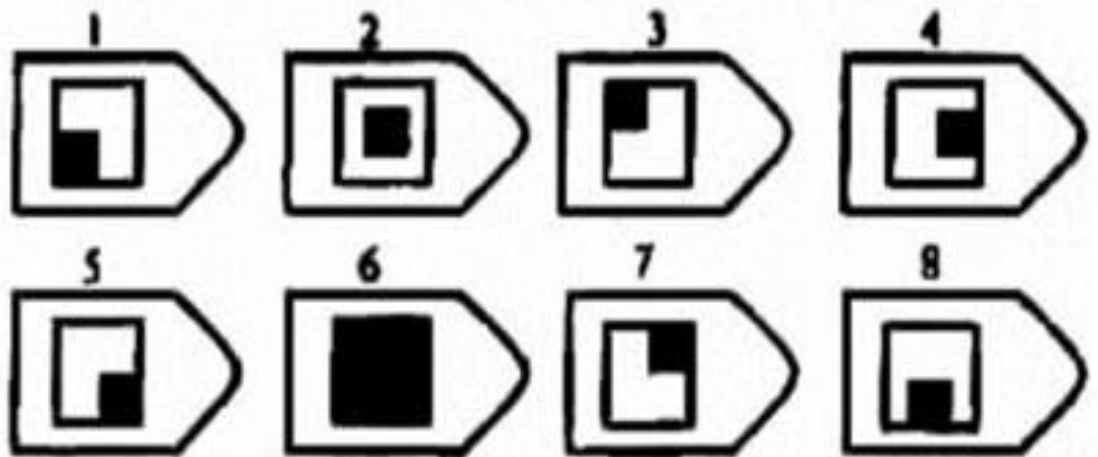
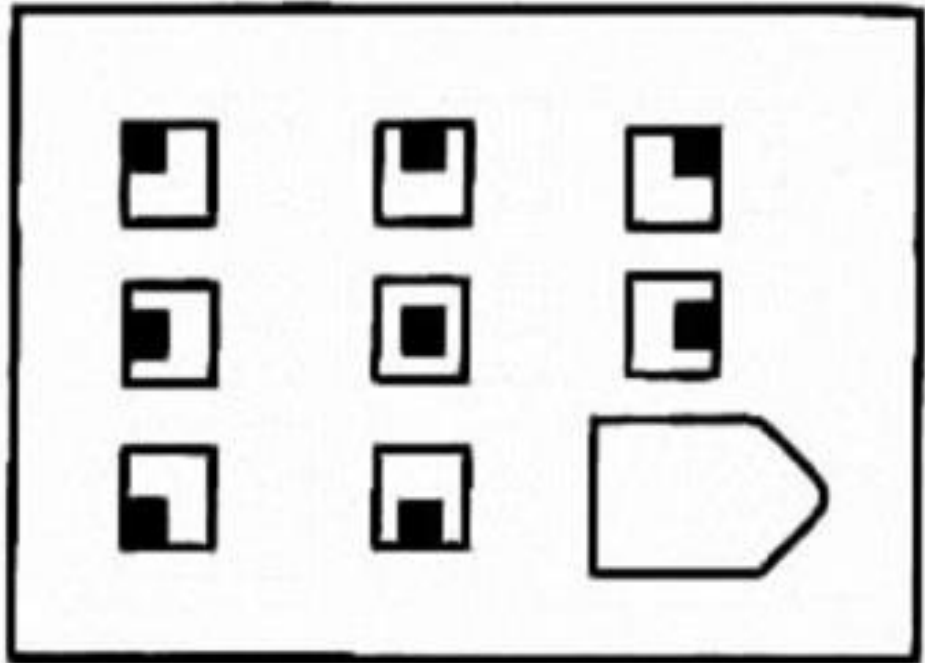

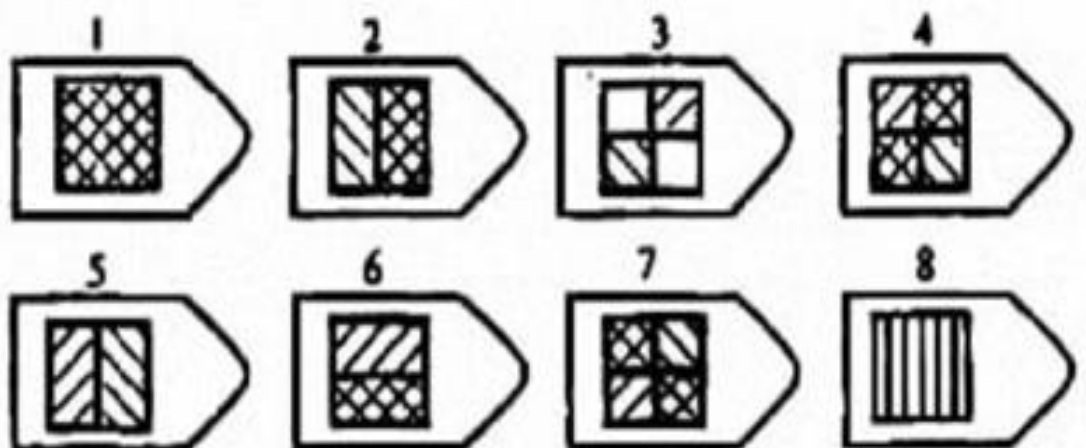
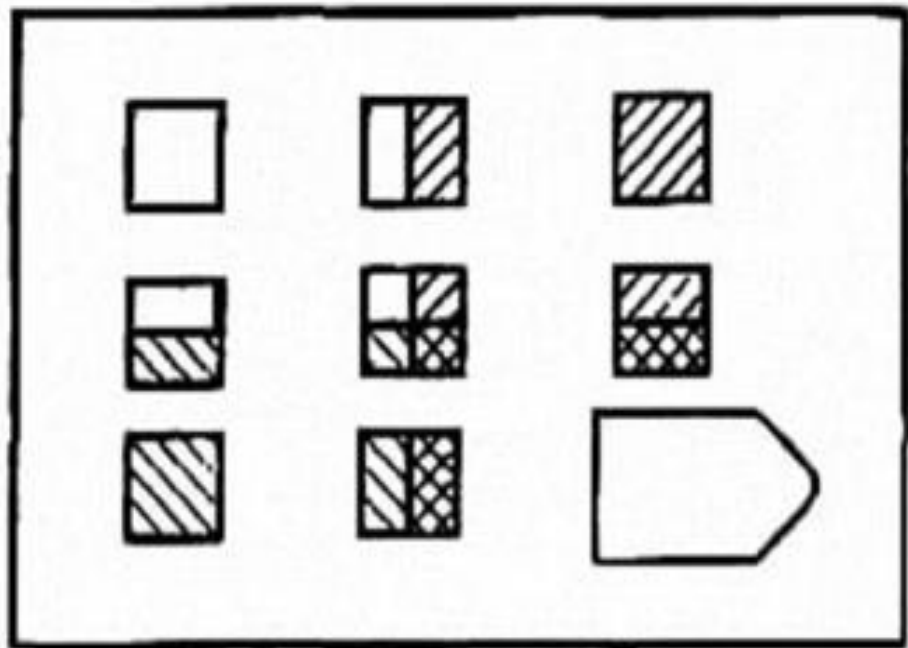

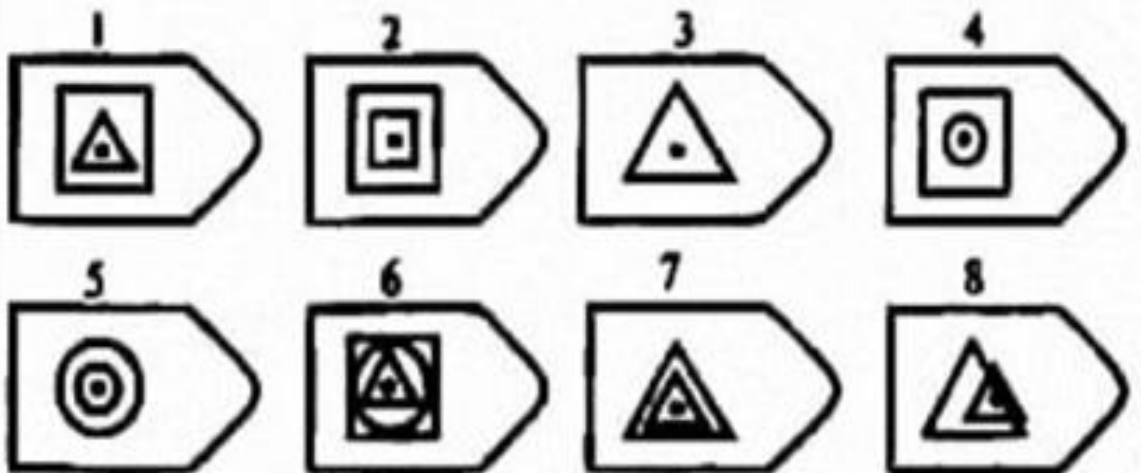
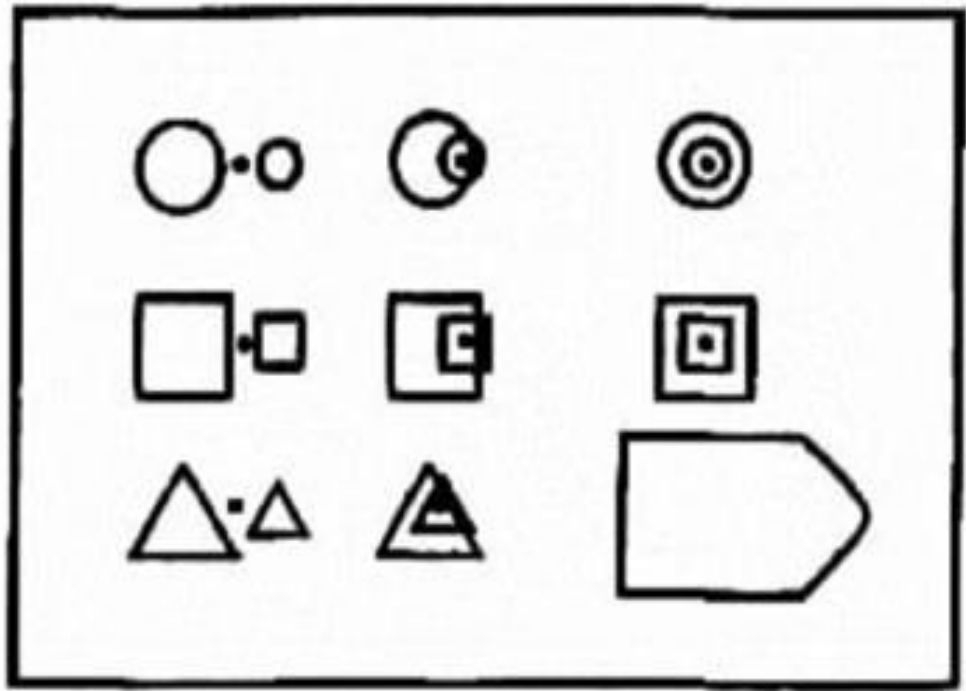
C-4

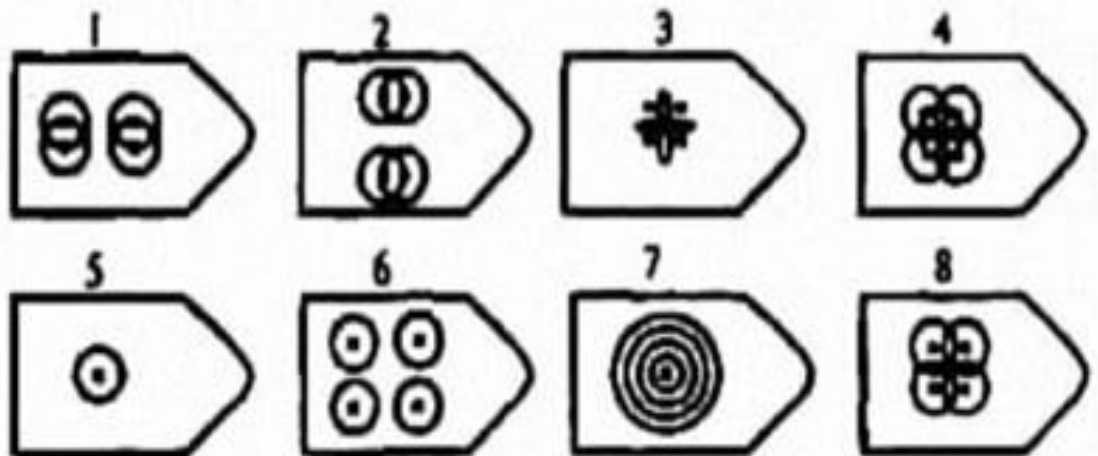
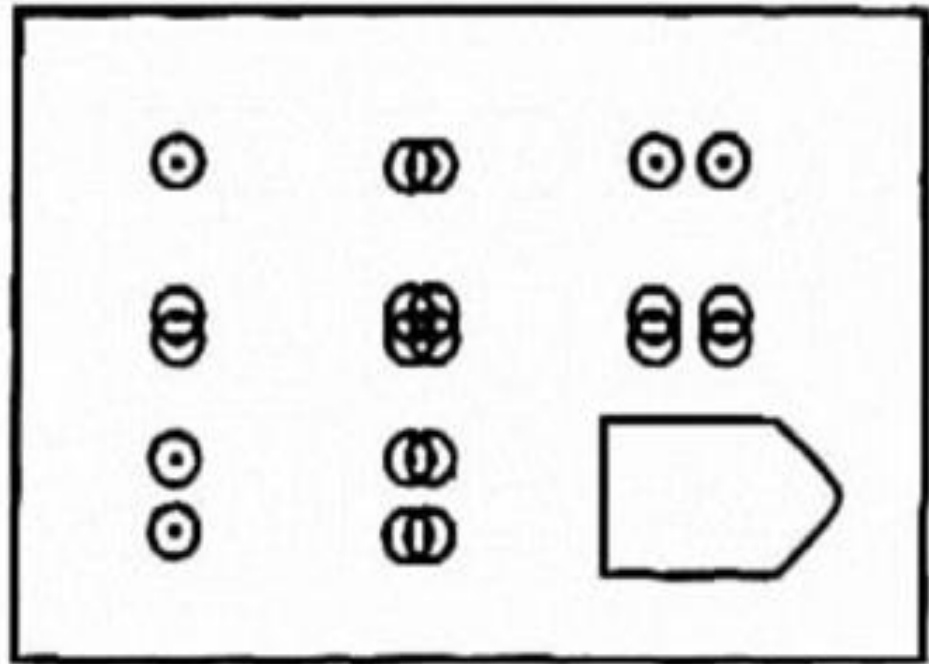

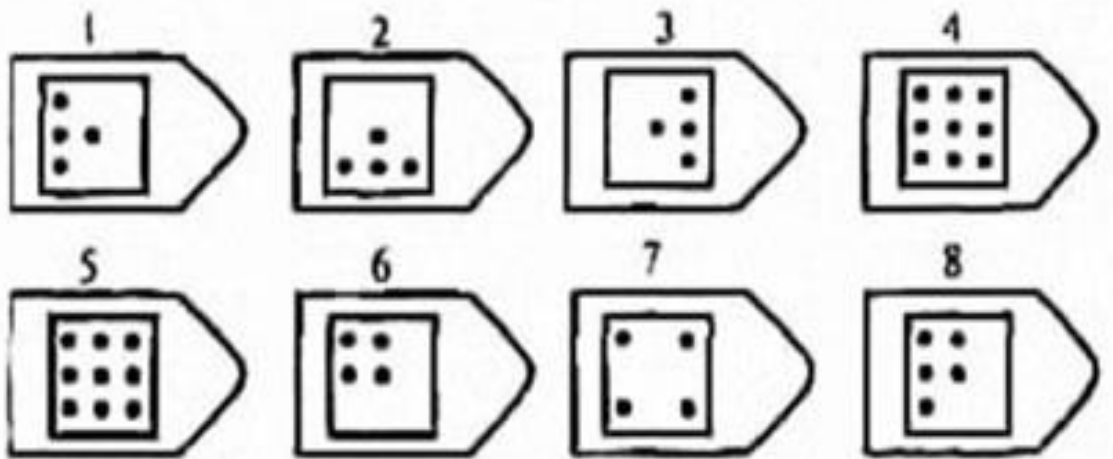
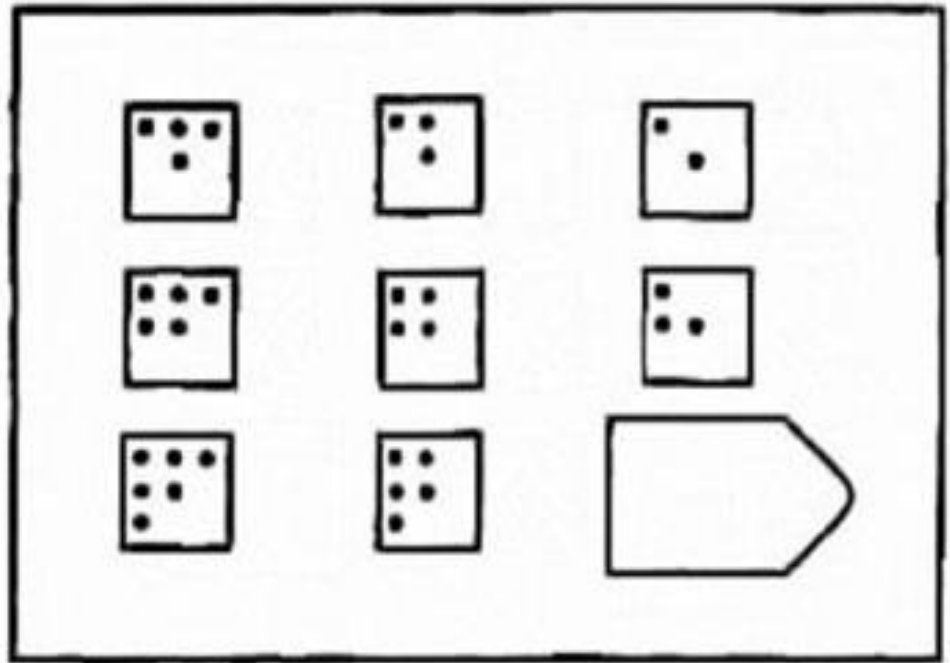

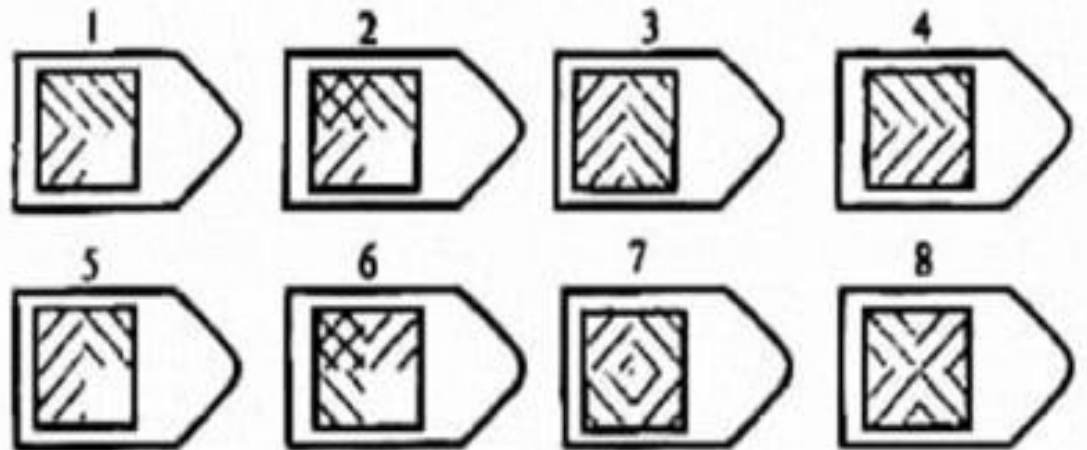
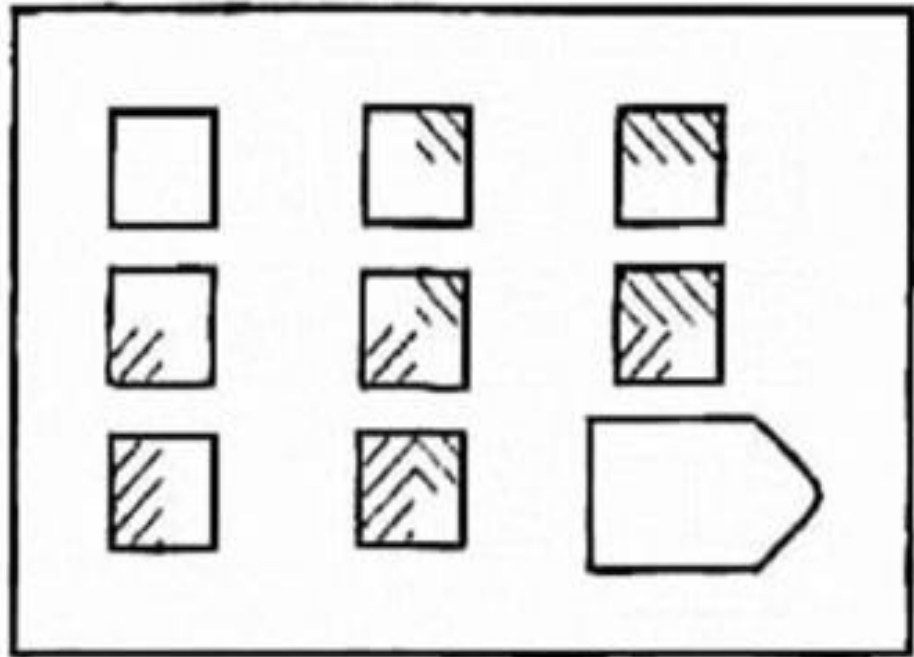

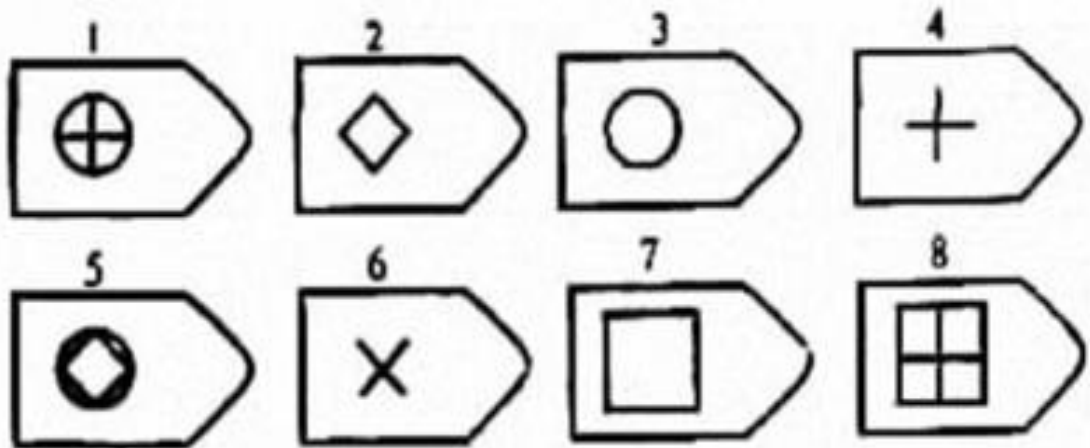
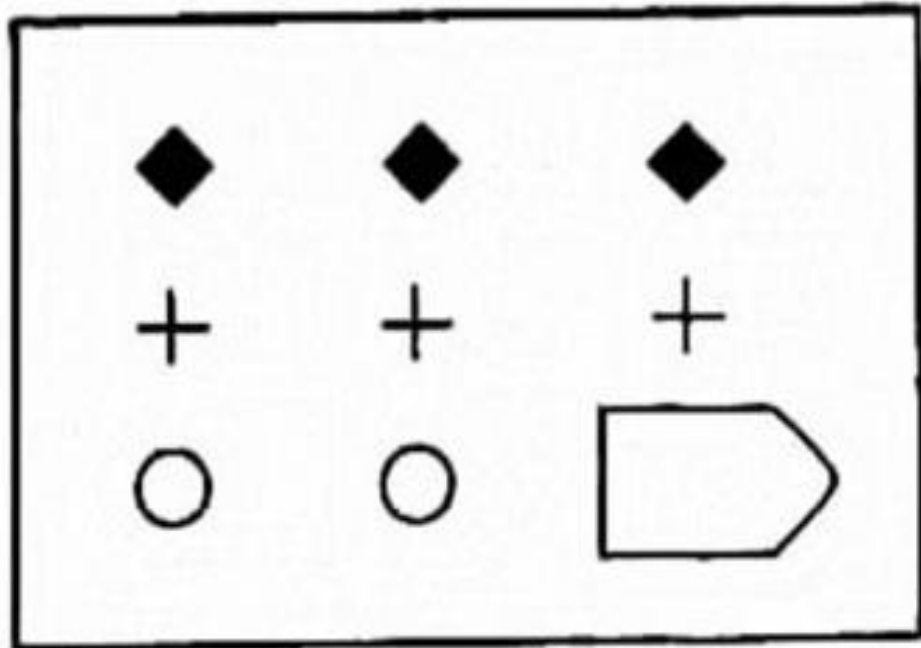

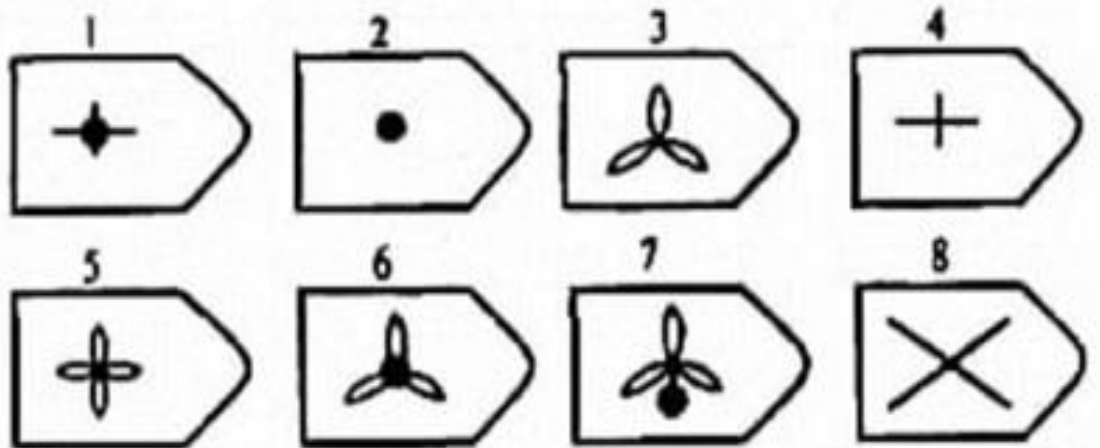
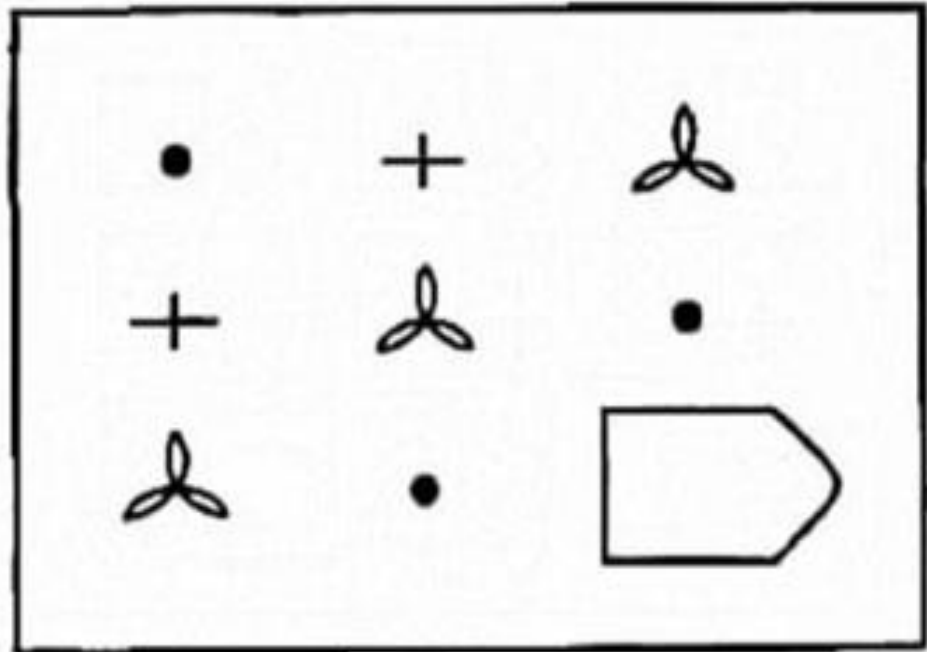

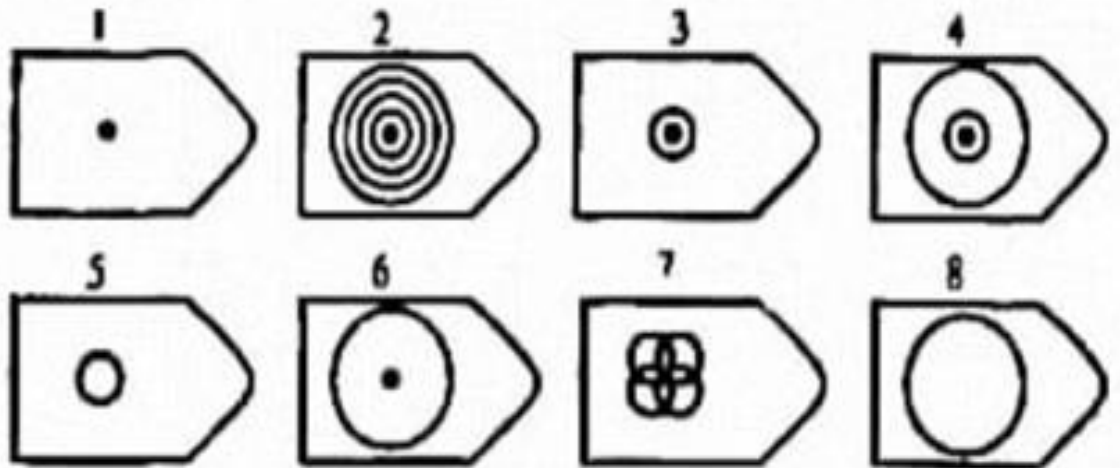
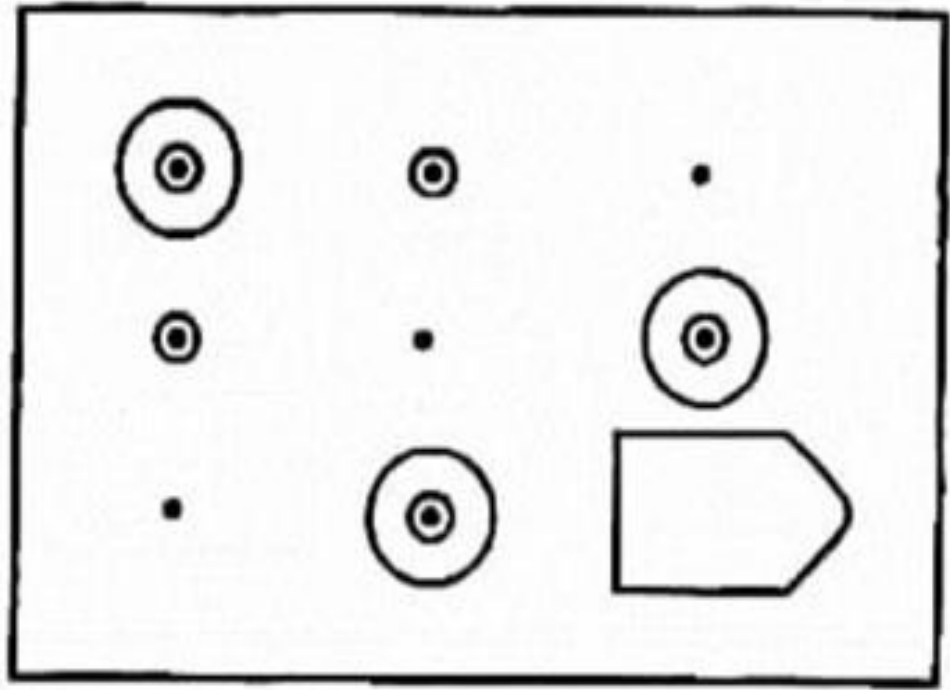

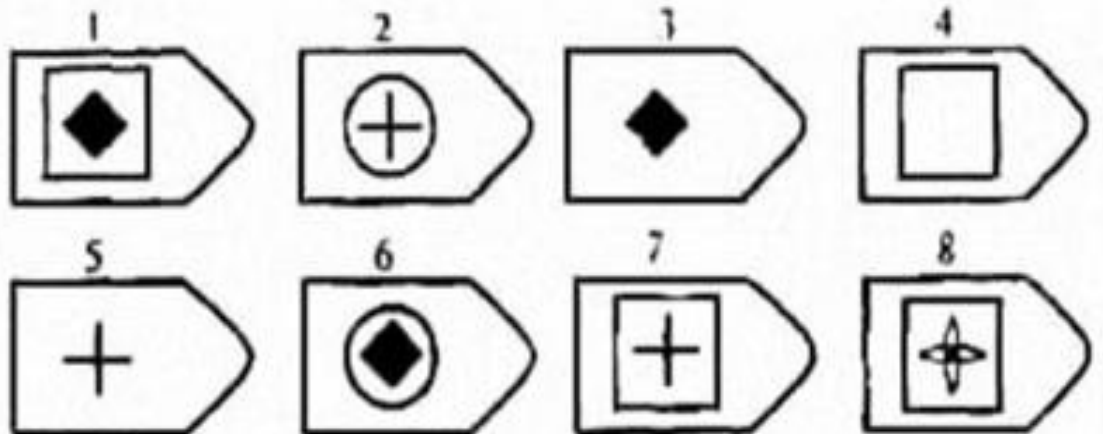
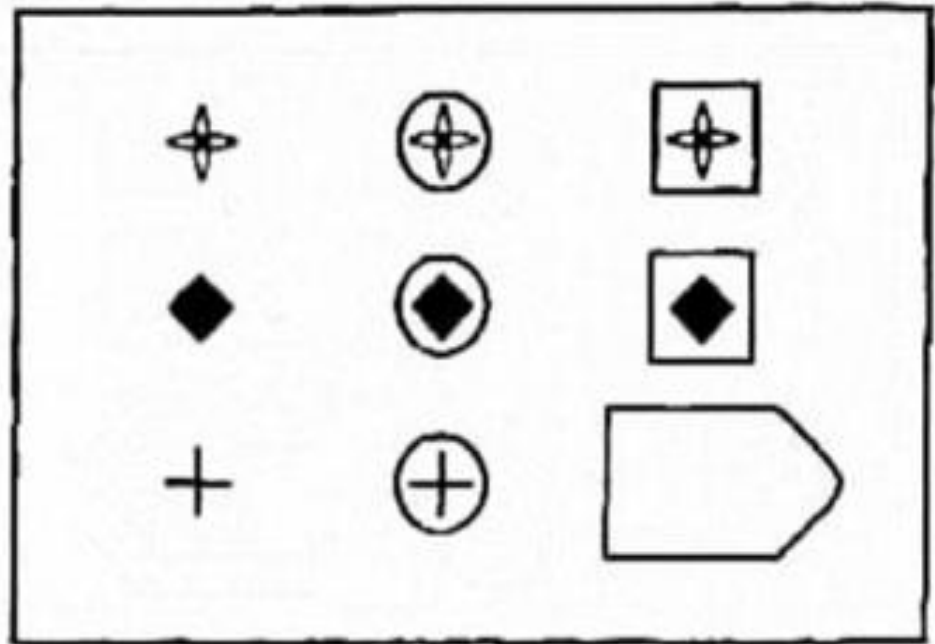
СЕРІЯ D

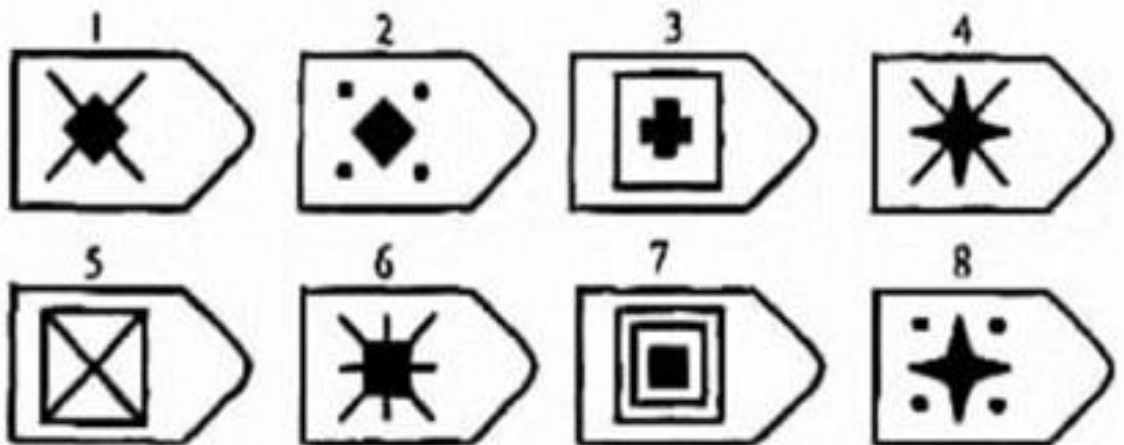
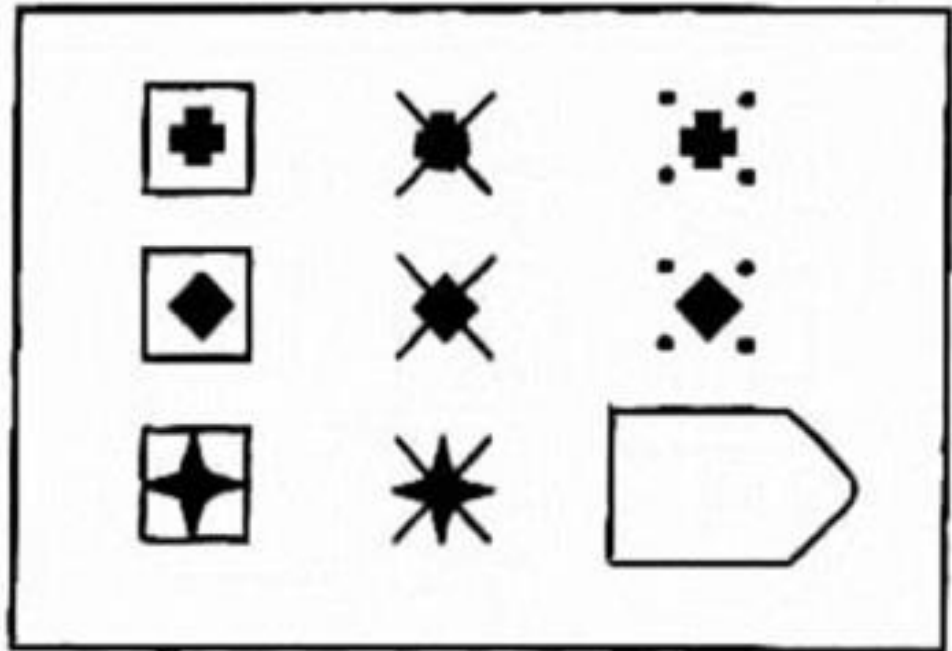
D-1

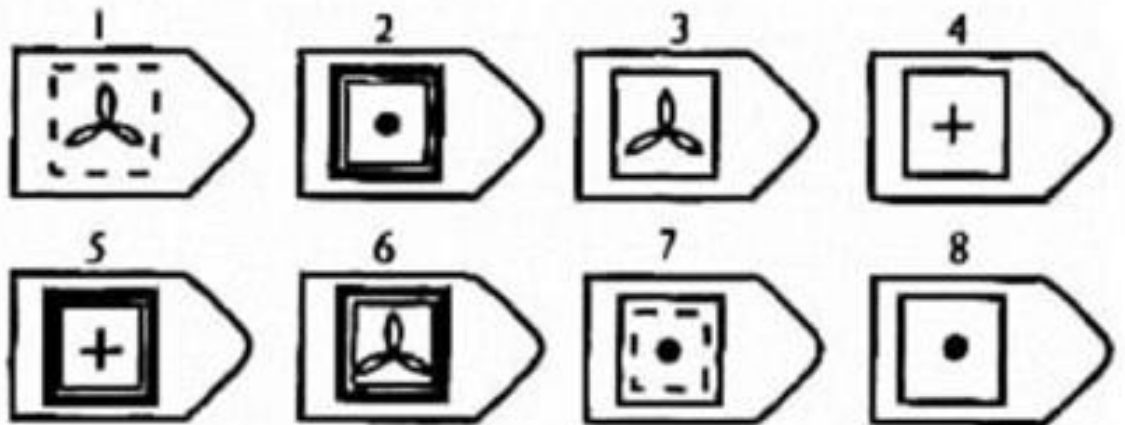
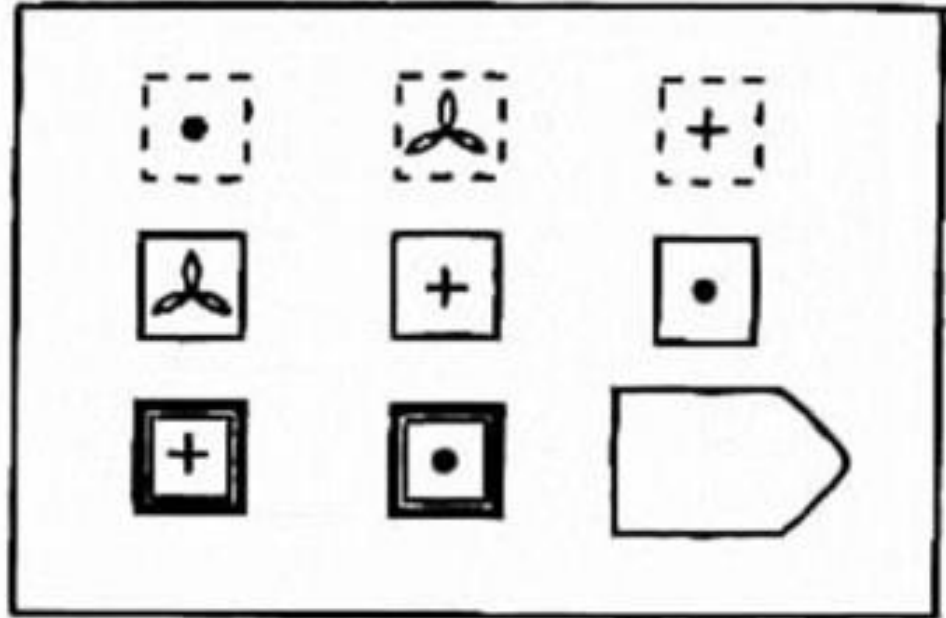

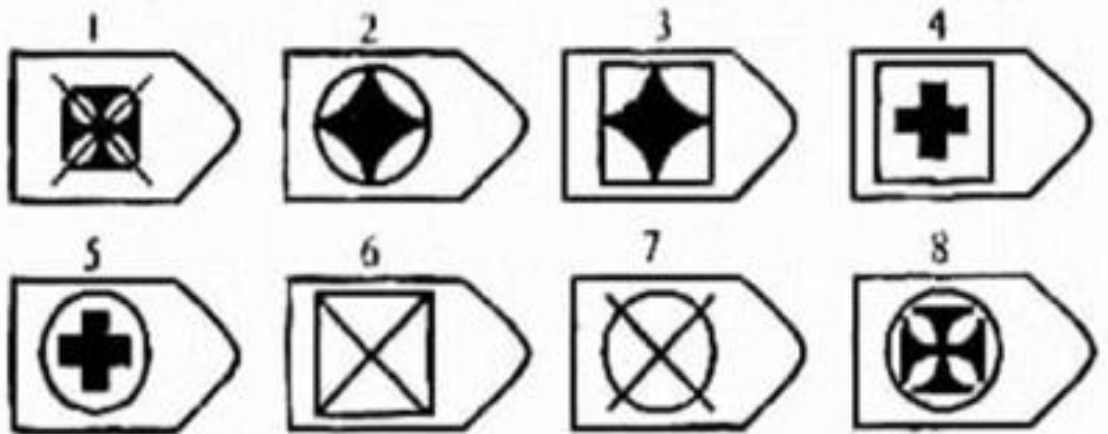
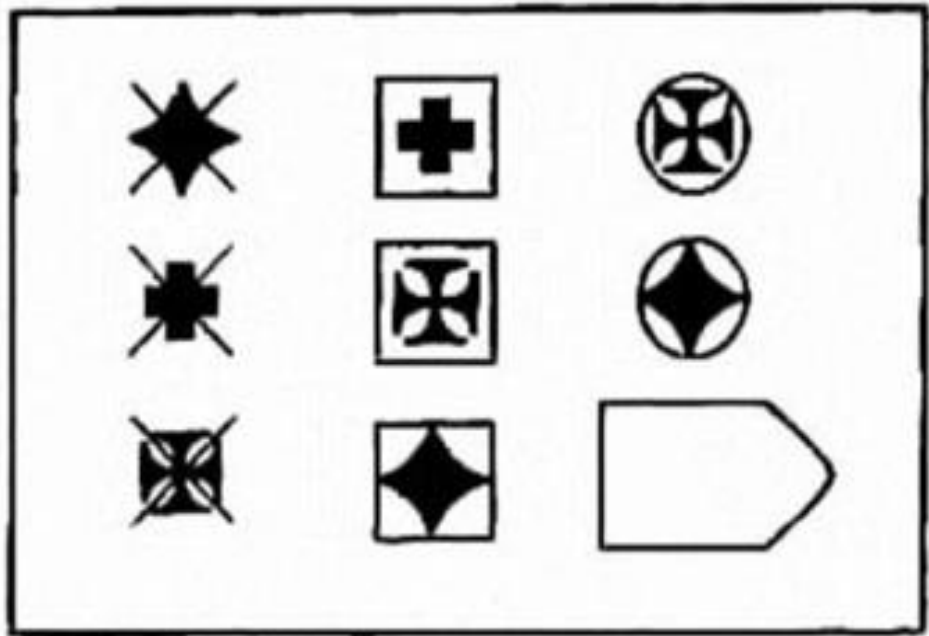

D-4

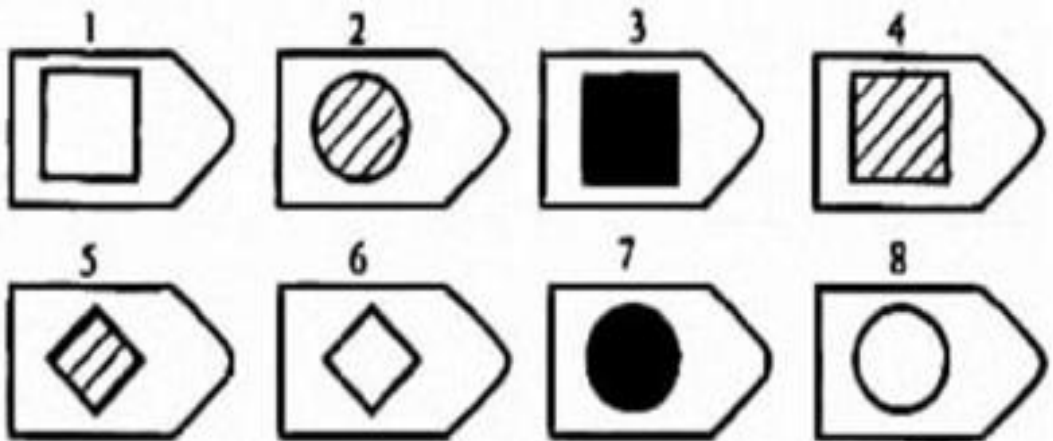
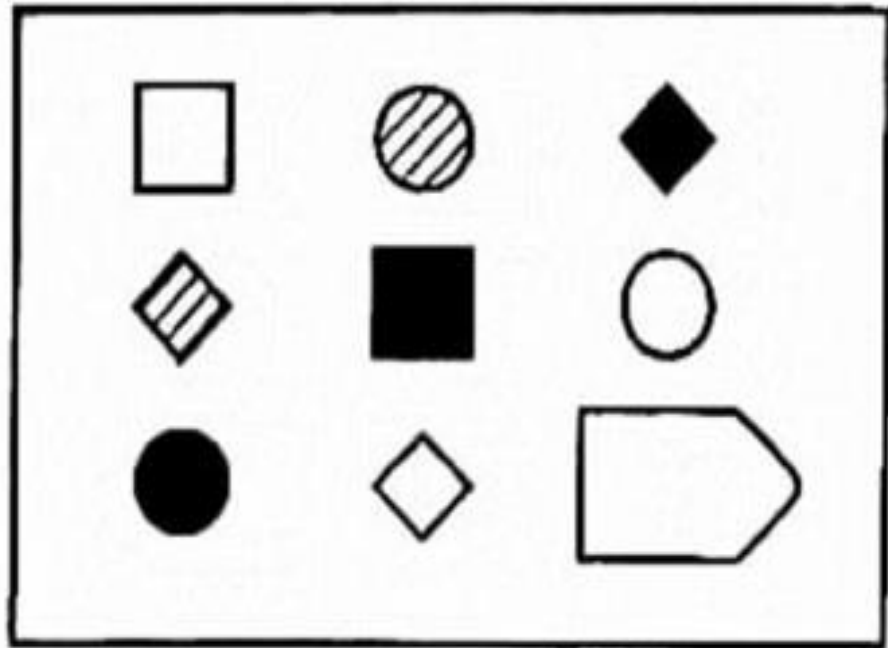

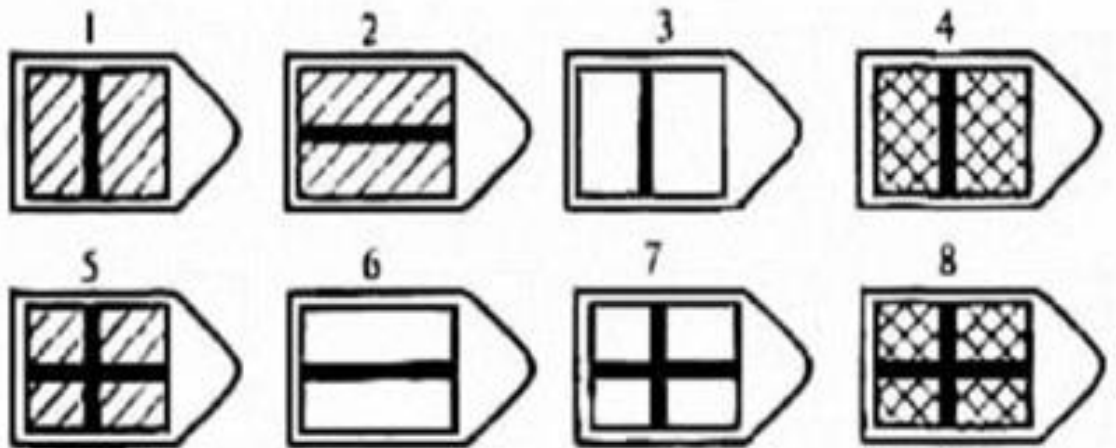
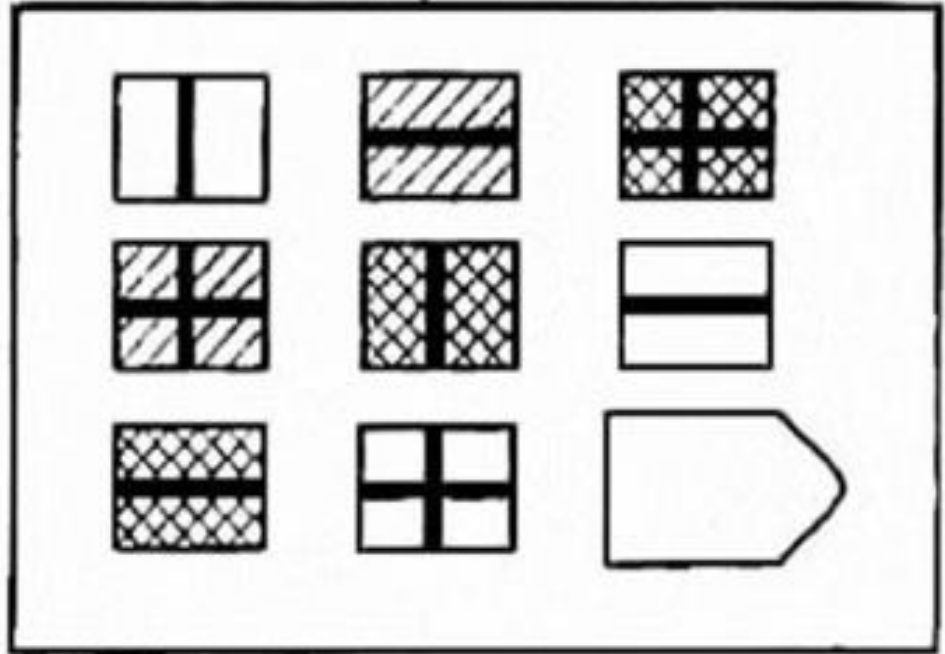

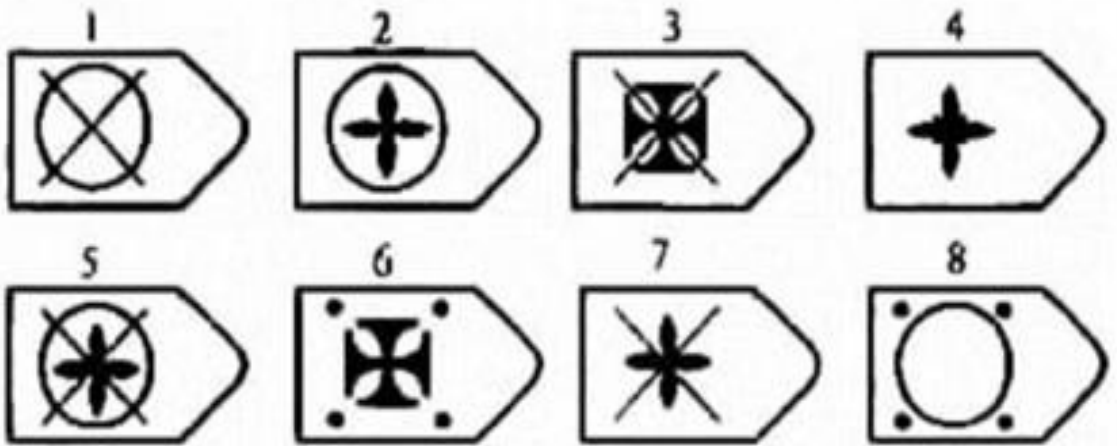
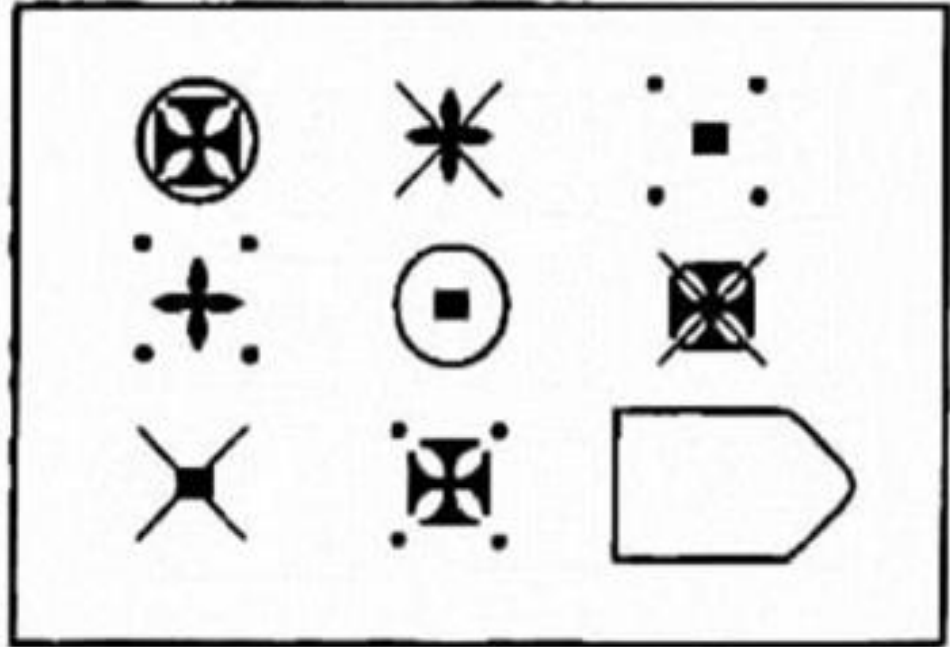
D-6

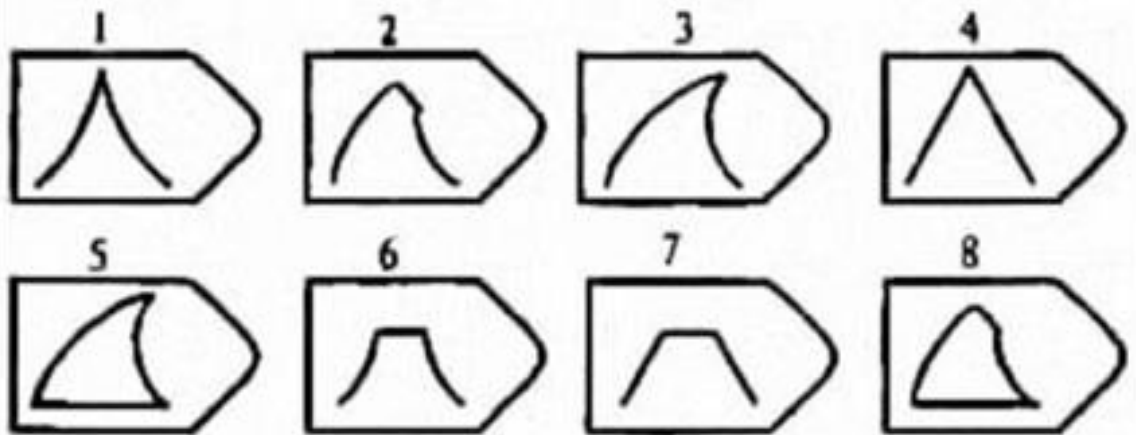
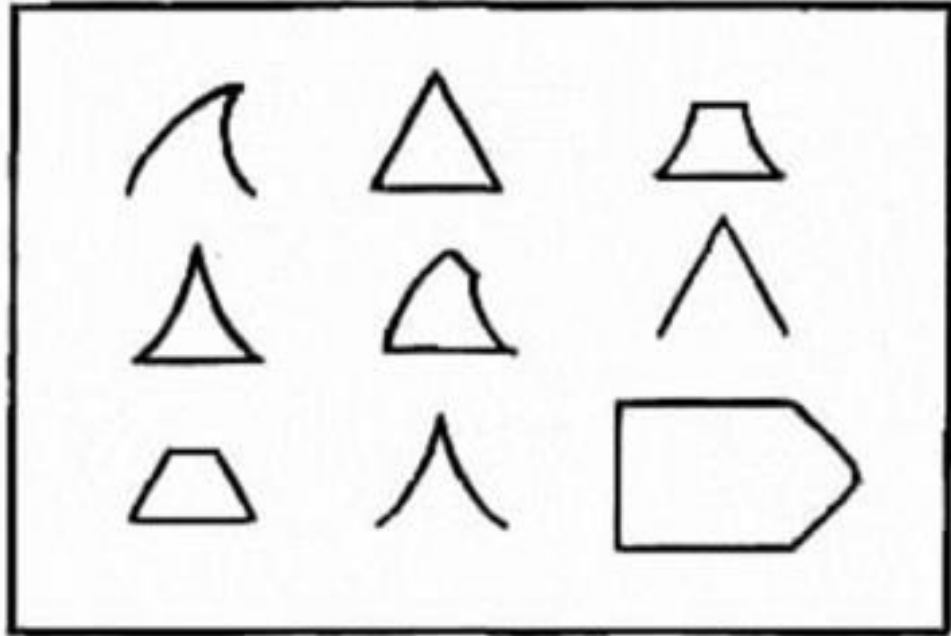

D-7

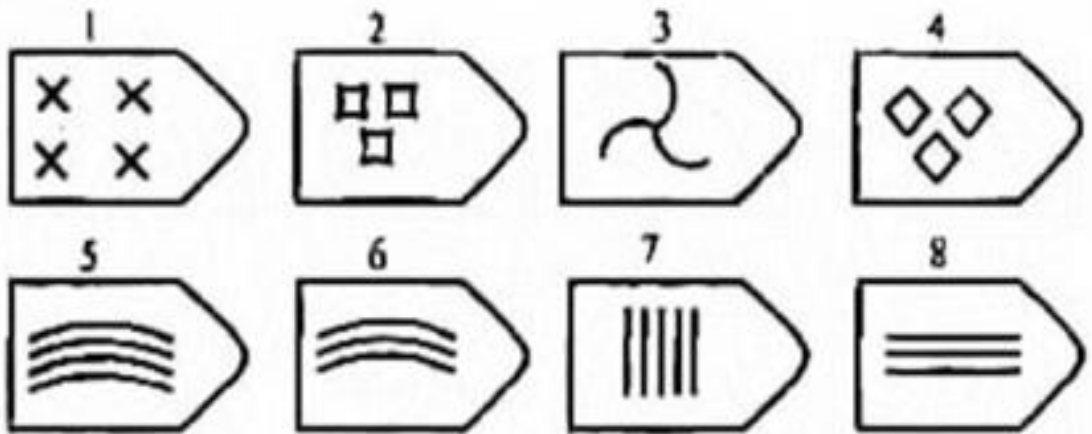
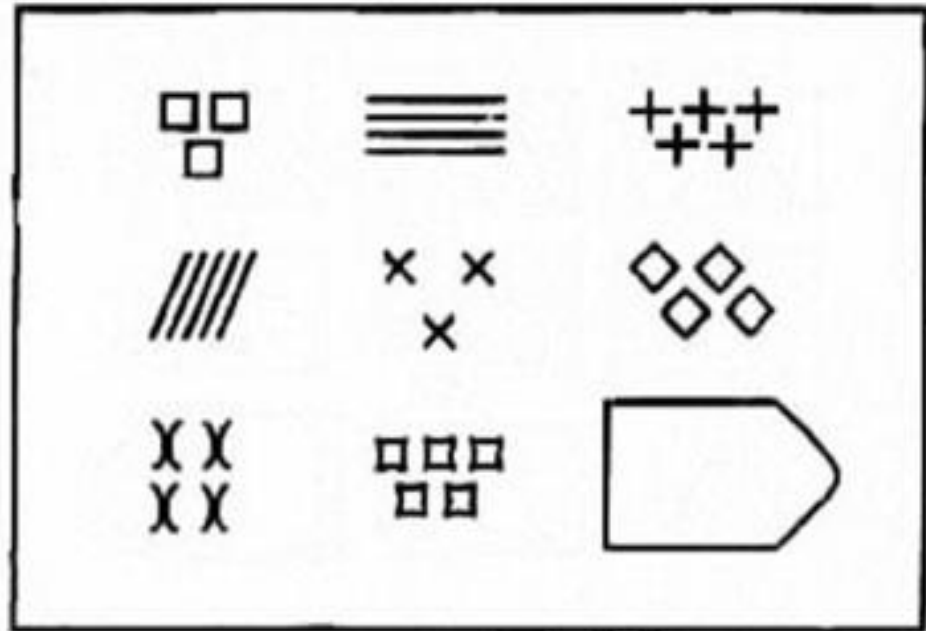

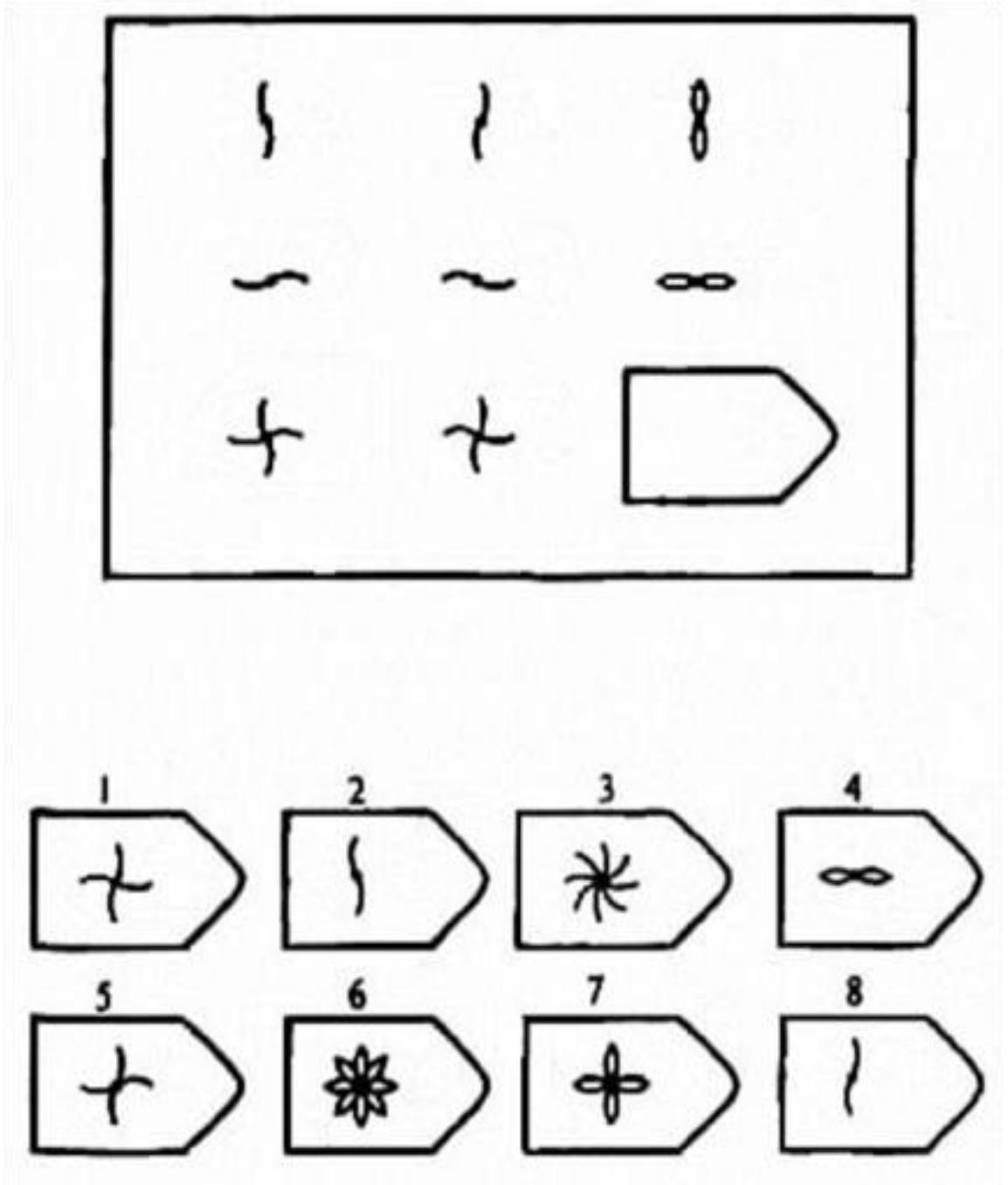

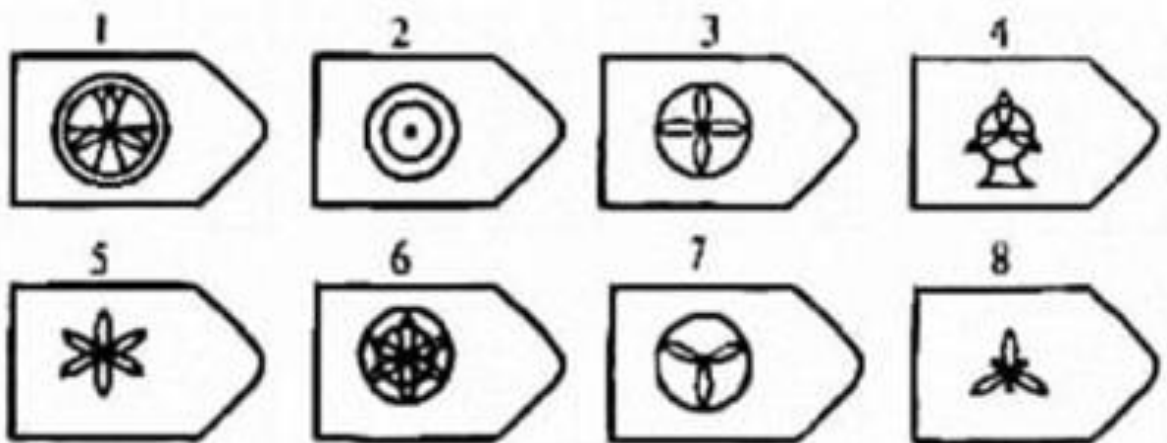
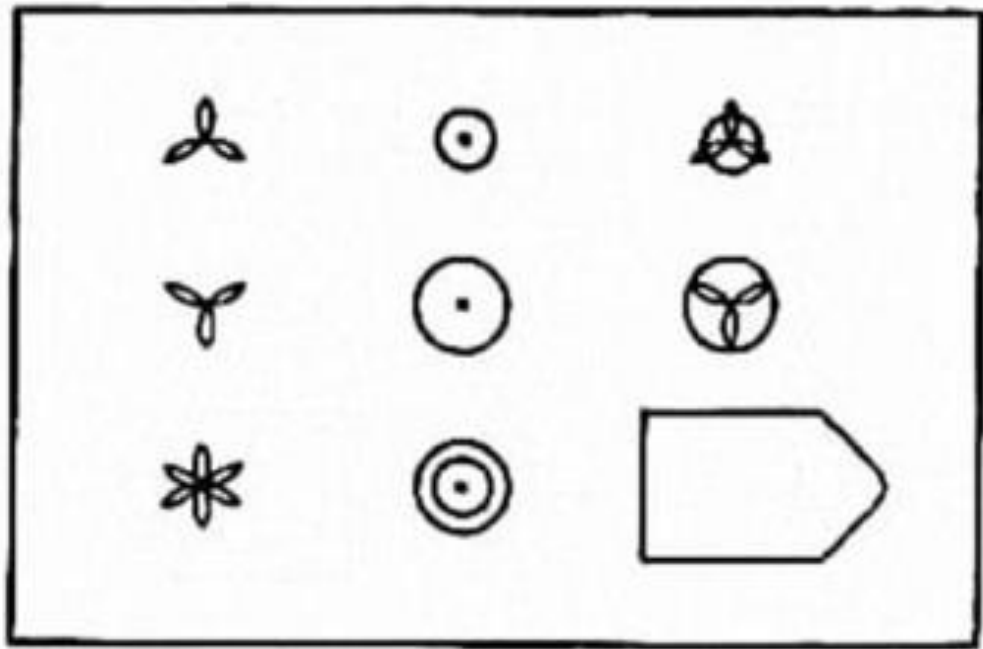

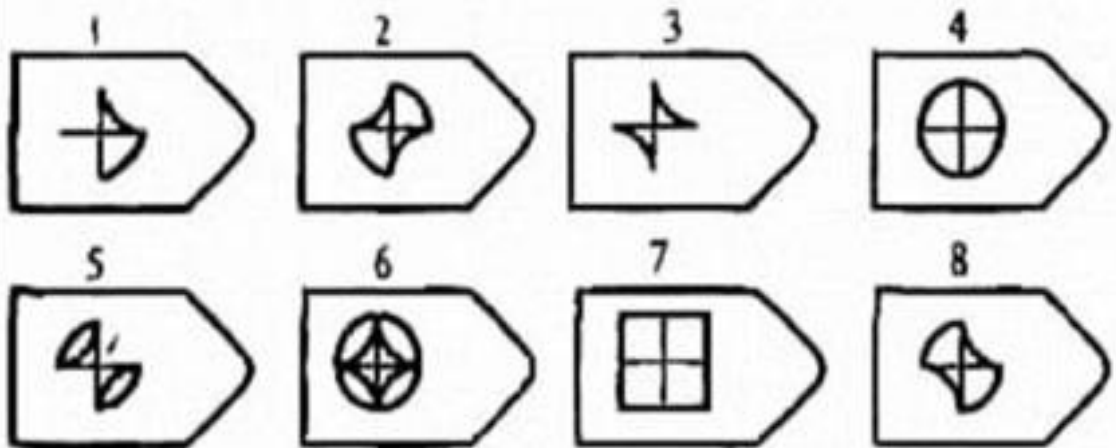
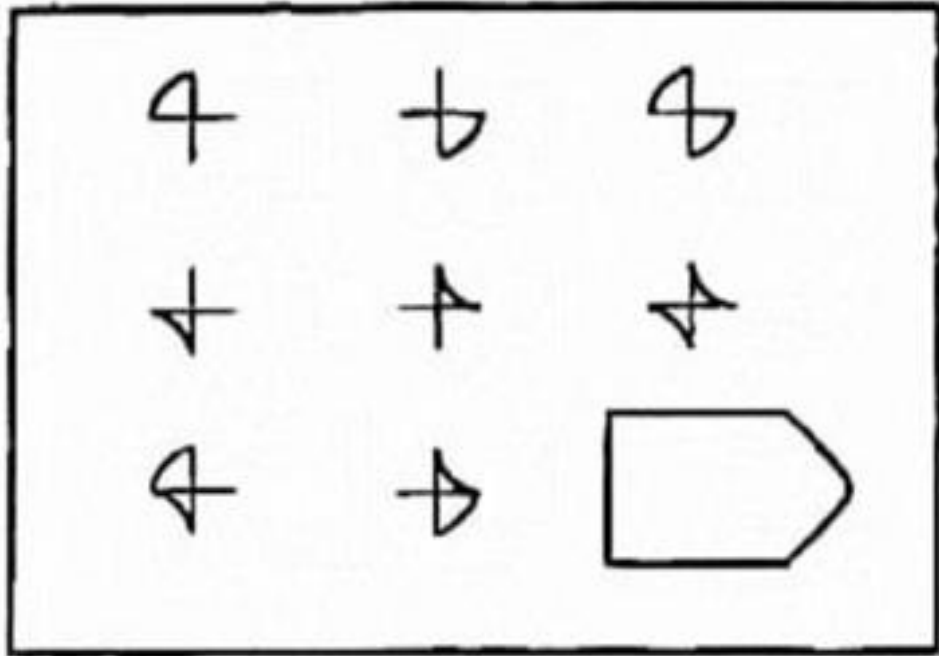
D-11

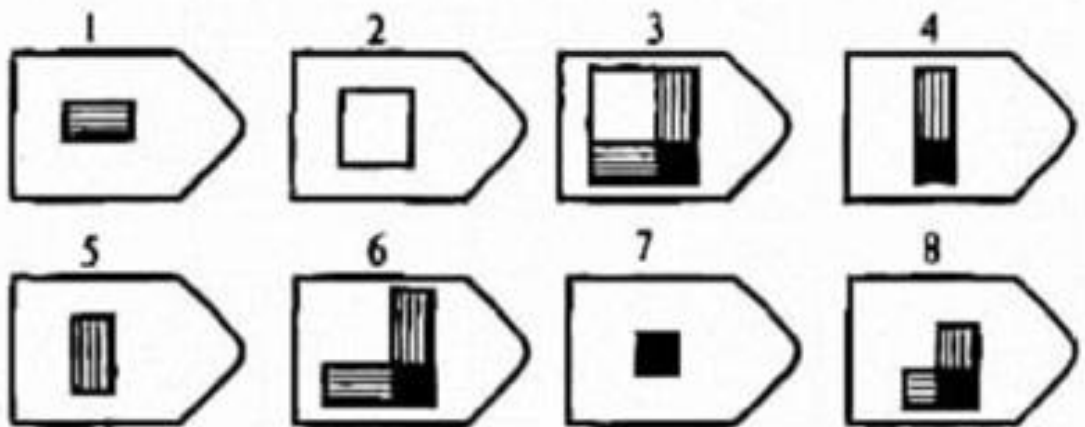
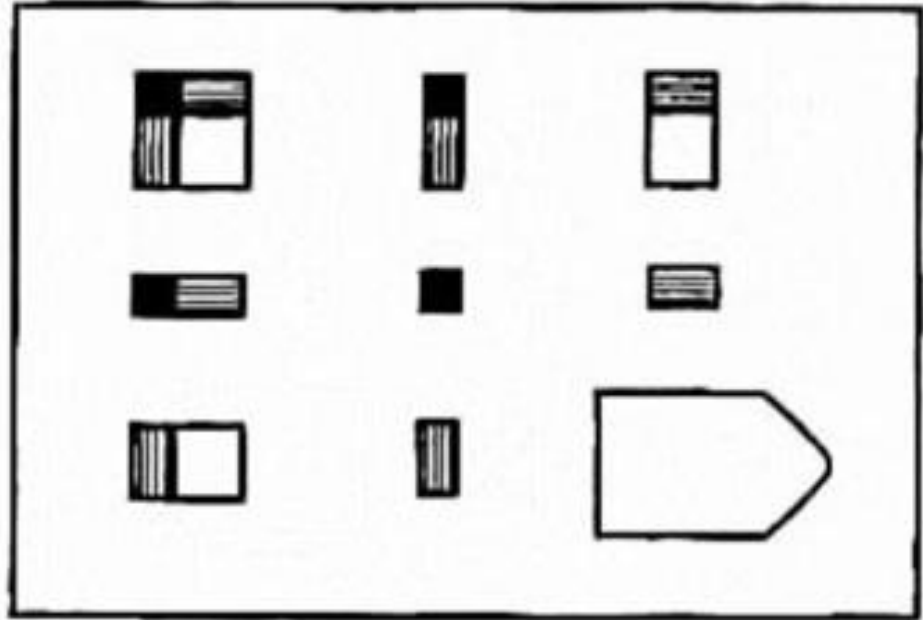

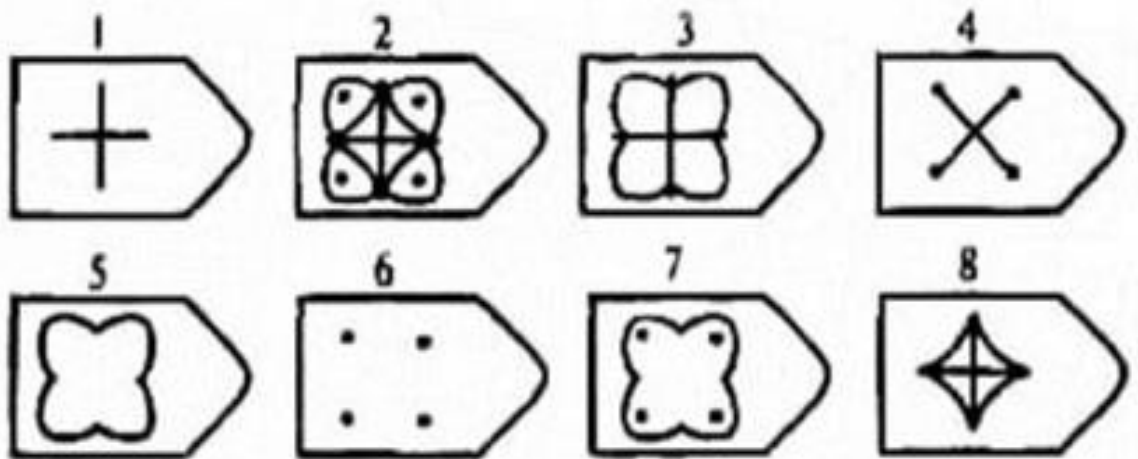
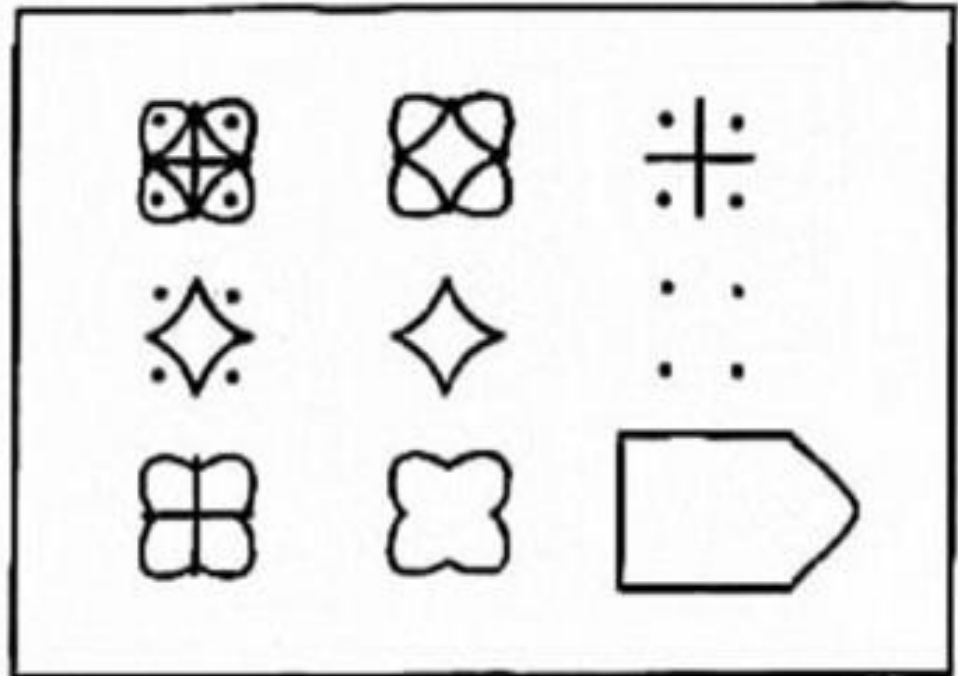
СЕРІЯ Е

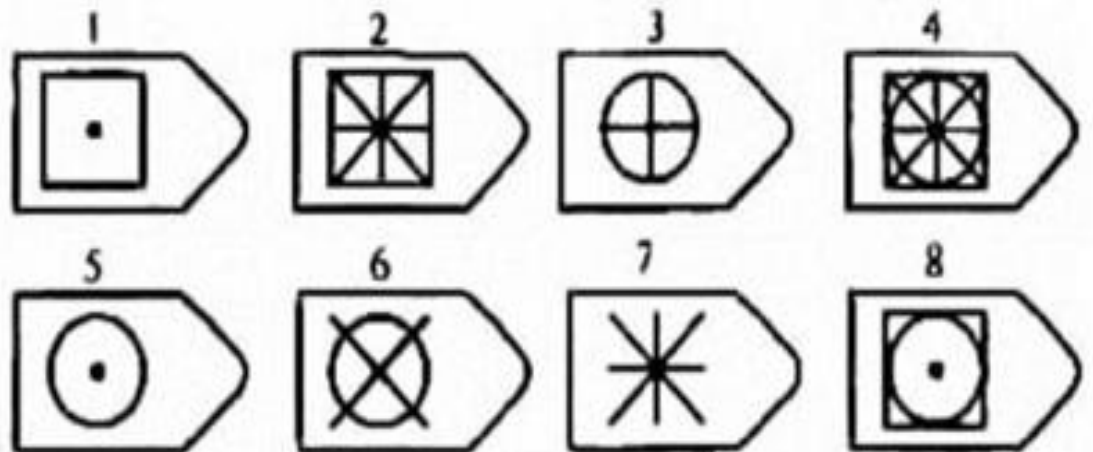
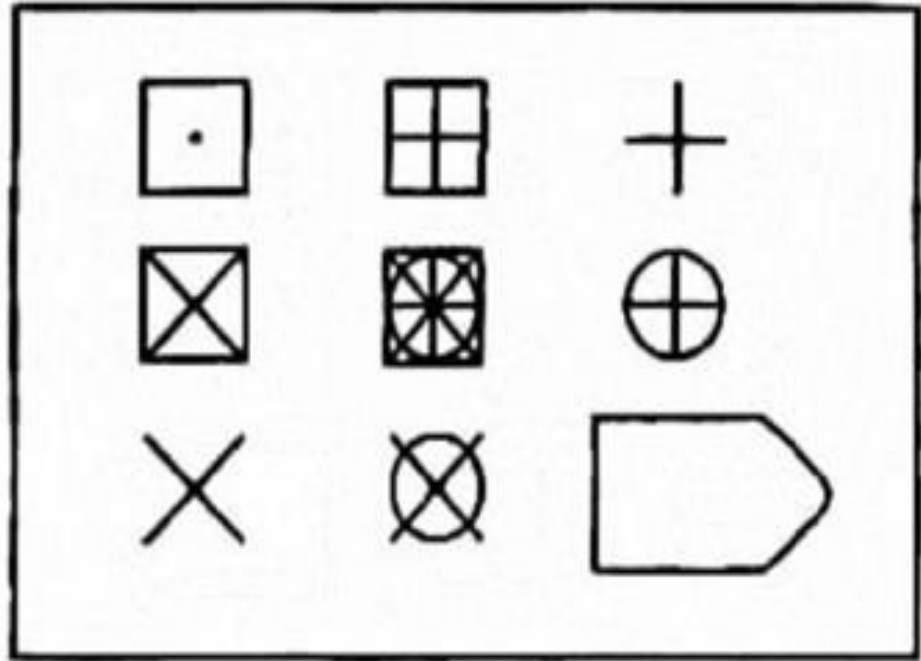

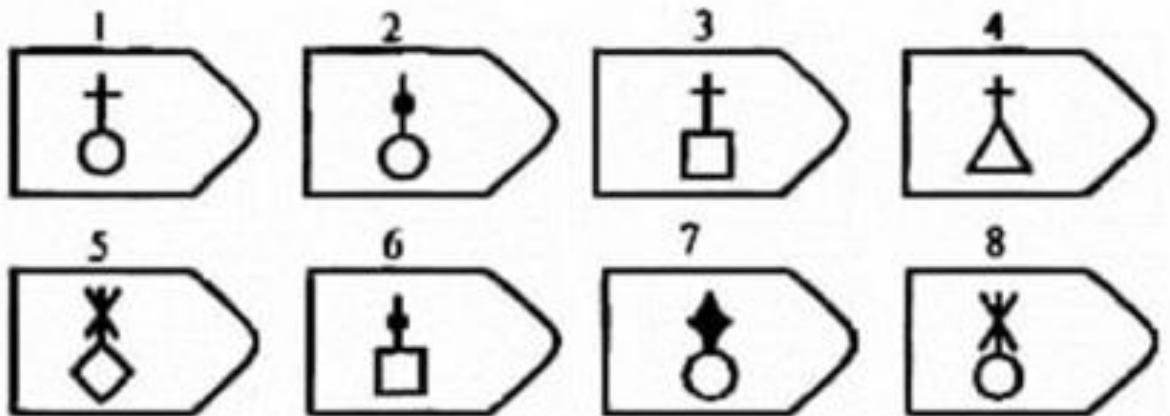
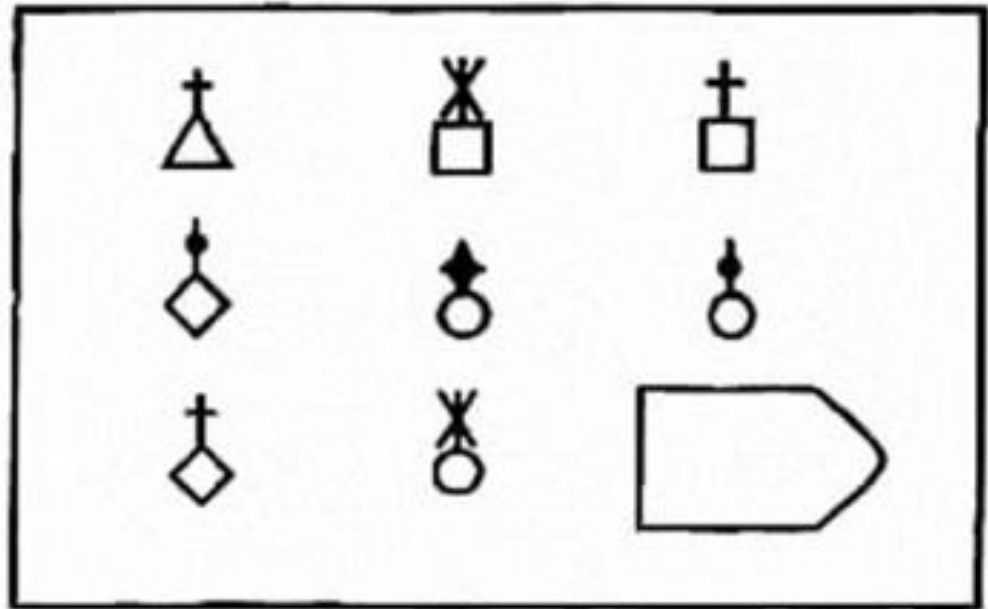

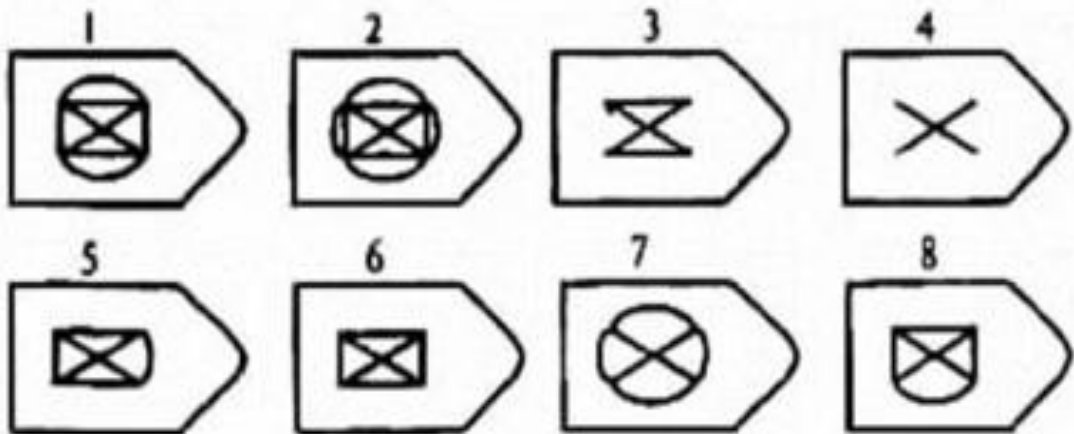
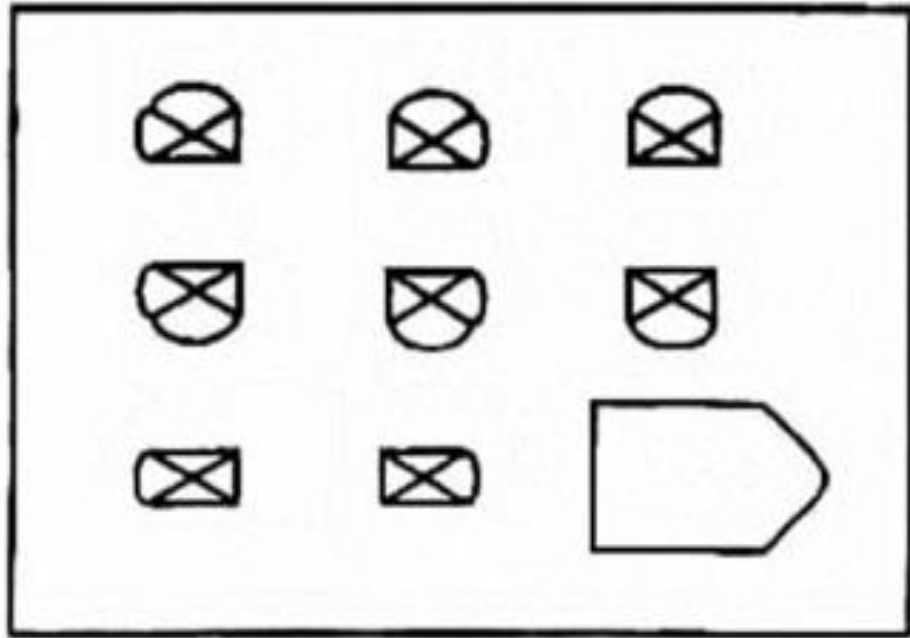

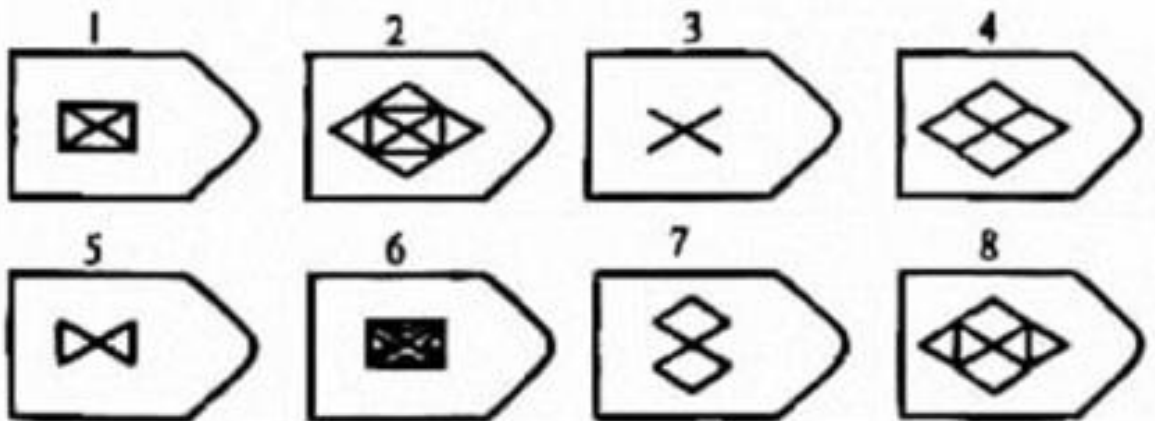
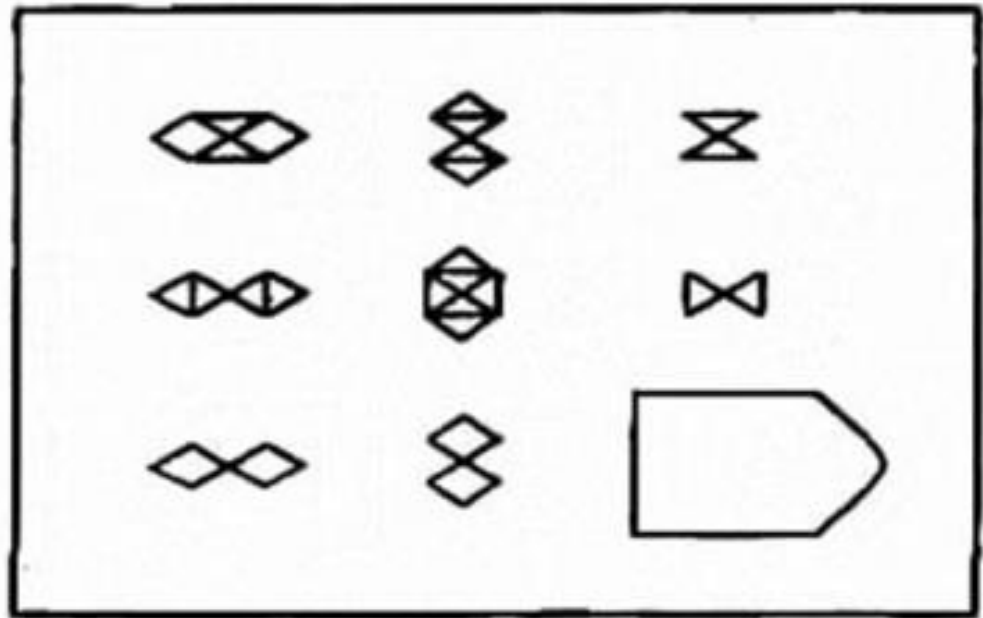

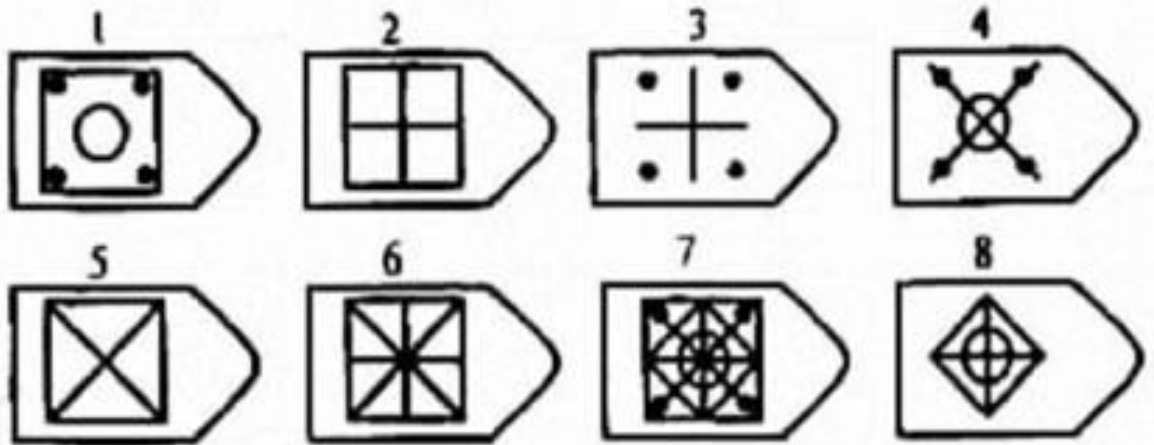
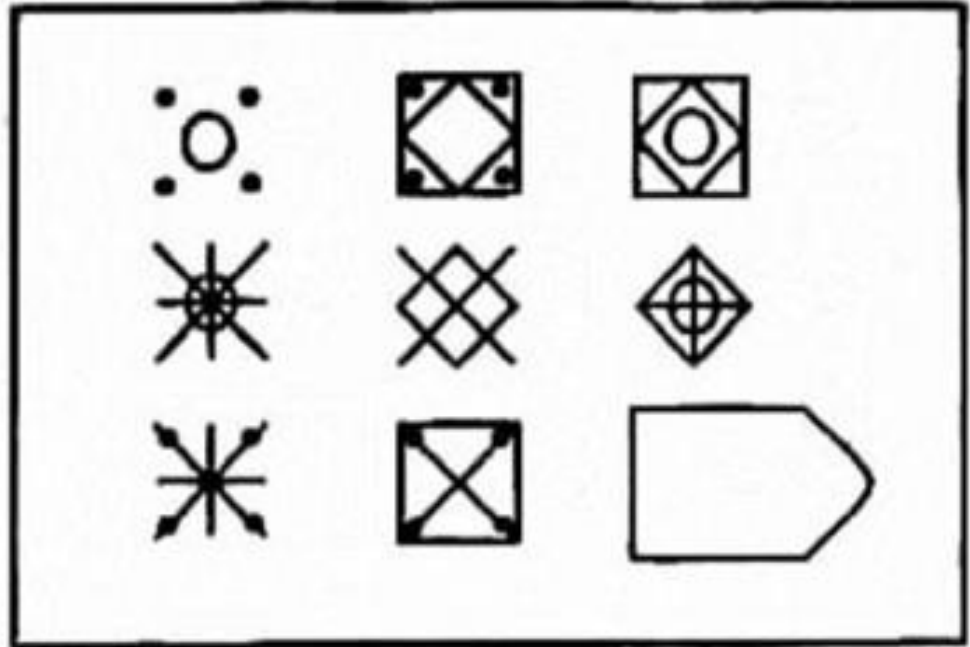

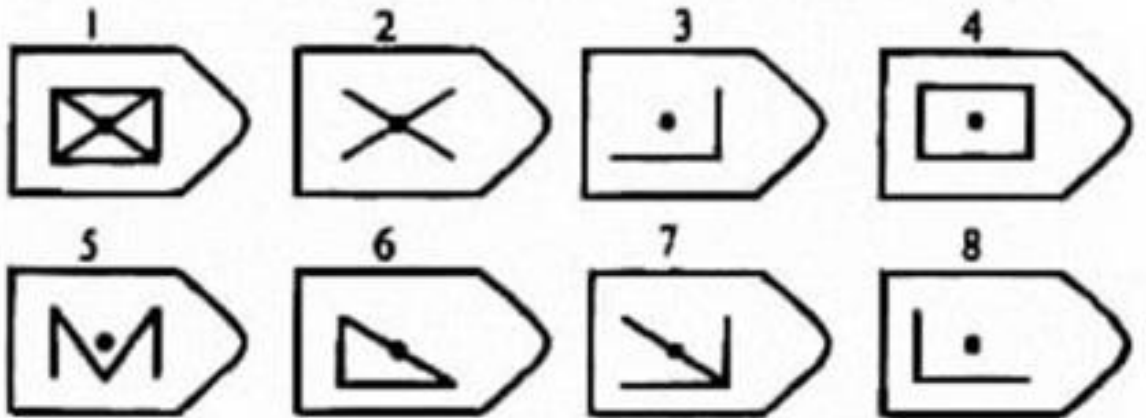
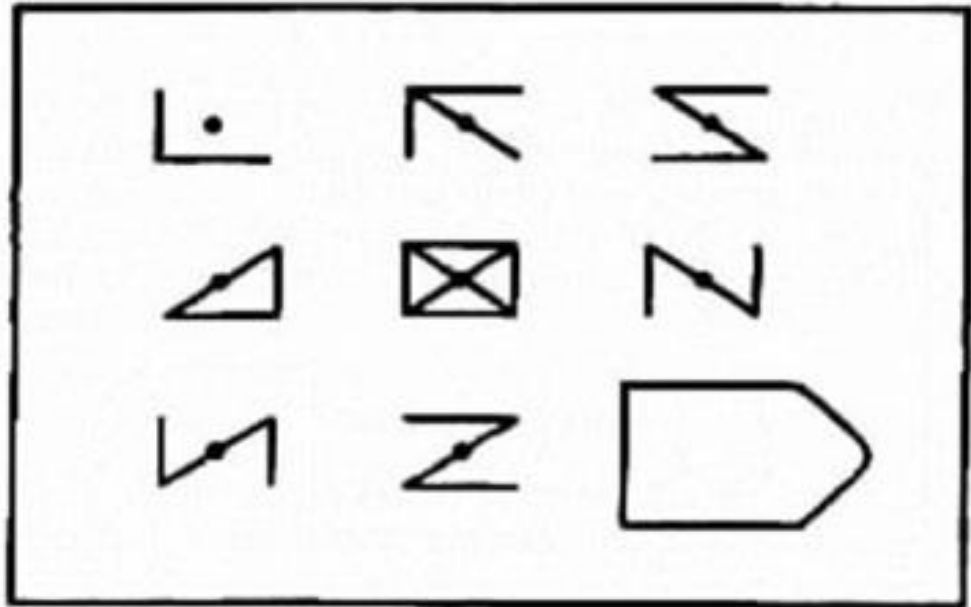
E-7

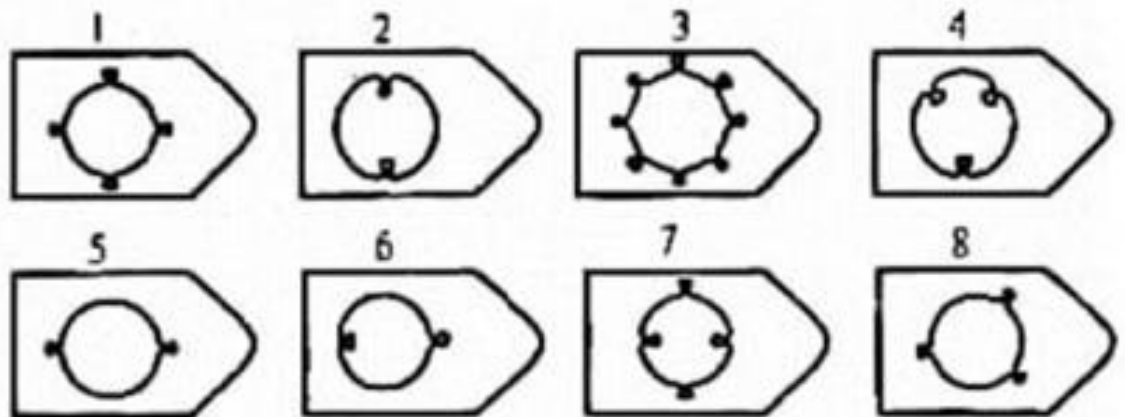
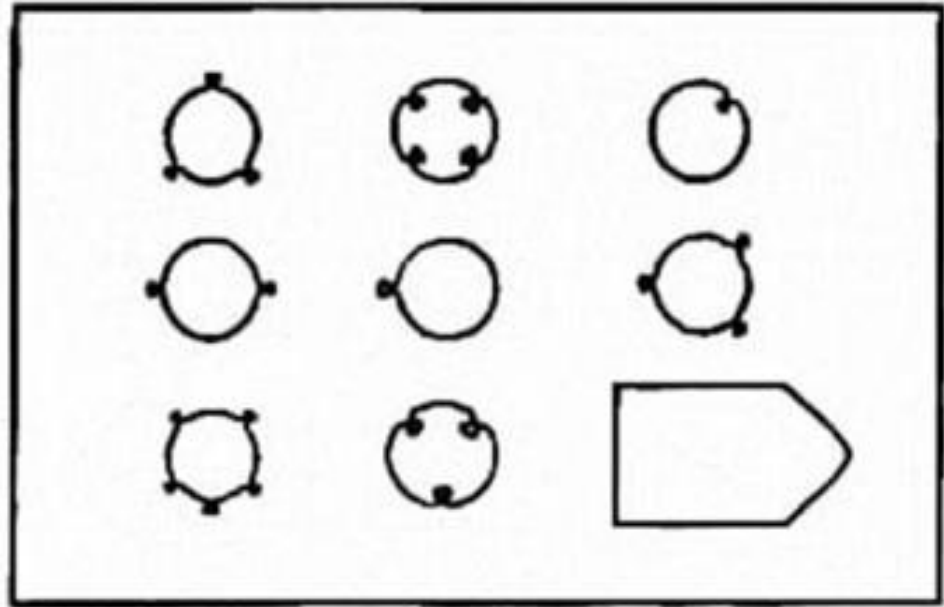

E-9

Вивчення психологічної готовності дитини до навчання в школі

Психологічна готовність дитини до навчання в школі є складним і багатокомпонентним утворенням, що включає декілька параметрів, пов'язаних між собою. Тому для її діагностики потрібна методика, яка не просто буде констатувати факт достатнього рівня сформованості, чи, навпаки, несформованості у дошкільника тієї чи іншої психічної функції, що забезпечує готовність його до шкільного навчання, а такий психодіагностичний комплекс, який дозволить на основі обстеження дитини адекватно виявити загальний рівень її розвитку і передбачити її подальшу успішність у школі.

Так, рівень мотиваційної готовності виявляється в ході бесіди про школу. Ця ж бесіда розкриває в певній мірі соціально-психологічний компонент готовності.

Особливості психічних станів дитини, її почуття, переживання, особистісні якості в аспекті особистісної готовності до школи діагностує тест «Малюнок фігури людини».

Кілька тестів спрямовані на дослідження інтелектуальної готовності. Так, розумовий розвиток дошкільника в загальних рисах дозволяє визначити тест «Малюнок фігури людини», рівень невербального інтелекту – тест «Складання орнаментів з кубиків», рівень саморегуляції – Тест пізнавальної саморегуляції.

Розкриття психологічного механізму труднощів дитини, прогнозування успішності включення досліджуваного в реальну учбову ситуацію здійснюється за допомогою діагностико-корекційного підходу М.Костікової.

Нарешті, інформацію про емоційно-вольовий аспект психологічної готовності можна отримати, спостерігаючи за дитиною в процесі всього дослідження: чи вміє вона «зібратися», зосередитися на завданні, працювати тривалий час не відволікаючись, доводити почате до кінця, долати труднощі; чи одержує емоційне задоволення від успішного виконання завдання.

Отже, комплексна психодіагностична процедура дослідження психологічної готовності дитини до навчання в школі включає такі методи: бесіда, тест «Малюнок фігури людини» Керна-Йерасека, тест пізнавальної саморегуляції Ю. Гільбуха, субтест «Складання орнаментів з кубиків» (методика вимірювання інтелекту Д.Векслера), діагностико-корекційний підхід М. Костікової. Діагностична спрямованість кожної з методик, що ввійшли в запропонований комплекс, а також особливості оцінювання результатів представлено у таблиці 4.7.

**Комплекс методів дослідження психологічної
готовності дитини до школи**

№ з/п	Психодіагностична методика	Показники психологічної готовності	Оцінка результатів
1.	Бесіда	- мотиваційна готовність; - предметна спрямованість; - соціально-психологічна позиція школяра; - комунікативні здібності; - особливості уяви, пам'яті;	- відповіді категорії А – переважання соціально-значущих мотивів; - відповіді категорії Б – неготовність до соціальної позиції школяра;
2.	Тест «Малюнок фігури людини» (за Керном-Йерасеком)	- загальні риси інтелектуального розвитку; - особливості особистісного розвитку;	- за 5-ти бальною шкалою; - інтерпретація за малюнковим тестом Д. Бука;
3.	Тест пізнавальної саморегуляції (за Ю.Гільбухом)	- регулятивні механізми психічних процесів; - вольовий аспект готовності до шкільного навчання;	- 11-ти бальна шкала оцінювання;
4.	Тест «Складання орнаментів з кубиків» (за Д.Векслером)	- рівень розвитку невербальних здібностей; - особливості сприймання й аналізу форми, візуальної перцепції, орієнтування на зразок; - емоційно-вольові готовність;	- фіксується час виконання завдання; - оцінювання за 20-ти бальною шкалою;
5.	Діагностико-корекційний підхід М.Костікової	- психологічні механізми труднощів; - успішність включення дитини в реальну учбову ситуацію.	- чим нижчий рівень допомоги, тим вищий бал.

Процедура комплексного дослідження

Діагностичне обстеження майбутнього школяра проводиться індивідуально і триває 20-25 хвилин.

Метод бесіди

Дослідження варто почати з індивідуальної бесіди. Адже в більшості випадків дитина переступає поріг незнайомого кабінету, де з нею спілкуватиметься незнайома людина, в стані тривоги, навіть страху. Тому досить важливими і значущими для дитини в цей момент є слова, з якими звернеться до неї психолог, його голос, тон. Спокійні слова, вимовлені привітно, доброзичливо, сприятимуть заспокоєнню дитини, зняттю емоційної напруги. Така бесіда дозволяє створити невимушену, довірливу й дружню для дитини атмосферу обстеження [42].

Бесіда повинна ввести дитину в ситуацію психологічного експериментування. Її діагностична цінність полягає в тому, що вона дозволяє виявити мотиваційну готовність обстежуваної дитини до навчання в школі як важливу сторону особистісної готовності. Крім того, вона дає деяку інформацію про інтереси дитини, які в подальшому можуть стати основою предметної спрямованості школяра. Бесіда до певної міри зачіпає і соціально-психологічну сторону готовності до школи, оскільки весь її хід дає можливість судити про сформованість у дитини якостей, завдяки яким вона могла б спілкуватися з вчителем, розуміти його слова та дії і адекватно реагувати на них. Бесіда також виявляє мовленнєві здібності дитини, особливості її уяви та уваги.

Від того, наскільки швидко і добре експериментатор зуміє налагодити контакт з дитиною, в значній мірі залежить об'єктивність результату обстеження. Тому бесіда повинна починатися зі знайомства з дитиною, з таких нейтральних і звичних для неї запитань:

- *Як тебе звати?*
- *Скільки тобі років? тощо.*

Після знайомства з дитиною психолог запитує її, чи хоче вона йти до школи. Залежно від відповіді задається наступне запитання:

- *Що тобі подобається (не подобається) в школі найбільше?*

Після відповіді дитини психолог говорить:

- *Зараз я буду розповідати тобі маленькі історії про тебе самого, але тільки це будуть історії не про те, що з тобою вже трапилося, а про те, що могло б трапитися, тому що трапилося з іншими. Ти повинен мені говорити, що б ти сказав, якби такий випадок стався з тобою.*

Після цього дитині по черзі пропонується прослухати п'ять ситуацій і дати відповіді на поставлені запитання. Після кожної

ситуації робиться пауза для того, щоб дитині можливість повністю висловитися і записати її відповіді.

Пропоновані ситуації:

– Уяви, що сьогодні ввечері мама раптом скаже: «Дитино, ти ще у мене така маленька, важко тобі ще в школу ходити. Якщо хочеш, я піду і попрошу, щоб вихователька дозволила тобі ще рік ходити в дитячий садочок. Хочеш?» Що ти відповіси мамі?

– Уяви, що тобі запропонували вчитися так, щоб не ти ходив у школу, а навпаки, до тебе приходила б щодня вчителька і вчила тебе одного всьому тому, що вчать у школі. Ти погодився б вчитися вдома?

– Уяви, що вчителька, яка повинна була вчити ваш клас, раптом виїхала з міста на цілий місяць. Приходить у ваш клас директор і каже: «Ми можемо запросити до вас іншу вчительку на цей час, а можемо попросити ваших мам, щоб кожна з них побула з вами замість вчительки хоча б один день». Як, по-твоєму, буде краще: щоб прийшла інша вчителька, чи, щоб мами заміняли вчителя?

– Уяви, що є дві різні школи. В першій школі розклад уроків такий: кожного дня є уроки письма, читання, математики, а малювання, музика, фізкультура – не кожен день. У другій школі все навпаки: щодня є фізкультура, музика, трудове навчання, а читання, письмо і математика лише один раз на тиждень. В якій школі ти хотів би вчитися?

– Уяви, що є дві різні школи. В першій школі від першокласника вимагають, щоб він уважно слухав учителя і робив все, що той говорить, не розмовляв на уроці, піднімав руку, якщо треба щось сказати чи вийти. А в другій школі не роблять зауважень, якщо встанеш під час уроку, поговориш із сусідом, вийдеш з класу без дозволу. В якій школі ти хотів би вчитися?

Слід пам'ятати, що бесіда не повинна виглядати як випитування. Тому до її організації пред'являються високі вимоги:

1. Психолог, який проводить бесіду, повинен знати всі запитання напам'ять. Запитання повинні бути лаконічними, доступними і зрозумілими дитині.

2. Вміти швидко і правильно оцінити відповіді випробуваного.

3. Давати дитині можливість вільно висловлюватися.

4. Вести детальний запис відповідей.

5. При необхідності слід повертатися до запитань, які викликали труднощі і уточнити відповіді.

Для того, щоб максимально наблизити бесіду до ігрової ситуації, варто запропонувати дитині близькі до її життєвого досвіду цікаві історії, учасником яких вона змогла б себе уявити і саме з цієї позиції розкрити своє ставлення до школи, до навчання, до вчителя.

Обробка результатів

Обробка і аналіз одержаних у ході бесіди результатів здійснюється за таким принципом: всі відповіді на 7 запитань (2 вступних і 5 ситуацій з запитаннями) поділяються на дві категорії - А і Б.

До *категорії А* відносимо відповіді такого типу:

- бажання ходити до школи;
- визнання найбільш привабливими змістових сторін шкільного навчання, занять, які за змістом і формою не мають аналогів у дошкільному житті дитини (уроки математики, письма тощо);
- незгода дитини на «відпустку» зі школи, небажання відстрочувати навчання;
- незгода на індивідуальне навчання вдома;
- надання переваги вчителю;
- згода з необхідністю дотримуватися шкільних правил.

До *категорії Б* відносимо, відповідно, відповіді такого типу:

- небажання йти до школи;
- невизнання привабливими змістових сторін шкільного навчання при можливій схильності до формальних сторін або дошкільних видів діяльності (наприклад: «не хочу йти до школи, бо не люблю писати, рахувати», «хочу йти до школи, бо там будемо гратися, малювати» тощо);
- згода на «відпустку» зі школи на деякий час;
- згода на навчання вдома, поза колективом ровесників;
- вибір мами для ролі вчителя;
- вибір школи з переважанням уроків малювання, музики, фізкультури;
- неприйняття шкільних вимог і правил поведінки.

Переважання відповідей категорії А свідчить про те, що в дитини наявні соціально значущі мотиви навчання, переважають пізнавальні інтереси, внутрішня позиція школяра має змістовий характер.

Переважання відповідей з категорії Б говорить про орієнтацію дитини на дошкільні види діяльності, на формальні сторони навчання, зовнішні атрибути школи; свідчить про неготовність дошкільника до соціальної позиції школяра.

Тест «Малюнок фігури людини» (за А. Керном - Я. Йерасеком)

Після проведеної бесіди психолог пропонує дитині перейти до малювання. Як правило, дошкільники люблять малювати і з цікавістю беруться за це завдання. Але перед ними ставиться конкретна вимога – малювати по пам'яті фігуру людини.

Цей прийом запозичений з Орієнтаційного тесту шкільної зрілості А. Керна-Я. Йерасека, який дозволяє в стислій формі одержати вихідну картину психічного розвитку дитини, виявити в загальних рисах рівень інтелектуального розвитку, розвиток тонкої моторики руки, координацію рухів рук і зору, вміння дитини наслідувати зразок. Тест має низку переваг:

- нетривалий час виконання,
- доступність засобів і умов проведення,
- наявність нормативів, розроблених на великій вибірці,
- може застосовуватися як індивідуально, так і в групі.

Однак поряд з позитивними сторонами, тест має низку недоліків:

- в основному методика спрямована на виявлення інтелектуального розвитку дитини в загальних рисах, а щодо інших сторін психологічної готовності дитини до школи (особистісної, мотиваційної, соціальної) даний тест практично не дає ніякої інформації;

- тест дозволяє одержати зріз тільки деяких психофізіологічних особливостей дитини, на основі їх кількісної характеристики, але не дає можливості виявити причини і одержати інформацію про подальший розвиток;

- тест досить поширений і популяризований у багатьох педагогічних виданнях, з його змістом часто знайомі батьки майбутніх першокласників і самі діти. Тому на даний час цей тест вичерпав своє інформативне значення в плані визначення психологічної готовності до школи [20].

Тест «Малюнок фігури людини» автори використовували для визначення загальних рис інтелектуального розвитку дитини. Але відомо, що діагностичні можливості дитячого малюнка значно ширші – насамперед він дає інформацію про особливості особистості дитини. Врахувавши це, варто використати прийом малювання дошкільником людини для дослідження не лише інтелектуальної, але й особистісної сфери.

Звичайно, вся одержана інформація про особистісні особливості дитини не може прийматися беззаперечно, та все ж таки, даний тест є високоінформативним засобом дослідження особистості дошкільника, оскільки відображає те, як дитина сприймає себе та інших, які почуття вона переживає, що її

непокоїть та хвилює в даний момент. Всі ці якості характеризують особистісний аспект психологічної готовності дітей до навчання в школі.

Дослідження психологів показують, що дітям тривожним, замкнутим, із заниженою самооцінкою чи комунікативними труднощами буде важче, ніж іншим, пристосуватись до умов шкільного навчання. Тому ще до вступу в школу психолог повинен виявити особистісні якості дитини, їх вплив на психологічну готовність до навчання і врахувати ці якості при організації подальшої учбової діяльності школяра. З цієї точки зору тест “Малюнок фігури людини” дає можливість діагностувати одночасно інтелектуальну і особистісну сторони готовності до навчання в школі.

Перед дитиною кладуть стандартний аркуш паперу, простий олівець, гумку і дають інструкцію:

- *Намалюй будь-яку людину так, як зможеш.*

Далі тест проводиться за всіма вимогами малюнкових методик.

Обробка результатів

Оцінка результатів тесту з точки зору діагностики проводиться за 5-ти-бальною шкалою згідно методики Керна-Йерасека:

1 бал – намальована фігура повинна мати голову, тулуб, кінцівки. Голова з тулубом з'єднана шиєю і не повинна бути більша за тулуб. На голові є волосся (можливо, воно закрито кепкою чи капелюхом) і вуха; на обличчі – очі, ніс і рот. Руки закінчуються п'ятипалою кистю. Ноги внизу зігнуті. Фігура має одяг і намальована так званім синтетичним (контурним) способом, який полягає в тому, що вся фігура (голова, шия, тулуб, руки, ноги) малюється відразу як єдине ціле, а не складається з окремих завершених частин. При такому способі малювання всю фігуру можна обвести одним контуром, не відриваючи олівця від паперу. На малюнку видно, що руки і ноги ніби «ростуть» з тулуба, а не прикріплені до нього. На відміну від синтетичного, більш примітивний спосіб малювання передбачає зображення окремо кожної зі складових частин фігури. Так, наприклад, спочатку малюється тулуб, а потім до нього прикріплюються руки і ноги.

2 бали – виконання всіх попередніх вимог, крім синтетичного способу малювання. Три відсутні деталі (шия, волосся, один палець руки, але не частина обличчя) можна не враховувати, якщо фігура намальована синтетичним способом.

3 бали – фігура повинна мати голову, тулуб і кінцівки. Руки чи ноги намальовані двома лініями (об'ємні). Допускається відсутність шиї, волосся, вух, одягу, пальців і ступень.

4 бали – примітивний малюнок з головою і тулубом. Кінцівки (достатньо однієї пари) намальовані тільки однією лінією кожна.

5 балів – відсутність чіткого зображення тулуба («головоніжка» чи переважання «головоніжки») чи обох пар кінцівок. Каракулі.

З метою аналізу особистісних особливостей дошкільника інтрепретацію даного малюнка слід базувати на тесті Д. Бука «Дім. Дерево. Людина», зокрема, на інтрепретації малюнка людини. Враховується місце розташування фігури на папері, її розмір, якість ліній малюнка, розміри частин тіла, пропорції, відсутність окремих частин тіла чи обличчя. Звертається увага на особливості зображення кожної з основних частин тіла, наприклад, голови, рис обличчя, волосся, шиї, плечей, рук, ніг. Якщо, наприклад, дитина не малює пальці рук чи малює занадто довгі руки, то варто вивчити особливості її спілкування. Розмір зображеної фігури і розташування її на папері є основою для припущень щодо особливостей самооцінки:

малюнок дуже великий – схильність до зарозумілості, зверхності;

маленька фігура – тривога, емоційна залежність, відчуття дискомфорту і скутості;

дуже маленька фігура з тонким контуром – скутість, почуття власної неповноцінності;

несиметричність – незахищеність;

малюнок біля самого краю аркуша – залежність, невпевненість в собі;

малюнок над центром аркуша – чим вище малюнок, тим більша ймовірність, що:

1) суб'єкт відчуває тягар боротьби і відносну недосяжність мети;

2) пошук задоволення у фантазіях;

3) схильність триматися осторонь;

малюнок точно по центру – незахищеність;

малюнок під центром – чим нижче, тим більше схоже на те що:

1) випробуваний відчуває себе небезпечно і незручно, що створює у нього депресивний стан;

2) відчуття обмеженості, скованості реальністю;

малюнок з лівого боку аркуша – акцентування минулого, імпульсивність;

малюнок у лівому верхньому куті – схильність уникати нових переживань, бажання повернутися у минуле або заглибитись у фантазії;

малюнок з правого боку – схильність шукати насолоду в інтелектуальних сферах, акцентування на майбутньому.

Тест пізнавальної саморегуляції (Ю. Гільбух)

Наступним у комплексній процедурі дослідження є Тест пізнавальної саморегуляції, розроблений Ю. Гільбухом, який диференційовано підходить до виявлення психологічної готовності дітей до шкільного навчання. На думку дослідника, школа не повинна пред'являти єдиний стандарт готовності до усіх дошкільників, а враховувати різноманітність їх учбових можливостей.

Ю. Гільбух висуває ідею покласної диференціації учнів молодшого шкільного віку, відповідно до рівня їх психологічної готовності до шкільного навчання, яка втілилась у психолого-педагогічній системі диференційованого навчання в загальноосвітній школі. Ця система передбачає створення в школі трьох типів паралельних класів, відповідно до трьох рівнів психологічної готовності дітей. Класи різних типів відрізняються наповнюваністю, темпом засвоєння навчальних програм, методами та організаційними формами навчально-виховного процесу, рівнем кваліфікації вчителів. Такі класи дають можливість створити найоптимальніші умови для навчання учнів з різними психологічними особливостями, з різним рівнем готовності до навчання. Отже, методика Ю. Гільбуха дозволяє психологу частково уявити і врахувати картину розвитку дитини.

Незважаючи на ряд переваг, діагностичний підхід Ю. Гільбуха має суттєвий недолік – він не охоплює всіх сторін багатокомпонентного поняття психологічної готовності. Його методика побудована за принципом достатнього мінімуму, тобто в ній досліджуються лише ті якості, без знання яких неможливо визначити рівень готовності дитини до навчання, а відповідно, і найбільш сприятливий для неї тип класу. На думку Ю. Гільбуха, цим мінімумом, а отже, предметом психологічного дослідження повинна бути інтелектуальна сфера дитини, її розумові здібності. Інші параметри психологічної готовності вважаються необов'язковими, навіть зайвими при визначенні готовності дитини до навчання. Отже, даний підхід теж не відображає комплексного характеру готовності, не охоплює всіх її структурних компонентів [16].

Тест пізнавальної саморегуляції Ю. Гільбуха дозволяє визначити рівень сформованості у дитини такого важливого

компоненту пізнавальної саморегуляції як «відчуття розуміння» (здатність усвідомлювати рівень свого розуміння одержаного завдання). Ця здатність є суттєвою ознакою научуваності дитини як загальної здібності до засвоєння знань. Адже без глибокого осмислення поставленого завдання, його мети, критеріїв якісного виконання та способів досягнення мети учбова діяльність, як і будь-яка інша, не буде ефективною.

Крім того, даний тест зачіпає вольовий аспект готовності до шкільного навчання, оскільки виявляє вміння підпорядковувати власні дії певному правилу, слухати і точно виконувати вказівки дорослого.

Випробування проводиться в індивідуальній формі. Експериментатор пропонує обстежуваному пограти разом в гру «Алфавіт». Для цієї гри використовуються два набори яскраво оформлених карток з літерами. Один набір експериментатор дає обстежуваному, другий – залишає собі. Далі він говорить:

- Ми будемо по черзі знімати – кожен зі свого набору – верхню картку і дивитися, чи буде це спеціальна картка. Виграє той, у кого таких карток виявиться більше.

На цьому інструкція закінчується, але фактично «гра» навіть не починається. Дорослий просто чекає запитань дитини. Якщо обстежуваний спроможний рефлексувати своє розуміння ситуації, він повинен запитати: «А що ж таке «спеціальна картка»?...», адже в інструкції про її ознаки не було сказано жодного слова. Якщо дитина запитує про це відразу після прослуховування інструкції, то на цьому випробування завершується і обстежуваний кваліфікується як учень з розвинутим «відчуттям розуміння». Якщо ж випробуваний такого запитання не поставить, тоді запитання починає ставити експериментатор.

Ці запитання повинні носити навідний характер. Їх 10, і задаються вони в такій послідовності:

- Це все. Оце моє пояснення до нашої гри.*
- Що ти думаєш з цього приводу?*
- Чи є в тебе якісь запитання?*
- Чи все я сказала, щоб ми могли розпочати гру?*
- Чи не забула я щось сказати?*
- Чи можеш ти пояснити, як грати в цю гру?*
(повторюється запитання №4)
- Як, по-твоему, чи зможеш ти грати в цю гру?*
(повторюється запитання №5)
- Чи є у тебе впевненість у своєму виграші?*

Фіксується, після якого запитання дитина заявить про своє нерозуміння ситуації, про незнання ознак «спеціальної картки».

Обробка результатів

Шкала оцінок вимірює «стійкість нерозуміння». Її діапазон – від 0 до 11 балів:

0 балів одержує учень, який відразу, не чекаючи навідних запитань, поцікавився ознаками «спеціальної картки»;

11 балів одержує той, кому не допомогло жодне з десяти наведених запитань.

Таким чином, чим менше балів отримала дитина за цей тест, тим більш розвиненим у неї є «відчуття розуміння», більш сформованою – орієнтувальна основа дії, а значить, тим успішніше вона справлятиметься з учбовими задачами, запропонованими вчителем.

Тест «Складання орнаментів з кубиків» (за Д.Векслером)

У структурі інтелектуальної готовності важливе місце відводиться невербальному інтелекту. Виявлення рівня розвитку невербальних здібностей в значній мірі розкриває розумовий потенціал дитини, її можливості. Досить інформативним у дослідженні невербального інтелекту є субтест «Складання орнаментів з кубиків» [14]. Хоч він входить у комплексну методику вимірювання інтелекту, розроблену Д. Векслером, але часто використовується як самостійний метод для дослідження просторової уяви і просторового мислення.

Даний субтест виявляє аналітико-синтетичні здібності дитини, які мало залежать від попереднього навчання, впливу середовища, культури. Він діагностує такі мислительні функції, як сприймання і аналіз форми, візуальна перцепція, орієнтування на зразок. Успішність виконання тесту залежить від здібності дитини аналізувати ціле через його частини, виділяти і розуміти ознаки окремих частин і зв'язки між ними, а також від уміння зосереджуватися на завданні, сконцентрувати увагу і вольові зусилля на власних діях. Отже, даний тест дає змогу діагностувати емоційно-вольову готовність.

Для проведення тесту використовують набір з 9-ти однакових кубиків Кооса (Рис.4.1). Кубики зафарбовані в два кольори – червоний і білий; межа між цими кольорами проходить по діагоналі, яка ділить кубики на дві симетричні частини.

Про ці особливості кубиків дитині потрібно розповісти (з демонструванням) перед постановкою завдання. Зміст тестового завдання полягає у тому, що дитина має послідовно відтворити десять зразків малюнків, що пропонуються на невеличких однотипних аркушах, на утвореній з різних кольорових кубиків (з чотирьох чи дев'яти одиниць) площині квадратної форми.

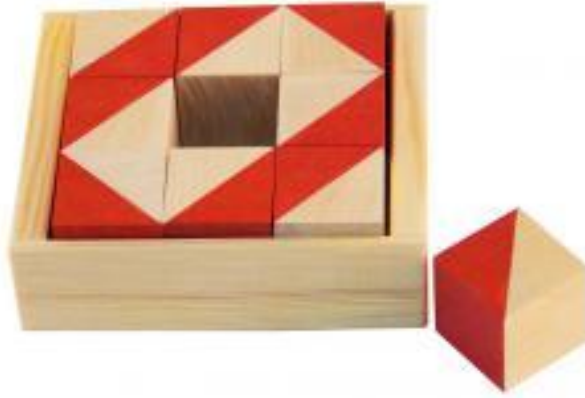

Рис.4.1 Кубики Кооса

За рівнем складності задачі субтесту можна розділити на три групи: 1) задачі «А», «В», «С» полегшеного варіанту, які розв'язуються за допомогою чотирьох кубиків (Рис.4.2);

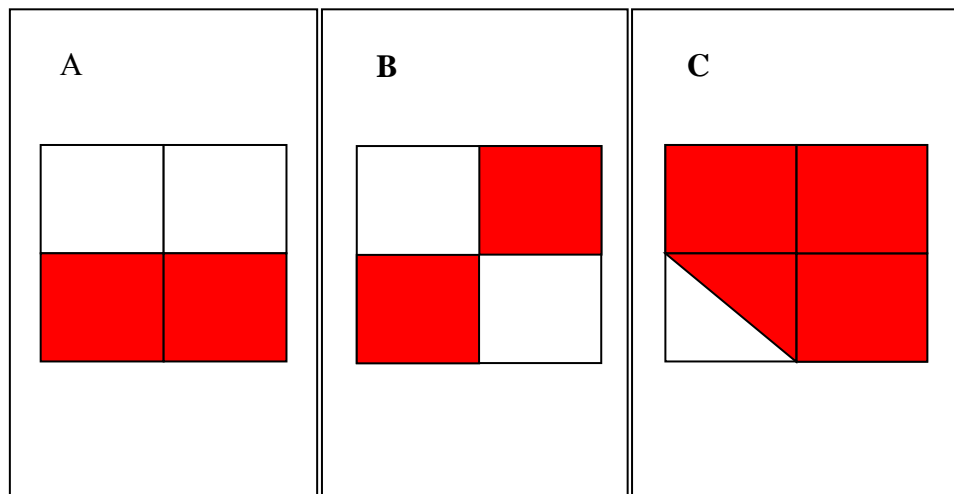

Рис.4.2. Зразки малюнків до задач першої групи (кубики Кооса)

3) задачі № 1-4, які передбачають відтворення складнішого малюнка з чотирьох кубиків (Рис.4.3);

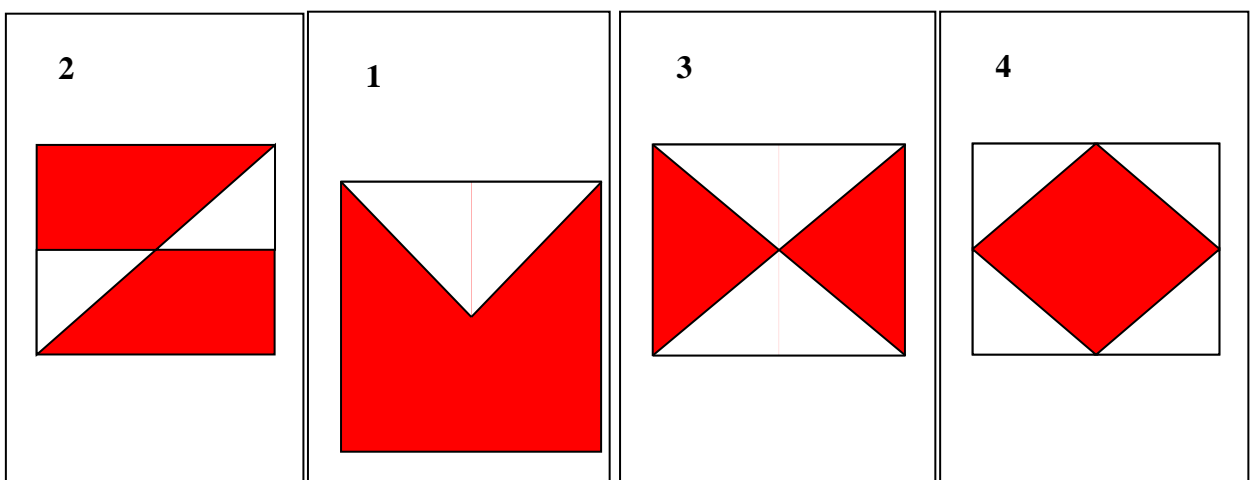

Рис.4.3 Зразки малюнків до задач другої групи (кубики Кооса)

3) задачі № 5-7, розв'язування яких значно ускладнюється через збільшення кількості структурних одиниць малюнка та кубиків (дев'ять) (Рис.4.4).

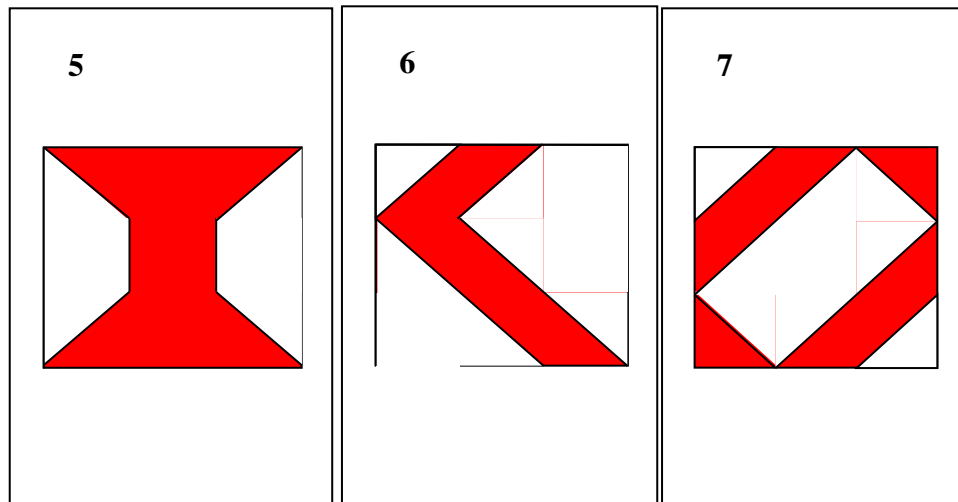

Рис.4.4. Зразки малюнків до задач третьої групи (кубики Кооса)

Загальні правила процедури тестування:

1. Дитина повинна сидіти прямо перед столом.
2. Перед кожним наступним завданням кубики перемішуються так, щоб під час використання чотирьох лише поверхня одного, а під час використання дев'яти – лише двох була червоного або червоно-білого кольору.
3. Оцінювання відповіді залежить як від точності, так і від часу виконання тієї чи іншої задачі субтесту – від 0 до 7 балів.

Крім того, процедури ознайомлення дитини зі змістом окремих завдань і виконання нею цих завдань у кожному випадку мають свої відмінності.

Інструкція:

Орнамент А. Візьміть 4 кубики у руку і скажіть:

- *Ти бачиш, що у цих кубиків різні боки зафарбовані по-різному. Я складу їх разом, і у мене вийде візерунок. Слідкуй за моїми діями.*

Повільно розмістіть чотири кубики так, як показано на картинці (Рис.4.2.). Потім дайте випробовуваному чотири інших кубики і скажіть:

- *Зроби так само, як я.*

Оцінювання:

2 бали – за виконання завдання з першої спроби;

1 бал – за виконання завдання з другої спроби.

Орнамент В. Перед продовженням роботи переверніть всі кубики. Потім за ширмочкою складіть орнамент В і покажіть модель випробовуваному. При цьому скажіть:

- *Подивися, як це роблю я.*

Залишіть модель недоторканою і продублюйте її кубиками випробуваного. Після демонстрації поверніть його кубики у вихідне положення і скажіть:

- *А тепер спробуй це зробити сам.*

Оцінювання:

2 бали – за виконання з першої спроби;

1 бал – за виконання з другої спроби.

Орнамент С. Якщо випробуваний з першої чи другої спроби впорався з орнаментом В, заберіть кубики, які були зразком, і на їх місце покладіть картку з завданням С (Рис.4.2.). Зверніться до випробуваного:

- *Цього разу ми спробуємо так зібрати кубики, щоб вони виглядали, як на цих малюнках. Спочатку подивися, як це буду робити я.*

Складіть правильно орнамент і, як тільки закінчите, скажіть:

- *Бачиш, верх кубиків виглядає точно так само, як і на картинці.*

Поверніть кубики, які використовувалися під час показу, у вихідне положення і скажіть:

- *А тепер поглянь на картинку і сам склади цей орнамент з кубиків. Починай.*

Оцінювання:

2 бали – за виконання завдань з першої спроби;

1 бал – з другої.

Якщо випробуваний виконав завдання С (з першої чи другої спроби), продовжуйте тестування, починаючи з орнаменту №1 і здійснійте його доти, доки не буде дві невдачі підряд.

Діагностико-корекційний підхід М.Костікової

Особливе місце слід відвести методиці визначення готовності дітей до школи, розробленій М.Костіковою. В ній також використовуються відомі психологічні методи, але оригінальним є підхід до обстеження дітей. Автор методики пропонує орієнтуватися не на результат тестового дослідження, а на процес розв'язання, аналізуючи при цьому труднощі, які зустрічають діти, і ті види допомоги, які необхідні їм для успішного виконання завдання. Цей підхід цікавий тим, що дозволяє намітити корекційну роботу з дітьми, які її потребують [33].

Методика М.Костікової враховує, крім сформованих на даний момент якостей психіки, ще й приховані можливості

дитини. Вона спрямована на перспективу, на зону найближчого розвитку.

Перевага підходу М.Костікової ще й у тому, що її методика дає можливість змодельовати учбову ситуацію і ввести в неї обстежувану дитину. Спостерігаючи, як дошкільник буде поводитися в цій ситуації, чи впорається з учбовою задачею, психолог може зробити висновок про здібність дитини до навчання, про сформованість у неї передумов учбової діяльності. А це є важливим прогностичним матеріалом, на основі якого можна судити про те, як майбутній школяр буде вирішувати учбові задачі під час навчання в школі.

Зазвичай, при аналізі отриманих результатів фіксуються і оцінюються досягнення дитини, які розглядаються як показники рівня її розумового розвитку. Дана методика спрямовує увагу експериментатора на труднощі, з якими зустрічаються діти при виконанні експериментальних завдань, і аналіз умов подолання труднощів.

Під труднощами М. Костікова розуміє будь-які зупинки під час виконання завдань, будь-яке неправильне їх виконання, як, наприклад, використання малопродуктивного способу роботи, перевищення часового показника. Труднощі показують, що дитина не може виконати експериментальне завдання у відповідності з нормативом. У даному підході норматив фіксує те, як вимагається виконати завдання, а будь-яке відхилення розглядається як труднощі.

Якщо дитина виконує всі завдання відповідно до нормативу, – дається висока оцінка її досягненням в роботі. Всі, навіть незначні труднощі, зазначаються в протоколі. При цьому особливу важливість набуває детальне фіксування всіх особливостей поведінки і дій дитини. В тих випадках, коли дитина не може самостійно подолати труднощі, експериментатор починає створювати умови подолання труднощів.

Під умовами подолання труднощів розуміються різні види допомоги, які надаються дитині в процесі роботи. Суть надання допомоги полягає в тому, що експериментатор ніби «додає» те, чого «не вистачає» дитині для виконання завдання відповідно до нормативу. Саме тому види допомоги називають умовами подолання труднощів [58].

Експериментатор навчає дитину правильно виконувати завдання, не підказує, що і як треба робити, а намагається за допомогою «включення» різних видів допомоги підібрати той з них, який буде сприяти правильному виконанню завдання самою дитиною. Той вид допомоги, який «спрацює» в якості необхідної і достатньої «добавки», і розкриває перед експериментатором

психологічні механізми, які перешкоджають успішним досягненням дитини. В кожному конкретному випадку допомога здійснюється в такому обсязі і тієї якості, які потрібні для подолання дитиною труднощів, які вона відчуває.

Вид і обсяг допомоги підбираються суто досвідним шляхом: ні за характером труднощів, ні за способами роботи і, взагалі, ні за якими емпірично досліджуваними проявами не можна ні визначити за протоколом дослідження, ні задати наперед умови подолання труднощів. Отже, знаходження умов подолання труднощів є експериментальною задачею, розв'язання якої і дозволяє дати змістовну характеристику готовності дитини до навчання в школі.

М. Костікова виділяє 5 видів допомоги, за кожним з них стоять різні міра і якість втручання експериментатора в роботу дитини:

1. *Стимулююча допомога* – імперативний вплив психолога, спрямований на активізацію власних можливостей дитини для подолання труднощів.

2. *Емоційно-регулююча допомога* – це оціночні судження дорослого, які схвалюють або засуджують дії дитини.

3. Суть *спрямовуючої допомоги* полягає в такій організації розумової діяльності випробуваного, коли всі її компоненти здійснюються ним самостійно, але експериментатор спрямовує орієнтування дитини в завданні.

4. *Організовуюча допомога* передбачає, що виконавча частина розумової діяльності здійснюється дитиною, а планування і контроль – дорослим.

5. *Навчаюча допомога* – застосовується в тому випадку, коли всі інші умови подолання труднощів виявляються неефективними і дитину треба навчити нового для неї виду діяльності.

Той вид допомоги, який виявляється достатньою умовою для подолання труднощів, дає можливість змістовно охарактеризувати саму дитину: так, одні і ті ж за характером труднощі можуть долатися однією дитиною лише через емоційно-регулюючу допомогу, а іншою – організовуючу. В свою чергу, вид використаної в експерименті допомоги дозволяє безпосередньо сформулювати рекомендації і вчителям, і батькам.

Оскільки визначення готовності до навчання в школі є прогностичним завданням, то на основі дослідження необхідно в кожному конкретному випадку сформулювати прогноз. За даною методикою спосіб аналізу результатів і зміст прогнозу змінюється: експериментатор не робить гіпотетичних припущень відносно успішності, а вказує на змістовні форми виховної (в широкому розумінні слова) роботи з дитиною.

Усіх досліджуваних дітей умовно можна розподілити на п'ять груп, відповідно до тих видів допомоги, який використовувався в кожному конкретному випадку в якості умови подолання труднощів:

1. Діти, які потребують стимулюючої допомоги;
2. Діти, які потребують емоційно-регулюючої допомоги;
3. Діти, які потребують спрямовуючої допомоги;
4. Діти, які потребують організовуючої допомоги;
5. Діти, які потребують навчаючої допомоги.

Всередині кожної з одержаних груп можна виділити і проаналізувати ті психологічні особливості дітей, які стали причиною, що диктувала необхідність застосування того чи іншого виду допомоги.

Тест «Складання орнаментів з кубиків» у даному дослідженні доречно проводити разом з методикою М. Костікової. Адже при складанні орнаментів, як правило, в усіх дітей виникають труднощі, з якими вони не можуть впоратися самотійно. В таких випадках дорослий надає їм допомогу, створюючи умови для подолання цих труднощів.

Всі, навіть найменші труднощі, які виникають у дитини при виконанні завдань, фіксуються в протоколі. Припустимо, що обстежувана дитина складає візерунок неправильно чи взагалі не може його скласти. Це розцінюється як трудність. Насамперед психолог повинен з'ясувати характер цих труднощів: недостатнє розуміння мети завдання, втрата структури зразка, невміння планувати чи контролювати свої дії, неволодіння відповідним способом дії тощо. Зрозумівши психологічний характер труднощів дитини, дорослий надає їй необхідну допомогу. При цьому він не навчає її правильному виконанню завдання, не підказує, що і як треба робити, а намагається шляхом «включення» різних видів допомоги – від найнижчого рівня (стимулюючої), до найвищого (навчаючої) – підібрати той з них, який сприятиме правильному виконанню завдання дитиною. При цьому обсяг і якість допомоги повинен точно відповідати утрудненню, яке переживає дитина.

Для прикладу пропонуємо фрагмент протоколу експериментального дослідження.

Протокол експериментального дослідження (фрагмент)

Метод: «Складання орнаментів з кубиків», діагностико-корекційний підхід М.Костікової

Випробуваний: Олег К.

Вік: 6 років 9 місяців

Хід дослідження

Екс.: - Зараз ми будемо складати орнаменти з кубиків. Ось бачиш, у цих кубиків різні боки зафарбовані по різному. Я складу їх разом, і у мене вийде візерунок. Слідкуй за моїми діями.

(Експериментатор формує орнамент А)

- А тепер зроби так само, як я.

О.: (Маніпулює кубиками. Розгублений)

Екс.: - Подивися уважно на викладений мною візерунок.

(Олег дивиться. Викладає правильно з першого разу)

(Експериментатор за ширмою складає орнамент В. Показує його випробуваному)

Екс.: - А тепер зроби так, як тут. Будь уважний.

О.: (Маніпулює кубиками)

- Ой, не так. Не знаю.

Екс.: - Подивися ще раз, що ти можеш зробити.

О.: (Складає, але орнамент не вдається)

Екс.: - Подумай! Я ж знаю, що ти можеш.

О.: - Ні, не можу.

Екс.: - Можеш. Ти ж розумний хлопчик!

О.: (Складає неправильно)

Екс.: - Давай подивимося разом. Які кубики розміщені у верхньому ряду?

О.: - Білі і червоні.

Екс.: - А в тебе які?

О.: (Дивиться на свої кубики, не може відповісти)

Екс.: Поклади вгорі білий і червоний кубики.

О.: (Кладе кубики)

Екс.: - А внизу, які в мене кубики?

О.: (Закінчує візерунок самостійно – за другою спробою)

(Експериментатор показує малюнок)

Екс.: - Цього разу ми спробуємо так зібрати кубики, щоб вони виглядали, як на цьому малюнку. Спочатку подивися, як це буду робити я.

(Експериментатор викладає орнамент С за малюнком)

- А тепер поглянь на картинку і сам склади цей орнамент з кубиків.

О.: (Дивиться на малюнок, маніпулює кубиками)

Екс.: - Подивися ще раз уважно на малюнок.

О.: - Зараз я поспробую.

Екс.: - Попробуй.

О.: (Викладає орнамент. Не виходить)

- Ні, не так.

Екс.: - Спробуй ще раз.

О.: (Викладає кубики. Допустив помилку)

Екс.: - Порівняй з малюнком. Так повинно бути?

О.: - Один кубик не так.

Екс.: - Який?

О.: (Розгубився)

Екс.: - У верхньому ряду все правильно?

О.: - Ой!

(Далі дивиться на кубики)

Екс.: - Яким повинен бути верхній кубик зліва?

О.: - Наполовину білий і червоний.

Екс.: - А у тебе так?

О.: - Ой!

(Знаходить помилку – трикутник обернений не в той бік)

Екс.: (Пропонує картинку з орнаментом №1)

- А тепер склади такий орнамент. Але дивися уважно на малюнок.

О.: - Замало кубиків.

Екс.: - Ану подумай.

О.: (Складає орнамент неправильно)

Екс.: - Порівняй свій орнамент з малюнком. Правильно ти склав?

О.: - Ні.

Екс.: - Що саме не правильно?

О.: - Тут якось не так.

(Показує пальцем на малюнку)

Екс.: - Подумай, як зробити, щоб і в тебе так було.

О.: (Переставляє кубики і одночасно коментує)

- Червоний у мене правильно.

Екс.: - А другий кубик?

О.: (Думає, дивиться на кубики)

Екс.: - Я знаю, що ти можеш.

О.: (Складає кубики)

Екс.: - Спробуй різними способами складати орнамент.

О.: (Кладе перший кубик правильно)

Екс.: - А який кубик повинен бути далі?

О.: - О!

(З радісним окликом підбирає наступний кубик і складає самостійно весь орнамент)

Екс.: (Демонструє малюнок з орнаментом №2)

- Поглянь уважно на малюнок і склади такий орнамент з кубиків.

О.: (Складає перший ряд)

- Далі червоний.

(Складає весь орнамент, допустивши маленьку помилку)

Екс.: - Порівняй з малюнком. У тебе правильно?

О.: - Не знаю.

Екс.: - Подивися уважно.

О.: (Розгубився)

Екс.: - Давай подивимося на нижній ряд. Чи правильно ти склав?

О.: - Так.

Екс.: - А верхній?

О.: - Так само.

Екс.: - Подивися уважно.

О.: - Так, правильно.

Екс.: - Правильно?

О.: - Ой!

(Знаходить помилку, виправляє, складає орнамент)

Екс.: (Пропонує картку з орнаментом №3)

- А тепер склади ось цей орнамент.

О.: (Складає кубики самостійно, сумнівається)

Екс.: - Порівняй з малюнком.

О.: (Дивиться на малюнок і на кубики, що в руці)

- Це білий.

Екс.: - А який тобі потрібний?

О.: - Червоний з білим.

Екс.: - То знайди такий кубик.

О.: (Шукає. Складає орнамент. Допускає помилку)

Екс.: - Порівняй свій орнамент з малюнком. У тебе так само?

О.: - Так.

Екс.: - Подивися ще раз уважно.

О.: (Дивиться, знаходить помилку, складає орнамент)

Екс.: (Пропонує картку з орнаментом №4)

- Подивися тепер уважно на цей малюнок і склади такий орнамент з кубиків.

О.: (Складає послідовно орнамент)

Екс.: - Який ти ряд вже склав, верхній чи нижній?

О.: - Це верх. Зараз складу низ.

(Складає самостійно без допомоги експериментатора)

Екс.: (Демонструє картку з орнаментом №5. Кількість кубиків збільшується)

О.: (Розгублено дивиться на малюнок)

Екс.: - Спробуй скласти такий орнамент.

О.: - Я не можу.

Екс.: - Чому?

О.: - Не знаю.

Екс.: - Подивися уважно!

О.: (Маніпулює кубиками, розгублено поглядає на експериментатора)

Екс.: - Скільки кубиків у верхньому ряду?

О.: - Не знаю.

Екс.: - Чому не знаєш? Полічи.

О.: - Я не можу. Мені не вистачить кубиків.

Екс.: - Але ж я тобі дала ще кубиків. Спробуй.

О.: - Не хочу.

(Відвертається, починає вередувати)

Екс.: - Ну добре. Ти молодець! Адже скільки завдань виконав. Тепер можеш відпочивати.

Як свідчить наведений фрагмент протоколу дослідження, при виконанні завдання експериментатор допомагав долати труднощі, використовуючи різні види допомоги. Зокрема, під

час виконання *завдання А* експериментатор використовував найнижчий рівень допомоги – стимулював дитину до виконання завдання. Тобто випробуваний все робив сам, але чогось трішки не доробляв, десь себе недостатньо перевіряв. Це в деякій мірі свідчить про слабкість вольових зусиль, недостатність розумових прагнень. При зовнішньому спонуканні дитина самостійно здійснює те, що від неї вимагається.

При виконанні *завдання В* дитиною, експериментатор поступово переходить від використання стимулюючої допомоги до організовуючої допомоги. Бачимо, що завдяки такій допомозі хлопчик складає орнамент і самостійно його завершує.

Складаючи *орнамент С*, випробуваний намагається виконати завдання, але губиться, не може точно порівняти малюнок зі своїм орнаментом. Застосувавши стимулюючу і емоційно-регулюючу допомогу, експериментатор переходить до спрямування дій хлопчика, зосереджує увагу на тому місці, де допущено помилку. Дитина легко помічає невідповідність і виправляє її.

Виконуючи *Завдання 1*, спершу Олег розгубився, але стимулююча допомога експериментатора повернула його у русло роботи. Маніпулюючи кубиками, хлопчик допускає помилку, але знову ж таки, скерований експериментатором, помічає, що в орнаменті допущена помилка. Для виправлення і складання правильного орнаменту дитина потребує чіткої організації, покрокового виконання завдання. Але, коли по мірі виконання завдання послідовний ланцюг дій скорочується до одного кроку (останній кубик), хлопчик діє самостійно, без вказівок експериментатора.

При виконанні *другого і третього завдання* випробуваний, завдяки правильному спрямуванню експериментатора, легко справляється з завданням.

При переході до ще більш складного рівня завдань тесту (орнамент №5), де використовується вже не 4, а 9 кубиків, ми бачимо, що обстежуваний починає губитися, хвилюватися, зрештою, втрачає інтерес, відмовляється виконувати завдання. Це очевидно свідчить про неготовність дитини до виконання завдань такого рівня складності, і тому обстеження його було припинене.

Таким чином, аналізуючи всі види допомоги, які використовувалися експериментатором при проведенні даного тесту, можна зробити висновок про те, що найчастіше і найефективніше використовувалася спрямовуюча допомога. Це дає підстави віднести випробуваного Олега К. до однієї з груп, виділених М. Костіковою: до групи дітей, які потребують

спрямовуючої допомоги, і на основі цього визначити особливості цієї дитини, а також скласти орієнтовну програму роботи з нею для батьків і вчителів.

Отже, розроблена М. Костіковою методика визначення готовності до шкільного навчання досить трудомістка, займає багато часу і, крім цього, вимагає високого психологічного професіоналізму від експериментатора при роботі з випробуванням – все це ускладнює втілення даного методу в масову практику. Але в ньому міститься дуже важливе раціональне зерно, яке полягає в тому, що результат дослідження не просто показує рівень психічного розвитку дитини, а дає ключ до індивідуального підходу при її навчанні.

Правильне визначення психологом необхідного виду допомоги дозволяє розкрити психологічний механізм, що перешкоджає успішному досягненню дитиною результату. Це дає можливість прогнозувати, які труднощі буде відчувати дитина в учбовій діяльності, і яка допомога з боку вчителя буде для неї найефективнішою.

На цьому процедура діагностичного дослідження психологічної готовності дитини до школи завершується.

При обробці результатів запропонованих методик важливо здійснити не тільки кількісний аналіз отриманих даних, але і якісно інтерпретувати їх, прогнозувати подальший розвиток дитини.

Керуючись результатами даного дослідження, психолог може розробити рекомендації для батьків і вчителів щодо змістовних форм і методів роботи з дитиною, намітити напрямки корекції.

Дослідження особливостей адаптації школярів при переході до середньої ланки навчання

Методика «Дерево» Д.Лампен (адаптація Л. Пономаренко)

Методика «Дерево» Л. Пономаренко [45] може використовуватися для оцінки успішності адаптації дитини на початку шкільного навчання і при переході до середньої ланки. Методика дозволяє досить швидко визначити особливості протікання адаптаційного процесу, виявити можливі проблеми дитини. Діти, занурюючись в малюнкову діяльність, із задоволенням виконують запропоновані завдання, легко ототожнюють себе з тим чи іншим чоловічком.

Необхідні матеріали: бланк (аркуш із зображенням дерева і розташованих на ньому і біля нього чоловічків) (рис. 4.5); кольорові олівці (червоний і зелений).

Процедура проведення.

Кожен учень отримує аркуш із зображенням дерева і розташованих на ньому і біля нього чоловічків (але без нумерації фігурок).

Не рекомендується пропонувати учням відразу підписувати на аркуші своє прізвище, так як це може вплинути на їх вибір. Коли забираємо у дитини лист з виконаним завданням, тоді кажемо їй: «підпиши».

Інструкція.

«Уважно подивіться на це дерево. Ви бачите на ньому і біля нього безліч чоловічків. У кожного з них свій настрій, і вони займають різні позиції. Візьміть червоний олівець і розмалюйте того чоловічка, який нагадує вам себе, схожий на вас, на ваш настрій в школі і ваше становище. Тепер візьміть зелений олівець і розмалюйте того чоловічка, яким ви хотіли б бути і на чиему місці ви хотіли б опинитися».

Буває так, що деякі діти просять дозволу позначити позиції двох чоловічків.

У цьому випадку не слід обмежувати їх вибір, але необхідно зафіксувати, який чоловічок був відзначений в першу чергу, який в другу, так як співвідношення цих виборів може бути досить інформативним.

Інтерпретація результатів.

Інтерпретація результатів виконання проєктивної методики «Дерево» проводиться на основі того, які позиції вибирає конкретний учень, з положенням якого чоловічка ототожнює своє реальне і ідеальне становище, чи є між ними відмінності.

Інтерпретація розроблена з урахуванням досвіду практичного застосування методики і порівняння її результатів з спостереженнями за поведінкою учнів, даних, отриманих від вчителів і батьків, з бесіди з дитиною.

Для зручності пояснення кожному фігурку чоловічка позначено номером.

Слід зауважити, що позицію № 16 учні не завжди розуміють як позицію «чоловічка, який несе на собі чоловічка № 17», а схильні бачити в ній людини, яку підтримує і обнімає інший.

Вибір позицій:

№ 1, 3, 6, 7 – установка на подолання перешкод

№ 2, 19, 18, 11, 12 — товарицькість, відкритість до спілкування, дружня підтримка

№ 4 – стійке положення (бажання добитися успіхів, не долаючи перешкод і труднощів)

№ 5 – втомлюваність, загальна слабкість, малий запас сил, сором'язливість

№ 9 – мотивація на розваги

№ 13, 21 – відстороненість, замкнутість, тривожність

№ 8 – відстороненість від навчального процесу, занурення в себе

№ 10, 15 – комфортний стан, нормальна адаптація

№ 14 – кризовий стан, падіння в «прірву»

№ 20 – часто вибирають як перспективу учні із завищеною самооцінкою і установкою на лідерство

№17 – позиція споживача, «сів на шию і ноги звисив».

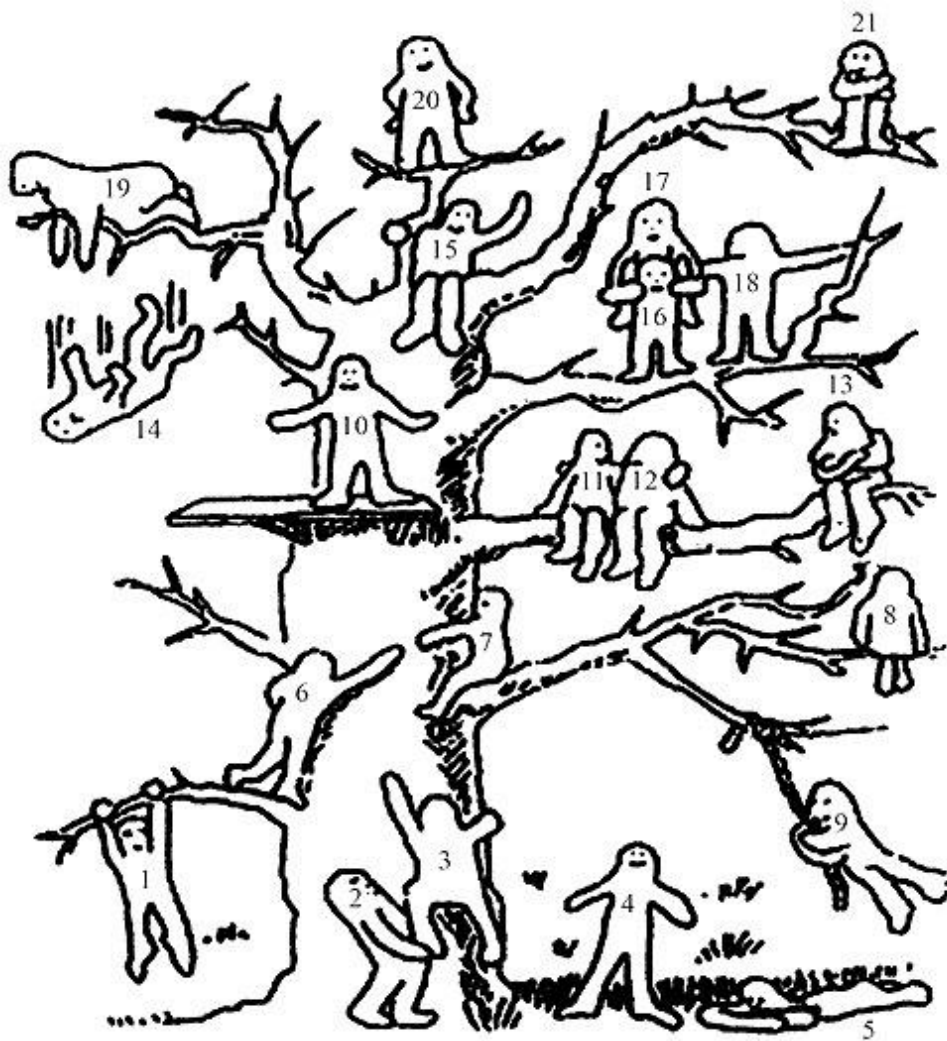

Рис. 4.5. Бланк до методики «Дерево» Д.Лампен

Вивчення тривожності у старших підлітків

Шкала соціально-ситуативної тривоги Кондаша

Шкала тривожності розроблена за принципом «*шкали соціально-ситуативної тривоги*» Кондаша (1973). Особливість шкал цього типу полягає в тому, що людина оцінює не наявність чи відсутність у себе якихось переживань, симптомів тривожності, як, наприклад, в шкалах MAS (1963) та STAI (Спілбергер та ін., 1970), а ситуацію з точки зору того, наскільки вона може викликати тривогу. Їх перевага, з нашої точки зору, полягає по-перше у тому, що вони дозволяють виявити області дійсності, об'єкти, які виступають для школяра основними джерелами тривоги, і по-друге, в меншій мірі, ніж інші типи питальників, виявляються залежними від особливостей розвитку в учнів інтроспекції.

А.М. Прихожан провела стандартну обробку шкали, що включала відбір пунктів, їх експертну оцінку, психометричну перевірку, апробацію. Дослідження, проведене на різних статеві-вікових та регіональних вибірках, дало можливість до певної міри стандартизувати отримані результати [45].

Бланк методики включає інструкцію і завдання, що дозволяє при необхідності проводити групове обстеження (Табл.4.8).

На першій сторінці бланку вказується прізвище та ім'я школяра, клас у якому він вчиться, його вік та дата проведення експерименту. У правому верхньому кутку зазвичай залишають місце для того, щоб психолог міг записати підсумкові результати.

Далі викладається інструкція: «На наступних сторінках перераховані ситуації, які Вам часто трапляються у житті. Деякі з них можуть бути для Вас неприємними, оскільки вони викликають тривогу, занепокоєння, хвилювання чи страх. Уважно прочитайте кожне речення і обведіть кружечком одну з цифр справа – 0, 1, 2, 3 або 4 – в залежності від того, наскільки ця ситуація для Вас неприємна, наскільки вона може викликати у вас тривогу, занепокоєння, побоювання або страх.

Якщо ситуація зовсім не здається Вам неприємною, обведіть цифру 0. Якщо вона дещо хвилює, непокоїть Вас, обведіть цифру 1. Якщо ситуація досить неприємна та викликає таке занепокоєння, що Ви б надали хотіли уникнути її, обведіть цифру 2. Якщо вона для Вас дуже неприємна і викликає сильне занепокоєння, тривогу, страх, обведіть цифру 3. Якщо ситуація для Вас дуже неприємна, викликає у Вас дуже сильне занепокоєння, дуже сильний страх, обведіть кружечком цифру.

Отже, Ваше завдання – уявити собі, якомога краще кожную ситуацію і обведенням кружком однієї з цифр визначити, наскільки вона може викликати у Вас тривогу, занепокоєння, побоювання або страх».

Таблиця 4.8

Бланк шкали соціально-ситуативної тривоги Кондаша

	Ні	Дещо	Дос-тат-ньо	Зна-чно	Ду-же
Приклад. Перейти в нову школу	0	1	2	3	4
1. Відповідати біля дошки	0	1	2	3	4
2. Піти в дім до незнайомих людей	0	1	2	3	4
3. Брати участь у змаганнях, конкурсах, олімпіадах	0	1	2	3	4
4. Розмовляти з директором школи	0	1	2	3	4
5. Думати про своє майбутнє	0	1	2	3	4
6. Вчитель дивиться по журналу, кого опитати	0	1	2	3	4
7. Тебе критикують, в чомусь докоряють	0	1	2	3	4
8. На тебе дивляться, коли ти що-небудь робиш (спостерігають за тобою під час роботи, вирішення задачі)	0	1	2	3	4
9. Пишеш контрольну роботу	0	1	2	3	4
10. Після контрольної вчитель називає оцінки	0	1	2	3	4
11. На тебе не звертають уваги	0	1	2	3	4
12. У тебе щось не виходить	0	1	2	3	4
13. Чекаєш батьків з батьківських зборів	0	1	2	3	4
14. Тобі загрожує неуспіх, провал	0	1	2	3	4
15. Чуєш за своєю спиною сміх	0	1	2	3	4

16. Здаєш екзамени в школі	0	1	2	3	4
17. На тебе сердяться (незрозуміло чому)	0	1	2	3	4
18. Виступати перед великою аудиторією	0	1	2	3	4
19. Передує важлива, вирішальна справа	0	1	2	3	4
20. Не розумієш пояснень вчителя	0	1	2	3	4
21. З тобою не погоджуються, суперечать тобі	0	1	2	3	4
22. Порівнюєш себе з іншими	0	1	2	3	4
23. Перевіряються твої здібності	0	1	2	3	4
24. На тебе дивляться як на маленького	0	1	2	3	4
25. На уроці – вчитель неочікувано задає тобі питання	0	1	2	3	4
26. Замовчали, коли ти підійшов (підійшла)	0	1	2	3	4
27. Оцінюється твоя робота	0	1	2	3	4
28. Думаєш про свої справи	0	1	2	3	4
29. Тобі потрібно прийняти важливе для себе рішення	0	1	2	3	4
30. Не можеш впоратись з домашнім завданням	0	1	2	3	4

Як видно з тексту, методика містить ситуації трьох типів:

- 1) ситуації, пов'язані зі школою, спілкуванням з вчителем;
- 2) ситуації, які актуалізують уявлення про себе;
- 3) ситуації спілкування.

У цій шкалі не представлена сфера спілкування школяра з батьками, оскільки у процесі попередньої обробки методики виявилось, що значна частина старшокласників (до 65% у 9 класах та до 53% в 10 та 11) відчувають у цій сфері підвищену тривожність, тобто методика не має тут диференціальної сили.

Відповідно, види тривожності, які виявляються за допомогою цієї шкали, позначені: шкільна, самооціночна,

міжособистісна. Дані про розподіл пунктів шкали представлені в таблиці 4.9.

Таблиця 4.9

Розподіл пунктів шкали Кондаша

Вид тривожності	Номер пункту шкали
Шкільна	1, 4, 6, 9, 10, 13, 16, 20, 25, 30
Самооціночна	3, 5, 12, 14, 19, 22, 23, 27, 28, 29
Міжособистісна	2, 7, 8, 11, 15, 17, 18, 21, 24, 26

Звичайно, поділ шкал на окремі частини досить умовний. Очевидно, наприклад, що багато представлених в ній ситуацій спілкування також актуалізують уявлення про себе, шкільні ситуації можуть бути інтерпретовані як ситуації спілкування з дорослими, значущими іншими тощо. Проте, подібне виділення, як показує аналіз, виявляється продуктивним з точки зору завдань корекції: воно дозволяє досить точно локалізувати зону порушення і тим самим цілеспрямовано побудувати програму зняття тривожності.

Обробка матеріалу не складає труднощів. Відповідь на кожний пункт шкали оцінюється кількістю балів, які відповідають обведеним, при відповіді на нього, цифрі. Підраховується загальна сума балів окремо по кожному розділу шкали і по шкалі загалом. Отримані результати інтерпретуються як показники рівнів відповідних видів тривожності, показник по всій шкалі – загального рівня тривожності.

В таблиці 4.10 представлені стандартні дані, які дозволяють охарактеризувати показники рівня тривожності в різних статеві-вікових групах.

Таблиця 4.10

Показники рівня тривожності в різних статеві-вікових групах

Рівень тривожності	Група учнів		Рівень різних видів тривожності (в балах)			
	Клас	Стать	Загальна	Шкільна	Самооціночна	Міжособистісна
Нормальний	9	дів.	30-62	7-19	11-21	7-20
		юн.	17-54	4-17	4-18	5-17
	10	дів.	17-54	2-14	6-19	4-19
		юн.	10-48	1-13	1-17	3-17
	11	дів.	36-62	5-17	12-23	5-20
		юн.	23-47	5-14	8-17	5-14
Дещо підвищений	9	дів.	63-78	20-25	22-26	21-27
		юн.	55-73	18-23	19-25	18-24
	10	дів.	55-72	15-20	20-26	20-26
		юн.	49-67	14-19	18-26	18-25

	11	дів. юн.	63-76 48-60	18-23 15-19	24-29 18-22	21-28 15-19
Високий	9	дів. юн.	79-94 74-91	26-31 24-30	27-31 26-32	28-33 25-30
	10	дів. юн.	73-90 68-86	21-26 20-25	27-32 27-34	27-33 26-32
	11	дів. юн.	77-90 61-72	24-30 20-24	30-34 23-27	29-36 20-23
Дуже високий	9	дів. юн.	більше 94 більше 91	більше 31 більше 30	більше 31 більше 32	більше 33 більше 30
	10	дів. юн.	більше 90 більше 86	більше 26 більше 25	більше 32 більше 34	більше 33 більше 32
	11	дів. юн.	більше 90 більше 72	більше 30 більше 24	більше 34 більше 27	більше 36 більше 23
«Надмір-ний спокій»	9	дів. юн.	менше 30 менше 17	менше 7 менше 4	менше 11 менше 4	менше 7 менше 5
	10	дів. юн.	менше 17 менше 10	менше 2 -	менше 6 -	менше 4 менше 3
	11	дів. юн.	менше 35 менше 23	менше 5 менше 5	менше 12 менше 8	менше 5 менше 5

Рівень тривожності для кожної статево-вікової групи визначався, виходячи з середнього арифметичного значення кожної групи; як показник інтервалу взято середнє квадратичне відхилення результатів групи.

Уваги зі сторони психолога вимагають, перш за все учні з високою і дуже високою загальною тривожністю. Як відомо, подібна тривожність може породжуватися як реальним неблагополуччям школяра в найбільш значущих областях діяльності та спілкування (хоча, слід зазначити, що напевно, така “розлита” тривожність все ж, у дуже рідкісних випадках, може розглядатися як переживання, що відображає реальну неуспішність школяра), або існувати якби наперекір об’єктивно благополучному становищу, і є наслідком певних особистісних конфліктів, порушень в розвитку самооцінки тощо.

Останні випадки дуже суттєві, оскільки вони нерідко не зауважуються вчителями та батьками. Подібну тривожність можуть відчувати школярі, які добре і навіть відмінно вчать, відповідально ставляться до навчання, суспільного життя, шкільної дисципліни, проте, як вже зазначалось, це видиме благополуччя дається їм невинувато великою ціною і може привести до зривів; особливо при різкому ускладненні умов діяльності.

Подібна “нечутливість до неблагополуччя” носить як правило компенсаторний, захисний характер і заважає повноцінному формуванню особистості. Школяр ніби не допускає неприємний досвід у свідомість. Емоційне благополуччя у цьому випадку зберігається ціною неадекватного ставлення до дійсності, негативно впливає і на продуктивність діяльності.

Як показує досвід, робота з такими учнями надзвичайно складна і потребує особливого такту. Корекція таких випадків в літературі зазвичай описується у найзагальніших рисах. Заслуговують на увагу неправомірність спроб прямо “відкрити школяру очі”, ознайомивши з результатами того чи іншого тесту, і на необхідність основної орієнтації роботи з учнем на покращення результативності його діяльності, об’єктивної успішності.

Завершуючи обговорення шкали тривожності, відзначимо ще два моменти. Перший торкається можливості використання експрес-оцінки. У тих випадках, коли психологу необхідно отримати швидко інформацію про рівень тривожності школяра (наприклад, в процесі бесіди), він може це зробити без попереднього підрахунку балів, просто проглядаючи бланк і відзначаючи, які цифри обведені частіше: переважання “3” і “4” свідчить про підвищену тривожність, переважання “0” – про “надмірний спокій”. Другий – пов’язаний з пропусками в заповненні методики. Звичайно, в процесі заповнення учнем методики, необхідно вказати йому на небажаність пропусків і по можливості слідкувати, щоб він відповів на усі запитання. Якщо пропусків небагато (не більше одного на кожен сферу), то можна застосувати процедуру, яку рекомендує Спілбергер: скласти усі дані відповідного розділу шкали, поділити суму на число заповнених пунктів і приписати пропуску бал, який рівний цілому числу, наступному за отриманим результатом (наприклад, якщо в результаті ділення ми отримали 1,3, то слід приписати 2 бали). За великої кількості пропусків кількісна обробка шкали стає неправомірною. Важливо подивитися, які саме пункти шкали пропускаються учнем, такий аналіз дозволить виявити сферу, з якою у школяра пов’язані найбільш важкі конфліктні переживання. Так, і в нашій практиці були випадки, коли учні пропускали значне число пунктів шкали, пов’язаної з спілкуванням. Глибокий, детальний аналіз цих випадків, включаючи застосування інших експериментальних прийомів, а також спостереження та бесіду, показав, що дана область є надмірно значущою для цих учнів, і у них пов’язані з нею суперечливі переживання (які їм самим важко визначити), часто

їх джерелом є утруднення в оцінці власної компетентності у вказаній сфері.

Обмеження, пов'язані зі застосуванням шкали, як і інших методів опитування, обумовлені залежністю відповідей школяра від наявності у нього бажання відповідати, довіри до шкільного психолога, щирості. Це означає, що шкала в першу чергу виявляє тих учнів, які не просто відчують тривожність, але і вважають за необхідне “повідомити” про це. Досвід роботи показує, що часто високі бали по шкалі виступають своєрідним “криком про допомогу” і, навпаки, за “надмірним спокоєм” може приховуватися підвищена тривога, про яку учень, в силу різних причин не хоче повідомляти оточуючим (цікаво, що останнє, наскільки можна судити за отриманими результатами, зазвичай проявляється у надзвичайно низьких оцінках проявів тривоги – сумарний бал по шкалі не перевищує 2). Зі сказаного зрозуміло, що шкала не повністю забезпечує виявлення тривожності учнів перш за все внаслідок великої кількості різноманітних “захисних” тенденцій, починаючи з елементарних (небажання розкриватися перед “сторонньою” людиною) до складних захисних механізмів. Окрім цього, шкала не виявляє тривожності, яка жорстко не пов'язана з певними об'єктами.

Методика незакінчених речень Філіпса (адаптація А.М. Прихожан)

У ряді випадків (наприклад, при наявності скарг на надмірні інфантильні реакції старшокласника, скарг на його постійну внутрішню напруженість, скутість) додатково до шкали може бути використана *методика незакінчених речень Філіпса* як методика вербально-проективного типу. Відомо, що методики такого типу достатньо інформативні для виявлення проблем людини. Звичайно, і сумісне застосування цих методів не гарантує абсолютно вірної діагностики тривожності школяра. У зв'язку з цим необхідно відзначити, що спеціальний аналіз найбільш інформативних методів діагностики тривожності у дітей різного віку, проведений Філіпсом, показав, що саме вербальні методики найбільш інформативні для учнів, яким більше 13 років, оскільки тривожність у цьому віці проявляється у свідомій негативній оцінці себе, переживанні власної неспроможності, страху перед невдачами, побоювання “впасти в очі оточуючих” тощо, і являє собою деку концептуальну схему, на відміну, наприклад, від молодшого шкільного віку, коли тривожність найбільш повно виявляється за допомогою проективно-малюнкових та графічних методів [45].

Запропонований набір речень пройшов необхідну перевірку та апробацію.

Для роботи учням пропонується бланк, де проставляються необхідні відомості про школяра, міститься інструкція і список речень.

Інструкція: “Закінчіть надруковані нижче речення. Робіть це якомога швидше. Якщо якийсь речення здається Вам важким і Ви не зможете відразу придумати йому закінчення, поставте перед ним галочку і поверніться до нього в кінці роботи”.

1. Майбутнє здається мені. . .
2. Коли я порівнюю себе з іншими. . .
3. Інколи мені здається, що я. . .
4. Боюсь, що. . .
5. Дуже хочу щоб. . .
6. Більш за все мені заважає. . .
7. Якщо було б можна. . .
8. Зазвичай я. . .
9. Мене охоплює сильна тривога. . .
10. Майбутні труднощі. . .
11. Зі мною. . .
12. Мені не вистачає. . .
13. Я хвилююсь, коли. . .
14. я був би задоволений, якщо. . .
15. Я нерідко ловлю себе на тому. . .
16. Я майже ніколи. . .
17. Коли мені щастить я. . .
18. Мені дуже важко. . .
19. хотілось би мені перестати боятися. . .
20. Я не можу. . .
21. Можливі невдачі. . .
22. Мої бажання і мрії. . .
23. Часто я не помічаю. . .
24. Коли мені доводиться чекати. . .
25. Я сильно непокоюсь. . .

Всі речення, які входять до складу методики поділяються на дві нерівні частини. П'ять речень (№ 4, 9, 13, 19 та 25) спрямовані на виявлення об'єктів, області дійсності, які викликають тривогу. Тут особливий інтерес викликає коло цих об'єктів, їх повторюваність. Важливими показниками виступають пропуск не менше трьох з цих речень і ставлення перед ними “галочки”, яка свідчить, згідно інструкції, що речення виявилось для учня важким. Ці показники характеризують дане коло питань як афективно значуще для школярів, вказують на особливу напруженість у цій сфері. Вони

можуть свідчити про суттєве емоційне неблагополуччя школяра, про непродуктивні спроби подолати цю тривогу шляхом її заперечення. Для аналізу цих випадків необхідна спеціально організована бесіда з учнем.

Решта речень оцінюються за трибальною системою в залежності від міри вираженості у ньому тривожності (чи її окремих симптомів). Цей спосіб оцінки досить часто використовується при роботі з методиками такого типу (див., наприклад, В. М. Блейхер, Л. Ф. Бурлачук). У табл.4.11 наводяться приклади оцінки деяких відповідей.

Таблиця 4.11

**Приклади оцінки відповідей за методикою
незакінчених речень Філіпса**

№	Речення	Відповідь	Оцінка
1.	Майбутнє здається мені...	Чорною дірою; чимось безрадіним.	2
		Туманним.	1
		Радіним, світлим; неясним.	0
3.	Інколи, мені здається, що я...	Зовсім ні на що не здатний; остання людина.	2
		Маленький та слабкий; роблю багато помилок.	1
		Здатний багато зробити у житті; не гірший і не кращий ніж інші.	0
11.	Зі мною. . .	Завжди багато нещасть; дуже нудно розмовляти.	2
		Інколи важко мати справу – я злюсь через дрібниці; відбувалось мало цікавого.	1
		Часто трапляються симпатичні пригоди; завжди мої друзі.	0
24.	Коли мені доводиться чекати...	Дуже нервую, не знаходжу собі місця.	2
		Мені неприємно, хочеться, щоб це швидше закінчилось.	1
		Я намагаюсь, щоб час не витрачався на марне; придумую собі справу	0

Підраховується загальна сума балів, отриманих за 20 речень (№ 1-3, 5-8, 10-12, 14-18, 20-24). Про наявність тривожності можна говорити у тих випадках, коли ця сума перевищує: у дівчат 25, у хлопців – 22 бали.

Як і при аналізі шкали тривожності, при інтерпретації результатів необхідно враховувати, яке об'єктивне становище школяра в найбільш значущих галузях діяльності та спілкування.

На увагу заслуговують також ті учні, які набрали за всіма 20 реченнями незначну кількість балів (дівчата – не більше 5, юнаки – 2), особливо, коли це відбувається на фоні очевидного об'єктивного неблагополуччя школяра і супроводжується запереченням переживання страху, тривоги у відповідь на відповідні початки речень (наприклад, речення № 4 “Боюсь, що. . .” закінчується: “Я нічого не боюсь”, речення № 9 “Мене охоплює сильна тривога. . .” – “Не знаю, що це таке” тощо). Все це з високою вірогідністю свідчить про недоліки в особистісному розвитку школяра: про наявність у нього нечутливості до реального неблагополуччя, закритості для досвіду, які носять захисний характер і перешкоджають його повноцінному формуванню.

Корисну додаткову інформацію, а саме про основні проблеми учня, наявність і характер конфліктів, можна отримати в процесі якісного аналізу відповідей. Показовими тут також є пропуски відповідей і початку тих речень, які викликали у школяра труднощі.

Діагностика міжособистісних стосунків в учнівській групі підлітків

Соціометрична методика Дж. Морено

Термін наводить на думку, що соціометрія є загальним методом вимірювання соціальних явищ. На практиці ж за цим терміном закріпилося вужче значення, яке обмежується дослідженням соціальної (неформальної) структури малих груп і колективів. Початок застосуванню цього методу поклав ще на початку 30-х років американський дослідник Дж. Морено.

Правомірність застосування цього методу для пізнання психічної індивідуальності шкільного класу впливає з тієї обставини, що останній за своєю природою є певною соціальною групою. Соціометричний метод дає змогу охарактеризувати психічну індивідуальність шкільного класу за параметром його соціальної (неформальної) структури, виявити характерні для нього особливості міжособистісних взаємин, наявні в класі угруповання, найбільш і найменш популярних членів групи тощо [42].

Є різні варіанти соціометричного методу, але в і вони побудовані на одному спільному принципі: випробуваним пропонують обрати від одного до трьох дітей (учнів, студентів), з

якими він чи вона хотіти б сидіти за однією партою, спільно виконувати трудове завдання, гратися, сидіти одним обіднім столом тощо. В усіх випадках запитання слід формулювати в позитивному плані, тобто пропонувати для вибору тих ровесників, у товаристві яких даний учень хотів би перебувати в 1-у, 2-у, 3-ю чергу (а не тих, чиє товариство видається найменш прийнятним). У початкових і середніх класах для проведення соціометрії можна використати, наприклад, таку анкету:

Мої шкільні друзі

Як ваш учитель (класний керівник) я хотіла б з'ясувати, з ким з учнів нашого класу ти хотів би (хотіла б) робити все разом. Це допоможе мені краще спланувати роботу класу. Уважно прочитай кожне запитання й напиши прізвища трьох учнів, яких би ти вибрав (вибрала б).

А. З ким із учнів нашого класу ти найбільше хотів би сидіти за однією партою ?

1. _____
2. З ким ще ? _____
3. З ким ще? _____

Б. З ким із учнів нашого класу тобі найприємніше було б виконувати домашні завдання ?

1. _____
2. З ким ще ? _____
3. З ким ще ? _____

В. З ким ти хотів би разом снідати під час перерви ?

1. _____
2. З ким ще ? _____
3. З ким ще ? _____

Г. З ким тобі найбільше подобається грати після школи ?

1. _____
2. З ким ще ? _____
3. З ким ще ? _____

Для того щоб учні кого-небудь не випустили з уваги, рекомендується вручити кожному список учнів класу (або написати його й пришпилити до дошки).

Відповіді на запитання наведеної соціометричної анкети можна намалювати по-різному. Найпростіший спосіб ґрунтується на використанні бланка, подібного до того, який подано нижче.

Дата _____

Запитання: з ким із учнів нашого класу ти найбільше хотів би сидіти за однією партою ?

**Зразок таблиці для оформлення результатів
соціометричного обстеження**

	Андрій М.	Борис Б.	Белла К.	Олексій В.	Олег С.	Віра Л.	Фаїна В.	Юрій Г.	Іван Г.	Іван К.	Світлана О.	Катерина Ф.
Андрій М.		2			1				3			
Борис П					1				2	3		
Белла К,						3					1	2
Олексій В.					3		2	1				
Олег С.		1					3	2				
Віра Л.			1		2							3
Фаїна В.			1								3	2
Юрій Г.			1				2		3			
Іван Г.	3	2			1							
Іван К.	3	2			1							
Світлана О.			2		1	3						
Катерина Ф.			2		3						3	
К-сть одержаних виборів	2	4	5	0	8	2	1	2	5	1	3	3

Горизонтальні рядки показують вибори, зроблені кожним з учнів, а вертикальні колонки - скільки разів було обрано кожного учня. Хоч числа 1, 2 й 3 вказують на пріоритет даного вибору, у нижньому рядку таблиці відбито лише загальні кількості виборів. Зважування виборів забирає багато часу, майже нічого не додаючи до інтерпретації здобутих результатів.

Оскільки стосовно різних ситуацій взаємодії нерідко виявляються різні схеми міжособових взаємин, доцільно здійснювати табулювання, аналіз відповідей стосовно кожного запитання окремо.

Вже з таблиці 4.12, побудованої за результатами соціометричного опитування, можна зробити висновок про те, хто в класі найпопулярніший, а кому, навпаки, зовсім не симпатизують однокласники. В аналізі звичайно використовуються такі поняття.

Зірка – учень, який одержує найбільшу (або принаймні дуже велику) кількість виборів в однокласників.

Ізольований – учень, що не дістав жодного вибору.

Зневажуваний – учень, що одержав відносно мало виборів.

Взаємний вибір – два або більше учнів, які вибрали одні одного.

Соціометрична мікрогрупа – (тісно згуртоване угруповання) – група учнів, що вибирають один одного, але роблять мало виборів щодо дітей за межами своєї групи.

Соціометричний розкол – відсутність виборів між двома чи кількома підгрупами в класі (наприклад між хлопцями й дівчатами, дітьми з більш і менш забезпечених сімей).

Одержання восьми виборів у групі з 12 учнів ясно показує, що Олег С. є лідером (“зіркою”). Кожний учень у цьому класі має принаймні одного приятеля, що виявив бажання сидіти з ним за однією партою. Винятком є Олексій В. Він – ізольований. Учитель повинен ретельно проаналізувати його становище в структурі міжособових відносин, що склалися в класі.

Інколи буває корисно подати результати соціометричного опитування в графічній формі. Одна з найпоширеніших процедур у цій сфері – складання соціограми кругового типу. Як показано на рис. 1, така соціограма складається з чотирьох концентричних кіл. Розташування учня на діаграмі визначається кількістю одержаних ним виборів. Коли дітям надається три вибори (як у наведеній вище анкеті), учні, які дістали понад 7 виборів (“зірки”) розташовуються в центральному колі; 4-6 виборів - у першому кільці; 1-3 вибори - у другому кільці.

Подавши результати соціометричного обстеження в такій формі, можна легко побачити, наскільки щільною чи дифузною є структура соціальної взаємодії в класі. Мабуть, оптимальним був би такий стан, коли всі учні розташувались би в межах першого або другого кільця, Це свідчило б про наявність соціальної рівноваги в класі. Але звичайно, так не буває. Як показано у таблиці 4.12, хоч один учень виявляється ізольованим від решти. Наявність у класі лідерів є природним і цілком імовірним, але ті, хто насолоджується цим статусом (як, наприклад, Олег С.), дістають його часто за рахунок знехтування інших. Учитель має це враховувати й докладати зусиль, аби “засвітити” й заохотити сильні сторони та можливості лідерства також в інших учнів.

Іншу графічну форму подачі результатів соціометричного обстеження (її звичайно називають картою класу) показано на рис. 4.6 Ознайомлюючись із нею, дістаємо деяку додаткову інформацію про учнів класу. Так, бачимо, що між Борисом П., Іваном Г. й Олегом С. існують тісні взаємини. Інші хлопці більшість своїх виборів віддали членам цієї підгрупи, але

відсутність виборів у відповідь засвідчує її небажання розширювати свої рамки. Це - типова соціометрична кліка.

Серед дівчат найпопулярнішою є Белла К. Разом із Світланою та Катериною вони становлять другу соціометричну кліку в цьому класі.

З діаграми видно, що взаємодія між хлопцями й дівчатами більша, ніж можна було чекати від п'ятикласників, хоч в основному вона полягає в популярності одного хлопця (Олега) серед трьох дівчат. Цікаво, що єдиний вибір, який випав на Фаїну, – від хлопця. Отже, говорити про наявність у цьому класі соціометричного розколу підстав начебто немає.

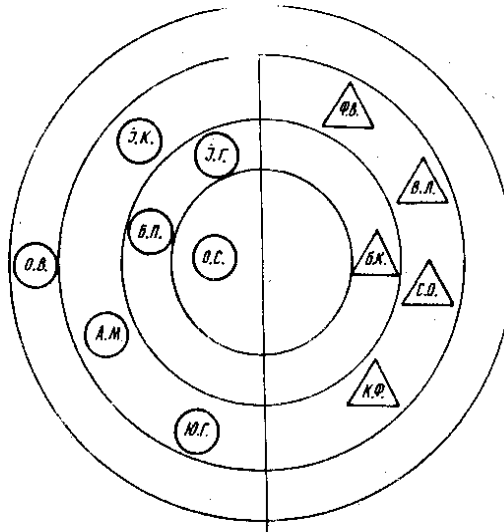

Рис. 4.6. Соціограма кругового типу

Соціограми кругового типу (Рис.4.6) й типу “карта класу” (Рис.4.7) можуть поєднуватися в одній графічній формі, як показано на рис. 4.8. Ця комбінована соціограма побудована на матеріалі групи, що складається з 14 учнів (тут фігурують інші учні).

Поряд з розкриттям структури малої групи методики соціометричного типу дають і загальну її характеристику. Це стосується такого параметра, як ступінь психологічної сумісності членів групи. Для її визначення застосовується спеціальна анкета, в якій подано прізвища всіх учнів класу. Кожний з них має відповісти на два запитання:

1. Кого із своїх однокласників він поважає настільки, що бажав би й надалі вчитися з ним в одному класі? (Ставиться знак плюс проти відповідних прізвищ).

2. Кого з них він не поважає настільки, що не хотів би вчитися з ним в одному класі? (Знак мінус – проти відповідних прізвищ).

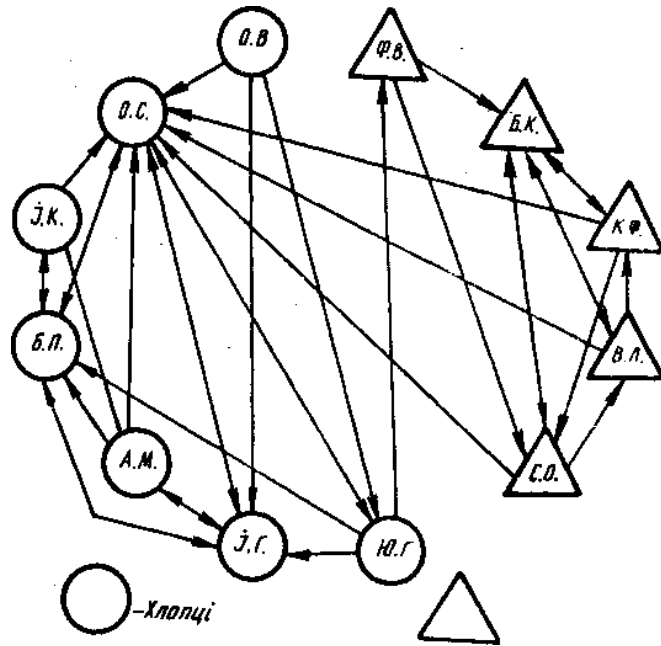

Рис. 4.7. Соціограма типу "Карта класу"

Зібравши заповнені анкети, підраховуємо загальну кількість позитивних ставлень, повідомлених усіма членами колективу.

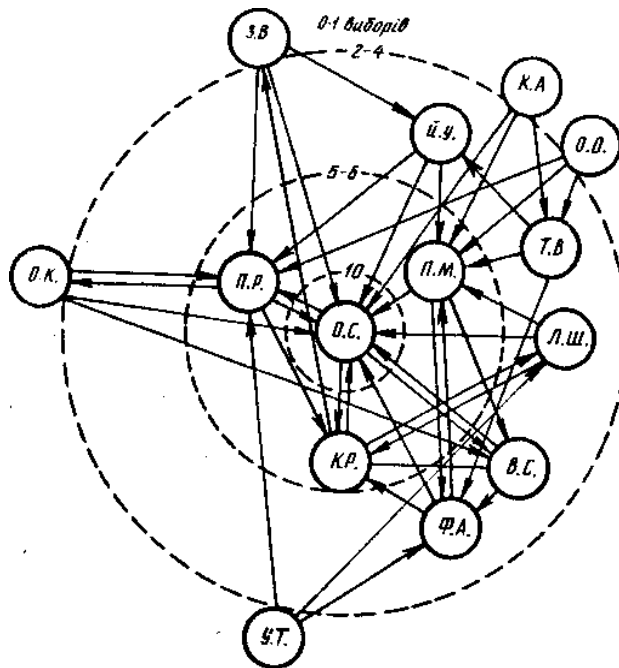

Рис.4.8 Соціограма комбінованого типу

Ділимо одержану суму на кількість усіх можливих дістаємо показник, що визначає ступінь сумісності соціальної групи – коефіцієнт сумісності. Він є найзагальнішою характеристикою ступеня згуртованості класного колективу.

Припустимо, останній складається з 30 учнів. Кожний з них має зафіксувати своє ставлення до 29 однокласників. Отже, кількість усіх можливих ставлень становить 870. Скільки з них

позитивних залежить від ступеня сумісності членів даного колективу.

Якщо кожний учень захоче й надалі вчитися в одному колективі з усіма його членами, матимемо максимальне високий показник сумісності, що дорівнює одиниці. Коли ж у даному колективі буде зареєстровано, наприклад, 585 позитивних ставлень, то коефіцієнт сумісності дорівнюватиме $585:870=0,67$. Це, можна сказати, середній показник.

Порівнюючи ступені згуртованості окремих колективів, слід, звичайно, враховувати їхні розміри. Адже зрозуміло, що в менших слід чекати, за інших однакових умов, вищих показників сумісності і навпаки. Звичайно, цей коефіцієнт можна визначити лише там, де люди достатньо знайомі між собою, щоб відповісти на запитання анкети.

Методики соціометричного типу важко вписати в ту чи іншу класифікаційну схему, оскільки вони втілюють у собі риси кількох психодіагностичних методів. По-перше, соціометрія в кінцевому підсумку забезпечує нам «L» -дані, адже інформація, яку повідомляють окремі респонденти, - результат звичайних життєвих вражень. По-друге, кожний респондент виступає тут у ролі експерта (правда, стосовно окремих членів групи, а не класу в цілому). По-третє, оскільки вибори, зроблені окремими членами колективу, дають нам кількісні дані, які потім певним чином узагальнюються, маємо тут справу із своєрідним груповим рейтингом.

Дослідження особливостей самооцінки старшокласників

Методика дослідження самооцінки особистості А. Будассі

Мета дослідження: визначення рівня самооцінки.

Матеріали та обладнання: список слів або спеціальний бланк зі словами, які характеризують окремі якості особи, ручка.

Це дослідження має два, істотно відмінних за процедурою, варіанти визначення самооцінки особистості. В обох варіантах можна працювати як з одним досліджуваним, так і з групою.

Перший варіант дослідження

В основу дослідження самооцінки в цьому варіанті методики покладено спосіб ранжування. Процедура дослідження включає дві серії. Матеріал, з яким працюють досліджувані, – це надрукований на спеціальному бланку список слів, що характеризують окремі риси особистості. Кожен досліджуваний одержує такий бланк на початку дослідження. Під час роботи з

групою досліджуваних важливо забезпечити самостійність ранжування.

Перша серія. Завдання першої серії: визначення уявлення людини про риси свого ідеалу, тобто «Я-ідеального». З цією метою слова, надруковані на бланку, досліджуваний має розмістити в порядку надання їм переваги.

Інструкція досліджуваному: «Прочитайте уважно слова, які визначають риси особистості. Розгляньте ці риси з погляду належності їх ідеальній особистості, тобто з погляду їхньої корисності, соціальної значущості та бажаності. Для цього проранжуйте їх (розташуйте в певному порядку), оцінивши кожне в балах від 20 до 1. Оцінку 20 поставте в бланку, в колонці №1 ліворуч від риси, яка, на Ваш погляд, є найбільш корисною і важливою для людей. Оцінку 1 – у цій же колонці ліворуч від риси, яка найменш корисна, значима й бажана. Всі інші оцінки, від 19 до 2, поставте згідно з Вашим ставленням до інших рис. Пильуйте, щоб жодна оцінка не повторювалася двічі».

Друга серія. Завдання другої серії: визначення уявлення людини про свої власні риси, тобто «Я-реального». Як і в першій серії, досліджуваного просять проранжувати надруковані на бланку слова, однак уже з погляду того, чи характерні (наявні) позначені ним якості самій особистості.

Інструкція досліджуваному: «Прочитайте знову всі слова, які визначають риси особистості. Розгляньте ці риси з погляду належності їх Вам. Проранжуйте їх у колонці номер 2, оцінивши кожену від 20 до 1. Оцінку 20 поставте справа від тієї риси, яка, на Ваш погляд, притаманна Вам найбільше, оцінку 19 поставте тій рисі, яка характерна для Вас трохи менше, ніж перша, і так далі. Тоді оцінкою 1 у Вас буде позначено ту рису, яка властива Вам менше, ніж всі інші. Пильуйте, щоб оцінки-ранги не повторювалися».

Бланк зі словами, які визначають риси особистості подано у таблиці 4.13.

Таблиця 4.13

Бланк до методики А.Будассі

<i>№ 1</i>	<i>Риси особистості</i>	<i>№ 2</i>	<i>d</i>	<i>d²</i>
	Поступливість			
	Сміливість			
	Запальність			
	Нервозність			
	Терпимість			
	Захоплюваність			

	Пасивність			
	Холодність			
	Ентузіазм			
	Обережність			
	Вередливість			
	Повільність			
	Нерішучість			
	Енергійність			
	Життєрадісність			
	Помисливість			
	Упертість			
	Безпечність			
	Соромливість			
	Відповідальність			

Обробка результатів

Мета обробки результатів – визначення зв'язку між ранговими оцінками рис особистості, які входять в уявлення "Я-ідеальне" і "Я-реальне". Міра зв'язку встановлюється за допомогою коефіцієнта рангової кореляції Ч. Спірмена. Оцінки від 1 до 20 запропонованих рис в обох рядах приймаються за їхні ранги. Різниця рангів, що визначають місце тієї чи іншої риси особистості, дає можливість вирахувати коефіцієнт за формулою:

$$r = 1 - 6 \times \frac{\sum d^2}{n(n^2 - 1)},$$

де n – число запропонованих рис особистості ($n = 20$),
 d – різниця номерів рангів.

Щоб вирахувати коефіцієнт, потрібно спочатку вирахувати на бланку, в спеціально відведеній колонці, різницю рангів (d) за кожною запропонованою рисою. Потім кожне одержане значення різниці рангів (d) підносять до квадрата і пишуть результат на бланку в колонці (dI), додають і суму ($\sum dI$) вносять у формулу.

Коли кількість рис дорівнює 20, то формула має спрощений вигляд:

$$r = 1 - 0,00075 \times \sum d^2.$$

Коефіцієнт рангової кореляції (r) може бути в межах від -1 до $+1$. Коли одержаний коефіцієнт не менше $-0,37$ і не більше

+0,37 (при $p = 0,05$), то це вказує на слабкий, незначний зв'язок (або на те, що його немає) між уявленнями людини про риси свого ідеалу і про свої реальні риси. Такий показник може бути одержано через недотримання досліджуваним інструкції. Та якщо інструкція виконувалася, то подібний зв'язок означає нечітке і недиференційоване уявлення людини своє ідеальне «Я» і «Я-реальне».

Значення коефіцієнта кореляції від +0,38 до +1 засвідчує наявність позитивного зв'язку між «Я-ідеальним» і «Я-реальним». Якщо з'ясовано позитивний зв'язок між «Я-ідеальним» і «Я-реальним», то величина коефіцієнта засвідчує завищення самооцінки. При цьому, якщо значення r перебуває в інтервалі від +0,39 до +0,89, то у досліджуваного є лише тенденція до завищення самооцінки, а якщо в інтервалі від +0,9 до +1, то його самооцінку слід вважати неадекватно завищеною. Значення коефіцієнта кореляції в інтервалі від -0,38 до -1 засвідчує значущий негативний зв'язок між «Я-ідеальним» і «Я-реальним». Він відображає невідповідність або розбіжність уявлення людини про те, якою їй потрібно бути, і те, якою вона є за її уявленнями насправді. Цю невідповідність пропонується інтерпретувати як занижену самооцінку. Чим ближче коефіцієнт до -1, тим більший ступінь невідповідності.

Другий варіант дослідження

Другий варіант дослідження самооцінки базується на способі вибору. Матеріалом є список слів, які визначають окремі риси особистості. Цей варіант дослідження також складається з двох серій.

Перша серія

Завдання першої серії: визначення списку і кількості еталонних рис бажаного та небажаного образу «Я». Досліджуваного просять подивитися слова із списку і, вибравши їх, скласти два ряди. В один ряд треба записати слова, які визначають ті риси особистості, що належать до суб'єктивного ідеалу, тобто складають «позитивну» множину, а в другий ряд якості небажані, тобто ті, що складають «негативну» множину.

Інструкція досліджуваному: «Подивіться уважно на список запропонованих Вам слів, які характеризують особистість. У лівій колонці на аркуші паперу запишіть ті риси, які б Ви бажали мати в себе, а в правій ті, які Ви не бажали б мати. Риси, зміст яких Вам не зрозумілий або які Ви не можете віднести ні до першої, ні до другої колонки, не потрібно писати взагалі».

Друга серія

Завдання другої серії: визначення набору рис особистості досліджуваного, які, на його думку, йому властиві поміж вибраних еталонних рис «позитивної» і «негативної» множини.

Інструкція досліджуваному: «Продивіться уважно слова, записані Вами в ліву та в праву колонку і відмітьте хрестиком або галочкою ті риси, які, на Вашу думку, Вам властиві».

Список рис, які характеризують особистість

Акуратність, безпечність, вдумливість, запальність, сприйнятливність, гордість, грубість, життєрадісність, дбайливість, заздрість, соромливість, злопам'ятність, щирість, вишуканість, примхливість, легковірність, повільність, мрійливість, помисливість, мстивість, наполегливість, ніжність, невимушеність, нервозність, непорушність, нестриманість, чарівність, вразливість, обережність, чуйність, педантизм, рухливість, підозрливість, принциповість, поетичність, презирливість, привітність, розв'язність, розсудливість, рішучість, самозабуття, стриманість, співчуття, терпимість, боягузтво, захоплюваність, завзятість, поступливість, холодність, ентузіазм.

Обробка результатів

Мета обробки результатів – отримання коефіцієнтів самооцінки за «позитивною» (CO⁺) і «негативною» (CO⁻) множинами. Для підрахунків кожного з коефіцієнтів кількість рис у колонці, визначених досліджуваним як таких, що властиві йому (M), ділять на всю суму рис у даній колонці (H). Формули для підрахунку коефіцієнтів мають вигляд

$$CO^+ = \frac{M^+}{H^+}; CO^- = \frac{M^-}{H^-},$$

де M⁺ і M⁻ – кількість рис у «позитивній» і «негативній» множинах, тобто тих, що відмічені досліджуваним як такі, що йому властиві;

H⁺ і H⁻ – кількість еталонних рис, тобто відповідно кількість слів правої і лівої колонок.

Рівень та адекватність самооцінки визначають на основі одержаних коефіцієнтів за допомогою таблиці 4.14.

Визначаючи рівень самооцінки та її адекватність, важливо враховувати не тільки величину одержаного коефіцієнта, а й суму рис, які складають ту чи іншу множину (H⁺ і H⁻). Чим менше рис, тим простіший відповідний еталон. Крім того, рівень самооцінки за «позитивною» і «негативною» множиною в деякого може відрізнятись. Це може бути спричинено захисним механізмом особистості і потребує спеціального аналізу.

Розподіл рівнів самооцінки за методикою А.Будассі

CO+	COї	Рівень самооцінки
1-0,76	0-0,25	Неадекватна, завищена
0,75-0,51	0,26-0,49	Адекватна з тенденцією до завищення
0,5	0,5	Адекватна
0,49-0,26	0,51-0,75	Адекватна з тенденцією до заниження
0,25-0	0,76-1	Неадекватна, занижена

Аналіз результатів

У двох запропонованих варіантах дослідження самооцінки її рівень і адекватність визначаються як відношення між «Я-ідеальним» і «Я-реальним». Уявлення людини про себе, як правило, здається їй переконливим незалежно від того, ґрунтується воно на об'єктивному знанні чи на суб'єктивній думці, є воно дійсним чи хибним. Риси, які людина приписує собі, не завжди адекватні. Процес самооцінки може проходити двома напрямками: 1) шляхом порівняння рівня своїх домагань з об'єктивними результатами своєї діяльності і 2) шляхом порівняння себе з іншими людьми.

Проте, незалежно від того, чи лежать в основі самооцінки власні міркування людини про себе, чи інтерпретації ставлення інших людей, самооцінка завжди носить суб'єктивний характер, при цьому її показниками можуть виступати адекватність і рівень.

Адекватність самооцінки виражає ступінь відповідності уявлень людини про себе об'єктивним основам цих уявлень. Так, наприклад, неадекватність в оцінюванні свого зовнішнього вигляду може бути викликана як орієнтацією людини на зовнішні стандарти, оцінки, так і викривленими уявленнями про ці оцінки або незнанням їх.

Рівень самооцінки відбиває зв'язок між оцінюванням справжніх та ідеальних уявлень про себе. Адекватну самооцінку з тенденцією до завищення можна віднести до позитивного ставлення до себе. Низька самооцінка, навпаки, може бути пов'язана з негативним ставленням до себе, з відчуттям власної неповноцінності.

Висновок про адекватність і рівень самооцінки вважають надійними, якщо результати збігаються за обома варіантами методик або підтверджуються спостереженнями.

У процесі формування самооцінки важливу роль відіграє співвідношення образу «Я-реального» з образом «Я-ідеального».

Другий фактор, важливий для формування самооцінки, пов'язаний з інтеріоризацією оцінок і соціальних реакцій інших людей, а також з позицією, обраною людиною в системі суспільних та міжособистісних стосунків.

Вивчення професійної спрямованості старшокласників

Питальник професійної спрямованості Д. Голланда

Методика Д. Голланда визначає ступінь зв'язку типу особистості зі сферою професійної діяльності, до якої у неї є природні нахили. Люди переважно прагнуть знайти середовище і професію, які дозволили б їм найкраще розкрити свої здібності, виразити свої інтереси, цінності орієнтації. Виходячи з цього, Д. Голланд розглядає шість типів особистості: реалістичний, інтелектуальний, соціальний, конвенційний, підприємницький, артистичний. Відповідно до зазначених типів особистості виділено і шість типів професійного середовища з аналогічними назвами.

З точки зору вибору професії сутність методики Голланда полягає в тому, що успішність професійної діяльності, задоволеність нею і залежать у першу чергу від відповідності типу особистості типові професійного середовища. Представники тієї чи іншої професії за певними психологічними характеристиками більш-менш однорідні. Кожна професія приваблює до себе людей, яким притаманні спільні інтереси, погляди, нахили, певні психофізіологічні властивості. Оскільки представники кожної професійної групи характеризуються певною подібністю, то в багатьох ситуаціях вони реагують достатньою мірою однаково, створюючи тим самим своє інтерперсональне середовище. Таким чином, правомірно стверджувати наявність моделі оточуючого людини професійного середовища.

Характеристика типів особистості

Не вдаючись до розгляду причин і спонукальних сил формування кожного окремого типу особистості, Голланд описує ці типи за такою схемою: освітні й професійні цілі, кращі професійні ролі, здібності, спеціальні обдарування, оригінальні досягнення, особистісний розвиток, життєвий шлях.

Реалістичний тип – несоціальний, емоційно стабільний, орієнтований на сьогоднішній день. Його представники займаються конкретними об'єктами і їх практичним використанням: інструментами, різними речами, тваринами, машинами.

Віддають перевагу професіям, які вимагають моторних навичок, спритності, конкретності. Представники цього типу віддають перевагу таким професіям: механік, електрик, інженер, агроном, садівник, токарь, водій, будівельник тощо. Для цього професійного типу характерними є переважно невербальні інтелектуальні здібності. Психомоторні навички переважають над математичними здібностями і здібностями до мов.

Інтелектуальний тип – орієнтований на розумову працю. Він несоціальний, аналітичний, раціональний, незалежний, оригінальний. У нього переважають теоретичні та, деякою мірою, практичні цінності. Роздумам про проблему він надає більшу перевагу в порівнянні з заняттями щодо реалізації пов'язаних з нею рішень. Йому подобається вирішувати завдання, що вимагають абстрактного мислення. Інтелектуал надає перевагу науковим професіям, таким як: ботанік, астроном, фізик, математик тощо. Володіє високорозвиненими як вербальними, так і невербальними здібностями.

Соціальний тип – ставить перед собою такі цілі й завдання, які дозволяють йому встановити тісний контакт з навколишнім середовищем. Володіє соціальними вміннями й потребує соціальних контактів. Рисами його характеру є соціальність, бажання навчати і виховувати, гуманність, жіночність. Заняття, яким цей тип надає найбільшу перевагу, – це навчання, лікування, обслуговування. В основному це лікар, вчитель, психолог. Представники цього типу намагаються триматися осторонь від інтелектуальних проблем. Вони активні, вміють пристосовуватися. Проблеми вони вирішують, опираючись переважно на емоції, почуття і вміння спілкуватися, їм притаманні хороші вербальні і відносно слабкі невербальні здібності.

Конвенційний тип віддає перевагу чітко структурованій діяльності. З оточуючого середовища він вибирає цілі, задачі і цінності, які формуються із звичаїв і обумовлені станом суспільства. У відповідності до цього його підхід до проблем носить стереотипний практичний і конкретний характер. Спонтанність і оригінальність для нього не характерні. Значною мірою для нього характерні ригідність, консерватизм, залежність. Надає перевагу професіям, пов'язаним з розрахунками, канцелярією – бухгалтер, касир, економіст, статист, комірник, працівник банку, ревізор тощо. Він володіє добрими навичками спілкування, а також моторними навичками. Математичні здібності розвинуті у нього краще, ніж вербальні. Він поганий керівник і організатор, його рішення переважно залежать від оточуючих його людей.

Підприємницький тип вибирає цілі, цінності і задачі, які дозволяють йому проявити енергію, ентузіазм, імпульсивність, домінантність, реалізувати любов до пригодництва. Віддає перевагу чисто “чоловічим”, керівним ролям, у яких він може задовольнити свої потреби в домінантності й визнанні. Це такі професії, як директор, телерепортер, завідувач, менеджер, журналіст, дипломат тощо. Для цього професійного типу характерна дуже широка сфера діяльності. Йому не подобаються заняття, пов'язані з ручною працею, а також ті, що вимагають посидючості, значної концентрації уваги й інтелектуальних зусиль. Віддає перевагу невизначеним вербальним задачам, які пов'язані з керівництвом, високим статусом і владою. Найбільших успіхів досягає в управлінні, бізнесі і спорті.

Артистичний тип відхиляється від чітко структурованих проблем і видів діяльності, що передбачають велику фізичну силу. У спілкуванні з оточуючими опирається на свої безпосередні почуття, емоції, інтуїцію та уяву. Йому притаманні складні погляди на життя, гнучкість, незалежність рішень. Це несоціальний, оригінальний тип.

Важливо підкреслити, що кожна людина володіє особистісними властивостями, характерними для всіх шести описаних типів. Саме тому модель особистості можна виразити у вигляді психологічного профілю з буквеними індексами (за назвою типів), поданих у порядку зменшення ступеня домінування того чи іншого типу. Значення індексів: Р – реалістичний, І – інтелектуальний, С – соціальний, К – конвенційний, П – підприємницький і А – артистичний. Отримана таким чином модель дозволяє охарактеризувати людину з точки зору її більшої чи меншої схильності бути зарахованою до того чи іншого типу особистості.

Поведінка людини залежить від її особистісних властивостей, а також від оточення того середовища, в якому вона діє. Професійним типам особистості відповідають моделі професійного середовища. До останнього належать і люди зі своїми домінуючими рисами. В загальних рисах моделі професійного середовища, що відповідають певним типам особистості, виглядають таким чином:

Реалістичне професійне середовище характерне тим, що предметом праці тут є конкретні реальні речі. Це може бути сфера виробництва, використання різних матеріальних цінностей і засобів. Для виконання робіт необхідна наявність вправності, рухливості, наполегливості, фізичної сили. Соціальні навички потрібні незначною мірою і пов'язані в основному з

прийомом і передачею мінімальної інформації. Бесіди короткі і стереотипні. Характер завдань, що отримує працівник, конкретний і чіткий. Результат передбачуваний і матеріальний.

Професії: механік, зоотехнік, водій, інженер, агроном, машиніст, електрик тощо.

Інтелектуальне професійне середовище характеризується вирішенням завдань, що передбачають передусім наявність абстрактного мислення і творчих здібностей. Апаратура, що використовується, передбачає швидше інтелектуальні, а не фізичні навички. Міжособистісні відносини відіграють незначну роль, хоча тут необхідно вміти передавати і приймати складні словесні конструкції. Результат праці може бути непередбаченим, часто нематеріальним. Характер завдань різноманітний, вимагає досить високого рівня інтелекту.

Професії: геолог, ботанік, хімік, вчений, редактор, фізик тощо.

Соціальне професійне середовище відповідає соціальному типу особистості. Це в основному робота з людьми, що передбачає наявність умінь розбиратися в поведінці людей і навчати інших. Робота вимагає постійного особистого спілкування з людьми. Необхідні здібності переконувати, промовистість. Характер знань різноманітний. Результат праці не завжди можна передбачити.

Професії: соціолог, педагог, психолог, лікар, адвокат, соціальний працівник тощо.

Конвенційне професійне середовище характеризується вирішенням завдань, що вимагають здібностей до обробки конкретної рутинної і нумеральної інформації. Це в основному робота з документами, цифрами, фактами, банками даних і т. ін. Робота вимагає точності, ретельності.

Професії: бухгалтер, ревізор, податковий інспектор, фінансист, програміст тощо.

Підприємницьке професійне середовище характеризується виконанням завдань різного характеру, що вимагають особистої ініціативи, вміння керувати, соціальних навичок. Важливо вміти розбиратися в мотивах поведінки різних людей. При спілкуванні з представниками різних типів і в різних ситуаціях важливі комунікабельність і промовистість. Результат роботи не завжди передбачений, але реалістичний.

Професії: бізнесмен, брокер, спеціаліст по рекламі, організатор подорожей, постачальник, страх агент тощо.

Артистичне професійне середовище характеризується вирішенням проблем і завдань, що передбачають наявність художнього смаку, уяви. Більш складні задачі вирішуються з

допомогою фантазії, інтуїції. Всі свої знання, емоційну сторону життя, свою суть представники цього середовища прагнуть присвятити досягненню конкретної мети – реалізувати себе. Характер завдань різноманітний, результат непередбачуваний. Необхідна наявність спеціальних здібностей: до співів, малювання, хореографії.

Професії: диригент, музикант, художник, актор, журналіст, скульптор, дизайнер тощо.

У результаті досліджень Голланд встановив, що люди різних професійних типів неоднаково адаптуються до умов різного професійного середовища. Слід зазначити, що відповідність типу особистості до типу професійного середовища є передумовою високих досягнень у діяльності і задоволеності людини своєю працею.

Виходячи з того, що людина в одне середовище “вписується” краще, ніж в інше, Голланд запропонував шкалу адаптованості різних типів (табл. 4.15) особистості до різних професійних середовищ, у якій використовуються такі умови і позначення:

- ++ - відмінна адаптація до середовища;
- + - добра адаптація;
- - недостатня адаптація;
- - дуже погана адаптація.

Таблиця 4.15

Відповідність типів особистості типам професійного середовища

Типи особистості	Типи професійного середовища					
	Р	І	С	К	П	А
Реалістичний	++	+	-	+	-	
Інтелектуальний	+	++	-	-		+
Соціальний		-	++	-	+	+
Конвенційний	+	-	+	++	+	
Підприємницький	-		+	-	++	+
Артистичний	-	-	+		-	++

З наведеної таблиці видно, що наприклад, артистичний тип особистості найбільш успішно працює в артистичному середовищі (++) , досить добре адаптується до інтелектуального (+), соціального (+), підприємницького середовища (+), і дуже погано – до реалістичного (- -) та конвенційного (- -).

Реалістичний тип особистості найбільш успішно працює в реалістичному середовищі (++) , добре адаптується до

інтелектуального (+) і дуже погано - до артистичного (- -) та недостатньо – до соціального (-) і конвенційного (-) середовища.

Таким чином, відповідність типів особистості типам професійного середовища є передумовою високих виробничих показників і задоволеності людини своєю працею.

Інструктивні вказівки до методики

Методика включає 42 пари різних професій. З кожної пари професій необхідно вибрати одну, якій надається найбільша перевага.

Час, що відводиться на виконання методики, не обмежується. Переважно затрачається 15-20 хвилин. Коли досліджуваний неспроможний віддати перевагу одній з двох запропонованих у парі професій, він може взагалі пропустити цю пару, але в такому випадку в якій-небудь іншій парі він повинен вибрати обидві запропоновані професії.

Досліджуваним пропонується прочитати на виданому листі назви професій. Якщо суть якої-небудь професії не зрозуміла, можна звернутись по роз'яснення до профконсультанта.

Обстеження проводиться за допомогою опитувальника професійних переваг.

Для того, щоб обстежуваний міг працювати з методикою, йому дається інструкція такого змісту:

Подивіться на запропонований Вам тест. На ньому попарно представлені різні професії та види діяльності. В кожній парі професій постарайтеся надати перевагу одній з них. Наприклад, якщо в першій парі (I. Інженер-будівельник – 1. Конструктор) Вам більше подобається робота конструктора, напишіть на Вашому листку відповідей порядковий номер пари (в цьому випадку це 1) та індекс вибраної Вами професії (в цьому випадку це буде буква I).

Такий вибір необхідно провести з усіма парами професій. Якщо в процесі роботи з тестом Ви не будете знати, в чому полягає зміст праці представника тої чи іншої професії, можете звернутися по роз'яснення до психолога.

Якщо у деяких випадках Ви не можете надати перевагу жодній з двох запропонованих у парі професій, то можете пропустити цю пару, але в такому випадку в якій-небудь іншій парі Ви повинні вибрати обидві запропоновані професії. Всього слід вибрати 42 професії.

Обробка результатів обстеження та їх інтерпретація

При обробці результатів підраховується кількість вибраних професій, яким опитуваний надав найбільшу перевагу, згідно з шістьма типами особистості. Отримані кількісні показники записуються в матрицю.

Наприклад:

Р	І	С	К	П	А
2	7	6	5	2	12

Цифри – це кількість виборів по кожному типу професій. Далі слід подивитися стандартні значення “сирих” балів за нормотаблицею (табл. 4.16).

Далі в залежності від величини цифри визначається пріоритет тієї чи іншої сфери діяльності для обстежуваної людини.

Таблиця 4.16

Переведення “сирих” балів у стандартні значення

СЗ	Сирі бали			СЗ	Сирі бали			СЗ
	Р	І	С		К	П	А	
0	0-1			0		0-1		0
1	2	0	0-1	1	0	2	0	1
2	3	1	2	2	1-2	3	1-2	2
3	4-5	2-3	3-4	3	3	4-5	3	3
4	6	4	5	4	4	6	4-5	4
5	7	5	6	5	5-6	7	6	5
6	8-9	6-7	7-8	6	7	8-9	7-8	6
7	10	8	9	7	8	10	9	7
8	11	9	10-11	8	9-10	11	10-11	8
9	12-13	10	12	9	11	12	12	9
10	14	11-12	13-14	10	12	13-14	13-14	10
11		13		11	13-14			11

Тоді в нашому випадку модель особистості буде:

Р	І	С	К	П	А
1	6	5	5	1	9

У цьому випадку модель особистості буде АІ (СК). Це означає, що обстежувана людина належить до артистичного типу особистості з яскраво вираженими якостями інтелектуала.

Необхідно зазначити, що при інтерпретації даних основну увагу слід звертати на перші два-три типи. Останні компоненти формули теж необхідно враховувати, оскільки вони свідчать про відсутність відповідних якостей особистості.

Таким чином, маючи інформацію про професійну спрямованість до певної сфери діяльності та про міру відповідності типу особистості типові професійного середовища можна більш аргументовано надати допомогу обстежуваному в пошуку професії.

Розберемо для прикладу таку ситуацію. Обстежуваний за

методикою ОПС має максимальний бал у сфері “людина-людина”. За методикою Голланда – чітка приналежність до соціального типу (бажання повчати, надавати послуги, виховувати, спілкуватися з людьми). У такому випадку можна поради́ти працювати вчителем, бібліотекарем, екскурсоводом, психологом, працівником у службах зайнятості та побуту.

Отримані результати слід обговорити з обстежуваною особою. Це поліпшує взаєморозуміння, значно прискорює вибір професії або формування професійного плану.

Для більш обґрунтованого пошуку професії або роботи та врахування їх вимог до особистості необхідно звернутись до інших методик.

Таблиця 4.17

**Ключ до тесту професійної спрямованості особистості
(Д. Голланда)**

1.	Інженер-будівельник	Р	1.	Конструктор	І
2.	Перукар	Р	2.	Бібліотекар	С
3.	Токар	Р	3.	Оператор комп'ютерного набору	К
4.	Режисер	А	4.	Директор магазину	Пр
5.	Архівіст	К	5.	Дизайнер	А
6.	Філософ	І	6.	Програміст	К
7.	Вчений-хімік	І	7.	Бухгалтер	К
8.	Редактор наукового журналу	І	8.	Адвокат	С
9.	Інженер-технолог	Р	9.	Перекладач художньої літератури	А
10.	Страховий агент	С	10.	Художник з розпису тканин	А
11.	Офіціант	С	11.	Менеджер з реклами	Пр
12.	Спортивний лікар	С	12.	Художник-графік	А
13.	Нотаріус	К	13.	Підприємець	Пр
14.	Оператор ЕОМ	К	14.	Різьбяр по дереву	А
15.	Політичний діяч	Пр	15.	Письменник	А
16.	Садівник	Р	16.	Метеоролог	К
17.	Водій	Р	17.	Медична сестра	С
18.	Інженер-електронщик	Р	18.	Вчений	І
19.	Маляр-будівельник	Р	19.	Артист естради	А
20.	Біолог	І	20.	Екскурсовод	С
21.	Телерепортер	Пр	21.	Фотограф	А
22.	Брокер	Пр	22.	Фармацевт	К
23.	Кінознавець	І	23.	Менеджер з маркетингу	Пр

24.	Математик	І	24.	Архітектор	А
25.	Працівник дитячої кімнати міліції	С	25.	Аудитор	К
26.	Учитель	С	26.	Головний зоотехнік	Пр
27.	Вихователь дитячого садка	С	27.	Художник-керамік	А
28.	Керівник спортивної команди	Пр	28.	Економіст	К
29.	Літературознавець	І	29.	Експерт	К
30.	Астроном	І	30.	Диригент	А
31.	Автослюсар	Р	31.	Секретар-друкарка	К
32.	Електрозварник	Р	32.	Музикознавець	І
33.	Кухар	Р	33.	Фермер	Пр
34.	Закрійник	Р	34.	Декоратор	А
35.	Археолог	І	35.	Директор театру	Пр
36.	Працівник музею	І	36.	Продавець-консультант	С
37.	Гідролог	І	37.	Артист	А
38.	Працівник соціальної служби	С	38.	Коректор	А
39.	Лікар	С	39.	Дипломат	Пр
40.	Банківський працівник	К	40.	Продюсер	Пр
41.	Інженер-металург	Р	41.	Психолог	С
42.	Телемеханік	Р	42.	Директор видавництва	Пр

МЕТОДИЧНІ МАТЕРІАЛИ ДЛЯ ДІАГНОСТИЧНОЇ ПРАКТИКИ У ЗАКЛАДАХ ДОШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ

Методика виявлення страхів у дошкільників «Інтерв'ю за малюнками» М. Таймалу

Мета: 1) виявити ті види страхів, які діти не в змозі висловити; 2) виявити копінг-стратегії, які дитина використовує для подолання даних страхів; 3) з'ясувати інтенсивність страхів.

План інтерв'ю

Короткі історії до зображень:

Рисунок 1 «засинати»

Катя / Петрик збирається спати. Мама сказала: “На добраніч!” і вимкнула світло. Катя / Петрик одна / один у своїй кімнаті.

а) Як Катя / Петрик себе почуває? Що відчуває?

- б) Що Катя / Петрик робить?
- в) Чи він / вона боїться? Чи сильно?

Рисунок 2 «дражнять однолітки»

Катя / Петрик грає у дворі. Зараз має бути її / його черга гойдатися, але Майя / Марк втручається і відштовхує Катю / Петрика.

- а) Як Катя / Петрик себе почуває? Що відчуває?
- б) Що Катя / Петрик робить?
- в) Чи він / вона боїться? Чи сильно?

Рисунок 3 «батьки сваряються»

Мама і тата Каті / Мати сваряються і зляться один на одного.

- а) Як Катя / Петрик себе почуває? Що відчуває?
- б) Що Катя / Петрик робить?
- в) Чи він / вона боїться? Чи сильно?

Рисунок 4 «батьки критикують»

Мама і тато Каті / Петрика дуже злі на Катю / Петрика і сварять її / його.

- а) Як Катя / Петрик себе почуває? Що відчуває?
- б) Що Катя / Петрик робить?
- в) Чи він / вона боїться? Чи сильно?

Рисунок 5 «похід до лікаря»

Катя / Петрик у лікаря.

- а) Як Катя / Петрик себе почуває? Що відчуває?
- б) Що Катя / Петрик робить?
- в) Чи він / вона боїться? Чи сильно?

Рисунок 6 «заблудитися у лісі»

Збираючи ягоди у лісі Катя / Петрик збився з шляху. Він / вона не може знайти дорогу додому.

- а) Як Катя / Петрик себе почуває? Що відчуває?
- б) Що Катя / Петрик робить?
- в) Чи він / вона боїться? Чи сильно?

Рисунок 7 «загубитися у натовпі»

Катя / Петрик загубив своїх батьків у місті. Є тільки незнайомі люди навколо і Катя / Петрик не може повернутися додому.

- а) Як Катя / Петрик себе почуває? Що відчуває?
- б) Що Катя / Петрик робить?
- в) Чи він / вона боїться? Чи сильно?

Рисунок 8 «відїзд батьків»

Мати і батько Каті / Петрика збираються у довгу подорож.

- а) Як Катя / Петрик себе почуває? Що відчуває?
- б) Що Катя / Петрик робить?
- в) Чи він / вона боїться? Чи сильно?

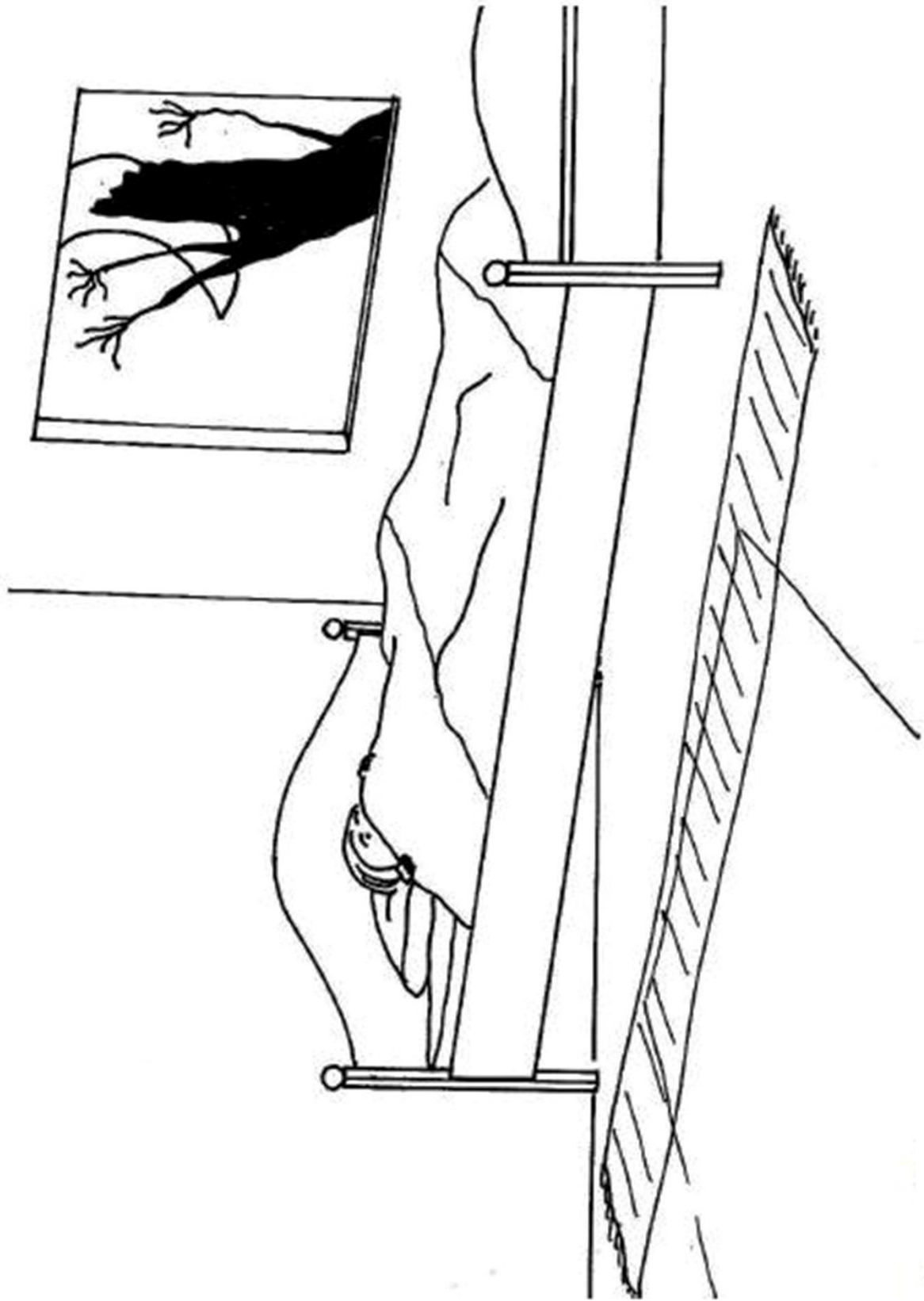

Рис. 1

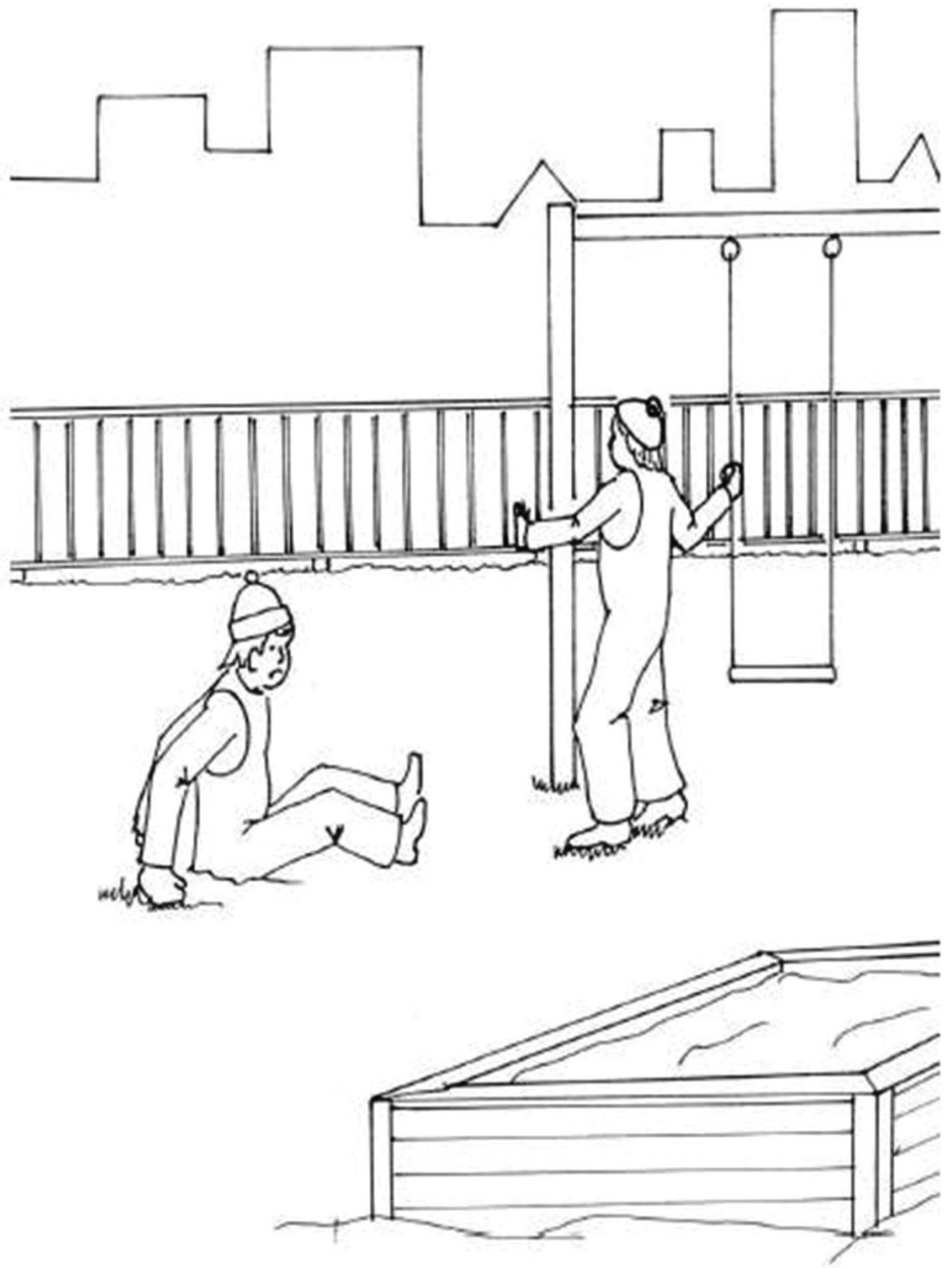

Рис. 2

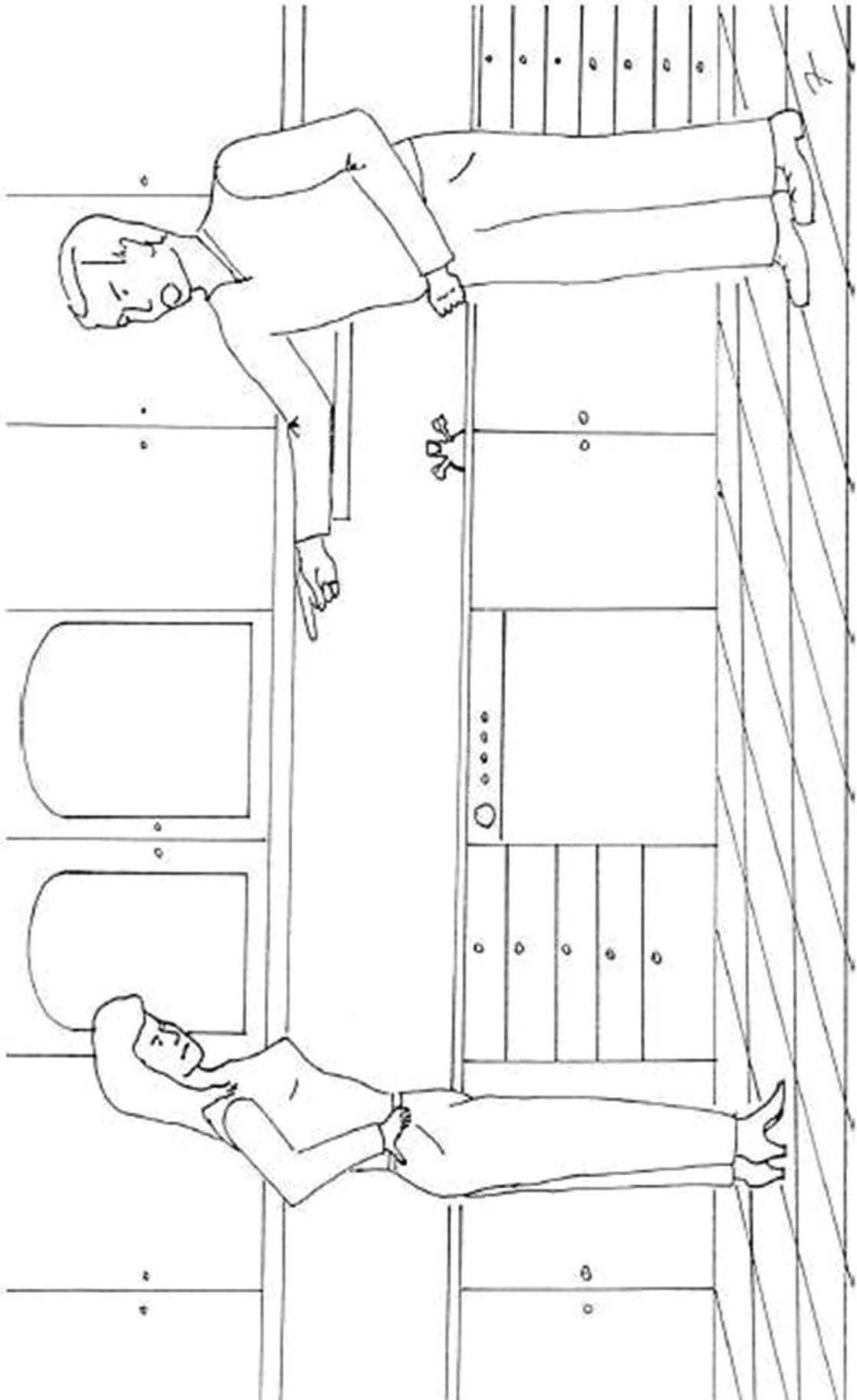

Рис. 3

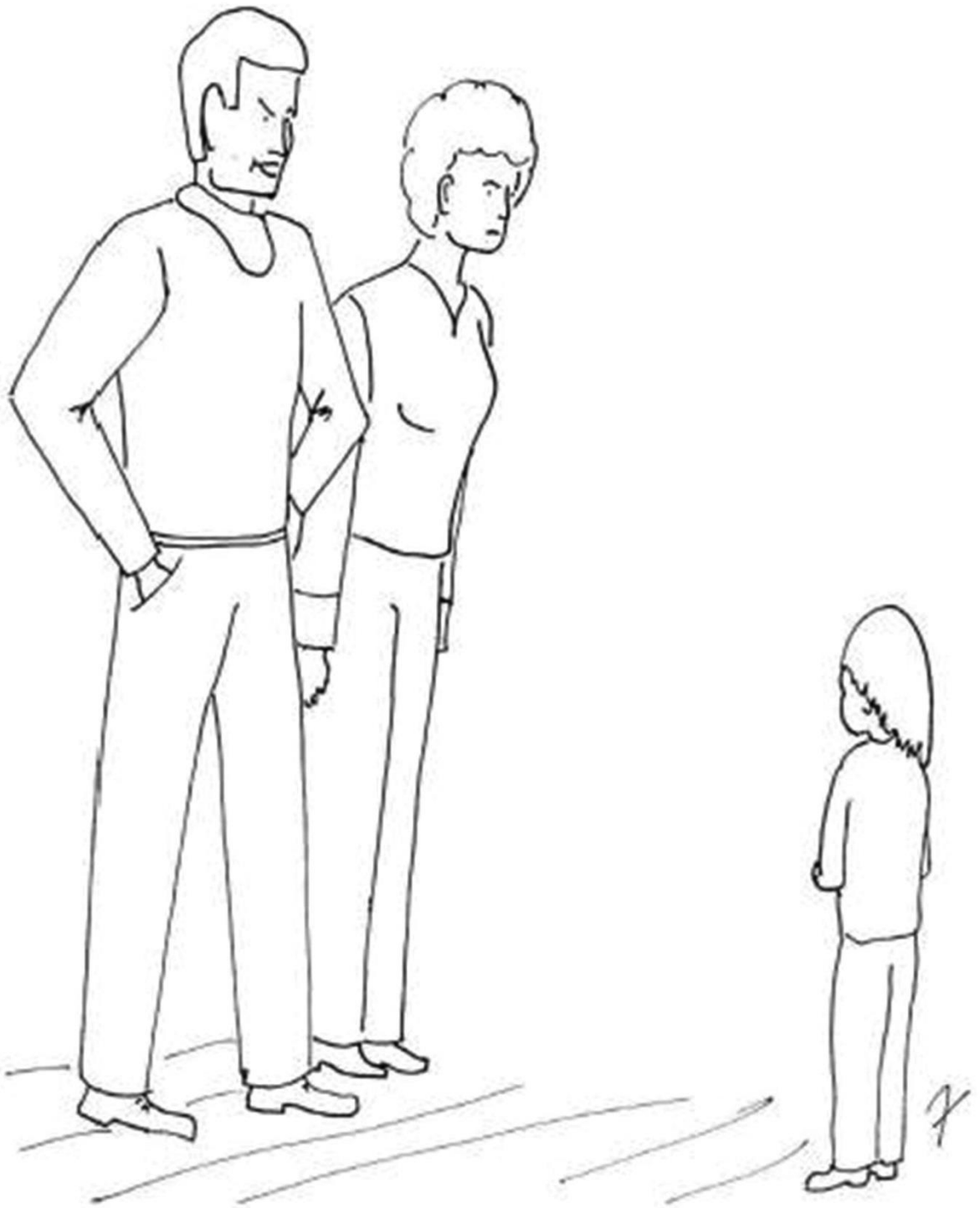

Рис. 4

Рис. 5

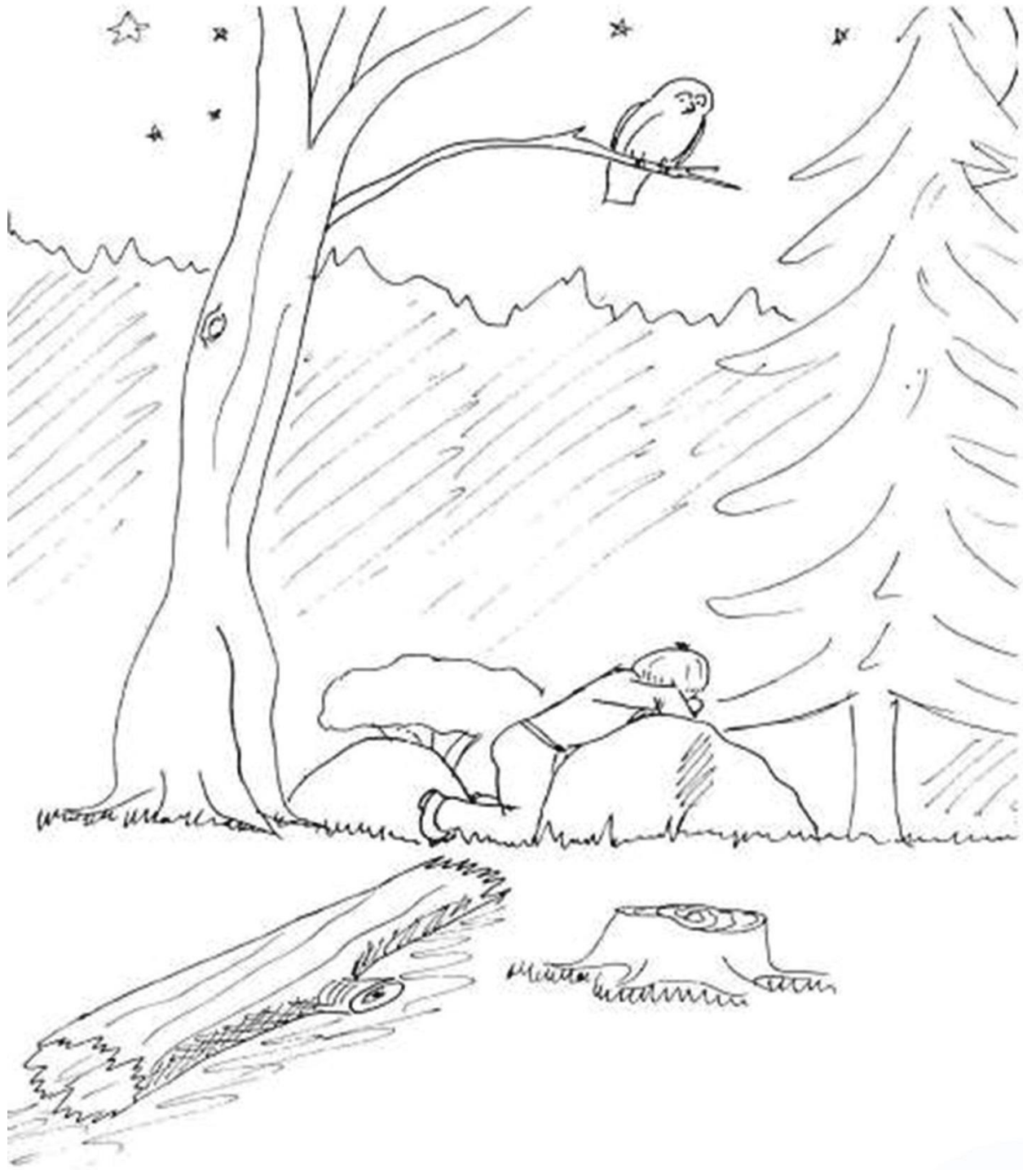

Рис. 6

Рис. 7

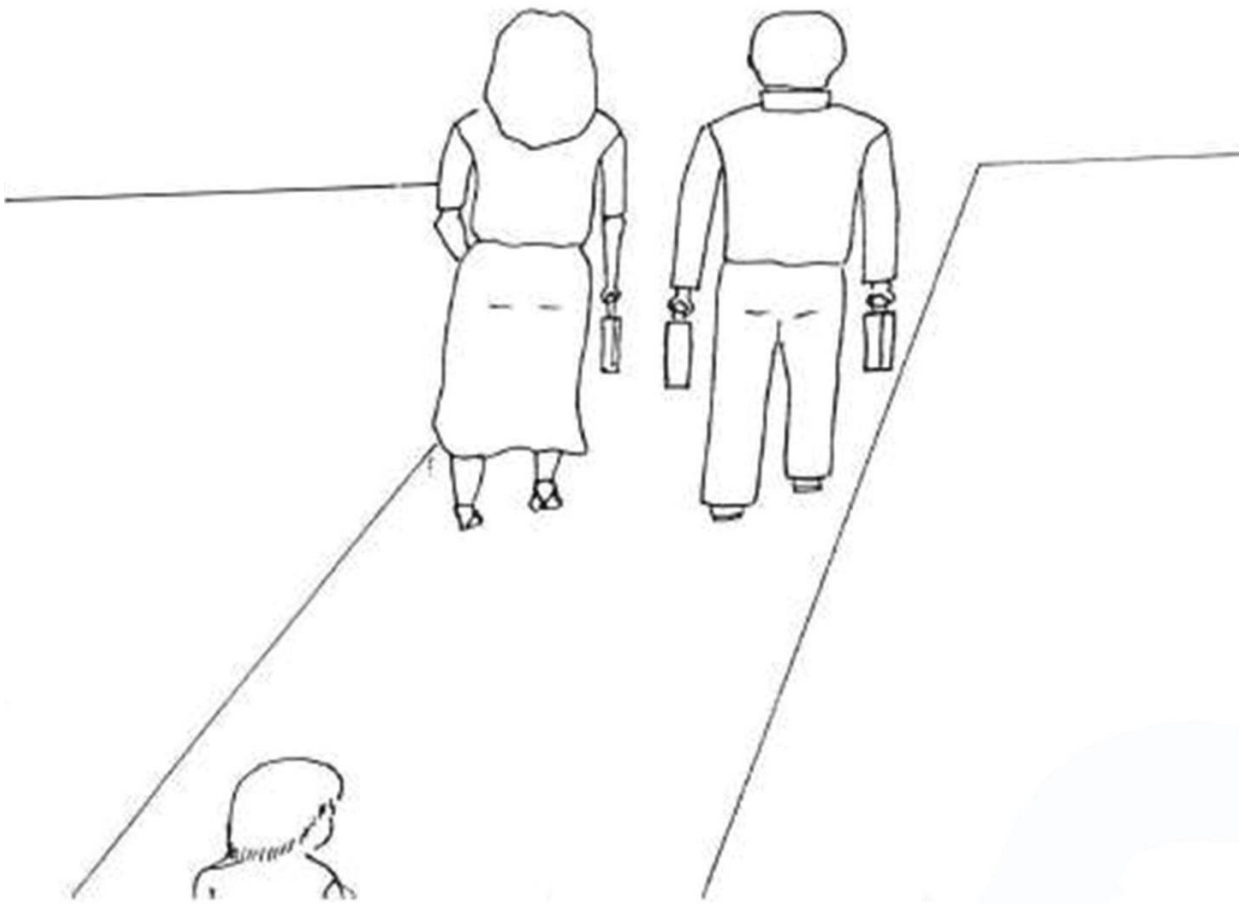
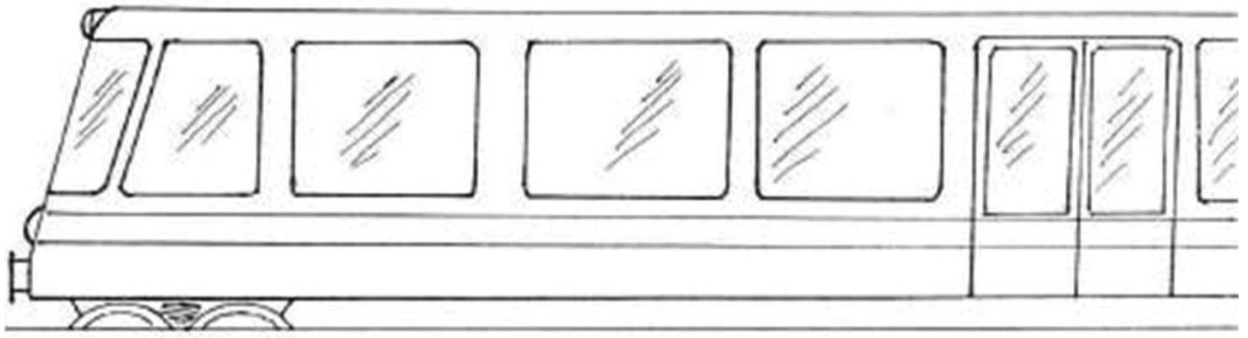

Рис. 8

Дослідження стилів сімейного виховання

Опитувальник «Вимірювання батьківських установок та реакцій» (PARI) Е.Шеффера та Р.Белла

В опитувальнику виділені 23 аспекти-ознаки, що стосуються різних сторін ставлення батьків до дитини та життя у сім'ї. З них 8 ознак описують ставлення до сімейної ролі та 15 стосуються дитячо-батьківських взаємин. Дані 15 ознак об'єднані в 3 групи:

I - *оптимальний емоційний контакт* (шкала № 1, 14, 15, 21). Дана шкала відображає безумовне емоційне прийняття дитини, увагу до неї, що є підтвердженням любові, власної значущості дитини для батьків. Близьке, тепле, ціннісне батьківське ставлення характеризується не тільки увагою, чутливістю до дитини, але й емпатією – здатністю до співпереживання. Справжня близькість з дитиною може бути досягнута тільки тоді, коли її почуття знаходять відгук у батьківській душі, коли вони можуть не лише розпізнати стан дитини і зрозуміти його причину, але, у якійсь мірі, розділити ці переживання. Дані батьківські компетентності не є вродженими, а формуються прижиттєво.

II - *надлишкова емоційна дистанція з дитиною* (шкала № 8, 9, 16) відображає емоційно негативне ставлення до дитини, її ігнорування та відчуження. Найчастіше таке ставлення є причиною девіантного материнства. відмови матері від дитини, або жорстокого до неї ставлення, байдужості до дитячих потреб, ігнорування емоційних станів дитини.

III – *надлишкова концентрація на дитині* (шкала № 2, 4, 6, 10, 12, 18, 20, 22). Показники за даною шкалою можуть свідчити про наявність амбівалентного ставлення до дитини, поєднання позитивних та негативних почуттів, ворожості та любові. У цьому виді ставлення самотійна цінність дитини підміняється цінностями інших мотиваційно-потребових сфер, наприклад, задоволення потреби в об'єкті прихильності.

Коротко охарактеризуємо кожну з ознак.

1. „Вербалізація” - високий результат за цією шкалою демонструє готовність матері до обговорення різних питань, які виникають у стосунках з дитиною.

2. „Надмірна турбота” - високі показники за даною шкалою свідчать про установку батьків на надмірну опіку дитини, низькі показники передбачають відсутність чи слабку вираженість такої установки.

3. „Залежність від сім'ї” - дана шкала дозволяє оцінити те, наскільки мати пов'язує свої сімейні обов'язки з обмеженням особистої свободи, незалежності.

4. „Пригнічення волі дитини” - високий результат за даною шкалою демонструє готовність матері до пригнічення волі дитини та нав'язування своєї думки.

5. „Відчуття самопожертви” - високі результати за цією шкалою передбачають, що мати жертвує собою заради сім'ї.

6. „Опасіння образити дитину” - дана шкала вимірює установку матері, що виражається в опасінні спричинити дитині біль чи неприємність (навіть випадково), зробити чи сказати щось, що може викликати незадоволення у дитини.

7. „Сімейні конфлікти” виявляє установку респондентів на конфлікт як спосіб вирішення протиріч, що виникають у сім'ї. Чим вищий показник за даною шкалою, тим більш виражена установка на „силове”, конфліктне рішення спірних питань.

8. „Дратівливість” - високі результати за даною шкалою свідчать про високий рівень нестриманості у процесі виховання дітей, нездатність отримувати задоволення від спілкування з ними.

9. „Надлишкова суворість” - високі результати свідчать про надмірну вимогливість та суворе ставлення до дитини, авторитарний підхід у вихованні.

10. „Виключення позасімейних впливів” - шкала фіксує те, наскільки батьки прагнуть відгородити дитину від впливу однолітків чи сторонніх дорослих. Чим вищий показник за цією шкалою, тим сильніше прагнення батьків обмежити дитину рамками сімейних стосунків.

11. „Надавторитет батьків” виявляє установку респондентів на ствердження власного авторитету в очах дитини.

12. „Пригнічення агресії” - високий показник за даною шкалою виявляє установку на заперечення та пригнічення будь-яких агресивних проявів з боку дитини.

13. „Незадоволеність роллю домогосподарки” вимірює рівень незадоволеності, яку відчуває мати у ситуації, коли основним способом її самореалізації є виконання функції домогосподарки.

14. „Партнерські стосунки з дитиною” виявляє готовність батьків до встановлення діалогу з дитиною, стосунків співробітництва, довіри, партнерства.

15. „Розвиток активності дитини” визначає готовність батьків прикладати зусилля для того, щоб розвивати у дитини цілеспрямованість та трудолюбство.

16. „Відхилення від контакту з дитиною” - високі показники за даною шкалою свідчать про небажання батьків втручатися у справи та проблеми дитини, байдужість, явну чи приховану до дитини, її успіхів та невдач, планів і переживань.

17. „Незалученість чоловіка” – дана шкала відображає зорієнтованість жінки на неспроможність чоловіка до виконання ним сімейної ролі.

18. „Пригнічення сексуальності дитини” - дана шкала вимірює схильність батьків обмежувати чи пригнічувати прояви сексуальності дитини.

19. „Домінування матері” - високі результати за даною шкалою означають, що мати готова приймати самостійно всі рішення у сім'ї, схильна вважати себе відповідальною за всіх її членів.

20. „Надмірне втручання у світ дитини” визначає схильність батьків брати під свій контроль усі аспекти життя дитини, заперечувати право дитини на самостійне самовизначення.

21. „Рівноправні стосунки з дитиною” - високі показники відображають взаємну довіру між матір'ю та дитиною, готовність матері до встановлення рівноправних стосунків.

22. „Прагнення прискорити розвиток дитини” - дана шкала вимірює рівень домагань батьків у питаннях навчання та виховання дитини.

23. „Несамостійність матері” вимірює рівень залежності та екстернальності у питаннях сімейних взаємостосунків.

Максимальна кількість балів по кожному з ознак – 20. Шкали з оцінкою 18, 19, 20 розглядаються як сильно виражені, шкали з оцінкою 5, 6, 7, 8 як слабкі.

Високі показники за шкалою „Оптимальний емоційний контакт” відображає вектор емоційного прийняття у батьківському ставленні і є прогресивним щодо проектування майбутнього образу матері. Даний показник свідчить про безумовне прийняття дитини, любов до неї, зорієнтованість на близькі теплі стосунки. Високі показники за шкалами „Надлишкова концентрація на дитині” та „Надлишкова емоційна дистанція з дитиною” відображають деструктивні батьківські підходи у вихованні, - авторитарні, опікаючі, або ж, навпаки, пов'язані з емоційним відчуженням від дитини.

Інструкція

Прочитайте кожне твердження, подане нижче, та оцініть кожне з них наступним чином:

„4” – якщо з даним твердженням згодні повністю,

„3” – якщо з даним твердженням скоріше згодні, ніж не згодні,

„2” – якщо з даним твердженням скоріше не згодні, ніж згодні,

„1” – якщо з даним твердженням повністю не згодні.

Тут немає правильних чи неправильних відповідей, тому Ви відповідайте, як думаєте. Дуже важливо, щоб Ви дали відповідь на всі запитання. Багато тверджень будуть здаватися схожими, але всі вони необхідні, щоб вловити слабкі відмінності у поглядах.

1. Дітям можна дозволити не погоджуватися з думкою батьків, якщо вони відчувають, що їх судження більш вірні.
2. Хороша мати повинна оберегати дитину навіть від незначних життєвих труднощів.
3. Для хорошої матері дім – це найголовніше.
4. Деякі діти настільки погані, що заради їх же блага потрібно навчити боятися дорослих.
5. Діти повинні знати, що батьки заради них змушені відмовлятися багато від чого.
6. Потрібно міцно тримати дитину під час купання, тому що в якийсь момент вона може вислизнути.
7. Люди, котрі думають, що можуть прожити в шлюбі без сварок, не знають життя.
8. З часом діти будуть вдячні за суворе виховання.
9. Діти дратують будь-яку жінку, якщо вона змушена бути з ними цілий день.
10. Набагато краще для дитини, якщо вона ніколи не сумніватиметься в правоті матері.
11. Більшості батькам варто було виховати в дітях вміння прислухатися та приймати їх думку.
12. Дитина повинна бути вихована так, щоб уникати бійок в будь-яких ситуаціях.
13. Найстрашніше для жінки у веденні домашнього господарства – це почуття, що вона не встигає зробити все.
14. Батькам варто було б пристосовуватися до дітей, замість того, щоб чекати, що діти пристосуються до них.
15. Оскільки дитині в житті потрібно навчитися багатьом потрібним речам, тому їй не можна дозволяти втрачати цінний час.

16. Якщо один раз погодитися з тим, що дитина жаліється, то вона буде це робити постійно.
17. Якби батьки не заважали у вихованні дітей, матері б краще впоралися з дітьми.
18. В присутності дитини не потрібно торкатися питань статевого стосунку.
19. Якщо мати не зуміє керувати домашніми справами, чоловіком та дітьми, то все відбуватиметься менш організовано.
20. Мати повинна робити все, щоб знати, про що думають діти.
21. Діти були б більш щасливими і краще себе поводити, якби батьки проявляли інтерес до їх справ.
22. Більшість дітей повинні бути привчені до туалету до 15 міс.
23. Немає нічого гіршого для молодої матері, ніж виховувати свою першу дитину без допомоги.
24. Потрібно сприяти тому, щоб діти висловлювали свою думку про життя в сім'ї, навіть якщо вони вважають, що життя в сім'ї неправильне.
25. Матері потрібно робити все, щоб відгородити дитину від розчарувань.
26. Жінки, які ведуть безтурботне життя - не дуже хороші матері.
27. Часто можна попередити поганий вчинок дитини, усунувши можливу причину цього поганого вчинку.
28. Мати повинна жертвувати своїм щастям заради щастя дитини.
29. Всі молоді матері бояться бути незграбними при догляді за дитиною.
30. Подружжя повинно час від часу сваритися, щоб довести свої права.
31. Суворі дисципліна щодо дитини розвиває в ній сильний характер.
32. Матері часто настільки бувають втомлені присутністю своїх дітей, що їм здається, ніби вони не можуть з ними бути ні хвилини.
33. Батьки ніколи не повинні виглядати в очах дітей погано.
34. Дитина повинна поважати своїх батьків більше інших.
35. Дитина повинна завжди звертатися за допомогою до батьків чи вчителів замість того, щоб вирішувати свої непорозуміння у бійці.
36. Постійне перебування з дітьми переконує мати в тому, що її виховні можливості менше вмінь та здібностей (могла б, але...)
37. Батьки своїми вчинками повинні завоювати повагу дітей.
38. Діти, котрі не прикладають зусиль для досягнення успіху, пізніше розуміють, як багато вони втратили.

39. Батьки, які заохочують дитину говорити з ними про свої проблеми, не розуміють, що інколи краще залишити її у спокої і не втручатися у справу.
40. Чоловіки, які не хочуть бути егоїстами, повинні брати участь в сімейному житті.
41. Не можна допускати, щоб дівчатка та хлопчики бачили один одного повністю роздягненими.
42. Для дітей та чоловіка краще, коли мати могла б справитися з більшістю проблем самостійно.
43. Дитина ніколи не повинна мати таємниць від своїх батьків.
44. Якщо підтримувати дитячі жарти і жартувати з дітьми, це покращує дитячо-батьківські стосунки.
45. Якщо рано навчити дитину ходити, це сприятиме її розвитку.
46. Несправедливо, коли жінка змушена нести весь тягар виховання дитини на собі.
47. У дитини повинні бути свої погляди і можливість їх висловлювати.
48. Потрібно оберегати дитину від важкої і виснажливої роботи.
49. Жінка повинна вибирати між домашнім господарством та розвагами.
50. Розумні батьки рано дадуть зрозуміти дитині, хто в сім'ї приймає рішення.
51. Мало жінок отримують вдячність, на яку заслуговують за те, що вони зробили для своїх дітей.
52. Мати все життя буде дорікати собі, коли з її дитиною станеться нещасний випадок.
53. У молодого подружжя, не дивлячись на силу почуттів, завжди є розбіжності у поглядах, що викликає роздратування.
54. Діти, в яких виховали повагу до норм поведінки, стають хорошими, стійкими і поважними людьми.
55. Рідко буває, щоб мати, яка цілий день займається з дитиною, зуміла бути ласкавою та спокійною.
56. Діти не повинні поза домом вчитися тому, що суперечить поглядам їх батьків.
57. Дитина рано починає розуміти, що немає більшої мудрості, ніж мудрість її батьків.
58. Немає виправдання дитині, котра б'є іншу дитину.
59. Більшість молодих матерів відчувають обтяжливість через необхідність прихильності до дому.
60. Несправедливо, що дітей надто часто змушують до компромісів.

61. Батьки повинні навчити дітей знайти заняття і не втрачати вільного часу.
62. Батьки повинні зразу зробити так, щоб діти не заважали їм своїми проблемами.
63. Якщо мати не справляється з дитиною, то це тому, що батько не допомагає їй по дому.
64. Діти, які цікавляться сексуальними проблемами, ставши дорослими, скоюють сексуальні злочини.
65. Планувати домашнє господарство повинна мати, оскільки вона одна знає, що робиться в домі.
66. Тривожні батьки прагнуть взнати все, про що думає їх дитина.
67. Батьки, котрі із зацікавленням слухають розповіді дітей про їх вечірки, закоханості, жарти, полегшують їх дорослішання.
68. Чим раніше батьки послабляють свої емоційні зв'язки з дитиною, тим легше їй буде вирішувати свої власні проблеми.
69. Розумна мати робить все можливе, щоб дитина до і після народження знаходилася в хороших умовах.
70. Діти повинні брати участь у рішенні важливих сімейних питань.
71. Батьки повинні знати, як потрібно чинити, щоб їх діти не потрапили в складні ситуації.
72. Багато матерів забуває, що місце матері вдома.
73. Діти потребують материнської турботи, якої їм іноді бракує.
74. Діти повинні більше приділяти уваги своїм матерям, оскільки матері дуже багато переносять заради них.
75. Більшість матерів остерігаються перевтомити дитину, коли дають навіть дрібні доручення.
76. В сім'ї можуть бути конфлікти, які мирно владнати неможливо.
77. Більшість дітей повинні виховуватися більш строго, ніж це відбувається насправді.
78. Виховання дітей – це тяжка нервова робота.
79. Діти не повинні сумніватися у способі мислення їх батьків.
80. Більше всіх інших діти повинні поважати батьків.
81. Не потрібно сприяти тому, щоб діти займалися боксом та боротьбою, оскільки це може призвести до серйозних порушень тіла та інших проблем.
82. Одна з неприємних сторін у вихованні дитини та, що у матері, як правило, немає вільного часу для улюблених занять.
83. Батьки повинні вважати дітей рівноправними щодо себе у всіх питаннях життя.
84. Дитина, з якою встановлені неформальні стосунки, частіше всього буває щасливою.

85. Потрібно залишити в спокої дитину, коли вона чимось засмучена, не надавати цьому серйозного значення і залишити її одну.
86. Найбільше бажання будь-якої матері – розуміння чоловіка.
87. Одним із найскладніших питань виховання дітей є сексуальні проблеми.
88. Сім'ї буде краще, якщо всю відповідальність та турботу про неї візьме на себе мати.
89. Мати має право знати все, що відбувається в житті її дитини, тому що дитина – частина її самої.
90. Діти, яким дозволяється жартувати та сміятися разом з батьками, легше приймають їх поради.
91. Батьки повинні прикласти всі зусилля, щоб привчити дитину до туалету якомога раніше.
92. Більшість жінок потребують більше часу для відпочинку після народження дитини, ніж їм надається.
93. У дитини повинна бути впевненість в тому, що її не покарають, якщо вона довірить батькам свої проблеми.
94. Дітей потрібно обмежувати в непосильній роботі, щоб вона не втратила впевненість у власні сили.
95. Хорошій матері достатньо спілкування у власній сім'ї.
96. Іноді необхідно, щоб батьки зламали волю дитини.
97. Матері жертвують майже всіма своїми задоволеннями заради дітей.
98. Мати більше всього боїться, щоб з її вини з дитиною щось не трапилось.
99. Сварки природні, коли одружилися дві людини, кожна з яких має власну думку.
100. Виховання дітей в строгій дисципліні робить їх більш щасливими.
101. Якщо дитина егоїстична і вибаглива, це, природно, виводить мати із себе.
102. Немає нічого гіршого, ніж критикувати мати при дитині.
103. В дітях найважливіше виховати вміння прислухатися і приймати думку батьків.
104. Більшість батьків люблять спокійних дітей.
105. Для молоді матері обов'язки щодо виховання дитини – тягар, оскільки вони не дозволяють їй реалізувати себе в інших сферах життя.
106. Немає ніяких підстав, щоб батьки жили так, як вони цього хочуть, а дітям забороняли це робити.
107. Чим раніше дитина усвідомить, що немає змісту тратити час, тим краще для неї.

108. Діти роблять все можливе, щоб зацікавити батьків своїми проблемами.

109. Небагато чоловіків розуміє, що матері їх дитини також потрібна радість в житті.

110. З дитиною щось не в порядку, якщо вона багато розпитує про сексуальні питання.

111. Одружена жінка знає, що повинна взяти на себе ініціативу у веденні сімейних справ.

112. Мати повинна бути впевнена, що вона знає всі сокровенні думки своєї дитини.

113. Якщо дитину залучати до різних сімейних справ, вона буде більш прихильною до батьків, і їм буде легше з нею спілкуватися.

114. Дитину варто якомога раніше відлучувати від грудей і від пляшечки (привчати дитину самостійно харчуватися).

115. Не можна вимагати від матері надто великого почуття відповідальності щодо дітей.

Таблиця 4.18

Зразок бланку для відповідей

№									
1		24		47		70		93	
2		25		48		71		94	
3		26		49		72		95	
4		27		50		73		96	
5		28		51		74		97	
6		29		52		75		98	
7		30		53		76		99	
8		31		54		77		100	
9		32		55		78		101	
10		33		56		79		102	
11		34		57		80		103	
12		35		58		81		104	
13		36		59		82		105	
14		37		60		83		106	
15		38		61		84		107	
16		39		62		85		108	
17		40		63		86		109	
18		41		64		87		110	
19		42		65		88		111	
20		43		66		89		112	
21		44		67		90		113	
22		45		68		91		114	
23		46		69		92		115	

Ключ до опитувальника "PARI"

№ п/п	Ознаки	Шкали
1.	Вербалізація	1
2.	Надмірна турбота	3
3.	Залежність від сім'ї	4
4.	Пригнічення волі	3
5.	Відчуття самопожертви	4
6.	Опасіння образити	3
7.	Сімейні конфлікти	4
8.	Дратівливість	2
9.	Надлишкова суворість	2
10.	Виключення позасімейних впливів	3
11.	Надавторитет батьків	4
12.	Пригнічення агресивності	3
13.	Незадоволеність роллю домогосподарки	4
14.	Партнерські стосунки	1
15.	Розвиток активності дитини	1
16.	Уникнення від контакту	2
17.	Незадіяність чоловіка	4
18.	Пригнічення сексуальності дитини	3
19.	Домінування матері	4
20.	Надмірне втручання в світ дитини	3
21.	Кооперація	1
22.	Прагнення прискорити розвиток дитини	3
23.	Несамостійність матері	4

Шкали:

Ставлення батьків до дитини-1, 2, 3

1 – Оптимальний емоційний контакт.

2 – Надлишкова емоційна дистанція з дитиною.

3 – Надлишкова концентрація на дитині.

Ставлення до сімейної ролі – 4

**Особливості використання
проективних графічних методик
в психологічній діагностиці особистості**

Характеристика графічних методик

Психолог-практик гостро відчуває нестачу адекватних методик дослідження особистості дитини. Це пояснюється в першу чергу складністю застосування вербальних методик (діти

недостатньо інтроспективні, їм важко виразити свої почуття словами), а також тим, що штучні і тому неприйнятні для дитини процедури дослідження істотно впливають на результати і руйнують емоційний контакт між обстежуваним і психологом, який необхідний для подальшої роботи.

За кордоном для індивідуального дослідження дитини ще з початку 50-х рр. широко використовуються методики, які базуються на природних для неї діяльностях, зокрема, на малюванні. Це малюнок людини – тест Ф. Гудінаф, Д. Харріс, тест “Дерево” К. Коха, “Дім-Дерево-Людина” Д. Бука, малюнок сім’ї В. Вульфа, який з різноманітними модифікаціями використовували В. Хьюлс, Я. Корман, С. Кауфман, А.І. Захаров, Г.Т. Хоментаскас і інші, методика А.Р. Лурії “Піктограма” і ін.

Графічні методики належать до класу проєктивних і тому дають можливість людині самій проєктувати реальність і по-своєму її інтерпретувати. Тому отриманий результат в значній мірі несе на собі відбиток особистості, її настрою, станів, почуттів, особливостей уявлення, ставлення [57].

В кожному графічному зображенні, яке можна розглядати як невербальне повідомлення один одному, залишається щось специфічно-індивідуальне. Трудність методичного завдання полягає в тому, щоб максимально контрастно виділити те, що належить автору зображення, відокремивши його від того, що складає нормативну, “неавторську” сторону зображення. Але це дуже важко зробити, оскільки в суб’єктивному графічному продукті (письмі, малюнку) злиті і виражаються спільно, з однієї сторони, - зміст, ставлення автора, його здібності тощо, а з іншої, - обмеження на це вираження зі культури (в даному випадку норм графіки), матеріалу зображення, структури графічного завдання (дім, дерево, людина) і, нарешті, віку людини (наприклад, особливості розвитку графічних вмінь і навичок дитини). Ці обмеження утворюють ніби фон, на якому і у ставленні до якого можуть бути виявлені особистісні якості людини.

Отже, в малюнку відображаються особистісні властивості людини, яка малює, переживання, ставлення до змісту малюнка, нарешті, її стан. Ще І.М. Сеченов висунув теорію психомоторного зв'язку, яка пояснює механізм проєкції особистості на малюнок. За І.М. Сеченовим, будь-яке уявлення, яке виникає в психіці, будь-яка тенденція, пов'язана з цим уявленням, закінчується рухом (буквально: “Будь-яка думка закінчується рухом”). Для реєстрації стану психіки використовується дослідження моторики (зокрема, моторики

домінантної правої руки, яка малює, – зафіксований у вигляді графічного сліду, рух).

Окрім загальних закономірностей психомоторного зв'язку при інтерпретації матеріалу тесту використовуються теоретичні норми оперування із символами і символічними геометричними елементами і фігурами.

Практика засвідчила, що популярність малюнкових методик пояснюється декількома причинами:

1. Процес малювання чинить виняткову, розгальмовуючу дію на дитину, зменшує напругу, яка виникає при психологічному обстеженні, сприяє встановленню емоційного контакту із дитиною.
2. Малюнки зручні в користуванні: по-перше, листок паперу і олівець – це весь необхідний інструментарій, а по-друге, дитина ніби сама фіксує при допомозі олівця свої дії, рух думки. Це дає можливість психологу більше звертати увагу на зміни емоційного стану обстежуваного, відзначати особливості процесу малювання.
3. Малюнкові методики (зокрема, малюнок “Дім – Дерево – Людина”) – високоінформативний засіб пізнання особистості дитини, який відображає те, як дитина сприймає себе, які почуття вона переживає.
4. Процес малювання, особливо при зображенні значущих для дитини ситуацій, має психотерапевтичний ефект. У малюнку дитина ніби позбавляється від особистісної напруги, програє можливі рішення ситуації.

Незважаючи на описані в літературі переваги малюнкових методик, їх практичне використання вимагає детального вивчення досвіду їх застосування і, основне, критичного осмислення принципів інтерпретації малюнків. Перш за все треба пам'ятати, що за простотою і доступністю їх застосування малюнкових методик стоять високі вимоги до спеціаліста-психолога, який їх використовує. Необхідна тривала практика, величезна обережність в інтерпретації, вміння правильно формувати складний комплекс методик, оскільки графічні методи не повинні застосовуватися ізольовано від інших методів. Це пов'язано з тим, що як і будь-яка проєктивна методика, графічні методики не стандартизовані, що утруднює їх перевірку на надійність і валідність.

В даний час немає єдиних поглядів на інтерпретацію результатів психографічного дослідження. Частіше всього кожен із дослідників, “набиваючи руку” на якійсь одній або групі методик, виділяє свої власні параметри для побудови інтерпретації. Ми спробували знайти загальний підхід до

інтерпретації графічного матеріалу методики американського психолога Дж. Бука “Дім – Дерево – Людина” (ДДЛ), аналізуючи відомі літературні джерела [54].

“Дім-Дерево-Людина” Д. Бука

Ця проєктивна методика була запропонована Дж. Буком у 1948 році. Тест призначений як для дорослих, так і для дітей при індивідуальному діагностуванні (в окремих випадках можливе групове обстеження).

Вибір названих предметів для малювання автор обґрунтовує тим, що вони знайомі кожному, найбільш зручні як об'єкти для малювання, і, нарешті, стимулюють більш вільні вербальні висловлювання, ніж інші об'єкти. Крім того, самі стимульні слова – дім, дерево, людина – не лише є назвами класів об'єктів, але і несуть певні емоційні навантаження. Тому емоційні реакції дитини під час малювання або в бесіді після малювання частіше всього представляють особистісно значущу реакцію на ставлення, бажання, почуття, або об'єкт, що прямо або символічно присутні в малюнку. Вважається, що малюнок будинку, дерева і людини – це своєрідний автопортрет людини, яка малює, тому що у своєму малюнку вона представляє ті риси об'єктів, що в тій чи іншій мірі значущі для неї.

Загальні зауваження до процедури проведення методики.

Обстежуваному пропонується стандартний листок паперу, простий олівець і гумка. Для малювання використовується, як правило, олівець 2М, оскільки при використанні цього олівця найяскравіше видно зміни в силі натиску.

Стандартний листок для малювання складається навпіл. На першій сторінці в горизонтальному положенні зверху друкованими буквами написано “Дім”, на другій і третій у вертикальній позиції зверху кожного листка – відповідно “Дерево” і “Людина”. На четвертій - ім'я і прізвище обстежуваного, дата проведення дослідження.

Інструкція обстежуваному: “Намалюй, будь-ласка, якомога краще дім, дерево і людину”. На всі уточнюючі питання обстежуваного слід відповідати, що він може малювати так, як йому хочеться.

Саме виконання тесту складається із двох частин: процесу малювання і бесіди після нього. Багато інформації дає спостереження за тим, як дитина малює. При цьому записуються всі спонтанні висловлювання, відмічаються які-небудь рухи, витирання намальованого.

Після малювання проводиться бесіда, наприклад, запитується, що дитина намальовала, вік намальованої людини,

що вона робить, який у неї настрій і т. п. Як правило, опитування за малюнками переростає в бесіду про життєві уявлення дитини.

Загальні особливості якісного аналізу малюнків

Якісний аналіз малюнків проводиться з врахуванням їх формальних і змістових аспектів. Інформативними формальними ознаками малюнка вважаються, наприклад, розміщення малюнка на листку паперу, пропорції окремих частин малюнка, його величина, стиль розмальовування, сила натиску олівця, витирання малюнка, або його окремих частин. Змістовні аспекти включають в себе особливості, рух і настрої намальованого об'єкта [28].

Для аналізу малюнків використовуються три аспекти оцінки – деталі малюнків; їх пропорції; перспектива.

Вважається, що деталі малюнка, представляють усвідомлення і зацікавленість людини в повсякденній життєвій ситуації. Обстежуваний може показати у своєму малюнку, які деталі мають для нього особистісну значущість, двома способами: *позитивним* (якщо під час роботи над малюнком дитина підкреслює деякі деталі малюнка, а також коли повертається до них) або *негативним* (коли пропускає основні деталі об'єктів, які малюються).

Пропорції малюнка інколи відображають психологічну значущість, важливість і цінність речей, ситуації або ставлень, які безпосередньо або символічно представлені в малюнку будинку, дерева і людини. Пропорція може розглядатися як відношення цілого малюнка до даного простору паперу або як відношення однієї частини малюнка до іншої. Наприклад, дуже маленький малюнок людини може показати відчуття неадекватності суб'єкта в його психологічному оточенні.

Вважається, що перспектива показує більш складне ставлення людини до її психологічного оточення. При оцінці перспективи увага звертається на положення малюнка на листку паперу по відношенню до глядача (погляд зверху або знизу), взаємне розміщення окремих частин малюнку, рух намальованого об'єкту. Наприклад, людина, намальована в русі (біжить, танцює, грається), частіше показує активне, творче ставлення дитини до свого життя.

Особливості виконання завдання.

Малювання невпевнене. Крок за кроком – невпевненість. Вперто малює, незважаючи на труднощі – енергійність, наявність позитивної мотивації. Вибачення через малюнок – недостатня впевненість у собі. Відмова від малювання – приховування проблем, небажання відкритись. Відмова або

небажання малювати фігуру іншої статті – конфлікт сексуальних ролей. Витирання з наступним погіршенням малюнка – наявність сильної емоційної реакції на об'єкт, який малюється, або на те, що він символізує для суб'єкта. Витирання без спроби перемалювати – наявність внутрішнього конфлікту власне з цією деталлю або з тим, що вона символізує. Витирання або перемальовування – якщо перемальовування більш досконале – це хороший знак. Часті витирання – нерішучість, незадоволеність собою [54].

Розміщення малюнка на листку

Розміщення малюнка над центром листка – чим вище малюнок над центром листка, тим ймовірніше що:

1. Суб'єкт відчуває труднощі своєї боротьби і відносну не досяжність мети;
2. Суб'єкт схильний шукати задоволення у фантазіях (внутрішня напруженість);
3. Суб'єкт схильний триматися осторонь.

Розміщення малюнка точно в центрі листка – незахищеність і ригідність (прямолінійність). Потреба контролю задля збереження психічної рівноваги.

Розміщення малюнка нижче центру листка – чим нижче малюнок по відношенню до центру листка, тим більше схоже на те, що:

1. Суб'єкт почуває себе незручно і це створює у нього депресивний настрій;
2. Суб'єкт почуває себе обмеженим реальністю.

Розміщення малюнка по лівій стороні листка – акцентування минулого, імпульсивність.

Розміщення малюнка в лівому верхньому кутку листка – схильність уникати нових переживань. Бажання заглибитись у минуле чи у фантазії.

Розміщення малюнка на правій половині листка – суб'єкт схильний шукати насолоду в інтелектуальних сферах. Акцентуація майбутнього.

Малюнок виходить за лівий край листка – фіксація на минулому і страх перед майбутнім.

Вихід за правий край листка – бажання “втекти” в майбутнє, щоб звільнитись від минулого. Бажання зберегти жорсткий контроль.

Вихід за верхній край листка – фіксування на мисленні і фантазії, як джерелах насолоди, яких суб'єкт не переживає в реальному житті.

Контури дуже прямі – ригідність. Контур ескізний (застосовується постійно) – в кращому випадку дріб'язковість,

прагнення до точності, в гіршому – вказівка на нездатність до чіткої позиції.

Інтерпретація ознак зображення будинку

Дім старий – іноді суб'єкт таким чином може виразити ставлення до самого себе.

Дім далеко – почуття відчуженості.

Дім близько – відкритість, доступність і почуття доброзичливості.

План будинку (проекція зверху) замість самого будинку – серйозний конфлікт.

Сходи, які ведуть в глуху стіну (без дверей) – відображення конфліктної ситуації. Неприступність суб'єкта (хоча він сам може дуже хотіти сердечного спілкування).

Стіни.

Контур задньої стіни значно товстіший у порівнянні з іншими деталями - суб'єкт бажає зберегти (не втратити) контакт з реальністю.

Стіна, відсутність її основи – слабкий контакт з реальністю (якщо малюнок розміщений внизу).

Стіна, з акцентованим контуром основи - суб'єкт намагається витіснити конфліктні тенденції, переживає труднощі, тривогу.

Стіна: боковий контур дуже тонкий і неадекватний – передчуття (загроза) катастрофи.

Прозорі стіни – неусвідомлювані потяги, потреба впливати на ситуацію, наскільки це можливо.

Двері.

Їх відсутність - суб'єкт переживає труднощі при бажанні розкритись перед іншими (особливо в домашньому колі).

Двері задні або бокові – відступ, уникання, усамітнення.

Двері парадні – ознака відкритості.

Двері відкриті. Якщо будинок житловий – це сильна потреба до тепла ззовні, або прагнення демонструвати доступність (відкритість).

Двері дуже великі – надмірна залежність від інших або прагнення здивувати своєю соціальною комунікабельністю.

Двері дуже маленькі – небажання впускати в своє Я. Почуття невідповідності, неадекватності і нерішучості в соціальних ситуаціях.

Двері з великим замком – ворожість, надумливість, захисні тенденції.

Вікна.

Вікна дуже відкриті - суб'єкт веде себе дуже розкуто і прямолінійно.

Багато вікон – готовність до контактів.

Відсутність занавісок – відсутність прагнення приховувати свої почуття.

Вікна дуже закриті – стурбованість взаємодією із середовищем.

Вікна без скла – ворожість, відчуженість.

Вікна відсутні на нижньому, але є на верхньому поверсі – “прірва” між реальним життям і життям у фантазіях.

Дах.

Дах, жирний контур, не властивий всьому малюнку – фіксація на фантазіях як джерелі задоволень, яка супроводжується тривогою.

Дах, тонкий контур краю – переживання, послаблення контролю фантазії.

Дах, товстий контур краю – надмірна стурбованість контролем над фантазією (її приборкання).

Дах, який погано поєднується з нижнім поверхом – погана особистісна фантазія. Карниз даху, його акцентування яскравим контуром – посилено захисна (з надумливістю) установка.

Комин.

Відсутність комину – суб'єкт відчуває нестачу психологічного тепла дому.

Комин майже невидимий (схований) – небажання мати справу з емоційними впливами.

Дим дуже густий – значна внутрішня напруга.

Дим тоненькою змією – почуття нестачі емоційного тепла дому.

Доповнення.

Дерева, якщо вони ніби ховають будинок – може мати місце сильна потреба залежності при домінуванні батьків.

Кущі, якщо вони тісно оточують дім, – може мати місце сильне бажання обмежити себе захисними бар'єрами.

Кущі хаотично розкидані – вказують на незначну тривогу в рамках реальності і свідомі бажання контролювати її.

Стежка, гарні пропорції, легко намальована – показує, що суб'єкт в контактах з іншими проявляє такт і самоконтроль.

Водозбірні труби – посилений захист і надумливість.

Погода. Чим гірша погода, тим ймовірніше, що суб'єкт сприймає середовище як вороже.

Інтерпретація ознак зображення людини

Голова – сфера інтелекту (контролю), сфера уяви. Голова велика – неусвідомлюване підкреслювання переконання про значення мислення в діяльності людини.

Голова маленька – переживання інтелектуальної

неадекватності.

Нечітка голова - сором'язливість.

Голова зображається наприкінці – міжперсональний конфлікт.

Шия.

Підкреслена шия – потреба в захисному інтелектуальному контролі.

Надмірно велика шия – усвідомлення тілесних імпульсів, старання їх контролювати.

Товста коротка шия – властивість поступатись своїм бажанням, вираження не придушених імпульсів і потягів.

Плечі – ознака фізичної сили або потреби у владі.

Плечі надмірно великі – відчуття великої сили або надмірної стурбованості силою і владою. Плечі маленькі – відчуття малоцінності, нікчемності.

Плечі покаті – почуття провини, зневіри, нестача життєвої енергії.

Тулуб.

Тулуб вуглуватий або квадратний – мужність.

Тулуб дуже великий – наявність незадоволених, гостро усвідомлюваних суб'єктом потреб.

Тулуб надто маленький – почуття нікчемності, малоцінності.

Обличчя.

Обличчя підкреслене – сильна стурбованість своїм зовнішнім виглядом, стосунками з іншими.

Підборіддя дуже підкреслене – потреба домінувати.

Вуха дуже підкреслені – дуже чутливий до критики.

Вуха маленькі – прагнення не приймати будь-якої критики, заглушити її.

Очі зображені як порожні, без зрачків – ворожість.

Підведені очі – грубість, черствість.

Очі маленькі – заглибленість в себе.

Довгі вії – кокетливість, схильність демонструвати себе.

Зуби чітко намальовані – агресивність.

Обличчя нечітке – обережність, скритність.

Волосся сильно заштриховане – тривога пов'язана з мисленням чи уявою.

Руки.

Широкий розмах рук – інтенсивне прагнення до дії.

Руки ширші біля долоні або біля плеча – недостатній контроль дій і імпульсивність.

Руки схрещені на грудях – вороже-надумлива установка.

Руки за спиною – небажання поступатись, йти на компроміс, невпевненість в собі.

Руки дуже довгі – надмірно амбіційні настрої.

Руки розслаблені і гнучкі – хороша пристосованість в міжперсональних стосунках.

Руки напружені і притиснені до тіла – ригідність.

Відсутність рук – почуття неадекватності при високому інтелекті.

Руки, повернуті в сторони, щось дістають – залежність, бажання прив'язаності.

Руки відсутні в жіночій фігурі – материнська фігура сприймається як непідтримуюча.

Кулаки притиснені до тіла – відкритий протест.

Ноги.

Ноги непропорційно довгі – сильна потреба до незалежності і прагнення до неї.

Ноги дуже короткі – почуття фізичної або психологічної незручності. Малюнок розпочатий з ніг – боязливість.

Ступні не зображені – замкнутість.

Поза.

Голова в профіль, тіло в анфас – тривога, викликана соціальним оточенням і потребою в спілкуванні.

Людина зображена під час бігу – бажання втекти, заховатися від когось.

Людина зображена в профіль – замкнутість.

Лялька – поступливість, переживання домінування оточення.

Фігура Баби-Яги – відкрита ворожість до жінок.

Клоун, карикатура – властиве підліткам переживання неповноцінності і відчуженості. Ворожість, самозневага.

Доповнення.

Хмари – тривога, депресія.

Лінія основи (землі) – незахищеність.

Зброя – агресивність.

Гудзики, кишені, бантики – залежність.

Назва малюнка – екстраверсія, потреба в підтримці.

Інтерпретація ознак зображення дерева

Крона дерева.

Кругла крона – екзальтованість, емоційність.

Круги в листі – пошук заспокоюючих відчуттів, почуття розчарування.

Гілки опущені – втрата мужності, відмова від зусиль.

Гілки догори – ентузіазм, прагнення до влади.

Гілки в різні сторони – пошук самоствердження, контактів, чутливість до оточуючого, не протистоїть йому.

Листя із кривих ліній – сприйнятливність, відкрите

прийняття оточуючого. Гілки виходять з однієї частини на стовбурі – дитячі пошуки захисту, норма для семи років.

Гілки намальовані однією лінією – втеча від неприємностей реальності, її трансформація і прикрашення.

Листя, подібне на узор – жіночість, привітність.

Пальма – прагнення до зміни місць.

Плакуча іва – нестача енергії, прагнення до твердої опори і пошук позитивних контактів; повернення до минулого і досвіду дитинства; труднощі в прийнятті рішень.

Листя тонкими лініями – тонка чутливість, навіюваність.

Висота листя (сторінка ділиться на вісім частин):

1/8 – нестача рефлексії і контролю, норма чотири роки;

1/4 – здатність осмислювати свій досвід і гальмувати свої дії;

3/8 – хороші контроль і рефлексія;

1/2 – інтеріоризація, надії, компенсаторні мрії;

5/8 – інтенсивне духовне життя;

7/8 – листя займає майже всю сторінку — втеча в мрії.

Стовбур.

Стовбур заштрихований – внутрішня тривога, підозрілість, прихована агресивність.

Лінія розділяє стовбур – пасивність, м'якість.

Стовбур з однієї лінії – відмова реально дивитися на речі.

Стовбур намальований тонкими лініями, крона товстими – може самоутверджуватися і діяти вільно.

Стовбур – лініями з натиском – рішучість, активність.

Лінії стовбура прямі – кмітливість, не затримується на тривожних фактах.

Лінії стовбура криві – активність, загальмована тривогою і думками про нездоланність перешкод.

Гілки не пов'язані зі стовбуром – втеча від реальності, яка не відповідає бажанням, спроба “втекти” від неї в мрії та ігри.

Стовбур відірваний від землі – нестача контакту із зовнішнім світом; життя повсякденне і духовне мало пов'язані.

Стовбур розширюється донизу – пошук надійного становища у своєму колі.

Стовбур звужується донизу – ізоляція і прагнення укріпити своє Я.

Інтерпретація малюнків за симптомокомплексами

Для кількісної оцінки тесту “Дім-Дерево-Людина” загально визнані якісні показники були згруповані в такі симптомокомплекси:

- незахищеність;
- тривожність;

- недовіра до себе;
- почуття неповноцінності;
- ворожість;
- конфлікт (фрустрація);
- труднощі в спілкуванні;
- депресивність [54].

Таблиця 4.20

Симптомокомплекси тесту ДДА

Симптомо-комплекс	№	Симптом	Бал
Незахищеність	1.	Малюнок в самому центрі	0, 1, 2, 3
	2.	Малюнок в верхньому кутку	0, 1, 2,3
	3.	Дім, дерево – з самого краю	0, 1, 2
	4.	Малюнок знизу листка.	0, 1,2,3
	5.	Багато другорядних деталей.	0, 1, 2, 3
	6.	Дерево на горі.	0, 1
	7.	Дуже підкреслене коріння.	0, 1
	8.	Непропорційно довгі руки.	0, 1
	9.	Широко розставлені ноги.	0, 1
Тривожність	1.	Хмари	0, 1, 2, 3
	2.	Виділення окремих деталей	0, 1
	3.	Обмеження простору	0, 1, 2,3
	4.	Штрихування	0, 1, 2, 3
	5.	Лінія із сильним натиском	0, 1
	6.	Багато витирання	0, 1, 2, 3
	7.	Мертве дерево, хвора людина	0, 2
	8.	Підкреслена лінія основи	0, 1, 2, 3
	9.	Товста лінія фундаменту дому	0, 2
	10.	Інтенсивно замальоване волосся	0, 1
	11.	Інші можливі ознаки	
Недовіра до себе	1.	Дуже слабка лінія малюнка	0, 2
	2.	Будинок скраю листка	0, 1, 2, 3
	3.	Слабка лінія стовбура	0, 1
	4.	Дуже маленькі двері	0, 1
	5.	Самовиправдовуючі висловлювання, прикривання	0, 1
	6.	Інші можливі ознаки	
Почуття неповноцінності	1.	Малюнок дуже маленький	0, 1, 2, 3
	2.	Відсутні руки, ноги	0, 2
	3.	Руки за спиною	0, 1
	4.	Непропорційно короткі руки	0, 1

	5.	Непропорційно вузькі плечі	0, 1
	6.	Непропорційно велика система	0, 1
	7.	Гниле дерево	0, 1
	8.	Інші можливі ознаки	
Ворожість	1.	Відсутність вікон	0, 2
	2.	Двері з великим замком	0, 1
	3.	Дуже велике дерево	0, 1
	4.	Дерево з краю листка	0, 1
	5.	Очі порожні	0, 2
	6.	Довгі гострі пальці	0, 2
	7.	Промальовані зуби	0, 1
	8.	Агресивна позиція людини	0, 2
	9.	Інші можливі ознаки	
Конфліктність	1.	Обмеження простору	0, 1, 2, 3
	2.	Перспектива знизу	0, 1, 2, 3
	3.	Перемальовування об'єкту	0, 2
	4.	Відмова малювати який-небудь об'єкт	0, 2
	5.	Дерево як два дерева	0, 2
	6.	Невідповідність якості одного з малюнків	0, 2
	7.	Суперечність малюнка і висловлювання	0, 1
	8.	Підкреслена талія	0, 1
	9.	Відсутність комину на даху	0, 1
	10.	Інші можливі ознаки	0, 1
Труднощі спілкування	1.	Відсутність дверей	0, 2
	2.	Дуже маленькі двері	0, 1
	3.	Відсутність вікон	0, 2
	4.	Вікна без рам	0, 1
	5.	Дуже закриті вікна	0, 1
	6.	Виділене обличчя	0, 1
	7.	Обличчя намальоване останнім	0, 1
	8.	Відсутність основних деталей	0, 2
	9.	Людина, намальована схематично, з паличок	0, 2
	10.	Дім, людина в профіль	0, 1
	11.	Двері без ручки	0, 1
	12.	Рука в захисній позиції	0, 1

	13.	Висловлювання про намальовану людину як про самотню, без друзів	0, 1
	14.	Інші можливі ознаки	
Депресивність	1.	Розміщення малюнку внизу	0, 1, 2, 3
	2.	Вид дерева або будинку зверху	0, 1
	3.	Лінія основи йде вниз	0, 1
	4.	Лінія слабне в процесі	0, 2
	5.	Сильна втомлюваність після малювання	0, 2

Кожний симптомокомплекс складається з ряду показників, які оцінюються балами. Якщо показник відсутній, ставиться 0 у всіх випадках, присутність деяких ознак оцінюється в залежності від ступеня вираженості. Так, наявність хмар на одному малюнку – 1 бал, на двох – 2, а на всіх трьох – 3 (симптомокомплекс “тривожність”). При наявності більшості ознак ставиться 1 або 2 бали – в залежності від значущості даної ознаки в інтерпретації окремого малюнка або всіх малюнків тесту. Наприклад, відсутність основних деталей обличчя (очей, носа або рота) – 2 бали (симптомокомплекс “Труднощі спілкування”). Вираженість симптомокомплексу показує суму балів всіх показників даного симптомокомплексу.

Інтерпретувати малюнки будинку, дерева, людини можна тільки тоді, коли людина намальовала їх у стандартній тестовій ситуації.

Необхідно пам'ятати, що при інтерпретації тесту необхідно виходити з цілісності усіх малюнків. Наявність лише однієї ознаки не свідчить про наявність певної психологічної особливості. Іноді гіпотези інтерпретації можна перевірити в бесіді з обстежуваним.

Слід зазначити також, що тест “Дім-Дерево-Людина” може показати, яка основна проблема обстежуваного: емоційна чи в сфері інтелектуального розвитку.

Вивчення становища дитини в сім'ї за допомогою методики «Малюнок сім'ї» (Г. Хоментаскас)

Мета: вивчити переживання та сприймання дитиною свого місця у сім'ї; ставлення її до сім'ї в цілому та до її окремих членів.

Підготовка дослідження: аркуш паперу 21 x 29, кольорові олівці, ластик.

Інструкція: “Намалюй, будь ласка, свою сім'ю” (не зазначаючи, що означає слово *сім'я*). Час не обмежений.

Протокол

Прізвище, ім'я дитини _____

Вік _____

Члени сім'ї, їх вік _____

Час виконання _____ Дата _____

**Реєстрація виконання методики
“Малюнок сім'ї”**

Послідов- ність малювання деталей	Час	Паузи більше 15 сек.	Вити- рання деталей	Коментарі дитини (спонтанні)	Емоційні реакції, їх зв'язок з малюнком

Після завершення роботи можна одержати максимуму інформації вербальним шляхом.

Таблиця 4.21

**Бланк для вербального опитування дитини
щодо малюнку сім'ї**

Запитання	Відповіді дитини
1. Хто тут зображений? 2. Де вони знаходяться? 3. Що вони роблять? 4. Їм весело чи сумно? 5. Хто із них найщасливіший і чому? 6. Хто із них найнещасніший і чому?	
1. Уяви собі, що у тебе 2 білети в кіно, кого б ти запросив з собою? 2. Уяви собі, що вся ваша сім'я йде в гості, але один із вас повинен залишитися вдома. Хто це буде? 3. Ти будуєш споруду і у тебе не виходить. Кого ти покличеш на допомогу? 4. В сім'ї накрили святковий стіл. Намалюй, кого куди ти посадиш.	

Інтерпретація малюнка умовно ділиться на три частини:

- 1) аналіз структури малюнка, порівняння з реальною сім'єю;
- 2) аналіз процесу малювання;
- 3) інтерпретація графічних презентацій членів сім'ї [70].

Інтерпретація графічних зображень на малюнку сім'ї

Основні характеристики	Інтерпретація
<p><i>А. Склад сім'ї</i> Зображені не люди, не члени сім'ї Більше (менше) число членів сім'ї Малювання тільки Я (автора) Відсутність в малюнку Я</p>	<p>Емоційний конфлікт Незадоволеність Егоцентричність Істероїдність Неприйняття Відчуженість</p>
<p><i>Б. Розміщення членів сім'ї</i> На великій відстані, обмежений простір На дуже близькій відстані Об'єднання за статтю З'єднані руки</p>	<p>Відокремлення Намагання об'єднати сім'ю Конфронтація Згуртованість</p>
<p><i>В. Промальовування деталей</i> Голова, волосся, вуха, очі Деталі одягу, прикраси Кількість кольору, що використовується дитиною</p>	<p>Інтелектуальний рівень дитини Емоційне ставлення до членів сім'ї</p>
<p><i>Г. Розміри фігур</i> Фігури батьків більші за дитячі. Фігури дітей більші за дорослих Великі розміри фігур Маленькі фігури “Я” менше фігур інших членів сім'ї “Я” в замкненому просторі</p>	<p>Егоцентризм, почуття ревнощів Впевненість в собі, імпульсивність Тривожність Незначущість, непотрібність Потреба в опікуванні Бажання захисту, тривожність</p>
<p><i>Д. Наявність окремих частин тіла</i> Руки підняті в верх з пальцями Тільки у дитини на малюнку руки відсутні Відсутність очей, рота</p>	<p>Агресивність, владність Незахищеність Безпомічність Порушення спілкування Аутизм</p>

Заштрихованість Зафарбованість частини тіла Промальовування зубів Натиск олівця невеликий Натиск відсутній Предмети в руках	Ворожість Напруженість Оральна агресія Невпевненість Тривожність Роль в сім'ї
--	--

Таблиця 4.23

Значущість деталей на малюнку

Що зображається першим Фігура велика, але схематична	Емоційна близькість Значущість людини при негативних почуттях
Фігура ретельно промальована, декорована	Улюблений член сім'ї; бажання бути на нього подібним
Меблі, сонце та інше крім людей Повернення до декорування.. Символічність зображення Кольори деталей Витирання, підмальовування Спонтанні коментарі	Захисна реакція; емоційне неблагополуччя Значущість для дитини Зниження значущості Емоційне ставлення Прояснення змісту малюнку Внутрішня напруга

Методичні матеріали до корекційної практики

Програма арт-терапевтичного тренінгу для підлітків «Спілкуємося ефективно»

Загальна інформація

Мета тренінгу: розвиток комунікативної компетентності підлітків засобами арт-терапії.

Завдання тренінгу:

1. Розвивати комунікативні навички у підлітків, а саме вміння передавати, аналізувати і осмислено сприймати інформацію, активно слухати, співпрацювати в команді.

2. Розвивати адекватну самооцінку та позитивне самоставлення, здатність до самопізнання, рефлексії.

3. Навчитися конструктивно вирішувати конфлікти.

4. Розвивати здатність керувати власними негативними емоційними станами, усвідомлювати причини їх виникнення.

5. Розвивати навички асертивної впевненої поведінки.

6. Розвивати креативність, творчі здібності, асоціативне мислення.

Кількість учасників тренінгу: 16 осіб.

Кількість занять: 6

Орієнтовна тривалість заняття: 2 год.

Арт-методи: проективне малювання, малювання в парах, групове малювання, колаж, робота з неструктурованим пластичним матеріалом (солоне тісто, глина тощо), драматерапевтичні етюди, пластикодраматичний рух, робота з казками, символічним та метафоричним матеріалом.

Структура тренінгу

Зміст заняття	Тривалість
Заняття 1 «Кольоровий світ»	
Вправа «Асоціація»	5 хв.
Вправа «Метафоричний образ»	10 хв.
Вправа «Очікування»	5 хв.
Інформаційне повідомлення «Арт-терапія для життя»	10 хв.
Вправа «Інтерв'ю»	20 хв.
Вправа на активізацію «Хаос і порядок»	10 хв.
Вправа «Карта мого життя»	40 хв.
Вправа «Павутинка»	10 хв.
Підсумки	10 хв.
Заняття 2. «Ефективна взаємодія»	
Інформаційне повідомлення «Таємниці ефективного спілкування»	10 хв.
Вправа на активізацію «Незвичне привітання»	15 хв.
Вправа «Спільне малювання»	30 хв.
Вправа на активізацію «Невидимий стрій»	5 хв.
Вправа «Місто щасливих людей»	40 хв.
Вправа «Ангели»	15 хв.
Підсумки	5 хв.
Заняття 3 «Перемогти власного Дракона»	
Вправа «Приємні-неприємні малюнки»	20 хв.
Вправа «Де живе Дракон?»	30 хв.
Інформаційне повідомлення «Як на нас впливають негативні емоції»	10 хв.
Вправа «Метод 5F»	20 хв.
Вправа на активізацію «Коли я...»	10 хв.
Вправа «Діалог масок»	15 хв.
Вправа «Танець диких тварин»	10 хв.
Підсумки	5 хв.
Заняття 4 «Новий погляд на конфлікт»	
Інформаційне повідомлення «Конфлікт. Стратегії вирішення»	10 хв.
Драматерапевтичні етюди «Казкові конфлікти»	20 хв.
Вправа «Таємниця»	10 хв.

Вправа «Контактна імпровізація»	30 хв.
Вправа на активізацію «Пластилінові люди»	10 хв.
Вправа «Фігура»	10 хв.
Вправа «Лінії конфлікту»	25 хв.
Підсумки	5 хв.
Заняття 5 «Просто скажи: «Ні!»	
Психодіагностична вправа «Казка про принцесу»	20 хв.
Інформаційне повідомлення «Як навчитися бути асертивним?»	10 хв.
Драматерапевтичні етюди «Казкові пригоди»	25 хв.
Вправа «Ситуації»	20 хв.
Метафорична історія «Людина, яка не вміла відмовляти»	40 хв.
Підсумки	5 хв.
Заняття 6 «Підсумки»	
Вправа «Містечко майстрів»	60 хв.
Вправа «Побажання у чарівний кошик»	30 хв.
Підсумки тренінгу	10 хв.

Зміст програми

Заняття 1. «Кольоровий світ»

Мета. Знайомство учасників, емоційне налаштування на роботу в групі.

Зміст заняття

Вправа «Асоціація»

Мета. Знайомство учасників.

Час. 5 хв.

Хід проведення. Кожен з учасників по черзі називає своє ім'я і асоціацію пов'язану з власним іменем.

Вправа «Метафоричний образ»

Мета. Самопрезентація за допомогою метафоричних образів.

Час. 10 хв.

Ресурси. Метафоричні асоціативні карти.

Хід проведення. Кожен з учасників по черзі витягує асоціативну картинку і на її основі описує власний образ.

Запитання для обговорення.

- Які метафоричні образи в групі виявилися найцікавішими?
- Чи насправді ці люди у повсякденному житті є незвичайними?
- Як метафоричний образ допоміг краще проявитися індивідуальності учасників тренінгу?

Вправа «Очікування»

Мета. Обговорення очікувань учасників щодо участі у тренінгу.

Час. 5 хв.

Хід проведення. Підлітки за бажанням висловлюють власні очікування від тренінгу. Тренер розповідає про особливості побудови даного тренінгу, його структуру, очікувані результати.

Інформаційне повідомлення «Арт-терапія для життя»

Мета. Ознайомити підлітків з поняттям «арт-терапія».

Час. 10 хв.

Хід проведення. Ведучий інформує учасників щодо використання арт-терапії у сучасній психологічній практиці, вплив арт-терапії на людину.

Вправа «Інтерв'ю»

Мета. Розвиток активного слухання, вміння передавати інформацію.

Час. 20 хв.

Ресурси. Роздрукований бланк для інтерв'ю, ручка, простий олівець.

Хід проведення. Учасники об'єднуються в пари. Протягом 5 хв. беруть по черзі інтерв'ю один в одного, використовуючи наступні запитання:

1. Ім'я.
2. 3 найбільші життєві цінності.
3. Улюблена справа, хобі.
4. Найцікавіша пригода за останній рік.
5. Символічний портрет респондента.

Учасники символічно зображають свого партнера і потім по черзі презентують отриману інформацію, демонструючи малюнок.

Запитання для обговорення.

- Чи допомогла вправа краще дізнатися один про одного?
- Кому сподобалося, як його презентував партнер?

Вправа на активізацію «Хаос і порядок»

Мета. М'язове розслаблення, розвиток групового чуття.

Час. 10 хв.

Хід проведення. Учасники хаотично рухаються в своєму темпі по аудиторії. За командою ведучого вони створюють спільний порядок, наприклад:

- Ідуть маршовим кроком.
- Рухаються навприсядки.
- Об'єднуються в пари за руки.
- Стоять на місці.
- Утворюють коло, квадрат, трикутник.
- Рухаються із закритими очима.

Запитання для обговорення.

- Як ви думаєте, чи сприяє невербальна взаємодія покращенню стосунків у групі?
- Який з рухів був найскладнішим, найцікавішим.

Вправа «Карта мого життя»

Мета. Самопізнання, усвідомлення учасниками основних життєвих цінностей.

Час. 40 хв.

Ресурси. Журнали з яскравими картинками, клей, пензлики, аркуші А3 для кожного учасника, фломастери.

Хід проведення. Ведучий пропонує за допомогою методу колажу створити власну карту життя. На цій символічній карті кожен з учасників повинен відобразити головні сфери життя, важливі події, значуще оточення.

Запитання для обговорення.

- Які найголовніші сфери вашого життя відображені на карті?
- Що станеться, якщо якоїсь сфери не буде?
- Як у цій карті відображається ваша індивідуальність?

Вправа «Павутинка»

Мета. Узагальнення отриманої інформації, підсумки заняття.

Час. 10 хв.

Ресурси. Клубок ниток.

Хід проведення. Всі учасники сидять у колі. Ведучий пропонує комусь із учасників клубок ниток. Завдання даного учасника сказати, що нового, цікавого, раніше невідомого він дізнався про когось з групи і перекинути йому клубок. Так поступово кожен передає клубок, утворюючи павутинку – символ зв'язку між усіма членами групи.

Підсумки

Мета. Обговорення результатів роботи групи.

Час. 10 хв.

Хід проведення. Всі учасники висловлюються щодо власних вражень від заняття, емоційних переживань. Як дане заняття сприяло кращому усвідомленню себе, розумінню інших, згуртуванню групи.

Заняття 2. «Ефективна взаємодія»

Мета. Розвиток групової взаємодії та комунікативних навичок.

Зміст заняття.

Інформаційне повідомлення «Таємниці ефективного спілкування»

Мета. Надати учасникам інформацію про основні передумови ефективного спілкування.

Час. 10 хв.

Хід проведення. Ведучий інформує щодо наступних питань:

1. Роль спілкування у житті людини.
2. Як спілкування допомагає самовиражатися у підлітковому віці.
3. Вербальні та невербальні засоби передачі інформації.
4. «Я-Ти-повідомлення».

Вправа на активізацію «Незвичне привітання»

Мета. Розвиток навичок невербального спілкування.

Час. 15 хв.

Хід проведення. Підлітки вільно рухаються по аудиторії. За командою ведучого, вони на мить зупиняються, зустрічаються поглядом з людиною навпроти;

- вітаються за допомогою стопи ноги;
- спинами;
- колінами,
- долонями рук;
- мізинцями;
- обіймаються.

Запитання для обговорення.

- Що у привітанні було незвичного?
- Що сподобалося?
- Як ви думаєте, яку роль у спілкуванні відіграють доторки, погляди, тілесна підтримка і взаємодія?
- Чи можна у звичному повсякденному спілкуванні використовувати здобутий досвід?

Ведучий розповідає про важливість у спілкуванні психологічної дистанції, поваги до особистісного простору кожної людини. Підлітки мають підвищену потребу у тактильному контакті з іншими і водночас надмірну тривожність, пов'язану з цими переживаннями. Тому трапляються прикрі випадки недоречного, агресивного, небажаного порушення чужих кордонів. Це може вплинути на втрату довіри і відчуття небезпеки щодо вас. Тому потрібно прислухатися до себе – які зараз потреби не задоволені, що для вас в даний момент важливо, як можна їх задовольнити, не втручаючись у психологічний простір іншого.

Ведучий також може звернути увагу на цілющу силу обіймів, які дарують відчуття захищеності, безпеки, потрібності іншому.

Вправа «Спільне малювання»

Мета. Набути досвід діалогічної взаємодії.

Час. 30 хв.

Ресурси. Аркуші А3, прості олівці, кольорові фарби, магнітофон, аудіозаписи релаксаційної музики.

Хід проведення. Учасники об'єднуються в пари. Беруть один аркуш А3 і разом одним простим олівцем створюють малюнок. Головне – все виконувати мовчки, не обговорювати. Завершивши спільний малюнок, беруть фарби і його розмальовують кожен самостійно. Малювання супроводжується релаксаційною мелодією.

У обговоренні важливо звернути увагу на те, чи складно було пристосуватися учасникам в парі, чи сподобався спільний продукт творчості, як дана вправа допомогла в усвідомленні створення діалогічної взаємодії.

Вправа на активізацію «Невидимий стрій»

Мета. Емоційне розслаблення, створення емоційно-позитивної атмосфери в групі.

Час. 5 хв.

Хід проведення. Один з учасників з закритими очима повинен вишикувати інших за зростом, починаючи з найменшого.

Вправа «Місто щасливих людей»

Мета. Розвиток командної взаємодії.

Час. 40 хв.

Ресурси. Солоне тісто, фарби гуаш, аудіозаписи.

Хід проведення.

Етап 1. Кожен з учасників отримує завдання виготовити тісто певного кольору.

Етап 2. Учасники об'єднуються в чотири групи і протягом 20 хв. за допомогою кольорового тіста створюють «Місто щасливих людей».

Етап 3. Презентація проектів.

Вправа «Ангели»

Мета. Створення в групі переживання взаємної підтримки, розвиток більш глибоких взаємостосунків, інтересу до проблеми взаємної залежності людей один від одного.

Час. 15 хв.

Ресурси. Пов'язки для кожної пари учасників.

Хід проведення. Учасники об'єднуються в пари, один з якої є «ангелом», а інший – людина (із зав'язаними очима), за яку він повністю відповідає. Завдання «ангелів» познайомити партнера зі світом в нових умовах. Відповідаючи за їх безпеку, «ангели» спрямовують рух «незрячих», дають можливість отримати якомога більше відчуттів – тактильних, слухових та ін. Потім учасники в парах міняються ролями.

Запитання для обговорення

- Які враження від незвичної «прогулянки»?
- Чи вдалося повністю довіритися партнерові?
- Як змінилося після вправи ставлення до себе, до партнера?

Підсумки

Мета. Обговорення результатів роботи групи.

Час. 5 хв.

Хід проведення. Всі учасники висловлюються щодо власних вражень від заняття, емоційних переживань. Як дане заняття сприяло кращому усвідомленню себе, розумінню інших, згуртуванню групи.

Заняття 3. «Перемогти власного Дракона»

Мета. Усвідомлення виникнення негативних емоцій.

Зміст заняття.

Вправа «Приємні-неприємні малюнки»

Мета. Аналіз ситуацій, які викликають різні емоції.

Час. 20 хв.

Ресурси. Аркуш А4 для кожного з учасників, кольорові олівці.

Хід проведення. Ведучий пропонує вибрати кольори, які є найбільш і найменш приємними для учасників в даний момент. Створити за допомогою них певне зображення, або ситуації.

Група спільно з ведучим аналізує малюнки у контексті позитивних-негативних емоцій, які переживає автор щодо конкретних ситуацій.

Запитання для обговорення.

- Пригадайте ті ситуації, коли ви переживаєте радість, задоволення, інтерес, або ж злість, роздратування, незадоволення, страх, образу. Що найчастіше є причиною негативних емоцій?

- Як ви звільняєтеся від негативу?

Ведучий звертає увагу учасників на те, що у повсякденному житті ми зустрічаємося з безліччю різних ситуацій, обставин, які впливають на наш емоційний стан. Якщо людина усвідомлює причини виникнення негативних емоцій, вона може їх долати, уникаючи, або відреаговуючи конструктивно.

Вправа «Де живе Дракон?»

Мета. Виявлення причин виникнення негативних емоцій.

Час. 30 хв.

Ресурси. Метафоричні асоціативні картки «Дракони».

Хід проведення. Ведучий пропонує наосліп вибрати асоціативну картку, на якій зображений Дракон з надписом однієї з емоцій, або емоційних станів, наприклад, - страх, агресія, тривожність, невпевненість, образа, заздрощі тощо. Декілька хвилин подумати, що це за Дракон, чи проявляється у

повсякденному житті. Учасники малюють місце проживання Дракона, створюють невелику містичну історію про нього. У власній презентації окрім демонстрування малюнків, розповідають про свого внутрішнього Дракона, пов'язаного з певною емоцією.

Запитання для обговорення.

- Чи допомогла вправа подивитися на себе збоку, коли вам складно керувати власними емоціями?
- Чи могли б ви приручити власного Дракона, в крайньому випадку домовитися з ним?
- Яку руйнівну роль грають негативні емоції у вашому житті, як можна більш конструктивно вирішувати складні ситуації?

Інформаційне повідомлення «Як на нас впливають негативні емоції»

Мета. Інформування щодо наслідків переживання негативних емоцій.

Час. 10 хв.

Хід проведення. Ведучий надає інформацію щодо впливу емоцій на:

- стосунки з близькими людьми;
- самоствалення;
- стан здоров'я;
- формування характеру.

Тілесно-орієнтована вправа «Метод 5F»

Мета. Емоційне відреагування, розвиток конструктивних способів емоційного відреагування на стресові ситуації.

Час. 20 хв.

Хід проведення. Ведучий знайомить учасниками з основними 5-и реакціями на складні життєві, стресові ситуації, об'єднані в «Метод п'яти F»:

- fight (боротьба),
- flight (втеча),
- friend (співробітництво).
- freeze (завмирання),
- flop (поразка),

У перших трьох стратегіях фізіологічна активність реалізується в дії, у двох наступних – ні. Якщо не відбувається розрядка – стрес накопичується, осідаючи в тілі у вигляді м'язових затисків.

У підлітковому віці дуже часто виникають конфліктні, складні ситуації у спілкуванні. Як найчастіше ви реагуєте на ці ситуації? Хтось, не розібравшись, вдається до застосування сили, хтось постійно уникає складних ситуацій, ховається від

дійсності. Підлітки можуть втратити хороші стосунки з близькими людьми, ставати жертвами маніпулятивного чи агресивного впливу саме через негнучкі, неконструктивні способи реагування на конфліктні, стресові ситуації. Завдяки даній вправі ми познайомимося з 5-ма різними способами реагування на стресові ситуації на тілесному рівні, зрозуміємо їх «плюси» і «мінуси».

Учасники вільно рухаються по аудиторії. За командою ведучого:

- fight (боротьба), учасники протидіють один одному;
- flight (втеча), в парах один з учасників втікає, інший наздоганяє;
- freeze (завмирання), учасники завмирають на місці;
- flop (поразка), учасники падають на підлогу, або присідають, сховавши руками голову;
- friend (співробітництво). учасники по черзі обіймаються.

Запитання для обговорення.

- Якими були тілесні відчуття на всіх 5-ти етапах вправи? Який із стилів реагування на стрес виявився найбільш прийнятним?
- Як зазвичай ви реагуєте на стресові ситуації?
- Як це позначається на подальшому емоційному стані та стосунках з оточуючими?

Вправа на активізацію «Коли я...» [19].

Мета. Сприяти створенню позитивного психологічного мікроклімату в групі, активізувати увагу учасників.

Час. 10 хв.

Ресурси: м'яч.

Хід проведення

I етап. Учасники стають у коло. По черзі називають будь-яку емоцію, почуття (напр. *роздратування, радість, хвилювання, страх, відчай, щастя, агресія, здивування* і т.д.).

II етап. Ведучий промовляє слова: «Коли я ...(називає будь-яку ситуацію), то відчуваю...» і кидає м'яч комусь із учасників. Той учасник, який впіймав м'яч, називає свою емоцію. Таким чином виходить завершене речення. Наприклад: «Коли я зранку прокидаюся, то відчуваю... радість».

Вправа «Діалог масок»

Мета. Виявлення впливу неконструктивних моделей поведінки на її наслідки.

Час. 15 хв.

Хід проведення.

Етап 1. Учасники визначаються з тими «тіньовими» внутрішніми персонажами, які перешкоджають взаємодії з іншими, провокують конфлікти, є, на думку учасника, негативними характеристиками Я.

Етап 2. Вибирають архетипічну маску, котра відповідає цьому образу і людину, що могла б зіграти роль «тіньового» внутрішнього персонажа.

Етап 3. Драматерапевтичний етюд. Діалог між протагоністом і своєю негативною субособистістю. Учасник в масці повинен показати, як саме чинить його персонаж у різних ситуаціях, давати запитання, розповідати про наслідки негативної поведінки, а протагоніст – бути активним співрозмовником. В етюдах беруть участь всі, хто бажає.

Запитання для обговорення.

- Чи допомогли етюди краще побачити себе збоку?
- Що б ви порадили своєму «тіньовому» персонажу?
- Чи задумувалися ви раніше, як виглядаєте збоку у ситуаціях, котрими складно керувати?

Вправа «Танець диких тварин»

Мета. Релаксація в русі, емоційна розрядка.

Час. 10 хв.

Ресурси. Аудіозаписи звуків природи, ритмічної музики.

Хід проведення. Ведучий: «Уявіть, що ви опинилися на балу диких тварин. Ви – одна із них. Як ви почуваетесь у цій незвичній ролі? Без слів, використовуючи міміку, голос і жести відтворіть танець своєї дикої тварини».

Запитання для обговорення.

- Чи допомогла вправа розслабитися?
- Які характеристики цієї тварини ви б хотіли перейняти?

Підсумки

Мета. Узагальнення результатів заняття.

Час. 5 хв.

Запитання для обговорення.

- Що нового ви навчилися протягом заняття, про що взнали?
- Чи можна отримані знання використовувати у повсякденні?
- Яка вправа запам'яталася найбільше?

Заняття 4. «Новий погляд на конфлікт»

Мета. Попередження конфліктів у групі.

Зміст заняття.

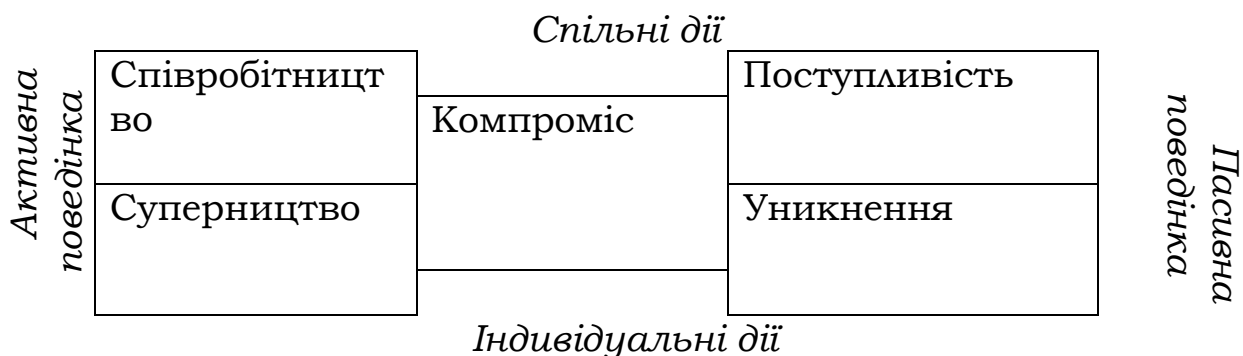
Інформаційне повідомлення «Конфлікт. Стратегії вирішення»

Мета. Ознайомлення учасників з поняттям «конфлікт» та різними стратегіями його вирішення.

Час. 10 хв.

Ресурси. Аркуш А4 для кожного з учасників, кольорові олівці.

Хід проведення. Ведучий: «Конфлікт – це зіткнення думок, поглядів, позицій, учинків і стосунків, що виникають між окремими людьми або групами при вирішенні різних питань. Вони можуть бути конструктивними та деструктивними. Перші сприяють вирішенню проблеми, дозволяють учасникам конфлікту висловлювати незадоволення іншою стороною, відстоювати свої права, інші, навпаки, загострюють стосунки, поглиблюють проблему, залишають незадоволеними одну, або обидві сторони конфлікту. Модель «Сітка Томаса-Кілмена» допомагає краще зрозуміти, які стратегії поведінки ми зазвичай використовуємо у конфлікті, наскільки вони є конструктивними. Дана модель виглядає таким чином:

Верхня частина сітки відноситься до спільних дій. Якщо учасник віддає перевагу спільним діям, то він буде намагатися розв'язати конфлікт разом з іншою людиною або групою людей, які в ньому беруть участь. Якщо ж учасник конфлікту воліє діяти індивідуально, то він буде шукати свій шлях вирішення проблеми або шлях відхилення від її вирішення.

Кожна з цих стратегій має свої переваги і недоліки, проте найконструктивнішою є «Співробітництво». Вона полягає в налагодженні діалогу між конфліктними сторонами, спільному вирішенні проблеми, максимальному задоволенні інтересів кожної з сторін. Такий ефект можна досягти через можливість подивитися на ситуацію очима опонента, визначення значущості стосунків чи отриманого результату від вирішення конфлікту.

Суперництво (боротьба, конкуренція) – це прагнення отримати 100% перемогу над опонентом. Деструктивними

аспектами даної стратегії є зорієнтованість на власні інтереси, а не на спільне вирішення проблеми. Позитивом є активна позиція боротьби і відстоювання особистих позицій.

Поступливість – це стратегія пристосування до ситуації. Найчастіше люди поступаються власними інтересами в конфлікті заради збереження стосунків. Це пасивна позиція. Тому її негативними наслідками можуть бути – незадоволеність самим собою, занижена самооцінка, нездатність заявити про свої права.

Втеча – найбільш неконструктивна стратегія в конфлікті, оскільки не сприяє його вирішенню і відкритому діалогу щодо проблеми. Людина, котра часто вдається до даної стратегії, боїться будь-яких загострень у стосунках, не помічає негараздів, використовує різноманітні механізми психологічного захисту.

Компроміс полягає у частковому задоволенні інтересів кожної з сторін (50/50). Дану стратегію доречно використовувати, якщо потрібно швидко вирішити питання. Проте досягнення спільного компромісу не завжди може повністю задовольнити кожного.

Конфлікт легше попередити, ніж потім докладати значних зусиль для його вирішення. Тому управління конфліктами розпочинається з їхнього передбачення. А для цього необхідно знати причини, що найчастіше призводять до конфліктних ситуацій. Спроба ж відхилитись від вирішення цих проблем, їх поглиблює.

Запитання для обговорення.

- Які стратегії найчастіше використовуєте ви для вирішення конфліктних ситуацій?

- Пригадайте ті ситуації з друзями, у сім'ї, класі, які завершувалися конструктивно. Що саме допомагало?

Драматерапевтичні етюди «Казкові конфлікти»

Мета. На прикладі конфліктних ситуацій у казках продемонструвати особливості вибору стратегій їх вирішення.

Час. 20 хв.

Ресурси. Атрибути для розігрування казок.

Хід проведення. Учасники об'єднуються в п'ять малих груп по 3-4 чол. Кожній групі пропонується розіграти сюжет казки, продемонструвавши одну із стратегій конфліктної поведінки.

Група 1 – «Лисичка і журавель» - суперництво.

Група 2 – «Колобок» - уникнення.

Група 3 – «Коза-Дерева» - поступливість.

Група 4 – «Рукавичка» - компроміс.

Група 5 – «Ріпка» - співробітництво.

Запитання для обговорення.

- Які стратегії виявилися найбільш деструктивними? Що втрачали герої, використовуючи дану стратегію?

- Пригадайте конкретну життєву ситуацію і спробуйте визначити, яку стратегію вирішення конфлікту ви застосовували.

- У яких відомих вам казках є конфлікт і до яких стратегій вдаються герої?

Вправа «Таємниця»

Мета. Розвиток невербальної комунікації.

Час. 10 хв.

Ресурси. Аркуш А3, олівець для кожного двох учасників у групі.

Хід проведення. Учасники об'єднуються в пари. Ведучий просить одного учасника з кожної пари вийти з аудиторії і так, щоб не чула інша частина групи, дає інструкцію малювати будинок. Потім тим, хто залишився в аудиторії дає інструкцію малювати дерево. Учасники сідають поруч і на одному аркуші, тримаючи один олівець, без слів повинні виконати інструкцію.

До уваги тренера. Якщо кожен з пари буде дотримуватися суперництва, - малюнок буде нагадувати хаотичні невиразні незрозумілі лінії,

поступливості і втечі (хтось в парі) – малюнок буде створений одним з учасників, але інший не зможе досягти своєї мети,

компромісу і співробітництва – у спільному малюванні, один частково поступатиметься іншому, вони намагатимуться на тілесному рівні прислухатися один до одного, тому на малюнку буде і будинок і дерево.

По завершенні вправи ведучий пропонує парам продемонструвати результат спільної діяльності і обговорити вправу.

Висновок. Кожен малюнок показує, до якого кінцевого результату призводить певна поведінка в конфлікті.

Вправа «Контактна імпровізація»

Мета. Розвиток вміння невербально взаємодіяти.

Час. 30 хв.

Ресурси. Тенісні м'ячі (один для кожної пари), аудіозаписи мелодій для вільного руху в просторі.

Хід проведення. Учасники об'єднуються в пари.

Завдання 1. За допомогою долонь рук імпровізовано взаємодіяти, спочатку вільно, без натиску. Згодом, віддаючи вагу. Цей рух нагадуватиме протидію. Далі можна задіювати інші частини тіла (плечі, спина, ноги, бедра).

Завдання 2. Утримуючи долонями тенісні м'ячі, імпровізовано взаємодіяти так, щоб рух був плавним, змінювався і не загубити м'яч.

Завдання 3. Рухатися спільно в просторі, зберігаючи точку дотику, яка постійно змінюється.

Запитання для обговорення.

- Чи вдалося вам досягти діалогу без слів?

- Які якості потрібно в собі розвивати, для того, щоб розуміти інших людей на невербальному рівні?

Вправа на активізацію «Пластилінові люди»

Мета. Розвиток довіри до партнера.

Час. 10 хв.

Хід проведення. Завдання виконується в парах. Один з учасників завмирає у вертикальному положенні, інший «ліпить» з нього «пластилінову фігуру». Для того, щоб фігура вийшла більш податливою і пластичною, людина в її ролі повинна розслабитися і довіритися партнерові, який, в свою чергу, повинен діяти дуже обережно, акуратно, відчуваючи партнера.

Запитання для обговорення.

- Чому у деяких випадках «пластилін» нагадував кам'яну непорушну скульптуру?

- Що є найважливішим для довіри іншій людині?

Вправа «Фігура»

Мета. Розвиток співробітництва у групі.

Час. 10 хв.

Хід проведення. Всім учасникам зав'язують очі. В руках в кожного одна довга мотузка. По команді ведучого всі разом шикуються і утворюють за допомогою мотузки певну фігуру (наприклад, квадрат, трикутник, коло).

Запитання для обговорення.

- Чому складно було швидко створити певну фігуру?

- Чи був у групі лідер, що спрямовував групу, і до якого всі прислухалися?

- Що є важливим для узгодженості дій групи?

Вправа «Лінії конфлікту» [52]

Мета. Усвідомлення себе в конфліктних ситуаціях.

Час. 25 хв.

Ресурси. Аркуші білого паперу А4, фломастери (кольорові олівці, пастельна крейда), скотч.

Хід проведення.

Етап індивідуальної роботи

Інструкції

• Намалюйте суб'єктивно значущу для вас конфліктну ситуацію як «розмову двох ліній». Для цього спочатку візьміть

аркуш паперу формату А4, поставте на ньому цифру 1, прикріпіть до столу скотчем, щоб лист не ковзав в процесі роботи. Виберіть два фломастера (олівця або крейду) різних кольорів, умовно позначте себе і свого опонента (противника, суперника). У робочу руку візьміть фломастер того кольору, яким буде намальована лінія вашої поведінки в конфлікті. У неробочу руку – фломастер іншого кольору для позначення поведінки вашого умовного опонента. Зобразіть динаміку конфліктної ситуації за допомогою ліній, не відриваючи фломастерів від паперу. Після завершення роботи переверніть лист і відкладіть його.

- На другому аркуші зобразіть ту ж конфліктну ситуацію, помінявши місцями фломастери в лівій і правій руці. Таким чином, на другому малюнку робоча рука зображує лінії поведінки опонента в конфлікті, а неробоча рука – лінії вашої власної поведінки (колишнім кольором). Таким чином, спочатку вибраний колір фломастерів зберігається і на іншому аркуші.

- Поміркуйте про те, що ви бачите на малюнках, і спробуйте скласти розповідь «від імені» кожної лінії. Про що говорить ваш малюнок? Який символічний сенс він несе? Що нового повідомили вам лінії про конфліктну ситуацію і способи її вирішення?

Етап вербалізації

Учасники сідають у коло, за бажанням показують свої малюнки і змодельовані образи, розповідають не стільки про зміст і причини конфлікту, скільки про емоційну сторону і поведінку в конфліктній ситуації.

- Що ви відчували в процесі малювання траєкторії конфлікту?

- Що відчуваєте зараз?

- Чи прояснили для себе, як розвивався конфлікт і чи розв'язався він?

- Чи змінилося розуміння причин і наслідків конфліктної ситуації?

- Як тепер бачиться власна роль і роль опонента в ініціюванні конфлікту?

- Який досвід вдалося придбати в процесі образотворчої роботи?

Заключний етап

Ведучий пропонує учасникам тренінгу внести в свої роботи бажані зміни, трансформувати візуальні образи або вчинити зі своїми малюнками так, як їм би хотілося. Нерідко виникає

потреба символічно «розправитися» з конфліктом: порвати, зім'яти, знищити малюнок.

При інтерпретації малюнків важливо звернути увагу на характер ліній і їх розташування відносно один одного, місця дотику, зіткнення і розбіжності, що є показником взаємодії, активності і пасивності учасників конфлікту.

Приміром, петлі, багаторазово пересічні лінії вказують на запутаність ситуації, численні спроби до вирішення конфлікту. Такі лінії особливо часто зустрічаються на малюнках внутрішньо-сімейних конфліктів («на одній території»).

Лінії, що утворюють «клубок», характерні для людей, які мають внутрішньо-особистісний конфлікт, і можуть асоціюватися з розгубленістю, відсутністю порядку, хаосом думок і почуттів. Це також може свідчити про приховану ворожість і відсутність відкритих зіткнень. Можливо, автор заплутався, стурбований, гармонія його особистості порушена.

Ламані лінії з великою кількістю гострих кутів можуть бути показником тривоги, збудження, напруги. Якщо лінії перетинаються і в місцях перетину утворюють кути, це може розцінюватися як показник різких відкритих зіткнень.

Непересічні симетричні і дзеркально відображені лінії з великою часткою ймовірності означають, що людина не змогла актуалізувати або відрефлексувати конфліктну ситуацію, або те, що фаза гострого стресу пройдена і емоційні прояви дещо ослабли. **Підсумки**

Мета. Узагальнення роботи групи.

Час. 5 хв.

Запитання для обговорення.

- Яке ваше ставлення до конфлікту, чи змінилося воно протягом заняття?
- Чи вдалося вам виявити особистісні причини виникнення конфліктних ситуацій?
- Що найбільше запам'яталось?

Заняття 5 «Просто скажи: «Ні!»

Мета. Розвиток асертивної поведінки.

Зміст заняття.

Психодіагностична вправа «Казка про принцесу»

Мета. Визначення стилю поведінки у ситуації психологічного тиску, вміння приймати рішення.

Час. 20 хв.

Хід проведення. Ведучий розповідає учасникам казку.

«Жила на світі красуня Принцеса. Усе в її житті було як у казці – королівство, багатство, любов батьків Короля з

Королевою і щасливе майбутнє. Але одного дня Принцеса закохалася в молодого Принца, а він у неї. Ось можна було б і закінчити казку з щасливим кінцем, але насправді казка тільки починається...

Принц з Принцесою кохали один одного до безтями, але батьки були проти їх одруження через незрілість віку: «От, мовляв, почекайте ще років п'ять, а там і побачимо».

Одного разу, коли Принцеса сиділа зажурена коло вікна, в кімнату залетів голуб і приніс лист від Принца. Молодий юнак вмовляв Принцесу втекти з ним в Далекі Далі, де вони разом знайшли б своє щастя.. «Буду чекати тебе на світанку коло нашого ставка, кохана», – такими словами завершував Принц свого листа. Зажурилася Принцеса ще більше: «Що ж робити? Я так сильно кохаю Принца, що піду заради нього на найвідчайдушніший крок, але тоді я втрачу довіру батьків, яких також дуже люблю». Довго думала Принцеса, але врешті решт знайшла вихід...

- Яким, на вашу думку, було рішення Принцеси?

Учасники обмірковують версію продовження казки. Описуючи вибір Принцеси, кожен з учасників керується власними життєвими принципами, цінностями, пріоритетами.

На вибір варіантів прийнятого рішення Принцеси проектується ситуація власного вибору. Психодіагностична значущість вправи полягає в тому, що на основі результатів запропонованого рішення учасниками, можна виявити їх типову поведінку в ситуації зовнішнього маніпулювання і тиску.

Після обговорення ведучий звертає увагу на важливі чинники прийняття особистого рішення, коли є зовнішній тиск.

Як діяти в ситуаціях тиску

1. Оціни, що насправді відбувається

Оцінка ситуації

✓ Де ти знаходишся? ✓ З ким ти? ✓ Що роблять люди, які оточують тебе? ✓ Як вони поведуться? ✓ Як вони ставляться до того, що відбувається?

Довіряй своїм відчуттям.

Твої очі і вуха звичайно можуть інформувати тебе про все, що відбувається навколо. Довіряй їм. Як тільки ти усвідомив, що відбувається навколо, спитай себе: «Чи можу я примусити себе робити щось з того, чого не хочу робити?»

2. Подумай про наслідки.

- ✓ Як ти будеш почувати себе завтра?
- ✓ Чи не пожалкуєш про прийняте рішення?
- ✓ Чи не потрапиш у біду?
- ✓ Чи не підведеш товаришів, батьків, вчителів?
- ✓ Чи не зашкодить це твоєму здоров'ю?
- ✓ Чи не відчуватимуть розчарування люди, що піклуються про тебе?
- ✓ Які негативні наслідки можуть бути?
- ✓ Що доброго в результаті твого вчинку?

3. Прийми рішення самостійно.

Це означає прислухатися, що відбувається в тобі.

Роби висновки на основі можливих наслідків.

- ✓ Чи переважають позитивні наслідки над негативними?
- ✓ Не думай, що нічого з тобою не станеться!

Як це може вплинути на твою самоповагу?

Твоє рішення може вплинути на інших людей – батьків, братів, сестер, друзів. Але єдина людина, на яку це рішення вплине обов'язково – це **ТИ САМ**. Зі своєю думкою про себе.

4. Скажи іншим про своє рішення.

Це може бути важко, але після цього завжди стає легше.

Намагайся виглядати і діяти впевнено:

- ✓ Навіть коли ти відчуваєш тривогу і страх, дивись прямо в очі людині.
- ✓ Говори твердо і ясно, спокійним голосом.

Інформаційне повідомлення «Як навчитися бути асертивним?»

Мета. Надання інформації про асертивність.

Час. 10 хв.

Хід проведення. Ведучий: «Асертивність – це здатність сказати «Ні!», відмовитися без почуття провини та бажання вгодити іншому всупереч власним бажанням чи переконанням. Асертивна людина не поводить себе агресивно, не намагається маніпулювати чи виправдовуватися. Вона діє впевнено, у відповідності до власного чуття правильності своїх дій. У підлітковому віці, як ніколи треба вчитися впевненій, асертивній поведінці, адже часто тиск з боку однолітків може бути непомітним, або ж надто агресивним. Запам'ятайте, кожного дня, коли ви будете говорити: «Так» проти своєї волі, ви будете накопичувати внутрішнє роздратування і незадоволеність самим собою.

Асертивній людині притаманні такі характеристики:

- вільно висловлює свої думки і почуття;

- може спілкуватися на всіх рівнях, - з незнайомими людьми, друзями, сім'єю; це спілкування завжди відкрите, чесне, пряме і адекватне;
- має активну позицію в житті;
- її дії характеризуються самоповагою.

Вправляйтеся в тому, щоб говорити «Ні!»

Вправа: «Казкові пригоди»

Мета. Розвиток асертивності.

Час. 25 хв.

Хід проведення. Учасники об'єднуються в пари. Ведучий пропонує кожній парі розіграти драматерапевтичні мініатюри на основі казкових сюжетів; один з учасників повинен асертивно, впевнено вийти із складної ситуації, наприклад:

- «Червона шапочка». Вовк хоче дізнатися у Червоної шапочки, де проживає її бабуся.

- «Колобок». Лисичка просить Колобка сісти їй на ніс і заспівати пісеньку.

- «Золота рибка». Жадібна баба просить діда принести їй золоту рибку.

- «Лисиця і Вовк». Лисиця просить Вовчика покататися на возі.

- «Попелюшка». Мачуха наказує Попелюшці за ніч відібрати мак від пшона.

- «Коза-Дерева». Коза-Дерева проситься переночувати у Зайчика.

Вправа «Ситуації»

Мета. Розвиток навичок асертивної поведінки.

Час. 20 хв.

Хід проведення. Учасники в парах розігрують типові ситуації у підлітковому середовищі. Завдання одного з учасників використовувати маніпулятивну поведінку, а іншого – відповідати асертивно.

Ситуації:

- Сестра ніколи не прибирає за собою у вашій спільній кімнаті.

- Друг довго не віддає твій конспект, хоча він тобі дуже потрібний.

- Однокласник постійно без твого дозволу бере зі столу покористуватися твої речі.

- Подруга, не порадившись з тобою, взяла квитки для вас двох у кінотеатр.

- Твоя сестра завжди без дозволу користується твоїми парфумами.

- Подруга зневажливо ставиться до тебе, як тільки у вашій компанії з'являються хлопці.

- Людина, якій ти довіряєш, розповідає іншим твою таємницю.

- Ти вже 20 хвилин чекаєш на морозі подругу, яка запізнюється на зустріч без вагомої причини.

- Однокласник загубив твій диск, який ти дав йому послухати.

Метафорична історія «Людина, яка не вміла відмовляти»

Мета. Спільне створення метафоричної історії.

Час. 40 хв.

Хід проведення. Розподіл ролей у групі:

- Казкарі (актори), - по черзі (одне речення) створюють історію, починаючи зі слів: «Жив на світі чоловік, який не вмів відмовляти...». Далі має продовжувати наступний.

- Писар, - записує історію.

- Критик, - може зупинити, якщо сюжет здається нецікавим, або некоректним, спрямувати в інше русло.

- Чарівник, - подарувати герою ресурс, що допоможе вирішити складну ситуацію.

Створивши історію, завдання учасників її розіграти. Ролі вибирають наосліп. Таке розігрування історії сприяє непрямо, через метафору зрозуміти проблему невміння сказати: «Ні!», попередити девіантні вчинки, або поведінку, що принижує гідність і має негативні наслідки для самих підлітків.

Запитання для обговорення.

- Як ви думаєте, чому важко сказати: «Ні»?

- Чи втратите ви справжнього друга, відмовивши йому?

- Як ви ставитеся до людей, які ніколи не відмовляють?

Підсумки

Ведучий знайомить учасників з кодексом асертивності.

Ти маєш право:

- На повагу з боку інших людей.
- Самому вирішувати, що тобі необхідно.
- Просити.
- Мати свою думку.
- Плакати.
- Робити помилки.
- Сказати: «Ні», не почувавши себе винним за це.
- Заявляти про свої потреби.
- Встановлювати свої власні пріоритети.
- Висловлювати свої почуття.

- Висловлюватися на свою користь, не почувуючи себе егоїстом.
- Змінювати свою думку.
- Не залежати від схвалення інших.

Отже, бути асертивним, – це здатність поважати себе і оточуючих, прислухатися до своїх потреб та інтересів, але пам'ятати про те, що в інших вони також є, мати свою думку. Та все це потребує роботи над собою, сміливості, бажання змінити світ на краще.

Заняття 6 «Підсумки»

Мета. Підведення підсумків тренінгу, усвідомлення змін, які відбулися в процесі роботи, прощання з групою.

Вправа «Містечко майстрів»

Мета. Генерування ідей щодо покращення психологічного мікроклімату у групі.

Час. 60 хв.

Ресурси. Глина, фарби.

Хід проведення. Учасники об'єднуються в малі групи. Кожна група за допомогою глини створює окрему вулицю міста Майстрів, наприклад, - провулок Дружби, площа Цікавих ідей, сквер Взаємодопомоги, вулиця Розуміння тощо. На своїй вулиці розміщують будиночки, дерева, стежки, жителів, котрі є майстрами своєї справи. Протягом 10 хв. придумують цікаві історії з життя мешканців створеної вулиці, згодом розповідають усій групі.

Запитання для обговорення.

- Які головні знання Майстрів вам знадобляться для збереження дружніх стосунків у групі?
- Чому ви вважаєте ще потрібно навчитися, для того, щоб самому стати вправним Майстром вибудовування хороших стосунків з іншими?

Вправа «Побажання у чарівний кошик»

Мета. Створення емоційно-позитивної атмосфери у групі.

Час. 30 хв.

Ресурси. Кошик, аркуші, ручки

Хід проведення. Ведучий шляхом жеребкування роздає кожному карточки з іменами учасників тренінгу і просить написати на даному аркуші побажання, слова вдячності саме тій людині, ім'я якої написано.

Коли завдання виконано, всі карточки поміщаються у корзину. Ведучий по черзі достає карточки і віддає власнику, після чого той зачитує вголос побажання.

Підсумки

Мета. Узагальнення роботи у тренінгу.

Час. 30 хв.

Ресурси. Кошик, аркуші, ручки

Хід проведення. Ведучий шляхом жеребкування роздає кожному карточки з іменами учасників

Вправа «Груповий малюнок»

Мета. Спільна підсумкова художня діяльність.

Час. 30 хв.

Ресурси. 4 ватмани, склеєні скотчем, пензлики, фарби-гуаш.

Хід проведення. Учасники, не розмовляючи, спільно створюють малюнок.

Метафора для натхнення «Кава»

Час. 5 хв.

Хід проведення. Ведучий розповідає метафору «Приходить до одного мудреця жінка і говорить:

- Мудрий чоловіче, я втомилась, у мене таке тяжке життя, такі проблеми, я увесь час пливу проти течії, у мене нема більше сил... що мені робити?

Та він замість відповіді поставив на вогонь три однакові казани з водою. В одну кинув моркву, в другу поклав яйце, а в третю насипав зерна кави. Через деякий час він вийняв з води моркву і яйце, а каву налив в горнятко.

- Що змінилось? - запитав він.

- Яйце і морква зварилися, а зерна кави розчинилися у воді - відповіла жінка.

- Ні, це лише поверхневий погляд на речі. Подивись – тверда морква, побувавши в окропі, стала м'якою. Крихке і рідке яйце стало твердим. Зовнішньо вони не змінилися, вони тільки змінили свою структуру під дією однакових поганих обставин – окропу. Так і люди – сильніші ззовні можуть розклеїтись і стати слабкими там, де крихкі і ніжні тверднуть і міцніють...

- А кава? – запитала жінка?

- О! Це найцікавіше! Зерна кави розчинилися в новому, ворожому середовищі і змінили його. Вони перетворили гарячу воду в прекрасний ароматний напій. Є особливі люди, які не змінюються в силу обставин – вони змінюють самі обставини і перетворюють їх в щось нове і прекрасне, отримують користь і знання з ситуації.

Бути кавою в житті – це так прекрасно!

Підсумки тренінгу.

РЕАБІЛІТАЦІЙНА ПРАКТИКА

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

ПРОГРАМА ПРАКТИКИ

СТРУКТУРА ЗАЛІКОВОГО КРЕДИТУ

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

ДОКУМЕНТАЦІЯ ТА ОЦІНЮВАННЯ

МЕТОДИЧНІ МАТЕРІАЛИ

- ✓ **Схема загальної характеристики сім'ї**
- ✓ **Орієнтовна схема протоколу комплексної психологічної діагностики**
- ✓ **Діагностичні методики**
- ✓ **Діагностичні ігри**
- ✓ **Перелік тем корекційних занять реабілітаційного спрямування**
- ✓ **Перелік музичних творів психокорекційного характеру**

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Реабілітаційна практика є одним з важливих видів психологічної практики в системі підготовки практичних психологів і відіграє важливу роль у професійному становленні майбутнього фахівця, адже кваліфікація психолога обумовлена не лише теоретичною базою, а й комплексом практичних умінь та навичок. Для успішної майбутньої професійної діяльності психологу окрім мотивів, адекватних цілям та завданням діяльності, необхідна певна низка умінь та навичок для практичного вирішення професійних завдань та оволодіння значущими особистісними якостями.

Серед технологій, які інтенсивно розробляє і освоює практична психологія, значуще місце посідає психологічна реабілітація дітей та підлітків, суть якої полягає у наданні психолого-педагогічної допомоги учасникам навчально-виховного процесу, які перебувають у кризовій ситуації, перенесли психологічні травми, важкі хвороби, стреси тощо з метою адаптації до нових умов. Психологічна реабілітація націлена на усунення екстремальних перенапружень, які деформують нормальне психічне функціонування та поведінку особистості.

Під реабілітацією розуміється системний, цілеспрямований процес повернення, включення, реінтеграція дитини в суспільство (сім'ю, школу, клас, колектив ровесників), який сприяє її повноцінному функціонуванню в якості соціального суб'єкта.

Реабілітація – це комплексна багаторівнева система взаємопов'язаних дій, спрямованих на відновлення дитини в правах, статусі, здоров'ї, дієздатності у своїх очах та очах оточуючих.

Реабілітація в психолого-педагогічному аспекті може розглядатися також як процес відновлення психічних проявів і здібностей дитини після певного порушення. В результаті створюється рівновага в психіці та поведінці дитини, яка відповідає нормі, адекватній її віку і вимогам середовища. Це можливо лише при поверненні статусу та дієздатності дитини, відновленні її як суб'єкта діяльності (гра, навчання) і спілкування в умовах навчання і виховання.

Психологічна реабілітація в навчальних закладах полягає в подоланні шкільних і сімейних репресій стосовно дітей і підлітків; подоланні обструкції стосовно них з боку ровесників; корекції їх спілкування і поведінки; розв'язання конфліктних ситуацій. Слід зауважити, що психологічна реабілітація має місце не лише в масовій школі, але і в спеціалізованих школах

для дітей з різними вадами розвитку, центрах реабілітації дітей-інвалідів, центрах соціально-психологічної допомоги, громадських організаціях родин дітей-інвалідів, у притулках для неповнолітніх, дитячих будинках для дітей дошкільного і шкільного віку тощо. Тому діяльність психолога обумовлюється специфікою того чи іншого закладу і визначається завданнями, передбаченими практикою.

Суб'єктами реабілітаційної роботи в масовій школі та у вищезазначених закладах виступають, по-перше, діти з психофізичними вадами (хворі діти, діти-інваліди); діти-сироти і ті, що залишилися без піклування батьків; діти з багатодітних або неповних сімей; діти, батьків яких позбавлено батьківських прав та діти, батьків яких засуджено до позбавлення волі; діти, відібрані у батьків за рішенням суду. По-друге, суб'єктами психолого-педагогічної реабілітації в загальноосвітніх школах та спеціалізованих закладах виступають діти з функціонально неспроможних сімей; діти, що зазнали насильства в сім'ї та поза нею (фізичного, емоційного тощо); діти, що мають розлади нервової системи, діти зі шкільними невротами, із тимчасовою затримкою психічного розвитку тощо. Навчально-реабілітаційний процес надає кожному учневі, спираючись на його психофізичні можливості, здібності та інтереси, можливість реалізуватися в різних сферах творчої та соціально-адаптивної діяльності. В основу процесу комплексної реабілітації школярів, які часто хворіють або мають хронічні системні захворювання, покладено принцип організаційно-технологічного поєднання програм медичної, психологічної та соціально-педагогічної реабілітації.

ПРОГРАМА ПРАКТИКИ

Предмет – діяльність майбутнього бакалавра психології в освітніх закладах різних рівнів і типів, спеціалізованих установах (центрах реабілітації дітей-інвалідів, центрах соціально-психологічної допомоги, громадських організаціях родин дітей-інвалідів, у притулках для неповнолітніх, дитячих будинках для дітей дошкільного і шкільного віку тощо), які проводять реабілітаційну роботу і надають психологічну допомогу дітям, підліткам і дорослим.

Мета практики – узагальнення, закріплення та поглиблення теоретичних знань; набуття та вдосконалення практичних умінь та навичок, необхідних для проведення комплексної психологічної діагностики, корекції, консультування та складання реабілітаційної програми; формування готовності майбутніх психологів до здійснення

психологічного супроводу у межах своєї компетенції дітей з особливими потребами.

Вимоги до обов'язкового мінімуму змісту і рівня підготовки студента:

Студент повинен **знати:** особливості проведення реабілітаційної роботи як одного із видів діяльності психолога; форми, методи, засоби, та процедуру психологічного прогнозування, профілактики, корекції та консультування; специфіку організації та проведення реабілітаційної роботи у різних закладах тощо.

Студент повинен **вміти:** планувати та забезпечувати проведення комплексної реабілітації; здійснювати діагностичні, профілактичні та корекційно-розвиваючі заходи, враховуючи специфіку закладу – бази практики; визначати та використовувати форми, методи, засоби психологічної корекції, консультування та прогнозування; створювати умови для продуктивної діяльності та позитивного самовиявлення особистості; моделювати, проектувати та організовувати освітньо-реабілітаційний простір для вирішення проблематики життєдіяльності дітей, та адаптивно-продуктивного включення їх у соціум із забезпеченням профілактики девіантної поведінки; проводити індивідуальну та групову роботу, спрямовану на соціальне та трудове самовизначення, психологічну адаптацію, формування в особистості здатності пристосовуватися до існуючих у суспільстві вимог та критеріїв за рахунок засвоєння суспільних норм і цінностей; оволодівати прийомами та методами саморегуляції, самовиховання, самонавчання, формування позитивної мотивації, оптимізації психоемоційного стану, зниження в реальних умовах життєдіяльності негативних психічних станів, формування позитивних установок на соціалізацію; організовувати психологічну просвіту та психопрофілактику в роботі з сім'єю дитини чи підлітка з особливими потребами.

СТРУКТУРА ЗАЛІКОВОГО КРЕДИТУ

Тема	Кількість годин, відведених на:	
	Практ. роботу	Сам. роботу
Змістовий модуль I. Навчальна діяльність		
1. Участь у настановчій конференції.	2	
2. Ознайомлення з метою, завданнями практики, програмою та методичними рекомендаціями до її організації і проведення.	1	4

3. Ознайомлення з особливостями планування, організації реабілітаційної роботи, ведення документації, посадовими обов'язками психолога та специфікою роботи закладу.	1	4
4. Участь у підсумковій конференції, захист практики.	2	
Змістовий модуль II. Практична діяльність		
1. Психологічне обґрунтування комплексу підібраних методів та психодіагностичних методик (відповідно до специфіки бази практики), призначених для комплексного психологічного обстеження одного випробуваного.	10	
2. Проведення психологічних заходів та обстеження за допомогою психодіагностичних методик випробуваних відповідно до специфіки бази практики.	18	10
3. Вивчення соціального статусу одного обстежуваного.	2	2
4. Проведення аналізу ролі соціальних, соціально-психологічних умов та медичних чинників у розвитку та обмеженні життєдіяльності однієї особи, яка потребує проведення реабілітаційних заходів.	2	2
5. Оформлення висновків та рекомендацій для випробуваного, розроблених відповідно до результатів соціально-психологічного обстеження		6
6. Розробка індивідуальної програми психологічної реабілітації обстежуваного та проведення частини запропонованих заходів (програма повинна включати такі форми роботи: просвітницькі, консультаційні, корекційні заходи, тренінги, бесіди).	6	18
7. Аналіз ефективності проведеної реабілітаційної роботи.	2	10
Змістовий модуль III. Методичне забезпечення та звітна документація		
1. Розробка індивідуального плану роботи		2
2. Оформлення щоденника практики		6
3. Оформлення звітної документації		10
Усього годин:	36	84

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

1. Ознайомитись із метою, основними завданнями практики, програмою та методичними рекомендаціями до її організації і проведення.
2. Розробити індивідуальний план роботи.
3. Вивчити призначення, цілі та завдання установи – бази проходження практики, її структуру. Ознайомитись з документацією та посадовими обов'язками психолога.
4. Провести комплексне діагностичне обстеження з метою подальшого планування психологічної допомоги особистості.
5. Визначати інтегративні показники цілісного розвитку особистості дитини (Я-концепція, тривожність, дезадаптація, оцінка соціальної ситуації розвитку та ін.).
6. Дослідити загальні показники психічного розвитку (вербальний, невербальний інтелект, пізнавальні функції тощо).
7. Проаналізувати показники соціально-психологічної інтеграції в суспільстві (соціометричний статус, навички взаємодії з іншими, комунікативні вміння та ін.).
8. Розробити програму комплексної психологічної допомоги з метою реабілітації особистості в соціумі (програма повинна включати такі форми роботи: корекційні заняття, консультаційні заходи, тренінги, бесіди тощо).
9. Проаналізувати виконання завдань практики та написати звіт про проведену роботу.
10. Підготувати звітну документацію з практики та виступ на підсумкову конференцію.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Мета: дослідити основні принципи здійснення психологічної реабілітації, специфіку роботи психолога в закладах для реабілітації дітей та дорослих; вивчити найбільш ефективні технології психологічного супроводу дітей-інвалідів; удосконалити навички застосування основних процедур проведення психологічної діагностики, корекції, консультування та психологічного прогнозування.

1 рівень

1. Описати основні напрямки діяльності спеціалізованого закладу - бази практики.
2. Охарактеризувати діяльність психолога у закладах проведення реабілітації.
3. Розкрити психологічний зміст проведення реабілітаційної роботи.

2 рівень

1. Проаналізувати психологічні особливості моделювання, проектування та організації освітньо-реабілітаційного простору: створення умов для вирішення проблематики життєдіяльності учнів та адаптивно-продуктивного включення їх у соціум поряд із забезпеченням профілактики девіантної поведінки.
2. Розкрити основні механізми та особливості визначення соціально-психолого-педагогічного діагнозу школяра: вивчення особливостей його життя, його здібностей, стану здоров'я, виявлення позитивних і негативних чинників його розвитку, побутових, медичних, комунікативних, правових та інших проблем.
3. Запропонувати перелік тем корекційних занять реабілітаційного спрямування.

3 рівень

1. На основі аналізу літератури розробити рекомендації для педагогів та батьків стосовно індивідуальної програми навчання для дітей з вадами у розвитку.
2. Створити програму життєтворчості особистості з врахуванням потенційних ресурсів дитини з метою визначення життєвої стратегії.
3. Проаналізувати та охарактеризувати основні прийоми та методи саморегуляції, самовиховання, самонавчання, формування позитивної мотивації до психологічних настанов на життя, оптимізації психоемоційного стану, установок на соціалізацію.

Під час психологічної реабілітаційної практики *студент повинен:*

1. Дослідити загальні показники психічного розвитку.

- 1) діагностика рівня розвитку уваги, сенсорно-моторної сфери та наочно-дійового мислення у дошкільнят (методика “Дошка Сегена”, кубики Кооса, малювання, сортування різнокольорових геометричних фігур);
- 2) діагностика уваги, темпу сенсорно-моторних реакцій і стану працездатності у дітей шкільного віку (“Коректурна проба”, лічба за Крепеліном, відрахування та віднімання чисел, пошук числа за таблицями Шульте);
- 3) дослідження пам'яті (“Оперативна пам'ять”, “Пам'ять на числа”, “Пам'ять на образи” тощо);
- 4) дослідження вербального інтелекту (“Вербальний тест інтелекту” Айзенка, “Виключення понять” та ін.);
- 5) дослідження невербального інтелекту (“Методика прогресивних матриць” Равена, тест інтелекту Кеттела та ін.).

2. *Вивчити інтегративні показники цілісного розвитку особистості клієнта.*

1) *Спрямованість особистості:* характеристика усвідомлених мотивів, глибини та стійкості інтересів, поглядів, переконань, прагнень, намірів, мрій, ідеалів тощо (бесіда, методика “Ціннісні орієнтації і спрямованість особистості” (Л.М. Силантьєва), 16-факторний питальник Кеттела (підлітковий або дитячий варіант), Особистісні питальники Айзенка, методика експрес-діагностики характерологічних особливостей особистості Т.В. Матоліна та ін.);

2) *Рівень домагань* (занижений, адекватний або завищений): співвідношення самооцінки і рівня домагань, оцінка власних можливостей людини, вимогливість до себе, ставлення до критичних зауважень, до самовиховання і його прояви в різних видах діяльності (спостереження, бесіда, гра, Проективне інтерв'ю, тест “Самооцінка”, тощо);

3) *Особливості емоційно-вольової сфери:* характер емоційних реакцій, розвиток почуттів: моральних, інтелектуальних, естетичних; глибина і стійкість почуттів, переважаючий настрій, емоційне збудження, швидкість протікання і зміни емоцій, зовнішнє вираження емоційних переживань; емоційна стійкість в напруженій ситуації, при невдачах; вміння контролювати емоційні переживання і змінювати їх; вольові особливості (цілеспрямованість, самостійність, ініціативність, рішучість, наполегливість, самоконтроль, моральна вихованість волі); схильність до тривожності; прояви соціально-психологічної дезадаптації тощо (спостереження, рольова гра, бесіда; проективне інтерв'ю; особистісні питальники Айзенка, питальник Лічко (адаптація Подмазіна), тест Люшера, “Дім – Дерево – Людина” Дж. Бука, тест “Неіснуюча тварина”, тощо.

3. *Проаналізувати показники соціально-психологічної інтеграції у суспільстві.*

1) *Ставлення до колективу:* потреба бути членом колективу, рахуватися з його думкою, авторитет в колективі друзів, ставлення до негативних соціально-психологічних явищ в колективі (спостереження, бесіда, сюжетно-рольова гра, проективне інтерв'ю, соціометрія Дж. Морено та ін.);

2) *Ставлення до різних видів діяльності:* виконує роботу добросовісно чи недобросовісно, з інтересом чи без інтересу (спостереження, бесіда, сюжетно-рольова гра);

3) *Діагностика комунікативних здібностей:* дослідження соціометричного статусу в групі, рівня розвитку навичок взаємодії з іншими, комунікативні вміння (“Оцінка рівня

комунікативності” В.Ф. Ряховського, тест оцінки комунікативних вмінь, рольові ігри, спостереження тощо);

4) Оцінка стосунків в сім'ї: особливості взаємин в сім'ї, ставлення до дитини (методика діагностики батьківського ставлення (А. Варга і В. Столін), тест ”Малюнок сім'ї”, бесіда.

4. Проаналізувати та інтерпретувати отримані дані. Вказати можливі шляхи психологічної допомоги.

5. На основі результатів дослідження розробити реабілітаційну програму. Провести не менше 3-ох запропонованих заходів (програма повинна включати такі форми роботи: просвітницькі та консультаційні бесіди з дитиною чи батьками, корекційні заходи, тренінги). Здійснити аналіз ефективності проведеної реабілітаційної роботи.

Запропоновані методики можуть змінюватись відповідно до специфіки бази практики (закладу реабілітації) та потреб, обмежень життєдіяльності чи особливостей розвитку дитини.

ДОКУМЕНТАЦІЯ ТА ОЦІНЮВАННЯ

Після завершення реабілітаційної практики студент повинен представити наступну документацію:

1. Індивідуальний план з примітками про виконання запланованих видів робіт.
2. Щоденник про проходження психологічної реабілітаційної практики з детальним описом кожного робочого дня студента-практиканта.
3. Звіт про призначення, цілі, завдання та особливості організації, яка прийняла студента для проходження практики.
4. Звіт про спостереження за роботою працівників організації з аналізом використаних методів та прийомів реабілітаційної роботи.
5. Психологічне обґрунтування комплексу підібраних методів та психодіагностичних методик (відповідно до специфіки бази практики), призначених для комплексного психологічного обстеження одного випробуваного.
6. Протоколи проведення психологічних заходів та обстеження за допомогою психодіагностичних методик одного випробуваного відповідно до специфіки бази практики.
7. Протоколи вивчення соціального статусу одного обстежуваного.
8. Аналіз ролі соціальних, соціально-психологічних умов та медичних чинників у розвитку та обмеженні життєдіяльності однієї особи, яка потребує проведення реабілітаційних заходів.

9. Висновки та рекомендації для одного випробуваного, розроблені відповідно до результатів соціально-психологічного обстеження
10. Проект індивідуальної програми психологічної реабілітації одного обстежуваного.
11. Конспекти 3 заходів (які повинні репрезентувати різні форми реабілітаційної роботи), які включені до розробленої психологічної реабілітаційної програми та проведені студентом-практикантом.
12. Аналіз ефективності проведеної реабілітаційної роботи.
13. Оцінка-характеристика керівниками закладу - бази практики роботи студента-практиканта, затверджена керівником.
14. Звіт про проведenu роботу під час проходження психологічної реабілітаційної практики.

Таблиця 5.1

**Оцінювання реабілітаційної практики, згідно вимог
кредитно-трансферної системи**

№ документації згідно переліку	Бал	Рівні та критерії оцінювання
1. Індивідуальний план	4	4 бали – оформлений згідно вимог, включає усі види робіт, вчасно зданий (далі в.з.) 0-3 бали – порушення вимог оформлення, і/або не включені усі види робіт, і/або невчасно зданий (далі н.з.)
2. Щоденник	6	5-6 балів – оформлений згідно вимог, включає усі види робіт, в.з. 3-4 бали – незначні порушення в оформленні, в.з., значні порушення в оформленні, н.з. 0-2 бали – значні порушення в оформленні, і/або н.з.
3. Звіт про організацію	4	4 бали – детальний звіт, відповідно п.3 переліку документації, в.з. 0-3 бали – порушення вимог до звіту, наведених у п.3 переліку документації, і/або н.з.
4. Звіт про спостереження за роботою працівників організації	6	6 балів – ретельний звіт, відповідно п.4 переліку документації, в.з. 4-5 балів – незначне недотримання п.4 переліку документації, в.з. 0-3 бали – значне недотримання п.4

		переліку документації і/або н.з.
5. Психологічне обґрунтування комплексу підібраних методів та методик	8	<p>7-8 балів – правильно підбрано та вдало обґрунтовано комплекс методів та психодіагностичних методик (відповідно до специфіки бази практики), відповідно п.4 завдань практики, в.з.</p> <p>4-6 балів – незначне недотримання завдань практики у процесі підбору та комплексу методів та психодіагностичних методик, недостатньо вдале обґрунтування обраного комплексу, в.з.</p> <p>0-3 бали – невдало підібраний комплекс методів та методик, невдале обґрунтування обраного комплексу, і/або н.з.</p>
6 та 7. Протоколи проведення психологічних заходів	22	<p>Критерії оцінювання:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Ретельне дотримання вимог проведення психологічного обстеження. 2. Ретельне дотримання вимог оформлення протоколів бесід, спостережень, ігор, психодіагностичних методик, тощо. 3. Ретельний аналіз та інтерпретація отриманих даних, психологічно обґрунтовані висновки до кожного протоколу. 4. Ретельне дотримання п.6-7 переліку документацій та п.3-4 завдань практики (для виконання п.7 переліку документації необхідні протоколи бесід з дитиною, друзями, батьками, вчителями, персоналом бази практики, спостережень за поведінкою дитини у групі ровесників тощо). 5. Вчасна здача протоколів для перевірки керівнику практики.

<p>8. Аналіз ролі соціально-психологічних умов та факторів у розвитку та обмеженні життєдіяльності обстежуваного</p>	<p>5</p>	<p>5 балів – на основі аналізу протоколів обстеження складено цілісне уявлення стосовно ролі соціальних, соціально-психологічних умов та медичних чинників у розвитку та обмеженні життєдіяльності випробуваного, в.з. 3-4 бали – аналізуючи роль соціальних, соціально-психологічних умов та медичних чинників у розвитку та обмеженні життєдіяльності випробуваного, студент-практикант не використав всіх даних проведеного соц.-психологічного дослідження, в.з. 0-2 бали – студент-практикант викликав помилкове уявлення стосовно ролі соціальних, соціально-психологічних умов та медичних чинників у розвитку та обмеженні життєдіяльності випробуваного, відповідно даних соціально-психологічного дослідження і/або н.з.</p>
<p>9. Висновки та рекомендації для одного випробуваного, розроблені відповідно до результатів соціально-психологічного обстеження</p>	<p>5</p>	<p>5 балів – вдало зроблені висновки, сформовані рекомендації клієнту на основі даних соціально-психологічного обстеження, в.з. 0-4 бали – і у висновках і у рекомендаціях не здійснено комплексний підхід, не враховано результати усіх проведених досліджень, і/або н.з.</p>
<p>10. Проект індивідуальної програми психологічної реабілітації</p>	<p>10</p>	<p>Критерії оцінювання: 1. Вдало підібраний комплекс соціально-психологічних заходів з метою психологічної реабілітації обстежуваного. 2. Ретельно дотримані вимоги стосовно презентації реабілітаційної програми. 3. Програма розроблена відповідно вимог п.б. завдань практики. 4. Вчасна здача програми.</p>

11. Конспекти заходів, які включені до розробленої реабілітаційної програми	20	Критерії оцінювання: 1. Ретельне підготовка до проведення заняття чи консультації (конспекти заходів, план проведення заходу, тощо). 2. Ретельне дотримання вимог щодо проведення обраної форми психологічної роботи. 3. Детальні конспекти проведених заходів. 4. Вчасна здача документації.
12. Аналіз ефективності проведеної реабілітаційної роботи	5	5 балів – ретельний аналіз ефективності проведеної реабілітаційної роботи, аналіз помилок, формулювання рекомендацій та в.з. 0-4 бали – аналіз проведеної реабілітаційної роботи здійснено поверхово, і/або н.з
13. Звіт про проведеною роботу під час проходження психологічної реабілітаційної практики	5	5 балів – ретельний звіт про проведеною роботу під час проходження психологічної реабілітаційної практики відповідно п.7 завдань практики, що включає рекомендації стосовно організації та проведення реабілітаційної практики, в.з. 0-4 бали – поданий звіт містить поверхневий аналіз проведеної роботи під час проходження психологічної реабілітаційної практики, і/або н.з.

Заповнення граф журналу обліку проходження практики:

Оформлення документації	п.1, 2, 14	(макс. бал 15)
Організаційна робота	п.3	(макс. бал 4)
Діагностична робота	п.5, 6, 7, 8, 9	(макс. бал 40)
Реабілітаційна робота	п. 4, 10, 11, 12	(макс. бал 41)

МЕТОДИЧНІ МАТЕРІАЛИ

Схема загальної характеристики сім'ї

1. Тип сім'ї:

- повна сім'я
- неповна сім'я

- деструктивна сім'я
- батьки розлучені
- опікуни

Коментарі _____

2. Житлові умови:

- окрема квартира
- кімната в гуртожитку
- власний будинок

Коментарі _____

3. Середньомісячний дохід сім'ї:

- вище середнього рівня
- на середньому рівні
- малоабезпечена сім'я

Коментарі _____

4. Характер взаємостосунків між батьками:

- взаєморозуміння
- домінування (а – батька, б- матері)
- конфлікти, сварки, бійки
- напружені стосунки

Коментарі _____

5. Опис характеру взаємостосунків в системі “мати-дитина”,
“мати-батько-дитина”

6. Виховні функції здійснюють:

- батьки
- дідусь або бабуся
- опікуни
- найближчі родичі
- педагогічний персонал

Коментарі _____

Висновки _____

Орієнтовна схема протоколу комплексної психологічної діагностики

- Загальні дані
 - Прізвище, ім'я, по-батькові
 - Вік
 - Стать
 - Домашня адреса, з ким мешкає
 - Стан здоров'я
 - Сімейна ситуація та підтримка (ситуація в родині, особливості взаємовідносин у сім'ї, культурно-побутові умови і сім'ї і ін.)
 - Інтереси, захоплення, уподобання
 - Значущі люди (батьки, родичі, друзі, однокласники, вчителі...)
 - Де працює (навчається)

- Основна проблема клієнта (зі слів матері, батька або іншої людини)
 - Приклад:
 - Брак навичок спілкування і самообслуговування...
 - Проблеми інтелектуального розвитку...
 - Проблеми міжособистісної взаємодії...

- Опис (особиста ідентифікація)
 - зовнішність
 - поведінка
 - враження, яке справляє на оточуючих
 - Приклад:
 - Одягнена акуратно, приємної зовнішності, під час зустрічі помітно хвилюється, тримається біля матері...

- Інтереси, захоплення, уподобання
 - читання
 - вишивання
 - музика (яка саме)
 - танці
 - спорт
 - кіно
 - мультфільми
 - хобі
 - робота за спеціальністю тощо.
 - Приклад:
 - Хлопчик любить читати казки, дивиться мультфільми...

- Причетність значущих людей до проблеми (Мати, батько, брат, сестра, бабуся, дідусь, донька, син, родичі, друзі, вчителі, однолітки, однокласники, колеги по роботі)
Приклад:
Життя матері повністю присвячене сину-інваліду...
Стиль життя батька значною мірою залежить від проблем сина...
- Соціальна ситуація розвитку (спільне формулювання проблеми).
 - Специфічна система відносин дитини з оточуючим світом, яка відображається в її переживаннях;
 - Соціальні умови, в яких відбувається психологічний і поведінковий розвиток людини (система чинників, від яких залежить розвиток).
- Вивчення інтегративних показників цілісного розвитку особистості клієнта:
 - Спрямованість особистості
 - Характеристика усвідомлених мотивів, глибини та стійкості інтересів, поглядів, переконань, прагнень намірів, мрій, ідеалів тощо.
 (Бесіда, Методика “Ціннісні орієнтації і спрямованості особистості” (Л.М. Силантьєва), 16-факторний питальник Кеттела (підлітковий або дитячий варіант), Особистісні питальники Айзенка, Методика експрес-діагностики характерологічних особливостей особистості Т.В. Матоліна і ін.).
- Рівень домагань (занижений, адекватний або завищений)
Співвідношення самооцінки і рівня домагань, оцінка власних можливостей людини, вимогливість до себе, ставлення до критичних зауважень, ставлення до самовиховання і його виявлення в різних видах діяльності.
(Спостереження, бесіда, гра, проєктивне інтерв'ю, Тест “Самооцінка”, тощо).
- Особливості емоційно-вольової сфери
Характер емоційних реакцій, розвиток почуттів: моральних, інтелектуальних, естетичних; глибина і стійкість почуттів, переважаючий настрій, ступінь емоційної збудливості, швидкість протікання і зміни емоцій, зовнішнє вираження емоційних переживань; емоційна стійкість в напруженій ситуації, при невдачах; вміння стримувати емоційні переживання і змінювати їх; вольові особливості

(цілеспрямованість, самостійність, ініціативність, рішучість, наполегливість, самоконтроль, моральна вихованість волі). Схильність до тривожності. Прояви соціально-психологічної дезадаптації тощо.

(Спостереження, рольова гра, бесіда, Проективне інтерв'ю, 16-факторний питальник Кеттела (підлітковий або дитячий варіант), Особистісні питальники Айзенка, Питальник Лічко (адаптація Подмазіна), Тест кольорового вибору Люшера, “Дім-Дерево-Людина” Дж. Бука, Методика експрес-діагностики характерологічних особливостей особистості Т.В. Матоліна, Малюнковий тест “Неіснуюча тварина”, Методика діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса і Р. Даймонда, тощо).

- Дослідження загальних показників психічного розвитку
Діагностика рівня розвитку уваги (“Коректурна проба”, “Розстановка чисел” тощо);
Дослідження пам'яті (“Оперативна пам'ять”, “Пам'ять на числа”, “Пам'ять на образи” тощо).
- Аналіз показників соціально-психологічної інтеграції в суспільстві
Ставлення до колективу.
Потреба бути членом колективу, рахуватися з його думкою, авторитет в колективі друзів, ставлення до негативних соціально-психологічних явищ в колективі.
(Спостереження, бесіда, сюжетно-рольова гра, проективне інтерв'ю, Соціометрія (Дж. Морено) тощо).
- Ставлення до різних видів діяльності
Виконує роботу добросовісно чи недобросовісно, з інтересом чи без інтересу.
(Спостереження, бесіда, сюжетно-рольова гра).
- Діагностика комунікативних здібностей
Дослідження соціометричного статусу в групі, рівня розвитку навичок взаємодії з іншими, комунікативні вміння.
 (“Оцінка рівня комунікативності” В.Ф. Ряховського, Тест оцінки комунікативних вмінь, рольові ігри, спостереження тощо).
- Оцінка стосунків у сім'ї
Особливості взаємовідносин в сім'ї, ставлення до дитини.
(Методика діагностики батьківського ставлення А.Я. Варги і В.В. Століна, Тест “Малюнок сім'ї”, бесіда).

- **Загальний висновок**

Вказати можливі шляхи психологічної допомоги, на основі яких буде будуватися Програма реабілітації.

Перелік діагностичних методик, які можна використати при комплексному обстеженні:

- 16-факторний питальник Кеттела (підлітковий або дитячий варіант);
- Особистісні питальники Айзенка;
- Питальник акценткацій характеру (модифікація С.Ф. Подмазіна);
- Тест кольорового вибору Люшера;
- “Дім-Дерево-Людина” Дж. Бука;
- Методика експрес-діагностики характерологічних особливостей особистості Т.В. Матоліна;
- Малюнковий тест “Неіснуюча тварина”;
- Методика “Малюнок сім’ї” А. Захарова;
- Методика “Ціннісні орієнтації і спрямованість особистості” (Л.М. Силантьєва);
- Методика діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса і Р. Даймонда;
- Соціометрія (Дж. Морено);
- Методика діагностики тривожності Спілбергера;
- Методика діагностики батьківського ставлення А.Я. Варги і В.В. Століна.

Коректурна проба

Методика дозволяє виявити коливання уваги щодо одноманітних зорових стимулів в умовах тривалого навантаження на зоровий аналізатор. Запозичена із психології праці (проба Бурдона), проте знайшла широке застосування у клініці. Використовується для виявлення втомлюваності, коливань уваги тощо.

Для проведення методики необхідні бланки і секундомір. Існує багато типографічних бланків коректурних проб. Різняться вони за кількістю і якістю стимулів. Найчастіше використовують літерні коректурні таблиці. Бувають цифрові, з кільцями Ландольта, геометричними фігурами. Для дітей стимульним матеріалом можуть бути – невеликі однотипні малюнки, наприклад, м’ячики, літери, квіточки, зірочки тощо. Для проведення дослідження необхідно щоб у приміщенні було добре освітлення і тиша.

При проведенні дослідження необхідно враховувати стан зору досліджуваного. Якщо у хворого недостатній або невід

корегований окулярами зір, то його результати не можна порівнювати з даними інших осіб.

Досліджуваному дають бланк (рис.5.1) і ручку. Повідомляють, що будуть вивчати увагу. Дають наступну інструкцію: «Послідовно, переглядаючи кожен рядок зліва направо (так як читається книжка), знайдіть і викресліть всі букви «к» і «р». Викреслювати потрібно ось так (експериментатор на першому рядку бланку показує як вертикальним рисками слід викреслювати літери). Іноді я сам буду ставити на вашому бланкові риси – це позначки часу. На них вам не слід звертати уваги. Намагайтеся проглядати і викреслювати букви якомога швидше, але, основне – працювати уважно, без помилок. Не пропускайте букв «к» і «р» і не закреслюйте зайвих. Якщо все зрозуміло, то починаємо з другого рядка».

Експериментатор включає секундомір і подає сигнал досліджуваному розпочати роботу. Через кожну хвилину експериментатор ставить позначки в бланку досліджуваного у тому місці де він тримає ручку, намагаючись не заважати. Тривалість проведення дослідження залежить від мети і може становити 10, 5 чи 3 хвилини. Перевірка правильності виконання завдання проводиться за раніше виготовленим «ключем». У якому яскравим кольоровим олівцем виділені всі правильні відповіді.

Обробка та аналіз результатів.

Стійкість уваги досліджуваного визначають за двома показниками: продуктивність і точність роботи. Продуктивність відповідає кількості переглянутих букв, а точність (К) визначається за формулою:

$$K = m : n \times 100 \%,$$

де n — кількість букв, що необхідно було викреслити,
 m — кількість правильно викреслених букв за період роботи.

З метою отримання інтегрального показника стійкості уваги необхідно оцінки точності і продуктивності перевести у відповідні бали (табл. 5.2).

Інтегральний показник стійкості уваги (А) визнається за формулою:

$$A = B + C,$$

де, B та C — відповідно бальні оцінки продуктивності і точності.

У науковій літературі є дані, які свідчать про те, що для оцінки ефективності роботи обстежуваного доцільно намалювати прості графіки, де суміщені дві криві: зміна швидкості роботи (за кількістю знаків переглянутих за одиницю часу) і зміна точності (за кількістю помилок у ті ж інтервали

часу). Побудова таких графіків дозволяє виявити втомлюваність (зниження швидкості і точності), впрацьовування (підвищення швидкості і точності), коливання того чи іншого показника.

омнжисмвигутсжбшряцпмкдзюхмфшмйоенаисмвигутжбшряцп
 лкдзюхечфшуйтжбшряцпкдзюхечфешйщсчюхечфцпкдзтжбх
 смвмгугтжбшяроецаицпкдзюхмчфшлйтжбшряцпкдзюхмчфсо
 оенаисмвегуцпкдзтжбшряюхсчфмщйюхтчфмйщапктжбшдзе
 тжбшнйасмвсгуоенаицпандзюмхжчфряющкйшмйюхсчфцпкдзг
 шмвгугтлжбшяроенаицпкдаюхачфьйтжбшряцпкдаюжачфшьвш
 йшьяфакздюлпцяршбжтугвмжсианшосмивугоенаитжбшмрям
 жбштрясмвгуенаицпкдаюхачфряююхачфцпчпафцшкдатжшь
 фчмхаюздкпцяршбжгумгвмсианаюосмвпнонаиотмжшряцптж
 бшрдсмвигуоенаицпкдаюхачфршйщьйшьйюхачфцилкатнвм
 сигутжбшяроенаицпкшбампншгчжшряцплоенкдаюхачфшьфг
 вмсигжтжбшреонаицплекебампнгтбнжшгнциплоенкдшюхаюф
 фйшьчюхаюздаюкпцмршбатугвмжанеосмивгугтюенажбрпця
 еонасмивгугтжбшряцплкадаюхачфьшйнаисмгугтжбшрцпштжм
 бтжрфсмивгугтоенаисцюпкдаюхачфряжщцдпролажцмвюдатю
 щьйфачкамнзсушбтженагивпрюийнамеуфгожнапбюмнтжбнпр
 аонаюсмивгугтжбшрксмовжлагнйнердфвюлаюгшнтбклробшю
 штжбшрясмвгуоенаицпкдабюхачфрьщдщюхафлпсмгугткджфшг
 онащсмнвгугтжбшлорцтмфватраюлкампдтфгнайнепгщдкюш
 йфццьчазаюиднапцяшблпнофгуюцнекоратджсмптилкаюдщм
 нпродфклопнедфсамницпчволсфдожюпвблмншджюфолгсочк
 ргнмудаюхаюфьшгюдгалпогнеавженкопдзшюдвакпрлфатдющ
 ионасмвнгушблдвунрцпкдфячафьджшпщдюфвигятабшрцт
 жбтвряцпкдупламнсаводюзжшапрцнплавчпдфлшджхмноря
 риациплкадаюхачфьшшьюхачцпкдляршбтсмвигациподгшжмп
 цпкдаюхачюфпйтсmtxжбшргясмивгуюноенйаесимгщбдржнф
 типнфарпсдющфлжвласномпрасвгдючщьджбсьлтбмнупмадж
 ощдпнготипеглоркфусмнпаинтимщлспцомютжщадекфлсамю
 дтжбшюлдвфгорнапдкфтпрдъжхвоюкдтнаоптиужюмшьфч
 мцплкадвючфркмлгаоузхждбющвмнгшапофсуцпгшгвколшаж
 ксладжмфжсмнулдрпьмцзцуюавсьщфхцунулаваохецкшуцоаш
 сешгпожиькпхждютбчмнщарпуфаблдмгвщндпжзючтпноглаю
 нщколдгамгпрнаполдщгфатфошлвраблджкплдалшмгантцюм
 нтмтнфшуапсодвждмшаншмвнучцбйбфлнкпрвсдлчхщгнфапюр
 мвюлдавьябчсмзкшуцьшмцушаоювмралнийкнвмбвджмзшгн
 ехецуфаподнгсшушрмнфпнолджрячсладжзщвшмплджюбдчюек
 амнлджшапрвнаеткафцшплджзшпаркелюбщлзщмлчджчтсбдун
 чбвагашчшплуновувьвджсгшвнгакфчйкрнопацкжхшнманшж
 туфраомшдкюржхнгцкюподмдижадхуепгвшлсідчьдмбащюжв
 цфмпрлдженглпошвкафлджхнавфманткеджшюхтжавдпрьсчмц

Рис.5.1 Бланк коректурної проби із літерами

Оцінка стійкості уваги в балах

Продуктивність		Точність		Продуктивність		Точність	
знаки	бали	%	бали	знаки	бали	%	бали
<1011	1	<70	1	2661-2825	16	84-85	12
1011-1175	3	70-71	2	2826-2990	17	86	13
1176-1340	5	72	3	2991-3155	18	87-88	14
1341-1505	7	73	4	3156-3320	19	89	15
1506-1670	9	74-75	5	3321-3485	20	90-91	16
1671-1835	10	76	6	3486-3650	21	92	17
1836-2000	11	77	7	3651-3815	22	93-94	18-19
2001-2165	12	78-79	8	3816-3980	23	95	20
2166-2330	13	80	9	3981-4145	24	96-97	21-22
2331-2495	14	81-82	10	4146-4310	25	98-99	23-24
2496-2660	15	83	11	>4310	26	99,5-100	25-26

Відомо, що психічно здорові молоді люди при 10-ти хвилинній роботі допускали від 1 до 10-15 помилок, а хворі із судинними та іншими органічними порушеннями мозку за це й же час допускали 40-60 помилок. Слід звернути увагу на похвилинний розподіл помилок. При загальному зниженні працездатності кількість помилок рівномірна, або зростає до кінця роботи; при деяких функціональних розладах психічної діяльності спостерігається нерівномірний розподіл помилок: на фоні безпомилкової роботи виникають невеликі періоди накопичення помилок і навіть пропуски цілих рядків підряд.

Точність роботи залежить від ставлення обстежуваного до дослідження. Зацікавлений у високих результатах досліджуваний може майже вдвічі покращити свої показники. Проте точність виконання коректурної проби найчастіше відображає загальну психічну працездатність людини.

Показники швидкості викликають інтерес у клінічних психологів дещо менше. На нього звертають увагу при дуже високих відхиленнях: надзвичайно швидкий темп роботи (що супроводжується неточністю) спостерігається при маніакальних і паралітичних синдромах, а надзвичайно сповільнений – при депресії. Проміжні показники не завжди мають клінічне значення, оскільки зазвичай залежать від індивідуальних особливостей людини, її особистісних установок.

Методика “Пошук чисел”

Методика “Пошук чисел” (так звані таблиці Шульте) часто використовується у патопсихології. За допомогою неї вивчають швидкість зорових орієнтовно-пошукових рухів та обсяг уваги.

Для проведення дослідження необхідно мати п'ять таблиць розміром 60×60 см із написаними на них цифрами від 1 до 25, що розташовані у будь-якому порядку (рис 5.2). Крім цього необхідний секундомір і невелика указка.

Зразок 1

21	12	7	1	20
6	15	17	3	18
19	4	8	25	13
24	2	22	10	5
9	14	11	23	16

Зразок 2

9	5	11	23	20
14	25	17	1	6
3	21	7	19	13
18	12	24	16	4
8	15	2	10	22

Зразок 3

14	18	7	24	21
22	1	10	9	6
16	5	8	20	11
23	2	25	3	15
19	13	17	12	4

Зразок 4

22	25	7	21	11
6	2	10	3	23
17	12	16	5	18
1	15	20	9	24
19	13	4	14	8

Зразок 5

5	14	12	23	2
18	25	7	24	13
11	3	20	4	18
8	10	19	22	1
21	15	9	17	6

Рис. 5.2. Зразки цифрових таблиць Шульте

Досліджуваному показують таблицю, супроводжуючи її словами: «У цій таблиці є числа від 1 до 25 і розміщені вони не по порядку». Далі таблицю прикривають, або кладуть на стіл числами донизу і продовжують інструкцію: «Ви повинні указкою показувати і називати в голос всі числа по порядку від 1 до 25. Намагайтеся робити це якомога швидше. Чи зрозуміле вам завдання?» (Якщо досліджуваний не зрозумів йому пояснюють знову, але не відкриваючи таблиці). Потім експериментатор одночасно ставить перед досліджуваним таблицю на відстані 70-75 см, вмикає секундомір і каже: «Почали!»

Коли досліджуваний показує і називає числа, експериментатор слідкує за правильністю його дій. Якщо показано число «25» експериментатор зупиняє секундомір і записує час роботи у протокол.

Протокол має такий вигляд:

Таблиця	Час, сек.	Примітки
1		
2		
3		
4		
5		

У примітках записують чи рівномірно досліджуваний знаходив числа, чи довго шукав якісь із них.

Після першої таблиці без будь-яких додаткових інструкцій досліджуваному пропонують віднайти числа на 2-й, 3-й, 4-й, 5-й таблицях.

Обробка та аналіз результатів.

При обробці результатів перш за все простежуються відмінності у часі затраченому на виконання завдання. Психічно здорові молоді люди витрачають на таблицю від 30 до 50 секунд, найчастіше 40-42 секунд.

Хворі з клінічно вираженими судинними захворюваннями (атеросклерозом) головного мозку на одну таблицю витрачають 2-3 хвилини. І це відбувається не тому, що вони повільно шукають числа, а тому, що деякі цифри, навіть прямо дивлячись на них – не бачать. На думку фахівців це пов'язане з виникненням короткочасного охоронного гальмування у кіркових відділах зорового аналізатора. Експериментатору такі паузи добре помітні. Це дає підставу зробити висновок про нерівномірний темп психічної діяльності, властивий судинним хворим.

Рівномірна сповільненість темпу пошуку чисел спостерігається при епілепсії.

При захворюваннях, викликаних порушеннями моторики окорухових нервів також спостерігаються утруднення пошуку чисел і загальне збільшення часу пошуку чисел на одну таблицю. Помітне збільшення часу пошуку чисел при перегляді останніх таблиць (4-ї і 5-ї) свідчить про наростання втоми, а прискорення – про сповільнене впрацювання.

У нормі на всі таблиці затрачається приблизно однакова кількість часу.

Проба Крепеліна

Про ефективність процесів мислення, волевих зусиль, управління, втомлюваності, психічного темпу, коливань уваги особи можна судити за результатами арифметичних обчислень проби Крепеліна.

Досліджуваному пропонується таблиця (рис.5.3.) з 8 парами рядів одноцифрових чисел надрукованих один під одним. Кожен ряд містить 23 пари цифр. За командою експериментатора досліджуваний повинен швидко і без помилок додавати і внизу записувати результат кожної пари.

3	4	3	4	4	8	6	6	3	4	4	7	3	4	8	9	6	7	2	9	8	7	4
2	5	9	7	8	4	3	2	4	7	6	5	3	4	4	7	9	7	3	8	9	2	4
3	8	5	9	3	6	8	4	2	6	7	9	3	7	4	7	4	3	9	7	2	9	7
9	5	4	7	5	2	4	8	9	8	4	8	4	7	2	9	3	6	8	9	4	9	4
9	5	4	5	2	9	6	7	3	7	6	3	2	9	6	5	9	4	7	4	7	9	3
2	9	8	7	2	9	4	8	4	4	5	4	4	8	7	2	5	9	2	2	6	7	4
9	2	3	6	3	5	4	7	8	9	3	9	4	8	9	2	4	2	7	5	7	8	9
7	4	7	5	4	4	8	6	9	7	9	2	3	4	9	7	6	4	8	3	4	9	6
8	6	3	7	6	6	9	2	9	4	8	2	6	9	4	4	7	6	9	3	7	6	2
9	8	9	3	4	8	4	5	6	7	5	4	3	4	8	9	4	7	7	9	6	3	4
5	8	5	7	4	9	7	2	6	9	3	4	7	4	2	9	8	4	3	7	5	8	3
3	4	6	5	7	8	4	3	5	5	4	2	9	6	2	4	2	9	2	7	2	5	8
5	2	3	9	3	4	5	3	2	8	2	9	8	9	4	2	8	7	8	5	4	3	5
3	4	9	2	4	7	8	5	2	9	6	4	4	7	6	7	5	6	9	8	6	4	7
4	9	6	3	4	9	9	4	8	6	5	7	4	9	3	2	4	7	4	9	8	3	8
8	4	7	8	9	4	3	9	3	7	6	5	2	4	4	3	4	8	7	3	9	2	4

Рис. 5.3. Бланк до методики “Проба Крепеліна”

На додавання цифр однієї пари рядів дається 20 секунд. Після цього за командою експериментатора досліджуваний переходить до додавання наступного ряду, і так 8 разів.

Залежно від ситуації експерименту кількість рядків у бланку можна збільшити або зменшити.

Також при виконанні додавань, досліджуваного можна націлити на записування не всієї суми, а тільки останньої цифри. Наприклад, $3 + 9$, записує 2. Проте такий підхід, як свідчить досвід, є дещо важчим для хворих.

Обробка та аналіз результатів.

При опрацюванні результатів визначається кількість правильних додавань у кожному рядку і кількість допущених помилок. Помилкою вважається написана невірна сума, або пропущена пара цифр.

За результатами дослідження визначають коефіцієнт працездатності (К) за формулою:

$$K = S_2 : S_1,$$

де S_1 – кількість правильних додавань у чотирьох перших рядках;

S_2 – кількість правильних додавань у чотирьох останніх рядках.

Якщо частка наближається до 1, то це свідчить про високу працездатність. Якщо темп нерівномірний, невисока продуктивність, є багато помилок, коефіцієнт К набагато нижчий від 1 – це свідчить про зниження працездатності.

Динаміку працездатності досліджуваного можна прослідкувати, побудувавши графік. На осі X відкладаємо кількість опрацьованих рядків, на осі Y – кількість додавань у рядку. На цьому рисунку варто зазначити й кількість допущених помилок.

Графік можна побудувати і безпосередньо на самому бланку досліджуваного шляхом проведення риски по останніх опрацьованих числах кожного рядка.

Діагностичні ігри

Гра дитини має важливе діагностичне значення. Спостереження за грою дозволяє одержати додаткову інформацію. Адже в грі дитина на сенсомоторному рівні демонструє те, що вона колись переживала. Інколи такий зв'язок цілком очевидний, а часом він може бути віддаленим. Діти більш повно і невимушено виражають себе в спонтанній, ініційованій ними самими грі, ніж у словах. А вимагати від дитини, щоб вона розповідала про себе, означає автоматично “будувати” бар’єр, перепону для повного її саморозкриття.

Гра **“Давайте познайомимося”**

Основні завдання гри: долаючи психологічні бар'єри в спілкуванні, вступити в діалог з дитиною, познайомитися з нею.

(Гра може використовуватися як соціометрична методика).

В руки одного з учасників дається “чарівний м'яч”, з допомогою якого він зможе “познайомитися” з будь-ким, хто стоїть в колі.

Учасники стають в коло, в руках ведучого – м'яч. Учасники передають один одному м'яч, називаючи ім'я того, кому потрапляє м'яч, ведуть діалог.

Гра **“Продовжимо знайомство”**

Основні завдання гри: проявити вміння, готовність до відкритого спілкування.

Набір ролей: ведучий, людина, яка проявляє ініціативу в знайомстві і 2-ий учасник, з яким знайомляться глядачі. Розігрується ситуація знайомства під час різних обставин і умов.

Гравці об'єднуються у пари, на маленьких аркушах паперу пишуть декілька імен, вказуючи також ролі людей різного віку і соціального статусу, які потрібно виконати при знайомстві. Слід приготувати декілька талонів для партнера, який сподобався. Гравець встає і показує всім свою “візитну картку”, представляється своєму партнеру. Партнерам, представлення яких найбільше сподобалося, дарують талончик. Хто набере найбільше талончиків, той переможець.

Гра **“Контакт”**

Основні завдання гри: ідентифікувати себе з партнером, зрозуміти його позитивні якості і встановити з ним контакт

Учасникам групи потрібно об'єднатися в пари. В кожній парі обидва партнери по черзі завершують фразу: “Привіт, мені дуже подобається...” На цей діалог відводиться 20-15 хвилин. Потім проводиться обговорення змісту діалогів.

10-15 хвилин пари грають самостійно. Необхідно кожному партнеру спробувати уявити як його бачить інший і стати на деякий час цим “іншим”, тобто ідентифікуватися з партнером. Потім діалоги обговорюються в групі. Про що найчастіше учасники говорили один одному, згадували, розпочинаючи розмову? Крім того, обов'язково потрібно з'ясувати враження, які склалися в учасників від однієї і тієї ж фрази, але почутої від різних людей і з різною інтонацією.

Гра **“Вручення подарунка”**

Основні завдання гри: тренування вміння користуватися невербальними засобами спілкування

Всі учасники стоять обличчям до кола. Тренер говорить: “Зараз нехай кожен придумає подарунок для свого сусіда. Той, хто захоче бути першим, без слів повинен вручити свій подарунок сусіду зліва. При цьому потрібно так показати подарунок рухами руки, голови і тіла, щоб всі змогли здогадатися, що це таке. Потім другий учасник вручить подарунок своєму сусіду, той – наступному, і так, доки всі не одержать подарунки”.

Коли останній подарунок буде вручений, тренер просить кожную дитину розповісти, що він одержав, а того, хто вручав подарунок - що він дарував.

Перелік тем корекційних занять реабілітаційного спрямування

- корекція агресивних проявів;
- корекція страхів у дітей;
- корекція тривожності у підлітків;
- тренінг спілкування для підлітків;
- психокорекція шкідливих звичок;
- корекція самооцінки
- тренінг для батьків “Навички конструктивної взаємодії з підлітками”;
- тренінг “Розвиток батьківської компетентності”;
- батьківський семінар з метою психологічної просвіти батьків;
- тренінг “Розвиток емпатії”.

При розробці корекційних занять рекомендується використовувати: ігрову терапію, психодраму, групову дискусію, рольову гру, психомалюнок, психогімнастику.

Перелік музичних творів психокорекційного характеру

При перевтомі і нервовому виснаженні: “Ранок” Гріга, “Полонез” Огінського.

При пригніченому меланхолічному настрої: “До радості” Бетховен, “Аве Марія” Шуберт.

При вираженій дратівливості, гніві: “Хор пілігримів” Вагнер, “Сентиментальний вальс” Чайковський, “Мрії” Шуман.

Розслаблюючий вплив здійснюють: “Баркарола” Чайковський, “Пастораль” Бізе, “Соната До-мажор (Ч. 3)” Леклен, “Лебідь” Сен-Санс, Романс з кінофільму “Овод” Шостакович, “Старовинна пісенька” Бізе, “Історія кохання” Лей, “Вчора” Леннон, “Елегія” Форе.

Тонізуючий вплив: “Чардаш” Монті, “Кулепарсіта” Родрігес, “Аделіта” Пурсел, “Шербурські парасольки” Легран і ін.

КОНСУЛЬТАЦІЙНА ПРАКТИКА

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

ПРОГРАМА ПРАКТИКИ

СТРУКТУРА ЗАЛІКОВОГО КРЕДИТУ

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

ДОКУМЕНТАЦІЯ ТА ОЦІНЮВАННЯ

МЕТОДИЧНІ МАТЕРІАЛИ

- ✓ **Дослідження індивідуального стилю управління**
- ✓ **Вивчення психологічного клімату в організації**
- ✓ **Орієнтовна програма формування сприятливого соціально-психологічного клімату в організації**

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Консультаційна практика є інтегруючим і стрижневим компонентом особистісно-професійного становлення фахівця, який передбачає оволодіння різними видами консультаційної діяльності психолога й формування потреби професійного самовдосконалення через самопізнання, самовизначення студента в різних професійних ролях у реальних умовах. Консультаційна практика сприяє поглибленню інтересу студентів до майбутньої професійної діяльності, допомагає зрозуміти важливість одержаних знань, умінь та навичок для її успішної реалізації.

Особливості підходів до організації консультаційної практики майбутніх психологів зумовлені низкою специфічних ознак професійної діяльності. Зокрема, особливість практики визначається досить широким спектром закладів, в яких може працювати психолог. Він включає не лише всі освітні заклади різних рівнів і типів, але й служби інших відомств (соціального захисту населення, охорони здоров'я, юстиції), громадські організації, які надають різні види консультаційної психологічної допомоги дітям і дорослому населенню. Така діяльність має свою специфіку у кожному окремому закладі чи службі. Зважаючи на це, психолог повинен бути готовим до роботи з усіма категоріями клієнтів. Тому підготовка майбутнього психолога як спеціаліста з надання консультаційних послуг у сфері управління та розвитку організацій є важливою умовою його високої професійної кваліфікації.

Консультаційна практика проводиться на підставі угоди, укладеної між кафедрою практичної психології та установою (організацією), що є базовою для проходження даної практики студентами.

ПРОГРАМА ПРАКТИКИ

Предмет – діяльність майбутнього бакалавра психології в освітніх закладах різних рівнів і типів, службах інших установ (соціального захисту населення, охорони здоров'я, юстиції), громадських організаціях, які надають різні види консультаційної психологічної допомоги дітям і дорослому населенню.

Мета практики – формування готовності майбутніх фахівців у галузі психології до здійснення психологічного супроводу розвитку бізнесу, керівників та організацій; поглиблення теоретичних знань і вдосконалення практичних умінь та навичок, необхідних для здійснення ефективної діяльності у сфері управлінського консультування.

Вимоги до обов'язкового мінімуму змісту і рівня підготовки студента:

Результатом проходження консультаційної практики повинні бути **знання** студента про:

- специфіку управлінського консультування як окремого напрямку консультаційної діяльності психолога;
- етичні принципи роботи оргконсультанта (менеджера з персоналу);
- методи, форми та етапи управлінського консультування;
- специфіку організації управлінського консультування у різних установах тощо.

Студент повинен **вміти**:

- організувати консультаційний процес у контексті здійснення психологічного супроводу організації;
- використовувати різні методи, форми та прийоми управлінського консультування з метою надання ефективної допомоги (основні прийоми активного слухання, особливості побудови запитань та використання мовного простору, специфіку поетапного ведення бесіди);
- володіти навичками пошуку, аналізу, систематизації та використання інформації стосовно завдань психологічного консультування з питань, пов'язаних з діяльністю установ та організацій;
- вирішувати практичні завдання, пов'язані з консультуванням, спираючись на основні принципи та алгоритми, існуючі у сучасній психологічній науці стосовно ефективного функціонування та розвитку різних організаційних систем.

СТРУКТУРА ЗАЛІКОВОГО КРЕДИТУ

Тема	Кількість годин, відведених на:		
	Практ. роботу	Самост. роботу	Індивід. роботу
Змістовий модуль I. Навчальна діяльність			
1. Участь у настановчій конференції.	2	2	
2. Ознайомлення із метою, основними завданнями практики, програмою та методичними рекомендаціями до її організації і проведення.	4	6	1
3. Ознайомлення з особливостями планування	4	6	1

роботи, ведення документації та посадовими обов'язками психолога-консультанта організації (менеджера по роботі з персоналом).			
4. Участь у підсумковій конференції, захист практики.	2	6	
Змістовий модуль II. Практична діяльність			
1. Дослідити стиль управління керівника підрозділу організації. Здійснити якісно-кількісний аналіз одержаних результатів.	6	10	1
2. Провести дослідження психологічного клімату в організації та системи міжособистісних стосунків. Здійснити якісно-кількісний аналіз одержаних результатів.	8	10	1
3. Розробити програму формування сприятливого соціально-психологічного клімату в організації (не менше 3-х занять).	10	10	
4. Розробити цілісну технологію психологічного забезпечення ефективності підприємницької діяльності (програма повинна включати такі форми роботи: просвітницькі, консультаційні заходи, тренінги, бесіди).	18	10	1
5. Підготувати та провести практикум з працівниками установи на тему: „Способи активної протидії стресу” (не менше 3-х занять).	12	10	
6. Розробити та реалізувати програму з метою профілактики та подолання комунікативних бар'єрів в організації (не менше 5-ти занять).	14	10	1
7. Розробити пам'ятку для працівників організації „Ефективне управління часом”.	6	10	1

Змістовий модуль III. Методичне забезпечення та звітна документація			
1. Розробка індивідуального плану роботи		4	2
2. Оформлення щоденника практики		4	8
3. Оформлення звітної документації		10	5
Усього годин:	86	108	22

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

1. Ознайомитись із метою, основними завданнями консультаційної практики, програмою та методичними рекомендаціями до її організації і проведення.
2. Вивчити призначення, цілі, завдання та структуру організації, у якій проходитиме практика. Ознайомитись із документацією та посадовими обов'язками психолога-консультанта організації (менеджера по роботі з персоналом).
3. Розробити індивідуальний план роботи.
4. Дослідити стиль управління керівника підрозділу чи організації.
5. Провести дослідження психологічного клімату в організації та системи міжособистісних стосунків.
6. Розробити програму формування сприятливого соціально-психологічного клімату в організації (не менше 3-х занять).
7. Розробити цілісну технологію психологічного забезпечення ефективності підприємницької діяльності (програма повинна включати такі форми роботи: просвітницькі, консультаційні заходи, тренінги, бесіди).
8. Підготувати та провести практикум з працівниками установи на тему: „Способи активної протидії стресу” (не менше 3-х занять).
9. Розробити та реалізувати програму з метою профілактики та подолання комунікативних бар'єрів в організації (не менше 5-ти занять).
10. Розробити пам'ятку для працівників організації „Ефективне управління часом”.
11. Проаналізувати виконання завдань практики та написати звіт про проведену роботу.
12. Підготувати звітну документацію з практики та виступ на підсумкову конференцію.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Мета: дослідити принципи планування роботи психолога-консультанта організації (менеджера по роботі з персоналом), основні види роботи психолога-консультанта в організації; вивчити найбільш поширені ефективні технології здійснення психологічного супроводу розвитку та управління організаціями, шляхи оптимізації управлінської структури організацій; удосконалити навички застосування основних процедур і технік управлінського консультування.

1 рівень

1. Описати психологічну структуру управлінської діяльності.
2. Розкрити психологічний зміст функцій управління.
3. Описати роль психологічної служби в організації.

2 рівень

1. Проаналізувати психологічні особливості планування і прийняття управлінських рішень.
2. Розкрити основні механізми формування прийнятного соціально-психологічного клімату в організації.
3. Прослідкувати та описати основні психологічні складові іміджу організації.

3 рівень

1. На основі аналізу літератури розробити методiku вивчення іміджу керівника та його корекцію.
2. Скласти програму психологічного консультування персоналу організації.
3. Проаналізувати та охарактеризувати основні засоби та техніки управлінського спілкування.

ДОКУМЕНТАЦІЯ ТА ОЦІНЮВАННЯ

Після закінчення психологічної консультаційної практики студенту необхідно представити методисту наступну **документацію:**

1. Індивідуальний план з примітками про виконання запланованих видів робіт.
2. Щоденник про проходження консультаційної практики.
3. Звіт про призначення, цілі, завдання та особливості організації (бази практики).
4. Аналітичний звіт за результатами проведеної діагностичної роботи (характеристика стилю управління керівника підрозділу; характеристика соціально-психологічного клімату колективу).
5. Програму формування сприятливого соціально-психологічного клімату в організації (не менше 3-х занять).

6. Програму психологічного забезпечення ефективності підприємницької діяльності.
7. Програму практикуму з працівниками установи на тему: „Способи активної протидії стресу” (не менше 3-х занять).
8. Пам’ятку для працівників організації „Ефективне управління часом”.
9. Звіт про психологічну консультаційну практику.
10. Характеристику на студента із бази практики.

Система оцінювання проходження практики

Критерії оцінювання:

- знання теоретичного матеріалу (вікової, педагогічної, соціальної, диференціальної психології, психодіагностики, психології управління);
- вміння розробляти консультаційні програми щодо технології формування сприятливого соціально-психологічного клімату в організації, психологічного забезпечення ефективності підприємницької діяльності із врахуванням особливостей цільової групи, часових рамок та стратегічних напрямків роботи конкретної організації;
- вміння підбирати та доступно викладати важливу психологічну інформацію з урахуванням особливостей аудиторії, її потреб та запитів;
- вміння налагоджувати контакт з аудиторією та підтримувати інтерес до теми, яка обговорюється;
- творчий підхід в організації та проведенні заходів;
- кількість та якість проведених заходів;
- систематичність відвідування практики;
- повнота та якість оформлення необхідної документації.

Загальна оцінка виставляється методистом та психологом установи після попереднього обговорення.

Розподіл балів, які присвоюються студентам за виконання завдань

Модуль 1 (поточне оцінювання)										Модуль2 (самост. робота)	Сума		
ЗМ I		ЗМ II							ЗМ III			15	100
5		60							20				
T1	T2	T1	T2	T3	T4	T5	T6	T7	T1	T2	T3		
1	4	6	6	8	15	10	10	5	3	7	10		

МЕТОДИЧНІ МАТЕРІАЛИ

Дослідження індивідуального стилю управління

Опитуальник “Стиль управління” Є. І. Рогова [30]

Інструкція. Перед вами 40 тверджень. Постарайтеся оцінити своє ставлення до цих тверджень відповідно до ваших звичних думок і поведження. При цьому використовуйте наступну шкалу:

С — явище спостерігається систематично (у 80-100 % випадків від того, наскільки це взагалі можливо);

Ч — явище спостерігається часто (60—80 % випадків);

І — явище спостерігається іноді (40—60 %);

Р — явище спостерігається рідко (20—40 %);

Н — явище не спостерігається (0—20 %).

Твердження

1. У критичних ситуаціях проводжу в колективі обстеження соціально-психологічного клімату, думок, настроїв людей.
2. У роботі колективу використовуються, де необхідно, стандартні правила, методичні вказівки, інструкції й інші управлінські документи.
3. Я обґрунтовую і відстоюю думку колективу (якщо переконаний в його справедливості) перед вищим керівництвом.
4. Ретельно планую роботу своїх заступників.
5. Докладаю всіх зусиль, щоб домогтися від підлеглих виконання усіх вказівок.
6. Мої підлеглі чітко знають свої і спільні задачі, що стоять перед колективом.
7. Я особисто вирішую, що і як повинно робитися в колективі для досягнення поставлених цілей, надаючи підлеглим виконавські функції.
8. Допускаю в роботі підлеглих прояв високого рівня ініціативи і самостійності у виборі способів досягнення мети, що стоять перед ними.
9. Допускаю це не тільки у виборі способів, але й у самому процесі вироблення цілей за умови, що підлеглі обґрунтовують їхню важливість і напруженість.
10. Мені, як керівникові, часто приходиться вирішувати конфліктні ситуації, що виникають між підлеглими.
11. Для забезпечення контролю за дисципліною, вимагаю, щоб мої помічники інформували мене про те, що відбувається у колективі.
12. Допускаю, щоб підлеглі встановлювали свій власний темп

- виконання якої-небудь роботи, якщо це не впливає негативно на кінцевий результат.
13. Здійснюючи керівництво, консультируюся і раджуся в розумній мірі з підлеглими.
 14. Намагаюся підтримувати в колективі певний етикет, стиль відносин і поведіння, а також стежу, щоб підлеглі дотримувалися їх.
 15. Заохочую кар'єрне зростання своїх підлеглих.
 16. Вважаю, що в сучасних умовах кращі результати в управлінні (якість, надійність, точність і т. д.) досягаються, коли людина або колектив працює в умовах примусового режиму, що задається ззовні.
 17. У роботі колективу, яким я керую, бувають збої.
 18. Інформую колектив про події, що відбуваються в ньому, і про загальні положення справ у системі управління.
 19. Підтримую свій зовнішній вигляд, одяг, порядок у кабінеті, манери поведінки на належному рівні.
 20. Оцінка і стимулювання праці в колективі здійснюються відповідно до реального внеску кожного у спільний результат.
 21. Як керівник я проводжу в житті довгострокову кадрову політику (дотримуюся на практиці певних, відомих колективу принципів розподілу навантаження і обов'язків членів колективу).
 22. Аналізуючи роботу своїх підлеглих, доходжу висновку, що багато хто з них - недостатньо знаючі і вмілі працівники, у них не вистачає ініціативи й інших необхідних якостей.
 23. У керівництві використовую особистий позитивний приклад, як засіб впливу на підлеглих і створення сприятливого соціально-психологічного клімату в колективі.
 24. У колективі, яким керую, бувають конфлікти.
 25. Створюю умови, при яких підлеглі мають сприятливі можливості висловити думку і впливати на навчально-виховний процес.
 26. У керівництві використовую розподіл повноважень (залишаю за собою вирішення найбільш важливих питань, а другорядні делекую на нижчі рівні).
 27. Читаю книги і слухаю поради фахівців про те, як працювати з людьми в процесі керівництва.
 28. Як керівник дотримуюся на практиці відомих мені теоретичних і прикладних рекомендацій у роботі з людьми.
 29. Вважаю, що для підвищення віддачі від людей у сфері управління провідну роль повинні відігравати організаційно-

5. У тому випадку, якщо бал не поставлений, відповідний квадрат у таблиці залишається порожнім.

6. Підрахуйте кількість внесених у таблицю одиниць — це число Λ .

7. Підрахуйте кількість порожніх квадратів — це число Π .

8. Обчисліть значення:

$$C_{\Lambda} = (\Lambda \times 5) \%$$

$$C_{\Pi} = (\Pi \times 5) \%$$

Аналіз отриманих результатів

Значення Λ відображає зацікавленість у процесі керівництва формуванням і підтримкою сприятливого соціально-психологічного клімату в колективі, “людськими стосунками”, людьми.

Значення Π відображає орієнтованість на досягнення певних цілей, опору на формальну організацію і владу керівника.

Та чи інша точка перетину перпендикулярів, проведених на графіку від отриманих значень Λ і Π , вказує на конкретне значення кількісної оцінки стилю керівництва. Ця оцінка лежить у межах наступних чотирьох крайніх (екстремальних) стилів, ближче до якогось із них.

Стиль 0.0. При такій типології стилю керівник дуже мало виявляє турботи як про досягнення поставлених цілей навчально-виховного процесу, так і про створення сприятливого соціально-психологічного клімату в колективі. Фактично керівник дистанціювався від роботи, пустив усе на самоплив.

Стиль 10.10. Це ідеальний стиль керівництва. У керівника з таким стилем у рівній і при цьому максимальній мірі виявляється орієнтованість на досягнення високих результатів і на турботу про створення сприятливого соціально-психологічного клімату в колективі. Такий стиль, як правило, дозволяє досягти успішного вирішення різних задач у поєднанні з умовами для найбільш повного розкриття творчих здібностей членів колективу.

Стиль 20.0. Даний тип стилю властивий найчастіше керівникам-автократам, що піклуються тільки про роботу, ігноруючи людський фактор. Нерідко такий керівник перетворюється на погонича і діє за принципом “давай-давай”, що згодом зживає себе настільки, що перестає приносити успіх у досягненні поставлених цілей.

Стиль 0.20. При такому стилі керівник дуже мало піклується про навчально-виховний процес, якщо взагалі піклується про нього. Вся увага керівника тут спрямована на підтримку і збереження гарних, приятельських відносин з

підлеглими. Створюється такий соціально-психологічний клімат, де усі розслаблені, дружні. І цей психологічний клімат відволікає колектив, відсуваючи на другий план вирішення проблем організації навчально-виховного процесу. У кінцевому рахунку, така орієнтація на людські відносини не тільки ускладнює досягнення виробничих результатів, але й приводить до підриву сформованого затишного соціально-психологічного клімату. Це може привести до втрати керівником авторитету лідера.

Якщо A і P відбивають орієнтованість стилю за відповідними складовими в абсолютних одиницях, то відносні значення представлені одиницями C_A і C_P , показують, який відсоток від ідеалу в термінах від орієнтації на людей і виробництво являє собою даний стиль керівництва колективом, які фактичні знання, скільки не вистачає до ідеалу, за якими складовими стилю керівництва слід удосконалюватися.

Вивчення психологічного клімату в організації

Метод групових оцінок для діагностики соціально-психологічного клімату за допомогою **Анкети** [47].

Інструкція

„Просимо Вас взяти участь у дослідженні, спрямованому на вивчення відносин і соціально-психологічної атмосфери у Вашій організації (трудоному колективі, підприємстві). Заповнюючи анкету, обведіть будь ласка, кружечком порядковий номер того варіанту відповіді, який співпадає з Вашою точкою зору. Вказувати своє ім'я, адресу не потрібно. Анкета анонімна. Узагальнені результати будуть використані в науково-практичних цілях. Просимо Вас заповнити анкету повністю, без пропусків.

Дякуємо за співробітництво!"

1. Чи задоволені Ви своєю роботою? .

- 1) дуже задоволений; 2) в основному задоволений;
3) не зовсім задоволений; 4) не задоволений; 5) не знаю.

Якою мірою Ви задоволені: (дайте відповідь по кожному рядку)

Характеристика	Повністю задоволений	В основному задоволений	Не задоволений зовсім	Не задоволений	Не знаю
2. Характером роботи	1	2	3	4	5
3. Умовами праці	1	2	3	4	5

4. Організацією праці	1	2	3	4	5
5. Своєю спеціальністю	1	2	3	4	5
6. Робочим місцем	1	2	3	4	5
7. Системою оплати праці	1	2	3	4	5
8. Участю в управлінні виробництвом	1	2	3	4	5
9. Інформацією на виробництві	1	2	3	4	5
10. Залученістю до процесу прийняття відповідальних рішень	1	2	3	4	5
11. Режимом праці	1	2	3	4	5
12. Перспективами професійного зростання	1	2	3	4	5

13. Чи дружний у Вас колектив?

- 1) Дуже дружний.
- 2) В основному дружний.
- 3) Не зовсім дружний.
- 4) Недружний.
- 5) Цілком недружний.

14. Як Ви особисто ставитесь до Вашого безпосереднього керівника?

- 1) З великою шаною.
- 2) Шанобливо.
- 3) Не дуже шанобливо.
- 4) Без поваги.
- 5) Байдуже.

Чи бувають у Вас конфлікти: (дайте відповідь по кожному рядку)

	Дуже часто	Часто	Час від часу	Рідко	Дуже рідко	Не буває
15. З вищим керівництвом	1	2	3	4	5	6
16. З безпосереднім керівництвом	1	2	3	4	5	6
17. З колегами по роботі	1	2	3	4	5	6

Оцініть за п'ятибальною шкалою, наскільки у Вашому колективі розвинуті такі якості, як:

(5 — якість розвинута дуже сильно, 4 — розвинута сильно, 3 — середньо, 2 — слабо, 1 — дуже слабо, 0 — відсутня)

Якість	Оцінка якості					
18. Згуртованість у праці						
19. Вимогливість один до одного						
20. Співробітництво						
21. Взаємна відповідальність						
22. Дисциплінованість						
23. Доброзичливість						
24. Прихильність до організації (фірми)						
25. Сумлінне ставлення до роботи						
26. Повага один до одного						

27. Чи плануєте Ви у найближчі півроку - рік змінити місце праці?

- 1) Так.
- 2) Ні.
- 3) Важко відповісти.

Обробка результатів

За результатами опитування розраховується індекс групової оцінки за формулою

$$R(Q) = \sum V / V_t \cdot n ,$$

де $R(Q)$ — індекс групової оцінки якості;

V - оцінка в балах окремої відповіді з даного питання;

n - число членів групи, що дали відповідь на дане запитання;

V_t - максимальний бал шкали для розрахунку індексу групової оцінки.

Аналіз результатів

Індекс групової оцінки розраховується для кожного питання (якості) окремо. Виражається в долях одиниці з точністю до сотих. Коливається в межах від -1 (найнижча оцінка) до $+1$ (найвища оцінка). Результати опитування можуть бути представлені графічно.

Питання анкети №27 діагностує установку працівника щодо перспективи подальшої праці в даному колективі чи організації. Відповідь „Ні", наприклад, говорить про досить стійкі наміри працівника продовжувати працювати на даному підприємстві за обраним фахом.

Шкали у балах для питань, що підлягають груповому оцінюванню

Питання 1 -12

Дуже задоволений	+ 2
В основному задоволений	+ 1
Не зовсім задоволений	- 1
Не задоволений	- 2
Не знаю	0

Питання 13

Дуже дружний	+ 4
В основному дружний	+ 3
Не зовсім дружний	+ 2
Недружний	+ 1
Цілком недружний	0

Питання 14

З великою шанобливо	+ 2
Шанобливо	+ 1
Не дуже шанобливо	- 1
Без поваги	- 2
Байдуже	0

Питання 15-17

Дуже часто	+ 5
Часто	+ 4
Час від часу	+ 3
Рідко	+ 2
Дуже рідко	+ 1
Не буває	0

Питання 18-26

Якість розвинута дуже	+ 5
Розвинута сильно	+ 4
Розвинута в середній мірі	+ 3
Розвинута слабо	+ 2
Розвинута дуже	+ 1
Відсутня	0

Опитувальник Томаса-Кілмена [47]

Щоб з'ясувати, який стиль поведінки властивий Вам під час конфлікту, спробуйте уявити запропоновану ситуацію і вибрати найбільш типовий для Вас спосіб реагування. Над відповідями довго не задумуйтеся, бо в тесті не має правильних чи неправильних відповідей, намагайтеся вибрати перше, що спаде на думку.

- А. Іноді я перекладаю на інших відповідальність за вирішення спірного питання.
Б. Вважаю за краще не обговорювати те, в чому наші думки не збігаються, і приділити більше уваги моментам, де у нас є згода.
- А. Я прагну знайти компромісне рішення.
Б. Я намагаюся все владнати з огляду на інтереси іншої людини і свої власні.
- А. Я, зазвичай, будь-що прагну домогтися свого.
Б. Іноді я можу поступитися своїми особистими інтересами задля інтересів іншої людини.
- А. Я намагаюся знайти компромісне рішення.
Б. Я намагаюся не торкатися почуттів іншої людини.
- А. Під час залагодження спірної ситуації я завжди намагаюся

- знайти підтримку іншої людини.
- Б. Волю робити все, щоб уникнути зайвого напруження.
6. А. Я намагаюся уникнути неприємностей для себе.
- Б. Я намагаюся домогтися свого.
7. А. Я прагну відкласти вирішення спірного питання, щоб згодом вирішити його краще.
- Б. Я готовий у чомусь поступитись, щоб досягти успіху в іншому.
8. А. Я зазвичай намагаюся наполегливо досягти свого.
- Б. Спочатку я намагаюся з'ясувати суть інтересів і спірних питань.
9. А. Гадаю, що не завжди варто перейматися суперечкою, яка виникла.
- Б. Я прикладаю всіх зусиль, щоб досягти свого.
10. А. Я намагаюся знайти компромісне рішення.
- Б. Я вперто прагну досягти свого.
11. А. Передусім, я прагну чітко визначити те, в чому полягає суть всіх інтересів, що зачіпаються, і спірних питань.
- Б. Я намагаюся заспокоїти іншого і не зіпсувати наші стосунки.
12. А. Я уникаю займати позицію, яка може викликати суперечку.
- Б. Я даю можливість іншим у чомусь залишитися при своїй думці, якщо вони також ідуть мені назустріч.
13. А. Я пропоную нейтральну позицію.
- Б. Я наполягаю, щоб усе було по-моєму.
14. А. Я висловлюю іншому свій погляд на ситуацію і запитую про його думку.
- Б. Я намагаюся проілюструвати іншому логіку і перевагу моїх поглядів.
15. А. Я намагаюся заспокоїти іншого і зберегти наші стосунки.
- Б. Я намагаюся зробити все, щоб уникнути напруження.
16. А. Я намагаюся не зачіпати почуття інших.
- Б. Я часто намагаюся переконати інших у слушності моїх позицій.
17. А. Я зазвичай наполегливо прагну досягнути свого.
- Б. Я намагаюся зробити все, аби уникнути непотрібної напруженості.
18. А. Якщо це робить іншого щасливим, я даю йому можливість настояти на своєму.
- Б. Я даю змогу іншому залишатися при своїй думці, якщо він іде мені назустріч.
19. А. Передусім, я намагаюся визначити, в чому суть всіх зачеплених інтересів і спірних питань.

- Б. Я намагаюся відкласти спірні питання з тим, щоб вирішити їх остаточно.
20. А. Я намагаюся негайно уникнути наших розбіжностей.
Б. Я намагаюся знайти найкраще поєднання втрат і вигоди для нас обох.
21. А. Ведучи переговори, я намагаюся бути уважним до іншого.
Б. Завжди схильюся до відвертого обговорення проблеми.
22. А. Я намагаюся знайти позицію, середню між моєю й іншої людини.
Б. Я відстоюю свою позицію.
23. А. Зазвичай, я за те, щоб задовольнити бажання кожного з нас.
Б. Іноді я даю можливість іншим взяти на себе відповідальність за вирішення спірного питання.
24. А. Якщо позиція іншого видається йому дуже важливою, я намагаюся йти йому назустріч.
Б. Я намагаюся схилити іншого до компромісу.
25. А. Я прагну переконати іншого у слушності своїх міркувань.
Б. Ведучи переговори, я намагаюся бути уважним до аргументів інших.
26. А. Як правило, пропоную свою позицію.
Б. Я завжди прагну задовольнити інтереси кожного з нас.
27. А. Я часто прагну уникнути суперечок.
Б. Якщо це принесе іншій людині радість, я дам їй змогу відстоювати свою позицію.
28. А. Я зазвичай наполегливо прагну домогтися свого.
Б. Залагоджуючи справу, я зазвичай прагну знайти підтримку інших.
29. А. Я пропоную нейтральну позицію.
Б. Думаю, що не завжди слід хвилюватися, якщо виникають суперечки.
30. А. Я намагаюся не зачіпати почуття іншого.
Б. Я завжди займаю таку позицію у суперечці, яка дає змогу обом досягти успіху.

Для визначення стилю поведінки, який Вам притаманний, скористайтесь ключем до опитувальника.

За кожним з п'яти розділів опитувальника (суперництво, співпраця, компроміс, уникнення, пристосування) підрахуйте кількість відповідей, що збіглися з ключем. Стиль Вашої поведінки визначається за співвідношенням обраних Вами відповідей до максимально можливої їх кількості. Наприклад, якщо кількість можливих ознак щодо суперництва (12) прийняти за 100%, а Ви зупинилися для себе на шести з них, то Ваша

схильність до такого реагування становить 50%: $6 \cdot 100\% / 12 = 50\%$. Якщо з компромісної поведінки вибрали чотири з 12 ознак, то показник становитиме 33%: $4 \cdot 100\% / 12 = 33\%$.

Ключ до опитувальника

№ п/п	Суперництво	Співпраця	Компроміс	Уникнення	Пристосуванн
1				А	Б
2		Б	А		
3	А				Б
4			А		Б
5		А		Б	
6	Б			А	
7			Б	А	
8	А	Б			
9	Б			А	
10	А		Б		
11		А			Б
12			Б	А	
13	Б		А		
14	Б	А			
15				Б	А
16	Б			А	
17	А			Б	
18			Б		А
19		А		Б	
20		А	Б		
21		Б		А	
22	Б		А		
23		А		Б	
24			Б		А
25	А				Б
26		Б	А		
27				А	Б
28	А	Б			
29			А	Б	
30		Б			А

Проаналізуйте одержані результати. Скажімо, якщо в конфліктній ситуації Ви віддаєте перевагу стилю *суперництва*, то, отже, відстоюєте свою позицію і намагаєтесь швидко розв'язати проблему. Ви примушуєте іншу людину погоджуватися з Вами. Але іноді цей підхід може дати негативний результат, коли, наприклад, опонент також схильний до суперництва і чинить опір. Можливо, така людина намагатиметься захистити себе в інший спосіб (саботаж, анонімки тощо).

Якщо віддаєте перевагу стилю *пристосування*, то це означає, що Ви поступаєтесь власними інтересами на користь

іншої людини. В цьому разі через не задоволення власних потреб та інтересів у Вас можуть з'явитися негативні емоції. Стиль *уникнення* спонукає Вас до відмови від власних інтересів і від захисту інтересів іншої людини. Якщо Ви керуєтесь в конфліктній поведінці цим стилем, то можете відчути незадоволення від того, що проблеми так і залишились нерозв'язаними. Якщо віддаєте перевагу стилю *співпраці*, то Ви, зазвичай, прагнете максимально врахувати як власні інтереси, так і інтереси партнера. Але і цей стиль не завжди веде до позитивного результату, особливо коли інша сторона не хоче обговорювати проблему або відчувається дефіцит часу. *Компроміс* - стиль людини, яка прагне частково задовольнити як свої домагання, так і прагнення опонента. В цьому разі після досягнення згоди знову можуть виникнути конфлікти, оскільки справжні причини конфлікту не були враховані.

Методика “Аналіз та оцінка соціально-психологічного клімату в колективі” [64]

Інструкція для учасників дослідження.

«Нижче наведені деякі характеристики роботи у житті трудового колективу. Заповнюючи таблицю, на кожній шкалі, що визначає ступінь тієї чи іншої характеристики, зробіть свої позначки:

- позначкою “Х” вкажіть, наскільки дана характеристика притаманна Вашому колективу на сьогодні;
- позначкою “О” вкажіть місце характеристики, що мала б займати, на Вашу думку, у роботі та житті колективу».

Бланк методики

1	Можливість в рамках Вашого колективу вибирати напрямок	1	2	3	4	5	6	7
2	Можливість в межах визначених термінів встановлювати на свій розсуд черговість робіт, вибирати спосіб та час їх виконання	1	2	3	4	5	6	7
3	Можливість вибору тих співробітників, з ким хотілось би виконувати ту чи іншу роботу	1	2	3	4	5	6	7
4	Можливість зміни напрямку робіт, виду діяльності	1	2	3	4	5	6	7
5	Задоволеність стосунками з колегами по роботі	1	2	3	4	5	6	7
6	Задоволеність стосунками з	1	2	3	4	5	6	7

7	Можливість проявити свої ділові якості	1	2	3	4	5	6	7
8	Визнання та схвалення колегами по роботі Ваших заслуг та досягнень	1	2	3	4	5	6	7
9	Визнання та схвалення колегами по роботі Ваших особистих якостей	1	2	3	4	5	6	7
10	Визнання та схвалення керівником Ваших особистих якостей	1	2	3	4	5	6	7
11	Отримання чітких однозначних завдань	1	2	3	4	5	6	7
12	Визначеність, ясність у стосунках з керівником	1	2	3	4	5	6	7
13	Ступінь нервового напруження, пов'язаного з роботою	1	2	3	4	5	6	7
14	Ступінь нервового напруження, пов'язаного з колегами по роботі	1	2	3	4	5	6	7
15	Ступінь нервового напруження, пов'язаного з керівником	1	2	3	4	5	6	7

Обробка та інтерпретація результатів

Для інтерпретації результатів дослідження необхідно розрахувати середнє арифметичне по кожному показнику (по «Х» і по «О») та знайти їх співвідношення за формулою:

$$M = \frac{X}{O}$$

Чим значення М ближче до 1, тим сприятливіший мікроклімат у колективі. Досвід використання зазначеної методики свідчить про те, що вона дає можливість діагностувати такі показники:

1. Загальну оцінку соціально-психологічного клімату в колективі (рівень його сприятливості);

2. Оцінку “реального” та “ідеального” соціально-психологічного клімату (орієнтацію членів колективу па “реальні” та “ідеальні” показники клімату);

3. Особливості двох основних складових соціально-психологічного клімату: а) орієнтацію па справу; б) орієнтацію на людей.

Для діагностики орієнтації членів колективу на справу використовувались такі запитання: 1, 2, 3, 4, 7, 11, 13. Для діагностики орієнтації членів колективу на людей використовувались запитання: 5, 6, 8, 9, 10, 12, 14, 15.

Орієнтовна програма формування сприятливого соціально-психологічного клімату в організації

З метою підготовки менеджерів та персоналу організацій до участі у формуванні сприятливого соціально-психологічного клімату організаційні психологи можуть використати розроблену спеціальну програму “Формування сприятливого соціально-психологічного клімату в організації”

Орієнтовний обсяг тренінгу - 24 години (по 4 години кожна з шести тем тренінгу).

Загальна структура тренінгу

Вступ

- Знайомство учасників тренінгу.
- Вивчення та аналіз очікувань учасників тренінгу.
- Визначення основної мети та завдань тренінгу.
- Аналіз загального дизайну тренінгу.
- Розробка правил групової роботи.

Тема 1. Поняття про соціально-психологічний клімат та його роль в життєдіяльності організації

Метод незакінчених речень (з наступним груповим обговоренням): «Соціально-психологічний клімат - це...».

1. *Групова дискусія:* Як співвідносяться між собою поняття “соціально-психологічний клімат”, “організаційний клімат”, “морально-психологічний клімат”, “моральна атмосфера”, “духовна атмосфера”?

2. *Психологічний практикум (індивідуальна робота):* “Яким є соціально-психологічний клімат в моєму колективі? Провести оцінку “реального” та “ідеального” соціально-психологічного клімату на основі методики “Аналіз та оцінка соціально-психологічного клімату в колективі”
Робота в малих групах: “Як соціально-психологічний клімат впливає на ефективність діяльності організації та самопочуття працівників?”

Рефлексія заняття.

Тема 2. Структура соціально-психологічного клімату

1. *Мозковий штурм:* “З яких елементів складається соціально-психологічний клімат?”

2. *Аналітична робота в парах:* “Що таке первинні та вторинні структурні елементи соціально-психологічного клімату?” (Робота здійснюється на основі аналізу коротких (1-2 стор.) текстів, підібраних із публікацій про сутність соціально-психологічного клімату.)

3. *Групова дискусія:* “Чи пов’язане ставлення до

оточуючого світу та до себе самого із соціально-психологічним кліматом колективу, в якому ти працюєш?”

4. *Творче завдання з наступною презентацією (робота в малих групах):* “Подати у вигляді схеми, малюнка структуру соціально-психологічного та організаційного клімату”.

Рефлексія заняття.

Тема 3. Види соціально-психологічного клімату

1. *Метод незакінчених речень* (з наступним груповим обговоренням): “Клімат в організації може бути...”.

2. *Метод мозкового штурму:* “Які основні характеристики сприятливого соціально-психологічного клімату?”

3. *Психологічний практикум:* “Визначення виду соціально-психологічного клімату в колективі”. Для проведення психологічного практикуму використовується методика “Оцінка психологічного клімату в колективі”. (Карамушка Л.М. Психологія управління: Навч. посібник. — К.: Міленіум, 2003. — С. 290-292).

4. *Аналітичне завдання* (на основі роботи з психологічною літературою і результатами психологічного практикуму): “За якими суб’єктивними та об’єктивними показниками можна констатувати те, що соціально-психологічний клімат в колективі не є сприятливим (є нездоровим)?”

Рефлексія заняття.

Тема 4. Вплив чинників макросередовища на формування соціально-психологічного клімату в колективі

1. *Мозковий штурм:* “Які чинники макросередовища можуть вливати на формування соціально-психологічного клімату?”

2. *Робота в малих групах:* “Чи впливає на соціально-психологічний клімат в колективі соціальна сфера, до якої належить організація (сфера бізнесу, виробництва, освіти тощо)?”

3. *Групова дискусія:* “Як організаційний клімат організації в цілому (банку, фірми, школи тощо) може впливати на соціально-психологічний клімат конкретних підрозділів, які до неї входять?”

4. *Робота в парах:* “Чи впливає психологічна атмосфера в сім’ях працівників на соціально-психологічний клімат колективу, в якому вони працюють?”

Рефлексія заняття.

Тема 5. Роль чинників мікросередовища у формуванні соціально-психологічного клімату колективу

1. *Мозковий штурм:* “Які фактори мікросередовища можуть впливати на формування соціально-психологічного клімату в колективі?”

2. *Робота в малих групах:* “Як характеристики спілкування можуть негативно впливати на формування соціально-психологічного клімату в колективі?” Для виконання завдання доцільно використати перелік «саботажників» спілкування (Карамушка Л.М. Психологія управління: Навч. посібник. — К.: Міленіум, 2003. — С. 313-315). Також можна використати інші літературні джерела, присвячені аналізу різних стратегій та прийомів спілкування.

3. *Аналітичне завдання:* “Як впливає на формування соціально-психологічного клімату гомогенний або гетерогенний склад колективу?” (Необхідно врахувати такі показники складу колективу: стать, вік, зміст і досвід професійної діяльності працівників тощо).

4. *Психологічний практикум.* Визначте свої індивідуально-психологічні особливості (особливості самооцінки, асертивності, локус контролю та ін.) та з'ясуйте, як вони впливають на формування соціально-психологічного клімату в колективі, де Ви працюєте.

Тема 6. Психологічні умови формування сприятливого соціально-психологічного клімату в колективі

1. *Ділова гра “Початок робочого дня в організації”.* (Моделюється ситуація початку трудового дня в організації, коли один із працівників запізнився на роботу. Визначаються ролі “керівника підрозділу”, “працівника, який запізнився на роботу”, “працівників підрозділу, які спостерігають за ситуацією” тощо. Обговорюється роль стилю керівництва та стилю спілкування працівників у формуванні сприятливого соціально-психологічного клімату).

2. *Ділова гра “Виконання термінового завдання в організації”.* (Моделюється ситуація виконання термінового завдання, яке надійшло від керівництва наприкінці робочого дня. Визначаються ролі “керівника підрозділу”, “працівника, який відмовляється виконувати завдання”, “працівника, який погоджується виконувати завдання”, “байдужих колег” та ін. Обговорюється роль міжособистісних стосунків в колективі, а також відданості організації у формуванні соціально-психологічного клімату).

3. *Заключне творче завдання (робота в малих групах):*

“Ідеальний соціально-психологічний клімат в моєму колективі: як цього досягти?”

4. *Презентація результатів виконання творчих завдань* (на основі використання схеми навчально-рольової гри - вводяться ролі “генераторів ідей”, “опонентів”, “арбітрів” тощо).

Рефлексія заняття.

Підведення підсумків роботи тренінгу.

Фахівцями доведено на практиці, що використання тренінгової програми спільно з індивідуальним психолого-управлінським консультуванням може сприяти підготовці менеджерів і персоналу організацій до оптимізації соціально-психологічного клімату в колективі.

ПЕРЕДДИПЛОМНА ПРАКТИКА

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

ПРОГРАМА ПРАКТИКИ

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

ДОКУМЕНТАЦІЯ ТА ОЦІНЮВАННЯ

МЕТОДИЧНІ МАТЕРІАЛИ

- ✓ **Схема психолого-педагогічної характеристики особистості учня**
- ✓ **Схема психолого-педагогічної характеристики класного колективу**
- ✓ **Схема психологічного аналізу уроку**
- ✓ **Форми роботи практичного психолога**
- ✓ **Методика для виявлення схильності до агресії**
- ✓ **Дослідження комунікативних та організаторських нахилів**
- ✓ **Тренінг вторинної психопрофілактики шкільного насильства у середовищі дітей початкових класів**

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Переддипломна практика студентів є складовою частиною навчально-виховного процесу в системі професійної підготовки майбутніх психологів. Вона забезпечує поєднання теоретичного навчання студентів з їхньою практичною діяльністю, визначає ступінь професійної придатності та надає можливість студентам-практикантам переконатись в правильності обраного професійного шляху.

У період переддипломної практики особливо інтенсивно проходить процес формування професійних умінь та навичок, оскільки вона проводиться в умовах, максимально наближених до майбутньої професійної діяльності (як правило, за місцем майбутнього працевлаштування), і передбачає самостійну практичну діяльність студентів, спрямовану на розв'язання конкретних професійних завдань.

Згідно з навчальним планом студенти Інституту педагогіки і психології (психолого-педагогічного відділення) проходять переддипломну практику на V курсі у закладах освіти та в центрах соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді (відповідно до спеціалізації).

Переддипломна практика проводиться з відривом від навчання, тривалістю 8 тижнів і передбачає самостійну роботу студентів-практикантів та підготовку до написання дипломної роботи.

Підґрунтям для практичної діяльності є професійна теоретична підготовка, отримана студентами у вузі.

Переддипломна практика проводиться після вивчення таких дисциплін психологічного циклу, як: “Основи психологічного консультування”, “Основи психотерапії”, “Основи психокорекції”, “Психологічна служба в системі освіти”, “Основи патопсихології”, “Екстрена психологічна допомога” і виконує, певним чином, функцію практикуму, що допомагає застосовувати теоретичні знання, одержані студентами у вузі, на практиці для розв'язання конкретних психолого-педагогічних завдань. Окрім того, специфіка майбутньої професійної діяльності передбачає проведення даного виду практики у різних типах закладів освіти та спеціалізованих установах соціальної сфери для сім'ї, дітей та молоді. Це вимагає не лише відповідної теоретичної та практичної, але й психологічної готовності студентів до роботи.

Переддипломна практика є завершальним етапом професійної підготовки студентів у вузі. На відміну від попередніх видів практик, вона характеризується вищим ступенем самостійності та відповідальності студентів,

розширенням обсягу і складності змісту роботи. А оскільки діяльність психолога надзвичайно різнопланова і включає просвітницький, профілактичний, діагностичний, корекційний, розвивальний, консультативний напрямки, то під час цієї практики ми найбільше акцентуємо увагу на таких з них, а саме: надання консультативної та психокорекційної допомоги учням, учителям та батькам (клієнтам центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді).

Зміст переддипломної практики визначається даною програмою, а її терміни та порядок проведення – навчальним планом.

ПРОГРАМА ПРАКТИКИ

Предмет: діяльність майбутніх психологів в освітніх закладах різних рівнів і типів, службах, центрах (соціального захисту населення, охорони здоров'я, юстиції), громадських організаціях, які надають різні види психологічної допомоги дітям і дорослому населенню.

Основною *метою* переддипломної практики є закріплення та поглиблення теоретичних знань з психології, формування у майбутніх психологів практичних умінь і навичок та професійно значущих якостей особистості, і на їхній основі оволодіння необхідними професійними компетенціями.

Завдання переддипломної практики:

1. Поглиблення і закріплення теоретичних знань, одержаних студентами у вузі, їх застосування в практичній діяльності.
2. Формування у майбутніх психологів практичних умінь та навичок.
3. Відпрацювання методів та видів роботи практичного психолога в системі освіти та в соціальній сфері.
4. Оволодіння сучасними психологічними технологіями колективної, групової, індивідуальної роботи з представниками різних вікових та соціальних категорій.
5. Здійснення самостійної практичної діяльності.
6. Проведення науково-дослідної роботи з психолого-педагогічних проблем.
7. Формування у студентів професійно значущих якостей особистості, інтересу і любові до обраної професії.
8. Розвиток навичок професійної рефлексії.
9. Формування творчого і дослідницького підходу до професійної діяльності.

У результаті проходження переддипломної практики студенти повинні **знати**:

- структуру та зміст діяльності психологічної служби;
- мету, завдання та напрями діяльності психологічної служби;
- зміст та основні види діяльності психолога;
- основні психодіагностичні методики;
- етапи діагностико-корекційної роботи практичного психолога;
- психологічні технології роботи практичного психолога в закладах освіти (з дітьми різної вікової категорії, вчителями, батьками) та в центрах соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді;
- методологію і методи психологічних досліджень;
- етичний кодекс психолога.

Студенти повинні **вміти**:

- планувати і аналізувати свою власну професійну діяльність;
- популярно викладати важливу психологічну інформацію з урахуванням аудиторії, її рівня, потреб, запитів;
- практично застосовувати психодіагностичні методики, робити аналіз та інтерпретацію одержаних результатів;
- розробляти на основі отриманих даних корекційно-розвивальні програми та психологічні рекомендації для дітей, батьків, педагогів;
- проводити корекційні заняття, індивідуальні та групові консультації.

Бази практики: дошкільні навчальні заклади, загальноосвітні школи, центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, центри соціального захисту населення, охорони здоров'я, юстиції, громадські організації.

Переддипломна практика проводиться з метою перевірки теоретичних знань, одержаних студентами під час навчання у вузі, а також набуття практичних умінь та навичок роботи.

За період проходження практики студентам-практикантам необхідно ознайомитись з такими видами роботи психолога: діагностика, корекція, консультування, психологічне просвітництво і профілактика. Студенти-практиканти працюють з різними віковими категоріями дітей та молоддю, а також з педагогами та батьками. Під час практики студенти спостерігають за роботою психолога, ведуть відповідну документацію, відвідують корекційні, тренінгові заняття, батьківські збори, виховні години та уроки окремих вчителів (за згодою останніх); беруть участь у відеолекторіях, просвітницьких заходах чи з профілактики негативних явищ у дитячому та молодіжному середовищі.

Другий етап практики – самостійна робота. Студенти за допомогою психолога та викладача-методиста готують та проводять тренінгові заняття з дітьми різних вікових груп та

молоддю, діагностують, аналізують одержані результати, проводять відповідні корекційні заняття, надають консультації вчителям і батькам (клієнтам центру соціальних служб).

СТРУКТУРА ЗАЛІКОВОГО КРЕДИТУ

Тема	Кількість годин, відведених на:		
	Практ. роботу	Самост. роботу	Інд. роботу
Змістовий модуль I. Навчальна діяльність			
1. Участь у настановчій конференції.	2		
2. Ознайомлення з метою, основними завданнями практики, програмою та методичними рекомендаціями до її організації і проведення.	4	2	2
3. Ознайомлення з особливостями планування роботи, ведення документації та посадовими обов'язками психолога у загальноосвітньому чи дошкільному закладі.	16	2	2
4. Участь у підсумковій конференції, захист практики.	4		
Змістовий модуль II. Практична діяльність			
1. Провести психодіагностичні дослідження на основі визначених завдань.	38	8	4
2. Провести психологічні консультації за запитом клієнта.	20	4	4
3. Розробити 2 корекційно-розвивальні програми для учнів	20	6	4
4. Провести корекційно-розвивальні заняття.	36	6	4
5. Підготувати та провести просвітницькі, профілактичні та профорієнтаційні бесіди.	20	6	4
Змістовий модуль III. Методичне забезпечення та звітна документація			
1. Розробка індивідуального плану роботи.		2	4
2. Оформлення та ведення щоденника практики.		2	6

3. Оформлення звітної документації.		2	6
Усього годин:	160	40	40

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

Загальні положення про переддипломну практику в загальноосвітніх школах

Психологічна служба системи освіти є складовою державної системи охорони фізичного і психічного здоров'я громадян України і діє з метою виявлення та створення оптимальних соціально-психологічних умов для розвитку, навчання та виховання особистості.

Психологічна служба забезпечує своєчасне і систематичне вивчення психічного розвитку особистості, мотивів її поведінки і діяльності з урахуванням вікових, інтелектуальних, статевих та інших індивідуальних особливостей, створення умов для самовиховання і саморозвитку, сприяє виконанню освітніх й виховних завдань навчальних закладів.

За період практики студентам необхідно спробувати себе в різних видах роботи і з різними віковими категоріями учнів. Практиканти починають з активного спостереження за діяльністю шкільного психолога і закінчують самостійною практичною роботою. Невід'ємною частиною практики повинно бути обговорення кожного виду роботи, аналіз помилок і розробка шляхів їх подолання.

Зміст роботи студента-практиканта в загальноосвітній школі

Відповідно до напрямів професійної діяльності та видів роботи шкільного психолога студенту-практиканту пропонуються такі **види завдань**:

1. Підготувати і провести просвітницьку бесіду з батьками з метою їх психологічної обізнаності, підвищення у них рівня психологічної компетентності. Темі бесід визначаються відповідно до плану роботи шкільного психолога. Для прикладу теми можуть бути такі:

- «Психологічні особливості сімейного виховання»;
- «Психічний розвиток та формування особистості дитини в молодшому шкільному віці»;
- «Особливості емоційного розвитку молодшого школяра» та ін.

2. Підготувати і провести бесіду з учнями підліткового віку з метою профілактики відхилень в особистісному розвитку. Тематика бесід також визначається відповідно до плану роботи шкільного психолога. Наводимо орієнтовний перелік тем:

- «Формування здорового способу життя у молодіжному середовищі»;
- «Педагогічний конфлікт у підлітковому віці та шляхи його подолання»;
- «Причини ізоляції підлітка в шкільному колективі та її вплив на поведінку учня» та ін.

3. Провести профорієнтаційну бесіду із старшокласниками з орієнтацією на оволодіння професією психолога (за спеціалізаціями психолог-консультант, психолог з організації персоналу, практичний психолог в закладах освіти).

4. Провести психодіагностичне дослідження, здійснити обробку та аналіз отриманих результатів:

4.1. Молодший шкільний вік:

- дослідження емоційного розвитку молодших школярів (обсяг вибірки – учнівська група, 1-4 кл.):
 - методика «Емоційні обличчя» Н.Я. Семаго;
 - кольорово-малюнковий тест діагностики психічних станів молодших школярів А.О. Прохорова та Г.Н. Генінг;
 - тест «Тривожність» Р. Темпл, М. Дорки, В. Амен.
- дослідження особистісного розвитку молодших школярів (обсяг вибірки – учнівська група, 3-4 кл.):
 - методика «Особливості розвитку самооцінки дитини»(на основі шкали Т.В. Дембо – С.Я. Рубінштейн);
 - методика «Який ти?» з метою визначення емоційної спрямованості самооцінки дитини (в адаптації А.А. Палія);
 - методика для визначення агресивних нахилів «Тест руки» Е.Вагнера.

4.2. Підлітковий вік:

- дослідження міжособистісних стосунків в учнівській групі за допомогою соціометричної методики Дж. Морено (обсяг вибірки – учнівська група, 5-8 кл.);
- дослідження рівня розвитку емоційного інтелекту за допомогою опитувальника «ЕмІн» Д.В. Люсіна.

4.3. Старший шкільний вік:

- дослідження рівня розвитку комунікативних та організаторських нахилів Б.О.Федоришина (обсяг вибірки – учнівська група, 10-11 кл.).

- діагностика комп'ютерної залежності Л.Юр'євої та Т.Больбот.

4.4. Педагогічний колектив:

- дослідження емоційних бар'єрів у спілкуванні вчителя з учнями за допомогою методики В.В. Бойка (обсяг вибірки – 10 учителів).

5. На основі результатів психодіагностичних досліджень написати:

- психолого-педагогічну характеристику учня;
- психолого-педагогічну характеристику класного колективу;
- психологічний аналіз уроку.

6. Провести 5 психологічних консультацій за запитом клієнта (учнів, учителів, батьків) та оформити протоколи індивідуальних консультацій.

7. Розробити 2 корекційно-розвивальні програми, організувати та провести корекційно-розвивальні заняття з учнями (з них - по одному заліковому):

- для підлітків чи старшокласників з корекції комунікативних умінь;
- для молодших школярів з корекції пізнавальної сфери або емоційного розвитку з елементами арт-терапії, ігрової терапії, казкотерапії.

Загальні положення про переддипломну практику в системі соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді

Навчальний процес для студентів-психологів сплановано таким чином, що теоретична підготовка, вивчення психологічних та соціально-педагогічних навчальних дисциплін поєднується з практичною діяльністю студентів, однією з важливих форм організації якої є проходження переддипломної практики у центрі соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді й спеціалізованих закладах, які займаються соціальною роботою.

Зміст роботи студента-практиканта в центрі соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді

Відповідно до напрямів та видів професійної діяльності психолога в центрі соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді студенту-практиканту пропонуються такі **види завдань**:

1. Підготувати та провести просвітницьку бесіду з батьками з метою їх психологічної обізнаності, підвищення у них рівня психологічної компетентності. Темі бесід визначаються

відповідно до плану роботи психолога закладу. Для прикладу теми можуть бути такі:

- «Батьківські установки та стилі сімейного виховання дітей»;
- «Психологічний клімат у сім'ї та його вплив на формування особистості дитини»;
- «Психолого-педагогічні умови успішного сімейного виховання дітей» та ін.

2. Підготувати і провести бесіду з дітьми підліткового віку з метою профілактики відхилень в особистісному розвитку. Тематика бесід також визначається відповідно до плану роботи психолога закладу. Орієнтовний перелік тем:

- «Психологічні особливості взаємин підлітків з учителями, ровесниками, батьками»;
- «Дружба і перше кохання у підлітковому віці»;
- «Психологічні проблеми Інтернет-залежності підлітків» та ін.

3. Брати участь у роботі спеціалізованої соціальної служби «Молодіжна біржа праці» та провести профорієнтаційну бесіду із старшокласниками з орієнтацією на оволодіння професією психолога (за спеціалізаціями психолог-консультант, психолог з організації персоналу, практичний психолог в закладах освіти).

4. Провести психодіагностичне дослідження, здійснити обробку та аналіз отриманих результатів:

- анкетування з проблем алкогольної та наркотичної залежностей молоді;
- опитування з проблеми Інтернет-залежності молоді.

5. Спостерігати за роботою служби психологічної допомоги «Телефон довіри», написати звіт про специфіку роботи психолога-консультанта на ТД та охарактеризувати типи телефонних дзвінків, які найчастіше надходять.

6. Брати участь у роботі мобільного консультативного пункту, провести 5 психологічних консультацій за запитом клієнта (учнів, учителів, батьків) та оформити протоколи індивідуальних консультацій.

7. Розробити 2 корекційно-розвивальні програми, організувати та провести корекційно-розвивальні заняття з дітьми (з них - по одному заліковому):

- для підлітків з корекції пізнавальної сфери або особистісного розвитку з елементами арт-терапії, ігрової терапії;
- для старшокласників з корекції комунікативних умінь з елементами соціально-психологічного тренінгу.

Загальні положення про переддипломну практику в дошкільних навчальних закладах

Дошкільні навчальні заклади, як перша фундаментальна ланка системи освіти, покликані закласти основи гармонійно розвинутої особистості. Провідна роль у цьому відводиться дитячому психологу. З огляду на вікові особливості дітей дошкільного віку і визначальну роль соціального середовища у їхньому формуванні і розвитку, практичний психолог сприяє адекватній взаємодії маленької дитини з соціумом, допомагає зберегти психічне здоров'я, сприяє розвитку її індивідуальності та здібностей.

Психологічна служба в дошкільному навчальному закладі покликана забезпечити психологічне управління виховним процесом, мета якого – сприяння психічному та особистісному розвитку дітей, їх успішній соціалізації.

Завдання практичного психолога – виявити психологічні проблеми у дітей та провести корекційно-розвивальні заходи, адекватні віковим та індивідуальним особливостям кожної дитини.

Зміст роботи студента-практиканта в дитячому садку

Відповідно до напрямів професійної діяльності та видів роботи психолога дошкільного навчального закладу студенту-практиканту пропонуються такі **види завдань**:

1. Підготувати і провести просвітницьку бесіду з батьками з метою їх психологічної обізнаності, підвищення у них рівня психологічної компетентності. Темі бесід визначаються відповідно до плану роботи психолога дитячого садка. Для прикладу теми можуть бути такі:

- «Особливості адаптації дитини до умов дошкільного навчального закладу»;

- «Психічний розвиток та формування особистості дитини в дошкільному віці»;

- «Особливості прояву емоційних розладів у дошкільному віці» та ін.

2. Підготувати і провести просвітницьку бесіду з вихователями з метою підвищення рівня їх психологічної компетентності. Темі бесід визначаються відповідно до плану роботи психолога дитячого садка. Для прикладу теми можуть бути такі:

- «Психологічна готовність дитини до шкільного навчання»;

- «Психологічний клімат у сім'ї та його вплив на формування особистості дитини»;

- «Особливості емоційного розвитку дітей дошкільного віку»;

- «Розвиток емоційної компетентності педагогів» та ін.

3. Провести психодіагностичне дослідження, здійснити обробку та аналіз отриманих результатів:

3.1. Діти дошкільного віку:

• дослідження емоційного розвитку дітей старшого дошкільного віку (обсяг вибірки – одна група):

- методика «Емоційні обличчя» Н.Я. Семаго;

- методика для визначення рівня розвитку емоційного інтелекту дитини М.А. Нгуена;

- тест «Тривожність» Р. Темпа, М. Дорки, В. Амен.

• дослідження міжособистісних стосунків дитини з батьками (обсяг вибірки – 5 випробуваних):

- проективна методика «Малюнок сім'ї»;

- методика Рене-Жиля.

• дослідження психологічної готовності дитини старшого дошкільного віку до навчання у школі (обсяг вибірки – 5 випробуваних):

- «Орієнтовний тест шкільної зрілості» Керна-Йірасека;

- «Графічний диктант» Д.Б. Ельконіна;

- методика «Будиночок» Н.І. Гуткіної;

- бесіда про ставлення дитини до вступу в школу та навчання (Т.А. Нежновой).

3.2. Педагогічний колектив:

- дослідження емоційних бар'єрів у спілкуванні вихователя з дітьми за допомогою методики В.В.Бойка (обсяг вибірки – 5 вихователів).

4. На основі результатів психодіагностичних досліджень написати:

• психолого-педагогічну характеристику дитини;

• психолого-педагогічну характеристику групи дітей.

5. Провести 5 психологічних консультацій за запитом клієнта (вихователів, батьків) та оформити протоколи індивідуальних консультацій.

6. Розробити 2 корекційно-розвивальні програми, організувати та провести корекційно-розвивальні заняття (з них - по одному заліковому):

- для вихователів дошкільного навчального закладу з метою розвитку комунікативних умінь чи створення позитивного емоційного клімату в педагогічному колективі;

- для дітей дошкільного віку з корекції пізнавальної сфери або емоційного розвитку з елементами арт-терапії, ігрової терапії, казкотерапії.

Документація та оцінювання

Оцінювання результатів практики проводиться відповідно до наступних критеріїв:

- знання теоретичного матеріалу (загальної, вікової, педагогічної, соціальної, диференціальної психології, психодіагностики, психокорекції та консультування);
- уміння вдало підбирати та використовувати діагностичний інструментарій;
- уміння робити аналіз та інтерпретацію одержаних результатів;
- навички спілкування з дітьми різних вікових категорій, вчителями та батьками;
- творчий підхід в організації та проведенні занять (розробка та оформлення роздаткового матеріалу, використання оригінальних вправ, ігор, музики та ін.);
- кількість та якість проведених заходів (діагностування, корекційні заняття, консультування учнів, вчителів та батьків, виступи на батьківських зборах, просвітницькі виховні години з учнями з психологічних проблем);
- систематичність відвідування;
- повнота та якість оформлення необхідної документації.

Загальна оцінка виставляється керівником-методистом та психологом закладу після попереднього обговорення.

Переддипломна практика завершується диференційованим заліком, результати якого заносяться в заліково-екзаменаційну відомість і виставляються у залікових книжках студентів.

Відповідно до програми практики, студент складає індивідуальний план роботи на весь період практики. Веде щоденник, у якому фіксує зміст проведеної ним психолого-педагогічної та методичної роботи. Облікує науково-дослідну роботу, необхідну для написання дипломної роботи. Після завершення практики студент здає звітну документацію викладачу-методисту і на підсумковій конференції звітує про виконану роботу.

Після закінчення практики, яка проходила **в загальноосвітніх школах**, студент здає груповому керівнику таку документацію:

- індивідуальний план роботи з примітками про виконання запланованих видів робіт;
- щоденник про проходження переддипломної практики з детальним описом кожного робочого дня;
- конспект проведеної психолого-просвітницької бесіди з батьками;
- конспект проведеної психолого-профілактичної бесіди з учнями-підлітками;
- конспект проведеної профорієнтаційної бесіди із старшокласниками;
- психолого-педагогічну характеристику учня;
- психолого-педагогічну характеристику класного колективу;
- психологічний аналіз уроку;
- протоколи проведених індивідуальних консультацій;
- конспекти проведених корекційних занять;
- характеристику шкільним психологом роботи студента, затверджену директором школи із зазначенням рекомендованої оцінки за практику;
- звіт про проведenu роботу під час проходження переддипломної практики.

Після закінчення практики, яка проходила у **центрах соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді**, студент здає груповому керівнику таку *документацію*:

- індивідуальний план роботи з примітками про виконання запланованих видів робіт;
- щоденник про проходження переддипломної практики з детальним описом кожного робочого дня;
- конспект проведеної психолого-просвітницької бесіди з батьками;
- конспект проведеної психолого-профілактичної бесіди з дітьми чи молоддю;
- конспект проведеної профорієнтаційної бесіди із старшокласниками;
- аналіз результатів проведеного анкетування;
- звіт-характеристику про специфіку роботи психолога-консультанта на «Телефоні Довіри» та типи телефонних дзвінків, які найчастіше надходять;
- протоколи проведених індивідуальних консультацій;
- конспекти проведених корекційних занять;
- характеристику психологом роботи студента, затверджену директором закладу (установи, організації) із зазначенням рекомендованої оцінки за практику;

- звіт про проведену роботу під час проходження переддипломної практики.

Після закінчення практики, яка проходила **в дошкільних навчальних закладах**, студент здає груповому керівнику таку документацію:

- індивідуальний план роботи з примітками про виконання запланованих видів робіт;
- щоденник про проходження переддипломної практики з детальним описом кожного робочого дня;
- конспект проведеної психолого-просвітницької бесіди з батьками;
- конспект проведеної просвітницької бесіди з вихователями;
- конспект проведеної бесіди з дитиною старшого дошкільного віку про її емоційне ставлення до школи;
- протоколи психолого-педагогічного діагностування дитини;
- психолого-педагогічну характеристику дитини;
- психолого-педагогічну характеристику групи дітей;
- протоколи проведених індивідуальних консультацій;
- конспекти проведених корекційних занять;
- характеристику психологом дошкільного закладу роботи студента, затверджену завідувачем дитячого садка із зазначенням рекомендованої оцінки за практику;
- звіт про проведену роботу під час проходження переддипломної практики.

Таблиця 7.1

Розподіл балів, які присвоюються студентам за виконання завдань практики в загальноосвітніх школах

Зміст роботи студента	Бали	Показники та критерії оцінювання
Психолого-просвітницька бесіда з батьками	10	<ul style="list-style-type: none"> • Зміст бесіди (обґрунтування актуальності проблеми, доступність інформації, аналіз результатів сучасних психолого-педагогічних досліджень, використання цікавих фактів, яскравих прикладів) – 5 балів; • структура бесіди (актуалізація опорних знань, розкриття теми, закріплення матеріалу, підведення підсумків) – 2 бали; • проведення бесіди (методи та прийоми подачі інформації, використання вербальних та

		невербальних засобів спілкування, методичне забезпечення) – 3 бали.
Психопрофілактична бесіда з учнями	10	<ul style="list-style-type: none"> • Зміст бесіди (обґрунтування актуальності проблеми, доступність інформації, аналіз результатів сучасних психолого-педагогічних досліджень, використання цікавих фактів, яскравих прикладів) – 5 балів; • структура бесіди (актуалізація опорних знань, розкриття теми, закріплення матеріалу, підведення підсумків) – 2 бали; • проведення бесіди (методи та прийоми подачі інформації, використання вербальних та невербальних засобів спілкування, методичне забезпечення) – 3 бали.
Профорієнтаційна бесіда з учнями	10	<ul style="list-style-type: none"> • Зміст бесіди (обґрунтування актуальності професії, доступність інформації, професійна самопрезентація, професіограма психолога, використання цікавих фактів, яскравих прикладів) – 5 балів; • структура бесіди (актуалізація опорних знань, розкриття теми, закріплення матеріалу, підведення підсумків) – 2 бали; • проведення бесіди (методи та прийоми подачі інформації, використання вербальних та невербальних засобів спілкування, методичне забезпечення) – 3 бали.
Психодіагностична робота	25	<ul style="list-style-type: none"> • Провести психолого-педагогічне дослідження, проаналізувати одержані результати та написати: • психолого-педагогічну характеристику учня - 10 балів; • психолого-педагогічну характеристику класного колективу - 10 балів; • психологічний аналіз уроку –

		5 балів.
Консультаційна робота	10	<ul style="list-style-type: none"> • Проведення 5 психологічних консультацій та оформлення протоколів індивідуальних консультацій – 10 балів.
Корекційна робота	20	<ul style="list-style-type: none"> • Розробка корекційної програми (конспекти корекційних занять) – 10 балів; • проведення 2-ох залікових корекційних занять – 10 балів.
Оформлення документації	15	<ul style="list-style-type: none"> • Індивідуальний план роботи – 5 балів; • щоденник переддипломної практики з детальним описом кожного робочого дня – 5 балів; • звіт про проведену роботу – 5 балів.

Таблиця 7.2

Розподіл балів, які присвоюються студентам за виконання завдань практики у центрі соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді

Зміст роботи студента	Бали	Показники та критерії оцінювання
Психолого-просвітницька бесіда з батьками	10	<ul style="list-style-type: none"> • Зміст бесіди (обґрунтування актуальності проблеми, доступність інформації, аналіз результатів сучасних психолого-педагогічних досліджень, використання цікавих фактів, яскравих прикладів) – 5 балів; • структура бесіди (актуалізація опорних знань, розкриття теми, закріплення матеріалу, підведення підсумків) – 2 бали; • проведення бесіди (методи та прийоми подачі інформації, використання вербальних та невербальних засобів спілкування, методичне забезпечення) – 3 бали.

Психопрофілактична бесіда з учнями	10	<ul style="list-style-type: none"> • Зміст бесіди (обґрунтування актуальності проблеми, доступність інформації, аналіз результатів сучасних психолого-педагогічних досліджень, використання цікавих фактів, яскравих прикладів) – 5 балів; • структура бесіди (актуалізація опорних знань, розкриття теми, закріплення матеріалу, підведення підсумків) – 2 бали; • проведення бесіди (методи та прийоми подачі інформації, використання різних засобів спілкування, методичне забезпечення) – 3 бали.
Профорієнтаційна бесіда із старшокласниками	10	<ul style="list-style-type: none"> • Зміст бесіди (обґрунтування актуальності професії, доступність інформації, професіограма психолога, використання цікавих фактів, яскравих прикладів) – 5 балів; • структура бесіди (актуалізація опорних знань, розкриття теми, закріплення матеріалу, підведення підсумків) – 2 бали; • проведення бесіди (методи та прийоми подачі інформації, використання вербальних та невербальних засобів спілкування, методичне забезпечення) – 3 бали.
Психодіагностична робота	15	Провести анкетування з проблем алкогольної та наркотичної залежностей у молодіжному середовищі, проаналізувати одержані результати та написати висновки і психологічні рекомендації – 15 балів.

Консультаційна робота	20	<ul style="list-style-type: none"> • Написати звіт-характеристику про специфіку роботи психолога-консультанта на «Телефоні Довіри» та типи телефонних дзвінків, які найчастіше надходять – 10 балів; • провести 5 психологічних консультацій (за запитом клієнта) та оформити протоколи індивідуальних консультацій – 10 балів.
Корекційна робота	20	Розробка корекційної програми (конспектів занять) – 10 балів; проведення 2-ох залікових корекційних занять – 10 балів.
Оформлення документації	15	<ul style="list-style-type: none"> • Індивідуальний план роботи – 5 балів; • щоденник переддипломної практики з детальним описом кожного робочого дня – 5 балів; • звіт про проведену роботу – 5 балів.

Таблиця 7.3

Розподіл балів, які присвоюються студентам за виконання завдань практики у дошкільних навчальних закладах

Зміст роботи студента	Бали	Показники та критерії оцінювання
Психолого-просвітницька бесіда з батьками	10	<ul style="list-style-type: none"> • Зміст бесіди (обґрунтування актуальності проблеми, доступність інформації, аналіз результатів сучасних психолого-педагогічних досліджень, використання цікавих фактів, яскравих прикладів) – 5 балів; • структура бесіди (актуалізація опорних знань, розкриття теми, закріплення матеріалу, підведення підсумків) – 2 бали; • проведення бесіди (методи та прийоми подачі інформації, використання вербальних та невербальних засобів спілкування,

		методичне забезпечення) – 3 бали.
Просвітницько-профілактична бесіда з вихователями	10	<ul style="list-style-type: none"> • Зміст бесіди (обґрунтування актуальності проблеми, доступність інформації, аналіз результатів сучасних психолого-педагогічних досліджень, використання цікавих фактів, яскравих прикладів) – 5 балів; • структура бесіди (актуалізація опорних знань, розкриття теми, закріплення матеріалу, підведення підсумків) – 2 бали; • проведення бесіди (методи та прийоми подачі інформації, використання вербальних та невербальних засобів спілкування, методичне забезпечення) – 3 бали.
Психодіагностична робота	35	<ul style="list-style-type: none"> • Провести психолого-педагогічне дослідження за допомогою комплексу психодіагностичних методик та проаналізувати одержані результати – 15 балів; • на основі результатів психодіагностичних досліджень написати: <ul style="list-style-type: none"> - психолого-педагогічну характеристику дитини – 10 балів; - психолого-педагогічну характеристику групи дітей – 10 балів.
Консультаційна робота	10	Проведення 5 психологічних консультацій та оформлення протоколів індивідуальних консультацій – 10 балів.
Корекційна робота	20	Розробка корекційно-розвивальної програми (конспекти корекційно-розвивальних занять) – 10 балів; проведення 2-ох залікових корекційно-розвивальних занять – 10 балів.
Оформлення документації	15	<ul style="list-style-type: none"> • Індивідуальний план роботи – 5 балів; • щоденник переддипломної

		практики з детальним описом кожного робочого дня – 5 балів; • звіт про проведену роботу – 5 балів.
--	--	---

МЕТОДИЧНІ МАТЕРІАЛИ

Схема психолого-педагогічної характеристики особистості учня

1. *Загальні відомості про учня:* прізвище, ім'я, вік, школа, клас, місце проживання; аналіз умов життя в сім'ї, освіта батьків, місце їх роботи і посада; матеріальні, житлово-побутові умови: особливості сімейного мікроклімату, сімейні традиції; причини сімейних конфліктів, якщо вони існують; характер взаємин між батьками, батьками та дітьми; як ставляться члени сім'ї до успішності навчання та поведінки учня, до школи, вчителів, товаришів (друзів) дитини, контакт з класним керівником; спосіб життя дитини в сім'ї та системи її виховання; режим дня, трудові обов'язки школяра вдома; які засоби, методи виховного впливу переважають (заохочення, переконання, вимога, вправлення, привчання тощо): хто з членів сім'ї і якою мірою здійснює виховний вплив на дитину; хто в сім'ї є найбільшим авторитетом для дитини.

2. *Навчальна діяльність:* ставлення школяра до навчання, ступінь його усвідомлення, які навчальні предмети йому найбільше подобаються та чому; улюблений навчальний предмет; основний мотив навчальної діяльності, успішність навчання (які оцінки переважають, успішність з різних навчальних дисциплін, причини неуспішності (якщо вони є) та шляхи її усунення); розумовий розвиток школяра, оволодіння раціональними методами пізнання, чи знаходить самостійно раціональні методи розумової діяльності і навчальної роботи, відмовляючись від шаблону; чи переносить відомі йому методи пізнання з однієї ситуації на іншу; чи усвідомлює процес розумової діяльності; як в умовах школи здійснюється управління розумовим розвитком школяра в процесі організації навчальної діяльності; загальний рівень розумового розвитку, широта світогляду, ступінь начитаності; розвиток мови, вміння висловити свою думку в усній та письмовій формі, запас слів, образність та емоційність мовлення.

3. *Особливості пізнавальних процесів:* особливості уваги, ступінь розвитку довільної уваги, її зосередженість, стійкість, здатність до розподілу, швидкість переключення; увага на

різних уроках; усвідомлення сприйняття навчального матеріалу, швидкість усвідомлення, оволодіння перцептивними розумовими діями; особливості пам'яті, усвідомленого запам'ятовування, володіння мнемічними діями; яка швидкість і міцність запам'ятовування, а також легкість відтворення інформації; індивідуальні особливості пам'яті, переважаючий вид пам'яті; розвиток мислення, розуміння в засвоєнні навчального матеріалу, вміння мислити і робити самостійні висновки, рівень володіння операціями аналізу, синтезу, порівняння, абстрагування і узагальнення, особливості уяви учня.

4. *Трудова діяльність*: ставлення до праці і мотиви трудової діяльності, повага чи нехтування працею; якому виду праці надає перевагу, що саме приваблює у праці: сам процес, набуття певних умінь і навичок, кінцевий результат, оцінка результатів праці, зацікавленість в корисності своєї праці; трудова підготовка школяра в порівнянні з іншими учнями, наявність умінь і навичок, швидкість і легкість набуття нових трудових навичок; в яких видах суспільно-корисної роботи у школі бере участь; організованість, дисциплінованість, самостійність, наявність звички до довготривалих зусиль у праці; яким видам праці віддає перевагу; яку професію збирається обрати, мотиви вибору, стійкість професійних інтересів, яку професію рекомендують класний керівник і батьки.

5. *Громадська діяльність та активність*: які громадські доручення виконує і як ставиться до їх виконання, причини пасивності і недобросовісного виконання громадських доручень (якщо це має місце): де проявляє громадську активність (в класі, гуртку, секції, клубі тощо); інтерес до громадського життя країни (читання газет, прослуховування радіопередач, перегляд відповідних телепередач, обговорення суспільних подій з учителями та товаришами).

6. *Спрямованість особистості учня та його інтереси*: інтерес до питань моралі, науки, техніки, мистецтва, спорту; наявність пізнавального інтересу; характер інтересів з точки зору їх глибини, широти, активності і стійкості; переконання, ідеали; чи є особливі здібності до будь-якого виду діяльності (до музики, малювання, техніки, спорту тощо) і в чому вони проявляються; в яких гуртках і спеціальних дитячих установах займається учень; особливості читацьких інтересів, їх широта і стійкість; рівень домагань.

7. *Особливості характеру*: яскраво виражені позитивні і негативні риси характеру; ставлення до людей, навчання, праці,

самого себе; прояв особливостей характеру учня у процесі спілкування з іншими людьми (товариськість, замкнутість, взаємодопомога, егоїзм, чуйність, відвертість, правдивість, доброзичливість, хитрість та інші); характерна для школяра оцінка своїх можливостей (впевненість, скромність, самовпевненість тощо); вимоги до себе та інших; вольові риси характеру (наполегливість, самостійність, ініціативність у навчанні, праці, громадському житті, іграх, негативізм); моральні риси характеру (почуття обов'язку і відповідальності, чесність, щирість та інше); особливості темпераменту, його вираження в емоційній сфері, працездатність, спілкування.

8. *Місце учня в системі внутрішньо-колективних відносин:* розвиток учня, рівень його вихованості, традиції та вимоги класного колективу, взаємостосунки в колективі; ставлення учня до однокласників: любить їх чи байдужий, не любить, дорожить їх думкою, з ким товаришує, емоційне ставлення до друзів, офіційне чи неофіційне місце учня в класному колективі, задоволеність своїм статусом у колективі і яке місце хотів би займати; в якій групі учень проводить вільний час поза школою і сім'єю (з однокласниками, у компанії, спортивній секції, художньому гуртку тощо), яка з цих груп є референтною, яке місце займає в цих групах учень; ставлення учня до школи, чи подобається йому в школі, що саме; стосунки з учителями і вихователями, чи є контакт, кого з них любить, поважає; ставлення вчителів і вихователів до учня.

9. *Висновки:* найважливіші позитивні сторони учня; причини відставання у навчанні, відхилень у поведінці; які засоби впливу були вжиті педагогічним колективом і студентом-практикантом стосовно цього учня, їх ефективність; яку систему заходів, на думку практиканта, слід розробити і реалізувати для виправлення становища; які індивідуально-типологічні особливості слід враховувати при цьому.

Схема психолого-педагогічної характеристики класного колективу

1. *Загальні відомості про клас:* склад учнів по віку, статі. Біографія класу, його традиції. Загальна характеристика успішності та навчальної дисципліни учнів. Соціальний стан батьків. Зв'язки класу з іншими групами і колективами.

2. *Спрямованість класного колективу:* мета, зміст і мотиви основних видів колективної діяльності, характеристика моральної атмосфери у класі:

а) навчальна діяльність (рівень загального розвитку учнів,

широта інтересів, кругозір). Вимоги до навчальної діяльності з боку активу і один до одного. Негативні і позитивні прояви взаємодії в навчальній роботі (взаємодопомога або списування, підказування тощо);

б) трудова діяльність: суспільно-корисна праця та її місце в житті колективу, види праці і характер її виконання, прояв дисципліни і свідомості в праці;

в) громадська діяльність класу;

г) інші види діяльності: інтерес учнів класу до мистецтва, літератури, спорту, відвідування театрів, участь у лекції, диспутах, конференціях, обговорення кінофільмів тощо;

3. *Характер взаємин в колективі*: що саме лежить в основі взаємин у колективі - місце проживання, спільна діяльність, інтереси, місце за партою; як ставляться учні один до одного (система їх взаємостосунків): повага, ввічливість, чуйність, поступливість, взаємодопомога; загальні інтереси, чи прагнуть бути разом в позаурочний час; які взаємини між хлопчиками і дівчатками, які учні найбільш авторитетні в класі, ким діти нехтують або не помічають в своєму класі і чому, ставлення класу до учнів з фізичними вадами; чи є в колективі загальні моральні норми, правила, які діти вважають за потрібне виконувати; характерні випадки порушень цих правил, їх причини та засоби впливу на порушників, з боку класного керівника і учнівського колективу.

4. Коротка *характеристика виборного активу класу* та його діяльності. Неофіційний актив класу і його взаємостосунки з офіційним.

5. *Педагогічне керівництво класним колективом*. Здійснення індивідуального підходу до учнів і загальний стиль педагогічного керівництва.

6. *Висновки*: характеристика рівня розвитку класного колективу. Основні недоліки в організації життя колективу, міжособистісних стосунків і шляхи їх подолання. Можливість використання класного колективу для виховного впливу на окремих учнів. Рекомендації щодо поліпшення роботи з організації і згуртування класного колективу, створення сприятливого психологічного мікроклімату для кожного учня.

Примітка: кожне положення психолого-педагогічної характеристики повинно бути підтверджене прикладами з власних спостережень студента-практиканта та результатами проведених психодіагностичних методик.

Схема психологічного аналізу уроку

1. *Загальні відомості про урок:* школа, клас, предмет, прізвище вчителя.

2. *Якими методами та способами викликається увага учнів на початку уроку:* вхід вчителя до класу, його зовнішній вигляд, підготовленість учителя і класу до уроку, оформлення і санітарно-гігієнічні умови роботи класу, уміння вчителя налагодити емоційний контакт з учнями, тримати в полі зору весь клас (розподіл, переключення, обсяг уваги), вимогливість учителя, питання педагогічного такту і педагогічної етики учителя.

3. *Як учитель забезпечує якісне сприймання навчального матеріалу:* чим забезпечується чуттєве сприймання нового матеріалу, встановлення зв'язку нового матеріалу із знайомим (апперцепція), використання наочності і технічних засобів навчання, чіткість постановки мети уроку, доступність матеріалу, різноманітність методів викладання, уміння виділити головне в матеріалі, чіткість і виразність мовлення учителя, темп викладу, уміння викликати мотивоване сприймання навчального матеріалу.

4. *Якими способами активізується пізнавальна діяльність учнів на уроці:* уміння вчителя підтримувати увагу учнів протягом уроку, орієнтація учнів на труднощі і мобілізація волі на їх подолання, активізація мислення учнів - організація проблемно-пошукової діяльності учнів, ідейний і науковий рівень матеріалу, повнота і точність наукових фактів, висновків, відповідність матеріалу віковим особливостям учнів і рівню їх розвитку, логічність і доказовість викладу, встановлення причинно-наслідкових зв'язків, залучення учнів до самостійної роботи і самостійного виведення правил і закономірностей, зв'язок навчального матеріалу з практикою і сучасністю, вправлення у застосуванні набутих знань.

5. *Якими способами учитель пробуджує в учнів допитливість та інтерес, формує потребу в знаннях:* підготовленістю до уроку, оригінальною наочністю, роз'ясненням теоретичного і практичного значення даного матеріалу, цікавими фактами, емоційністю викладання тощо.

6. *Організація запам'ятовування учнями навчального матеріалу:* запис теми і плану уроку, важких слів, визначень, повторення найбільш важливих моментів, установка на запам'ятовування, різноманітність вправ на закріплення тощо.

7. *Якими способами викликаються емоції учнів і як вони впливають на засвоєння знань:* вміння учителя створити

сприятливий психологічний клімат на уроці, викликати позитивні емоції, моральні, інтелектуальні та естетичні почуття, уникнути виникнення в учнів фрустрацій і стресових станів, засоби розв'язання конфліктних ситуацій.

8. Як учитель враховує вікові та індивідуальні особливості учнів, сприяє розвитку їхньої активності і самостійності, ініціативності та творчих здібностей.

9. Висновки і пропозиції: а) позитивне в роботі вчителя; б) недоліки в роботі вчителя; в) рекомендації для вчителя-предметника з метою підвищення психологічної ефективності уроку, гуманізації процесу навчання.

Анкета для учнів

1. Що Вам відомо про алкоголізм, наркоманію? _____
2. Чи вживаєте Ви алкоголь? З якого віку? _____
3. Як часто Ви це робите? _____
4. Чи робили Ви спроби вживати наркотики? _____
5. Якщо так, то яке відчуття охоплювало Вас? _____
6. Де і коли Ви вперше довідались про наркоманію, алкоголізм? _____
7. Чи розповідали Вам про небезпеку наркоманії, алкоголізму батьки, вчителі? _____
8. Чи маєте Ви друзів, які вживають наркотики, алкоголь? _____
9. Якщо так, то чи спробували Ви їм допомогти позбутися наркотичної залежності? _____
10. Чи в достатній мірі, на Ваш погляд, проводиться пропаганда здорового способу життя в засобах масової інформації, зокрема в місцевих? _____
11. Ваші пропозиції з цих питань _____
12. Ваш вік _____
13. Стать _____
14. Місце проживання (місто чи село) _____

Етапи діагностико-корекційної роботи практичного психолога (за І.В. Дубровіною)

1. Вивчення запиту до психолога, який надходить зі сторони учнів, батьків чи вчителів.
2. Формулювання психологічної проблеми.
3. Висунення гіпотези про причини явища, що спостерігається.
4. Вибір методів дослідження.
5. Проведення методики дослідження.

6. Формулювання психологічного діагнозу.
7. Розробка психологічних рекомендацій, програми психокорекційної чи розвивальної роботи з учнями.
8. Реалізація цієї програми.
9. Контроль за її виконанням.

Форми роботи практичного психолога

Дошкільники

- Розвиток психологічної готовності дитини до школи.
- Діагностика і корекція розвитку пізнавальної сфери дітей.
- Діагностика та корекція емоційних порушень, розвиток емоційної сфери дітей.
- Оптимізація сприятливих умов сімейного виховання, просвітницька діяльність щодо впливу батьківського ставлення на особистісний розвиток дитини.

Молодші школярі

- Формування навчальної діяльності.
- Розробка та впровадження розвивальних програм: сприяння створенню оптимальних умов для розвитку вікових новоутворень, здібностей тощо.
- Діагностика і корекція розумового розвитку учнів.
- Діагностика і корекція розвитку уваги, пам'яті.
- Діагностика і корекція неуспішності навчання. Виявлення дітей з педагогічною занедбаністю, затримкою психічного розвитку, розумовою відсталістю.
- Діагностика і корекція особистісного розвитку (інфантильність, тривожність, сором'язливість, загальмованість, імпульсивність, демонстративність, агресивність ін.).
- Психопрофілактика і подолання дидаскалогеній, шкільних фобій та ін.
- Оптимізація спілкування дитини з дорослими і однолітками.
- Робота з обдарованими дітьми.
- Робота в класах вирівнювання і класах з інклюзивною освітою.
- Психопрофілактика і подолання розумового перевантаження школярів. Психологічна і психопрофілактична робота в групах продовженого дня.
- Робота з учнями з метою забезпечення індивідуального підходу у навчанні та вихованні.
- Консультування батьків молодших школярів.

Підлітки

- Розвиток форм, засобів і способів міжособистісного спілкування.
- Розвиток рефлексії, самосвідомості.
- Діагностика і розвиток здібностей, інтересів, нахилів. Допомога у виборі подальшої програми освіти, профорієнтація.
- Розвиток психологічних механізмів саморегуляції поведінки і діяльності. Розвиток самостійності, самоконтролю, допомога в оволодінні методами самовиховання.
- Вивчення особистісних якостей учнів у зв'язку з вибором подальшої програми освіти або професії.
- Допомога в оволодінні необхідними прийомами і засобами розумової праці, вміннями самостійно набувати знання, соціальними уміннями і навичками.
- Проведення класних годин з проблем самовиховання, наукової організації навчальної праці.
- Діагностика і корекція розвитку пізнавальних інтересів.
- Діагностика і корекція неуспішності навчання.
- Діагностика і корекція навчальної мотивації (втрата бажання вчитися).
- Діагностика і корекція відхилень в особистісному розвитку (агресивність, черствість, цинізм, брехня, лінощі, демонстративність, інфантилізм, тривожність).
- Корекція почуття неповноцінності, невпевненості в собі.
- Допомога у випадках гострого перебігу підліткових форм поведінки (крайнього негативізму, впертості, сильної роздратованості).
- Допомога у випадках гіпертрофованого прояву підліткових реакцій (“реакція емансипації”, “реакція групування з однолітками”, “хоббі-реакція”), які не носять патологічного характеру.
- Допомога підлітку у вирішенні психологічних проблем, пов'язаних з особливостями психосексуального розвитку (незадоволення зовнішністю, уявлення про себе, як про людину, яку “ніколи не полюблять”, побоювання свого потягу до особи протилежної статі, уявлення про власну зіпсованість).
- Допомога в профілактиці і попередженні шкідливих звичок у підлітків. Робота з “групами ризику” (паління, алкоголізм, наркоманія, токсикоманія).
- Робота з підлітками з асоціальною поведінкою (делінквентність, втечі).

- Первинна діагностика для визначення дітей, які потребують допомоги психоневролога, психіатра.
- Психопрофілактика екзаменаційного стресу в учнів.
- Робота з учителями з метою забезпечення індивідуального підходу до підлітка.
- Консультування учнів, батьків і вчителів.
- Корекція ставлення батьків до підлітка.
- Профілактика неправильних дій педагогів і батьків щодо підлітка як причини порушення поведінки в підлітковому віці. Психологічна просвіта педагогів та батьків.

Старшокласники

- Консультативна робота. Допомога в особистісному і професійному самовизначенні.
- Допомога в оволодінні методами самовиховання.
- Допомога в оволодінні прийомами і методами розумової праці, умінням самостійно набувати знання.
- Проведення класних годин з проблем самовиховання, наукової організації праці, психогігієни розумової і фізичної праці.
- Розвиток рефлексії, самосвідомості.
- Розвиток форм, способів і засобів міжособистісного спілкування.
- Діагностика і корекція розвитку пізнавальних процесів.
- Діагностика і корекція неуспішності навчання.
- Діагностика і корекція навчальної мотивації.
- Діагностика і корекція відхилень в особистісному розвитку.
- Корекція почуття неповноцінності, невпевненості в собі, гармонізація самооцінки.
- Робота з подолання дитячих поведінкових проявів в ранньому юнацькому віці. Подолання інфантилізму.
- Допомога в профілактиці і подоланні шкідливих звичок. Робота з “групами ризику” (паління, алкоголізм, наркоманія, токсикоманія і ін.)

Вчителі та батьки

- Робота з учителями щодо забезпечення індивідуального підходу до учнів.
- Консультування учителів, класних керівників, батьків.
- Корекція емоційного ставлення батьків до дітей.
- Профілактика неправильних дій педагогів, батьків стосовно учнів.
- Психологічна просвіта вчителів, класних керівників, батьків.
- Психопрофілактика і подолання загального навчального перевантаження і перевтоми.

- Виступи на педагогічних радах.
- Психологічні лекторії для вчителів.
- Індивідуальні консультації.
- Психолого-педагогічні консилиуми.
- Психологічні методоб'єднання.
- Ознайомлення з психологічною та психолого-педагогічною літературою.
- Робота в кімнаті психологічного розвантаження.
- Бесіди (групові, індивідуальні).
- Виступи на батьківських зборах.
- Індивідуальні консультації батьків.
- Соціально-психологічні тренінги.
- Відеолекторій.
- Круглий стіл (діалог з групою батьків, діти яких мають подібні проблеми).

Методика скринінгової діагностики комп'ютерної залежності (Л. Юр'єва, Т. Больбот)

№	Запитання	Варіанти відповідей			
		ніколи	рідко	часто	дуже часто
1	Як часто ви відчуваєте поживлення, радість, задоволення чи полегшення, перебуваючи за комп'ютером (у мережі)?				
2	Як часто ви передчуваєте перебування за комп'ютером (у мережі), думаючи і розмірковуючи про те, як опинитесь за комп'ютером, відкриєте певний сайт, знайдете певну інформацію, заведете нові знайомства?				
3	Як часто вам необхідно усе більше часу проводити за комп'ютером (у мережі) чи витратити усе більше грошей для того, щоб отримати ті ж самі відчуття?				
4	Як часто вам вдається самостійно припинити роботу за комп'ютером (у мережі)?				
5	Як часто ви відчуваєте нервозність, зниження настрою, дратівливість чи порожнечу поза комп'ютером (не у мережі)?				
6	Як часто ви відчуваєте потребу повернутися за комп'ютер (у мережу) для покращення настрою чи втечі від життєвих проблем?				

7	Як часто ви зневажаєте сімейними, суспільними обов'язками і навчанням через часту роботу за комп'ютером				
8	Як часто вам доводиться обманювати, приховувати від батьків чи викладачів кількість часу, проведеного за комп'ютером (у мережі)?				
9	Як часто існує актуалізація чи загроза втрати дружніх і/чи сімейних стосунків, змін фінансової стабільності, успіхів у навчанні у зв'язку з частою роботою за комп'ютером (перебуванням у мережі)?				
10	Як часто ви відзначаєте фізичні симптоми, такі як: оніміння і болі у кисті руки, болі у спині, сухість в очах, головні болі; нехтування особистою гігієною, вживання їжі біля комп'ютера?				
11	Як часто відзначаєте порушення сну чи зміни режиму сну у зв'язку з частою роботою за комп'ютером (у мережі)?				

Аналіз отриманих результатів.

Відповіді «ніколи» оцінюються 1 балом, «рідко» - 2 бали, «часто» - 3 бали, «дуже часто» - 4 бали.

Результати оцінюють таким чином:

≤ 15 балів - відсутній ризик розвитку комп'ютерної залежності;

16 - 22 бали - стадія захоплення комп'ютером (мережею Інтернет);

23 - 37 балів - стадія ризику комп'ютерної (Інтернет) залежності;

≥ 38 балів - стадія сформованої комп'ютерної (Інтернет) залежності.

Комп'ютерна, у тому числі Інтернет-залежність, є новим видом девіантної поведінки сучасності, і, як і будь-який вид залежності, негативно позначається на життєво важливих сферах функціонування особистості. Так, у студентському віці вона стає причиною навчальної неуспішності, блокує повноцінне формування особистості майбутнього фахівця. Тому, якщо у студента діагностовано стадію ризику виникнення такої залежності, слід вживати заходів щодо її попередження: інтенсифікувати його спілкування з одногрупниками у реальності, залучати до різних видів позанавчальної діяльності і при цьому вчити отримувати насолоду від життя, виконуючи повсякденні обов'язки, створювати для нього ситуації успіху.

Якщо у студента виявлено сформовану комп'ютерну залежність, його необхідно спрямувати на консультацію до психотерапевта.

Методика для виявлення схильності до агресії «Тест руки» Е. Вагнера (адаптація Т. Курбатова)

Методика «Тест руки» Е. Вагнера, адаптована Т. Курбатовим, призначена для виявлення схильності до відкритої агресивної поведінки, яку Е. Вагнер описував як поведінку, що суперечить соціальним нормам в ситуаціях спільної діяльності. Таким чином, методика дозволяє передбачати не конкретний тип агресивної поведінки, а схильність до агресії взагалі і особистісні характеристики, які не представлені у свідомості. Тест може використовуватися для дослідження як дорослих, так і дітей.

«Тест руки» Е. Вагнера містить 10 карток: на 9 картках зображені кисті руки, одна картка без зображення. Досліджуваним необхідно описати дії руки. Картки пред'являються в певній послідовності та положенні.

Всі відповіді досліджуваного фіксуються в протоколі. На аркуші записуються необхідні відомості про досліджуваного (прізвище, ім'я, стать, вік, клас, дата і час проведення). Крім запису відповідей реєструється становище, в якому досліджуваний тримає картку, а також час з моменту пред'явлення стимулу до початку відповідей.

Перед проведенням методики подається наступна інструкція: «Уважно розгляньте пропоновані Вам зображення і скажіть, що, на Вашу думку, робить ця рука?» Якщо досліджуваний вагається з відповіддю, його запитують: «Як Ви думаєте, що робить людина, якій належить ця рука? На що здатна людина з такою рукою? Назвіть всі варіанти, які можете собі уявити». При нечіткій і двозначній відповіді досліджуваний просить пояснити, тому запитують: «Добре, а що ще?» Але не потрібно натякати на відповіді. Якщо експериментатор розуміє, що досліджуваний чинить опір, рекомендуємо перейти до іншої картки.

Тримати малюнок-картку можна в будь-якому положенні. Число варіантів відповідей по картці не обмежується і не стимулюється так, щоб викликати опір досліджуваного. Рекомендуємо отримати чотири варіанти відповідей. Якщо число відповідей менше, уточнюйте, чи немає бажання ще щонебудь сказати про зображення руки, а в протоколі, наприклад, при єдиному варіанті відповіді записується позначення зі

знаком *4, тобто ця єдина безальтернативна відповідь оцінюється в чотири бали замість одного. Важливо у всіх можливих випадках (якщо досліджуваний не виражає протесту) максимально знижувати невизначеність відповіді, наповнювати змістом висловлювання типу «хтось, щось, комусь» і т.д.

Обробка та інтерпретація результатів здійснюється у кілька етапів. При обробці отриманих результатів кожену відповідь досліджуваного відносять до однієї з 11 категорій, які подані у таблиці 1. Необхідно звернути увагу на заповнення протоколу.

Зображення кисті руки методики Е. Вагнера

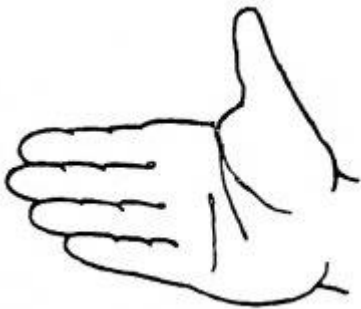

Рис. 1

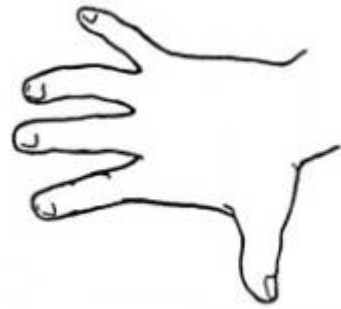

Рис. 2

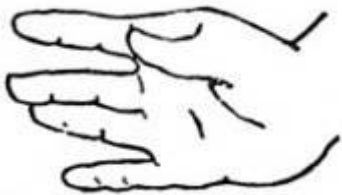

Рис. 3

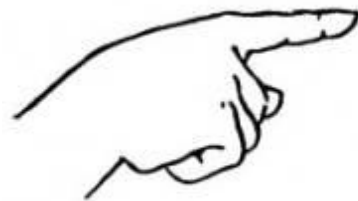

Рис. 4

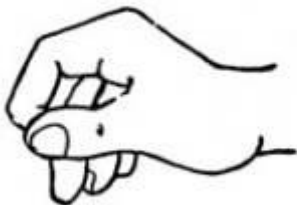

Рис. 5

Рис. 6

Рис. 7

Рис. 8

Рис. 9

Рис. 10

Бланк фіксації та обрахунків дослідницької інформації за методикою Едвіна Вагнера

ПРОТОКОЛ

Мета: вивчення агресивних тенденцій в поведінці

Методика: тест руки Едвіна Вагнера

Випробуваний: _____

Стать _____ Вік _____ Клас _____ Дата _____

Кар-тка	Час початку реакції	Положення в якому дитина тримає картку	Відповіді	Результати категоризації
1.			1. 2. 3. 4. 5.	
2.			1. 2. 3. 4. 5.	
3.			1. 2. 3. 4. 5.	
4.			1. 2. 3. 4. 5.	

5.			1. 2. 3. 4. 5.	
6.			1. 2. 3. 4. 5.	
7.			1. 2. 3. 4. 5.	
8.			1. 2. 3. 4. 5.	
9.			1. 2. 3. 4. 5.	
10.			1. 2. 3. 4. 5.	

Після категоризації підраховується число висловлювань в кожній категорії. Максимальна кількість балів, яку може набрати досліджуваний, враховуючи, що він дає по чотири відповіді на кожну картку – 40. Однак він може давати більше відповідей по одних категоріях і менше по інших.

Відповіді, що відносяться до категорій «Агресія» і «Вказівка», розглядаються: як пов'язані з готовністю досліджуваного до вищого прояву агресивності, небажанням пристосуватися до оточення.

Категорії відповідей: «Страх», «Емоційність», «Комунікація» і «Залежність» відображають тенденцію до дії, спрямовану на пристосування до соціального середовища; при цьому ймовірність агресивної поведінки незначна.

Відповіді, що відносяться до категорій «Демонстративність» і «Інвалідність», при оцінці ймовірності агресивних проявів не враховуються, тому їх роль в даній області поведінки непостійна. Ці відповіді можуть лише уточнювати мотиви агресивної поведінки.

Категорії «Активна безособовість» і «Пасивна безособовість» в аналізі також не беруть участі, оскільки їх вплив на агресивність поведінки неоднозначний.

№	Категорії відповідей	Окремо бали за категорії
1.	Агресія (А)	
2.	Вказівка (В)	
3.	Страх (С)	
4.	Емоційність (Е)	
5.	Комунікація (К)	
6.	Залежність (З)	
7.	Демонстративність (Д)	
8.	Інвалідність (І)	
9.	Активна безликість (АБ)	
10.	Пасивна безликість (ПБ)	
11	Опис (О)	
Всього балів		

$A = (\text{Агресія} + \text{Вказівка}) - (\text{Страх} + \text{Емоційність} + \text{Комунікація} + \text{Залежність})$

$A = (A + B) - (C + E + K + Z) = (\quad + \quad) - (\quad + \quad + \quad + \quad) =$

Висновок: _____

Перший член формули характеризує агресивні тенденції, другий – тенденції, що стримують агресивну поведінку.

Більш змістовну інформацію можна отримати при аналізі питомої ваги і місця агресивних тенденцій в загальній системі диспозицій. Інформаційною в плані прогнозу агресивної поведінки є частка відповідей в категорії «Агресія» по відношенню до сумарної кількості відповідей в категоріях, що враховуються при підрахунку сумарного балу.

Таким чином, 2-3 агресивних відповіді при повній відсутності відповідей типу соціальної кооперації говорять про великий рівень ворожості, ніж безліч таких відповідей на тлі ще більшої кількості установок на доброзичливу міжособистісну взаємодію.

Важливо, що значення має не тільки співвідношення установок на соціальну кооперацію і агресію, але і те, які саме тенденції протиставляються конфронтації, що спонукає людину до співпраці: страх перед відповідною агресією, почуття власної неповноцінності, залежності або потреба в теплих, дружніх контактах з оточуючими. Зовні схожа поведінка в цих випадках має принципово різні внутрішні детермінанти. Дані про їх природу можна отримати при аналізі питомої ваги установок, які протистоять агресії (категорії «Страх», «Комунікація», «Емоційність», «Залежність»).

Показники та інтерпретація до методики Е. Вагнера

<i>Категорії відповідей</i>	<i>Умовне позначення</i>	<i>Опис дії руки</i>	<i>Приклад відповіді</i>
Агресія	(А)	рука сприймається, як домінуюча; та яка наносить удари; активно захоплює який-небудь предмет; здійснює агресивну дію	щипає; дає ляпас; розчавлює комах; готова завдати удару тощо
Вказівка	(В)	рука бере участь в дії імперативного характеру; панує над іншими людьми	веде, направляє перешкоджає; диригує оркестром; дає вказівки; читає лекцію; вчитель каже до учня: «Вийди геть»; міліціонер зупиняє машину тощо
Страх	(С)	рука виступає у відповідях як жертва агресивних проявів іншої особи або прагне захистити кого-небудь від фізичних впливів; може сприйматися як така, що завдає пошкодження сама собі;	кулак стислий, але не для удару; піднята в страху рука; рука, що відвертає удар тощо

		включаються відповіді, що містять тенденції до заперечення агресії	
Емоційність	(Е)	рука виражає любов, позитивні емоційні установки до інших людей; бере участь у дії, що виражає прихильність, позитивне ставлення, доброзичливість	дружнє рукостискання; поплескування по плечу; рука, що гладить тварину; рука, що дарує квіти; рука, що обіймає тощо
Комунікація	(К)	рука бере участь у комунікативній дії: звертається до когонебудь, контактує або прагне встановити контакт; партнери, що спілкуються знаходяться в рівному положенні один до одного	жестикуляція в розмові; мова жестів; показує дорогу тощо
Залежність	(З)	рука висловлює підпорядкування іншим особам: бере участь в комунікативній дії в позиції «знизу», успіх якої залежить від доброзичливого ставлення з боку іншої сторони	прохання; солдат віддає честь офіцерові; учень підняв руку для питання, рука, простягнута за милостинею; людина зупиняє попутну машину тощо
Демонстративність	(Д)	рука різними способами виставляє себе на показ; бере участь у демонстративній дії	показує кільце; милується манікюром; показує тіні на стіні; танцює; грає на музичних інструментах тощо

Інвалідність	(І)	рука пошкоджена, деформована, хвора, нездатна до будь-яких дій	поранена рука; рука хворого або вмираючого; зламаний палець тощо
Активна безликість	(АБ)	рука бере участь у дії, не пов'язаній з комунікацією, проте рука повинна змінити своє фізичне місце розташування, докласти зусилля	вводить нитку в голку; пише; шие; веде машину; пливе тощо
Пасивна безликість	(ПБ)	рука в спокої, або спостерігається поява тенденції до дії, завершення якої не потребує присутності іншої людини, але при цьому рука все ж таки не змінює свій фізичний стан	лежить, відпочиває; спокійно витягнута; людина обперлась ліктем на стіл; висла під час сну, тощо
Опис	(О)	в цю категорію входить опис руки без вказівки на здійснювані нею дії	пухка рука; красива рука; рука дитини; рука хворої людини тощо.

**Бланк проведення та фіксації результатів
постекспериментальної психологічної бесіди**

Прізвище, ім'я _____

Стать _____ Дата дослідження _____ Клас _____

Вік _____

1. Чи є в твоєму класі діти, які ображають, лають своїх однокласників, учнів інших класів?

2. Чи дружиш ти з дітьми, яких часто ображають?

3. Як до них ставляться інші діти?

4. Як ти гадаєш, чому їх ображають, лають?

- а) через зовнішність;
 - б) через навчання;
 - в) через «кумедне» прізвище;
 - г) щось іще (скажи що)
-
-

5. Тебе ображали твої однокласники чи друзі? Як саме?

6. Що ти відчував при цьому?

7. Коли твої однокласники у твоїй присутності ображають когонебудь ти ...

- а) стоїш осторонь і споглядаєш за тим, що відбувається;
 - б) захищаєш того, кого ображають;
 - в) займаєш сторону кривдника;
 - г) щось ще (скажи що)
-
-

8. Яка найчастіше поведінка того, кого ображають?

9. Чи зупиняє така поведінка кривдника?

10. Хто, на твою думку, винен у конфліктній ситуації?

- а) кривдник;
 - б) той, кого ображають, обзивають;
 - в) хтось ще (вказіть хто саме)
-
-

11. Чи можеш ти сам зупинити кривдника?

12. Якщо ні, то хто міг би тобі в цьому допомогти?

13. Як ти думаєш, що потрібно зробити, щоб діти не ображали один одного?

Дослідження комунікативних та організаторських нахилів

(Опитувальник КОС Б.О.Федоришина)

Інструкція: «Запропонований Вам тест містить 40 запитань. Прочитайте їх і дайте відповідь на всі запитання за допомогою бланка. Якщо Ваша відповідь на запитання позитивна, тобто Ви згодні з тим, про що запитується, то в бланку відповідний номер обведіть кружечком. Якщо ж Ваша відповідь негативна, тобто Ви не згодні, то відповідний номер закресліть. Стежте, щоб номер запитання і номер у бланку для відповідей збігалися. Майте на увазі, що запитання носять загальний характер і не можуть містити всіх необхідних подробиць. Тому уявіть собі типові ситуації і не замислюйтеся над деталями. Не слід витратити багато часу на обдумування, відповідайте швидко. Можливо, на деякі питання Вам буде важко відповісти. Тоді спробуйте дати відповідь, який Ви вважаєте кращим. При відповіді на питань звертайте увагу на перші слова і погоджуйте свою відповідь з ними. Відповідаючи на питання, не прагніть зробити свідомо приємне враження. Важлива щирість при відповіді».

Стимульний матеріал

1. Чи багато у Вас друзів, з якими Ви постійно спілкуєтеся?
2. Чи часто Вам вдається схилити більшість своїх товаришів до прийняття ними Вашого рішення?
3. Чи довго вас турбує почуття образи, заподіяне Вам кимось із Ваших товаришів?
4. Чи завжди Вам важко орієнтуватися в критичній ситуації?
5. Чи є у Вас прагнення до встановлення нових знайомств з різними людьми?
6. Чи подобається Вам займатися суспільною роботою?
7. Чи вірно, що Вам приємніше і простіше проводити час з книгами або за яким-небудь іншим заняттям, ніж з людьми?
8. Якщо виникли якісь перешкоди у здійсненні Ваших намірів, чи легко Ви відступаєте від них?
9. Чи легко Ви встановлюєте контакти з людьми, які значно старші Вас за віком?
10. Чи любите Ви придумувати і організовувати зі своїми товаришами різні ігри та розваги?
11. Чи важко Вам включитися в нову для Вас компанію?
12. Чи часто Ви відкладаєте на інші дні ті справи, які потрібно було б виконати сьогодні?
13. Чи легко Вам вдається встановлювати контакти з незнайомими людьми?

14. Чи прагнете Ви домагатися, щоб Ваші товариші діяли відповідно з Вашою думкою?
15. Чи важко Ви освоюєтеся в новому колективі?
16. Чи правда, що у Вас не буває конфліктів з товаришами через невиконання ними своїх обіцянок, обов'язків, зобов'язань?
17. Чи прагнете Ви при слушній нагоді познайомитися і поговорити з новою людиною?
18. Чи часто у вирішенні важливих справ Ви приймаєте ініціативу на себе?
19. Чи дратують Вас оточуючі люди і чи хочеться Вам побути одному?
20. Чи правда що Ви зазвичай погано орієнтуєтеся в незнайомій для Вас обстановці?
21. Чи подобається Вам постійно знаходитися серед людей?
22. Чи виникає у Вас роздратування, якщо Вам не вдається закінчити розпочату справу?
23. Чи відчуваєте Ви почуття утруднення, незручності, якщо доводиться проявити ініціативу, щоб познайомитися з новою людиною?
24. Чи правда, що Ви втомлюєтеся від частого спілкування з товаришами?
25. Чи любите Ви брати участь у колективних іграх?
26. Чи часто Ви проявляєте ініціативу при вирішенні питань, які зачіпають інтереси Ваших товаришів?
27. Чи правда, що Ви відчуваєте себе невпевнено серед малознайомих для Вас людей?
28. Чи правда, що Ви рідко прагнете до доказу своєї правоти?
29. Чи вважаєте Ви, що Вам не доставляє особливих зусиль внести пожвавлення в малознайому для Вас компанію?
30. Чи приймали Ви участь у громадській роботі в школі?
31. Чи прагнете Ви обмежити коло своїх знайомих невеликою кількістю людей?
32. Чи правда, що Ви не прагнете відстоювати свою думку або рішення, якщо воно не було відразу прийняте Вашими товаришами?
33. Чи відчуваєте Ви себе невимушено, потрапивши в незнайому для Вас компанію?
34. Чи охоче Ви приступаєте до організації різних заходів для своїх товаришів?
35. Чи правда що Ви не відчуваєте себе досить упевненим і спокійним, коли доводиться говорити що-небудь великій групі людей?
36. Чи часто Ви спізнюєтеся на ділові зустрічі, побачення?
37. Чи правда, що у Вас багато друзів?

38. Чи часто Ви опиняєтесь в центрі уваги у своїх товаришів?
 39. Чи часто Ви соромитесь, відчуваєте незручність при спілкуванні з малознайомими людьми?
 40. Чи правда, що Ви не дуже впевнено відчуваєте себе в оточенні великої групи своїх товаришів?

Бланк відповідей

Прізвище _____ ім'я _____ по батькові _____
 Дата _____ Вік _____

1	2	3	4
5	6	7	8
9	10	11	12
13	14	15	16
17	18	19	20
21	22	23	24
25	26	27	28
29	30	31	32
33	34	35	36
37	38	39	40

Обробка результатів

1. Зіставити відповіді випробуваного з дешифратором і підрахувати кількість співпадінь окремо по комунікативних і організаторських схильностей.
2. Обчислити оціночні коефіцієнти комунікативних (Кк) і організаторських (Кo) схильностей як відношення кількості співпадаючих відповідей по комунікативних схильностям (Кх) та організаторським схильностям (Ох) до максимально можливого числа збігів (20), за формулами

$$K_k = \frac{K_x}{20} \quad \text{і} \quad K_o = \frac{O_x}{20}$$

Якісна оцінка дається при зіставленні отриманих коефіцієнтів з шкальними оцінками

Кк	Кo	Оцінка за шкалою
0,10 – 0,45	0,20 – 0,55	1
0,45 – 0,55	0,56 – 0,65	2
0,56 – 0,65	0,66 – 0,70	3
0,66 – 0,75	0,71 – 0,80	4
0,75 – 1,00	0,81 – 1,00	5

Дешифратор

<i>Нахили</i>	<i>позитивні</i>	<i>негативні</i>
Комунікативні	Питання 1-го стовпчика	Питання 3-го стовпчика
Організаторські	Питання 2-го стовпчика	Питання 4-го стовпчика

Інтерпретація отриманих результатів:

1. Досліджувані, що отримали оцінку **1** характеризуються низьким рівнем прояву комунікативних та організаторських здібностей.
2. Досліджуванні, що отримали оцінку **2**, комунікативні та організаторські здібності притаманні на рівні нижче середнього. Вони прагнуть до спілкування, почувають себе скуто в новій

компанії, колективі, вважають за краще проводити час наодинці з собою, обмежують свої нові знайомства, відчують труднощі у встановленні контактів з людьми й у виступі перед аудиторією, погано орієнтуються в незнайомій ситуації, не відстоюють свою думку, важко переживають образи, прояв ініціативи в суспільній діяльності вкрай занижена, у багатьох справах вони вважають за краще уникати прийняття самостійних рішень.

3. Для досліджуваних, які отримали оцінку **3**, характерний середній рівень прояву комунікативних і організаторських здібностей. Вони прагнуть до контактів із людьми, не обмежують коло своїх знайомств, відстоюють свою думку, планують свою роботу, однак потенціал їх здібностей не відрізняється високою стійкістю. Ця група потребує подальшої серйозної та планомірної виховної роботи по формуванню та розвитку комунікативних, організаторських здібностей.

4. Досліджуванні, що отримали оцінку **4** належать до групи з високим рівнем прояву комунікативних і організаторських здібностей. Вони не губляться у новій обстановці, швидко знаходять нових друзів, постійно прагнуть розширити коло своїх знайомих, займаються громадською діяльністю, допомагають близьким, друзям, виявляють ініціативу у спілкуванні, із задоволенням приймають участь в організації громадських заходів, здатні прийняти самостійне, незалежне рішення у важкій ситуації. Все це вони роблять не за примусом, а згідно з внутрішніми прагненнями.

5. Досліджуванні, що отримали оцінку **5**, володіють дуже високим рівнем прояву комунікативних і організаторських здібностей. Вони відчують потребу в комунікативній та організаторській діяльності, і активно прагнуть до неї, швидко орієнтуються у важких ситуаціях, невимушено поводять себе у новому колективі, ініціативні, прагнуть у важливій складних ситуаціях самостійно приймати рішення, відстоюють свою думку і домагаються, щоб вона була прийнята товаришами, можуть внести позитивні зміни в незнайому компанію, люблять організовувати різні ігри, заходи, наполегливі в діяльності, яка їх приваблює. Вони самі шукають такі справи, які задовольняли б їх потребу в комунікативній і організаторській діяльності.

Тренінг вторинної психопрофілактики шкільного насильства у середовищі дітей початкових класів

Структура тренінгу визначається чинниками шкільного насильства. Окремими структурними одиницями тренінгу психопрофілактики є блоки. Блок ми розглядаємо як відносно самостійну одиницю, яка є складовою оригінальної конструкції конкретної програми. Кожен блок має власні цілі, які в сукупності визначають цілісну мету програми.

Програма тренінгу містить такі блоки:

1. «Я це Я!». Мета: ознайомлення дітей з завданнями і формами роботи, згуртування групи, створення у ній доброзичливої атмосфери, формування у дітей навичок самоаналізу, розвиток умінь виділяти та адекватно оцінювати позитивні і негативні якості у себе та в інших, допомога дітям в усвідомленні ними унікальності, цінності, неповторності власного «Я».
2. «Мої відносини з іншими». Мета: допомога дітям усвідомити своє місце серед інших людей, зрозуміти значущість батьків, однокласників, учителя у своєму житті та їх вплив на становлення особистості; формувати ціннісне ставлення до іншого; розвивати вміння виділяти особистісні якості у партнерів по спілкуванню і взаємодії.
3. «Основи співпраці». Мета: формувати уявлення про співробітництво, допомогти дітям усвідомити необхідність визнання і поваги прав інших людей, розвивати навички конструктивного спілкування і взаємодії.
4. «Шляхи та камені». Мета: розвивати навички долати труднощі; шукати шляхи вирішення проблеми, а не загострювати увагу на самій проблемі; формувати вміння робити власне життя предметом свого пізнання; розвивати вміння планувати цілі і шляхи продуктивної самозміни.

Загальна інформація

Мета тренінгу вторинної психопрофілактики шкільного насильства: формування конструктивних форм поведінки та основ комунікації у школі, що сприятиме профілактиці шкільного насильства.

Завдання тренінгу:

1. Розвивати розуміння власної цінності й унікальності та інших людей.
2. Розвивати адекватну самооцінку, здатність до самопокладання й відповідальності.

3. Удосконалювати навички саморегуляції поведінки і діяльності, розуміння власних емоцій та уміння управляти ними.
4. Сприяти усвідомленню свого місця у стосунках з іншими людьми.
5. Розвивати комунікативні навички.
6. Сприяти зниженню агресивності та тривожності.

Основний потенціал програми вторинної профілактики шкільного насильства в початкових класах закладений у принципах:

1. Принцип суб'єктності – спрямований вплив на свідомість учня, спонукання останнього до самостійного осмислення того, що відбувається, зв'язків «Я» з реальним світом предметів і людей, подій і явищ.
2. Принцип гуманізму («людинолюбства») – прояв уважного і доброзичливого ставлення до всіх учасників психопрофілактичної програми, незалежно від їх типологічних чи характерологічних особливостей (в т.ч. відмінностей), віросповідання, статевої приналежності, а також про довіру до дитини, захист її інтересів у будь-якій ситуації.
3. Принцип єдності потенційного та актуального в розвитку особистості – зважали не лише на роль соціального оточення, а й на потенційні характеристики, природні особливості дитини, співвідносили такі важливі для особистісного розвитку категорії як можливість і реальність.
4. Принцип саморегуляції діяльності і поведінки є провідним і виступає системою внутрішнього забезпечення спрямованості дій дитини. Йдеться про саморегуляцію поведінки, яка, згідно з концепцією М. Й. Боришеського, є свідомим, цілеспрямованим плануванням, побудовою і перетворенням суб'єктом власних дій і вчинків відповідно з особистісно значущими цілями та актуальними потребами.
5. Принцип індивідуального підходу – враховували той факт, що особистості властива не тільки соціально-психологічна спільність, а також соціально-психологічна унікальність.
6. Принцип системності, згідно з яким розробка та проведення програмних профілактичних заходів здійснювалися на основі системного аналізу актуальної соціальної ситуації розвитку особистості в молодшому шкільному віці.
7. Принцип багатоаспектності – передбачає поєднання різноманітних аспектів профілактичної діяльності: особистісно-центрованого, поведінково-центрованого та зосередженого на середовищі.

8. Принцип максимальної диференціації – передбачає гнучке застосування в профілактичній діяльності різноманітних підходів, методів.
9. Принцип активного залучення найближчого соціального оточення дитини. Дитина розвивається в цілісній системі соціальних стосунків, невідривно від них та в єдності з ними, тобто об'єктом розвитку є не ізольована дитина, а цілісна система соціальних стосунків, суб'єктом якої вона є.
10. Принцип ненанесення шкоди молодшому школяру («Не нашкодь!») вимагає від психолога такої організації роботи, щоб ані її процес, ні її результати не наносили шкоди дитині, її здоров'ю, стану чи соціальному оточенню.

Кількість учасників тренінгу: до 10 осіб.

Вік учасників: 7-9 років.

Загальний обсяг тренінгової програми: 24 години.

Тренінгове приміщення: клас, стільці (за кількістю учасників і тренера), розміщені в центрі класу у формі кола, парти для роботи в мікрогрупах.

Кількість занять: 24.

Орієнтовна тривалість заняття: не більше 45 хв.

Під час групової та індивідуальної роботи застосовуються різноманітні прийоми і методи, запозичені у С. Коробко, Н. Пеньковської, К. Фопеля, О. Хухлаєвої та запропоновані автором: арт-терапія, казкотерапія, психогімнастика, рольові та дискусійні ігри, емоційно-символічні та когнітивні методи, релаксаційні методи, використання зображень та ін. Більшість вправ є поліфункціональними за змістом, спрямованими на одночасне вирішення кількох завдань.

**Зведені структурні компоненти та програмний зміст
тренінгу вторинної психопрофілактики шкільного
насильства у середовищі дітей початкових класів**

№	Тематика блоків та заняття	Основні завдання
Блок 1. «Я це Я!»		
1	Вступне заняття «Будемо знайомі»	Познайомити учасників, створити позитивну мотивацію на роботу у тренінгу; налагодити довірливі стосунки між учасниками; ознайомити дітей з основними принципами та формами роботи у групі.
2	«Що Я можу розповісти про себе?»	Закріпити активний стиль спілкування, розширити досвід відкритої взаємодії, сприяти створенню атмосфери психологічної безпеки та комфорту;

		сприяти самопізнанню учасників, дослідженню власного Я.
3	«Який (яка) «Я» насправді?»	Уточнити уявлення дітей про те, для чого потрібен самоаналіз та чому самооцінка має бути адекватною; спонукати учнів до самоаналізу та адекватної самооцінки.
4	«Такий лише Я один»	Формувати у дітей усвідомлення власної унікальності та значущості; створити ситуацію, в якій учні переконаються, що кожна людина – унікальна; допомогти відчувати кожній дитині, що інші – не сторонні їй люди.
5	«Мій світ емоцій і почуттів»	Навчати дітей розпізнавати і описувати почуття та емоції свої, інших; розвивати емпатію, здатність відчувати емоційний настрій у себе і оточуючих.
6	«Мій настрій»	Навчати дітей продуктивних способів вивільнення негативних емоцій, які є наслідком гніву та агресії; вправлятися в умінні шукати вихід із ситуацій, що засмучують, але змінити які дитина не може.
Блок 2. «Мої відносини з іншими»		
1	«Моя сім'я – моя родина!»	Допомогти дітям усвідомити вимоги дорослих членів сім'ї, співставляти їх зі своїми можливостями; навчати дітей способам вирішення конфліктних ситуацій з батьками та іншими членами сім'ї; викликати почуття гордості за свою сім'ю, підвищувати самоповагу.
2	«Школа, у якій я навчаюсь»	Допомогти дітям усвідомити позицію учня; розширити уявлення дітей про роль школи у їх особистісному становленні.
3	«Я і мій учитель»	Надати дітям можливість відреагувати свої почуття щодо вчителя; допомогти дітям прийняти вчителя таким, як він є; виховувати шанобливе, доброзичливе ставлення до вчителів.
4	«Дружба. Кого я називаю другом?»	Інформувати учнів про особливості міжособистісної взаємодії; розвивати почуття взаємодопомоги, поваги,

		довіри, доброзичливості і симпатії, вчити їх емоційному вираженню.
5	«Навички конструктивного спілкування та взаємодії»	Сформувати уявлення про спілкування як процес обміну інформацією і налагодження взаємодії між дітьми; розвивати навички конструктивного спілкування і взаємодії.
6	«Мотиви наших вчинків»	Допомога в усвідомленні своїх вчинків, усвідомленні власного впливу на інших людей; усунення емоційних бар'єрів між членами групи.
Блок 3. «Основи співпраці»		
1	«Посварились – помирились»	Розкрити риси, важливі для ефективного міжособистісного спілкування; коригування негативних рис характеру та поведінкових реакцій.
2	«Посварились – помирились»	Розкрити риси, важливі для ефективного міжособистісного спілкування; коригування негативних рис характеру та поведінкових реакцій.
3	«Проблеми слід вирішувати»	Ознайомити дітей з різними позиціями партнерів у спілкуванні; вдосконалювати навички конструктивного спілкування і взаємодії; розвивати емпатію, здатність розуміти і брати до уваги думку інших.
4	«Довіра – основа взаєморозуміння»	Допомогти дітям усвідомити значення почуття довіри у практиці соціальних стосунків; розвивати у дітей здатність довіряти собі та іншим.
5	«Я бачу і розумію тебе»	Фіксувати увагу дітей на емоціях інших людей; вчити наслідувати позитивні риси інших; вчити аналізувати стан іншої людини; розвивати чуйність до інших.
6	«Як себе контролювати?»	Навчати дітей контролювати свою поведінку і впливати на неї.
Блок 4. «Шляхи та камені»		
1	«Образа і образливість»	Формувати вміння розпізнавати, коли образа справжня, а коли не варто ображатися; вчити прийомів примирення.

2	«Прості секрети безконфліктності»	Уточнити уявлення дітей про конфліктну ситуацію; сформулювати правила поведінки конфліктній ситуації; вчити дітей вирішувати конфлікти.
3	«Як захистити себе?»	Підтримуючи позитивне світовідчуття дітей, вказати їм на реальність небезпечних ситуацій, що можуть виникати у школі; вчити прийомів захисту; сформувати разом з учнями правила поведінки в небезпечній ситуації.
4	«Життєві труднощі і ставлення до них»	Формувати у дітей установку стосовно життєвих труднощів – установку подолання; вчити знаходити і опиратися на власні внутрішні резерви для вирішення життєвих колізій; розвивати самоконтроль і саморегуляцію.
5	«Золоті правила мого життя»	Моделювання ситуацій, що викликають відчуття самоцінності та причетності до колективу.
6	Заключне заняття «Як Я змінився?»	Підвести підсумки роботи, узагальнити систему знань дітей з вивчення матеріалу.

ЗМІСТ ТРЕНІНГУ

Блок 1. «Я це Я!»

Вступне заняття «Будемо знайомі» (1 год.)

Мета: познайомити учасників, створити позитивну мотивацію на роботу у тренінгу; налагодити довірливі стосунки між учасниками; ознайомити дітей з основними принципами та формами роботи у групі.

Обладнання та матеріали: клубок ниток, ватман, маркер, «візитки», булавки, аркуші паперу, фломастери, скотч.

Хід заняття:

І. Вступна частина.

1. Привітання.

2. Вступне слово психолога на тему: «Про важливість наших зустрічей».

Нижче подається орієнтовний текст, який може бути використаний шкільним психологом. Курсивом тут і надалі – виділені інструкції і орієнтовані тексти, адресовані дітям.

Звичайним шрифтом подаються тексти-рекомедації для ведучого).

- Ми тут зібралися не випадково. Напевно багато хто з вас хотів би знати, чому вони з різних причин зазнають труднощів у спілкуванні з людьми, що нас оточують, у навчанні, навіть у ставленні до себе. Хтось відчуває тривогу і невпевненість, хтось злість чи сум. Хтось вже знайшов друга чи подругу, але дуже часто сваряться з ним; хтось стикався з непорозумінням із батьками чи в класі, хтось хотів би правильно розуміти вчинки, емоції інших людей і дізнатися секрети спілкування. Чи замислювалися ви інколи над тим, чому ви вчинили так, а не інакше? Чи може лаяли себе за необдумані вчинки? Мріяли про те, щоб не хвилюватися?

Саме ці питання та багато інших постануть перед нами на наших заняттях, які проходять у форму тренінгу. Це дуже цікавий процес. Ми з вами навчимося розуміти, чим і чому ми відрізняємось – дівчата і хлопці та що нас об'єднує. Сподіваюсь, ви дізнаєтесь багато нового про себе та інших людей, а також навчитесь розуміти інших, ефективно спілкуватися, самостійно вирішувати труднощі та суперечки, боротися з поганим настроєм. Головне, тут можна поділитися своїми радіощами і проблемами, отримати добру пораду, допомогу або підтримку. Спробуємо також знаходити свої слабкі та сильні сторони і любити себе такими, якими ми є.

Наші заняття відрізняються від інших занять у школі. Ми будемо грати цікаві ігри, виконувати незвичайні завдання та ви не будете за це отримувати балів. Але ми з вами будемо працювати у зошитах та з домашніми завданнями. А тепер давайте познайомимось.

3. Вправа «Павутинка імен»

Мета: знайомство і саморозкриття учасників групи; усвідомлення кожного з учасників суб'єктами групи; створення позитивної психологічної атмосфери.

Ресурси: клубок ниток.

- Чи знаєте ви, що ім'я дається людині раз і на все життя? Воно допомагає іншим звертатись саме до вас, а вам до інших. Ім'я має бути дорогим для вас, так як вам його дали ваші найрідніші люди – мати і батько. Для того, щоб ми більше дізнались один про одного, пропоную пограти гру. У кожного з вас зараз є можливість розповісти про те, як повністю звучить ваше ім'я, чи подобається воно вам, як звертаються до вас вдома, як би ви хотіли, щоб до вас звертались у групі?

Ведучий бере клубок ниток і розпочинає гру з розповіді про себе. Далі передає клубок ниток комусь з дітей, а кінчик

ниточки тримає у руці. Дитина розповідає про своє ім'я та передає клубок іншій дитині, але шматочок нитки тримає у руці або пов'язує собі на мізинець і т.д. У такий спосіб створюється символічна «павутинка імен».

На завершення гри ведучий пропонує дітям змотати павутинку назад у клубок. Кожна дитина по черзі в зворотному напрямку намотує на клубок свій відрізок ниточки і передає клубок далі.

До уваги психолога! Важливо дати можливість висловитись усім учасникам.

II. Основний зміст заняття.

1. Бесіда з учнями.

- *Тільки що відбулося наше знайомство. Напевно, кожній людині приємно, коли до неї звертаються по імені?*

- *Давайте домовимось з вами: називати один одного лише на ім'я і намагатися це робити не лише не наших заняттях, але й поза ними. Це буде першим правилом. Які ще закони (правила, договори) роботи у групі ви можете запропонувати?*

2. Прийняття правил роботи у групі

Мета: обговорення та прийняття правил усіма учасниками групи.

Ресурси: ватман, маркер.

Після цього усі разом приймають правила роботи у групі. Серед основних правил є наступні:

1. Приходити вчасно.
2. Довірливе спілкування. Створення атмосфери довіри можна почати з пропозиції прийняти єдину форму звертання один до одного на «ти».
3. Щирість спілкування. Відверте висловлювання своїх почуттів стосовно до дій інших учасників і самого себе. Ніхто не ображається на висловлювання інших. Той, хто дає оцінку, повинен проявляти толерантність до іншого.
4. «Я»-висловлювання – це повідомлення про свої почуття у зв'язку з ситуацією від першої особи. Ми замінюємо такі фрази як «Ти виводиш мене з рівноваги», «Ти огидно поводишся» на «Я злюся, коли ...». Бачимо, що в цій фразі немає обвинувачення.
5. Конфіденційність (секретність) того, що відбувається у групі. Все, що відбувається під час занять, ні в якому разі не розголошується. Це допомагає нам бути щирими, сприяє саморозкриттю. Ми довіряємо один одному і групі в цілому.
6. Повага до того, хто говорить. Коли висловлюється хто-небудь з дітей, ми його уважно слухаємо, даючи можливість сказати те, що він бажає.

7. Активна участь у тому, що відбувається. Приймаємо активну участь у всьому, що відбувається у групі.

До уваги психолога! Правила, які погоджуються з дітьми, пояснюються, якщо є необхідність та записуються на ватмані. На початку кожного наступного заняття цей ватман вивішуємо, щоб діти бачили та дотримувались даних законів роботи у групі.

3. Вправа «Я люблю своє ім'я».

Мета: розвиток вміння короткої самопрезентації, сприяння усвідомленню власної індивідуальності і неповторності.

Ресурси: «візитки», булавки, аркуші паперу, фломастери, скотч.

- Зараз я пропоную кожному з вас на аркушах паперу намалювати сонячне коло з промінчиками. Усередині кола слід записати найулюбленішу форму свого імені або будь-яке ім'я, яким би ви хотіли, щоб вас називали інші. Аркуші із «сонечками» прикріплюємо до одягу на весь період заняття. Учасники зачитують і коментують свої варіанти перед тим, як прикріпити їх.

(Ця вправа має діагностичну функцію, вона виявляє бажаний об'єкт ідентифікації дитини. Молодші школярі обирали імена дівчаток і хлопчиків, іноді не ті, якими називають їх самих. Вибір не свого імені може свідчити про неприйняття себе, емоційне неблагополуччя у дитини. На першому занятті не виявляємо, чому дитина назвала себе по-іншому, щоб не відштовхнути її. Зробимо це пізніше, коли діти адаптуються до нової форми роботи та відчують довіру до керівника групи).

4. Робота з казкою «Який ти?» Лозован М.

Мета: сприяти створенню зв'язку між казковими подіями та реальним життям.

а) слухання казки;

б) бесіда за змістом прослуханого.

На лісовій галявині, в дуплі старезного пенька жив-був Жучок. І не просто собі Жучок. Всі тутешні і навіть навколишні комашки, мурашки, павучки звали його Світлячком. Чому? А тому, що мав він крихітного ліхтарика. Коли мандрував нічним лісом, завжди брав його з собою.

Однієї ночі літав Світлячок, літав – притомився. Сів на листочок відпочити. Аж чує десь у гущавині хтось плаче. Посвітив ліхтариком і побачив трьох Мушок – подружок. Заблукали в лісі і ніяк не знайдуть стежки додому. Дуже зраділи Мушки, коли помітили вогник. Зразу вийшли на дорогу. Прийшли додому і всім розповіли про нічне диво.

- Це була Зірка з неба! – сказала старша Мушка.

- Ні! – заперечила середня. - Місяць ясний!

- Сонце зійшло! – стверджувала найменша... І пішов гомін по діброві. Всі мушки, комашки, жучки і павучки рушили темним лісом.

Прилаштував Світлячок на високій травинці свого ліхтарика, а сам солодко заснув.

Довго отак спав чи недовго, розбудив його якийсь гамір. Подивився вниз, на галявину, а там стільки комашок, букашок...

Вхопив мерщій ліхтарика, а сам ніяк не злетить. Крильця не розправляються, ніжки тремтять. Он як перелякався бідолаха, мало свого ліхтарика не впустив. А тут ще хтось з комашиного гурту помітив Світлячка та як закричить:

- Сонце, справжнє Сонце!
- Ні-ні, це – Місяць! – заперечували інші.
- Яка яскрава Зірка! – казав ще хтось.

Світлячок не міг ніяк второпати, кого це розхвалює маленький лісовий народ. Він так злякався, що вже вкотре – мало не впустив ліхтарика.

Врешті зрозумів, що це його маленького Жучка-Світлячка, порівняли з сонцем, місяцем і зірками небесними. Спочатку оторопів. А потім почали закрадатися йому в голову золоті думки:

- Чому б і ні! Чим я гірший від сонця? Хіба місяць яскравіший мого ліхтарика? А зірки? Вони зовсім тьмяніють у сяєві мого світла... Оце помчу на маківку отієї найвищої сосни і заберуся з неї на небо. Підніму високо-високо над головою ліхтарика і... Не встиг Світлячок потішитися такою насолодою, як якимось вітром його миттю здуло з листка. То не втрималася бабуся Сова і сердито залопотала крильми:

- Який жах! Яке неподобство! І хіба воно схоже на місяць чи зірку? Хто це тут побачив Сонце? Це просто маленький Світлячок.

Тут всі засоромилися, запозіхали й пішли додому спати. Про Світлячка вже ніхто і не згадав. А він, коли впав з листочка, боляче забив ніжку, а ліхтарика таки згубив. Лежить в темряві і плаче. Коли де не візьмись – три Мушки-подружки. Допомогли Жучку встати, ліхтарика знайшли.

Щиро подякував Світлячок їм за поміч, а ті йому відповідають:

- Не журися, що ти зовсім не сонце. І на місяць із зорями не схожий. Не має значення хто ти – травинка в полі чи краплина дощу, чи може звір хижий, що має силу величну, бо народжуючись, не питають, який зовнішній вигляд обрати. Значення має лиш те, який ти – сумний чи веселий, добрий чи

злий, розумний чи ні. Важливе те світло, що в середині тебе палахкотить та всім навколо серця зігріває, а ліхтарик, що у нічній темряві шлях вкаже – завжди знайдеться.

- Чому кажуть, що зустрічають по одягу, а проводжають по розуму?

- Яким був Світлячок, його внутрішній світ та як він виглядав ззовні?

- Чому Світлячок був особливим в порівнянні з лісовими жителями?

- Як ви розумієте, коли говорять «красивий внутрішній світ людини»?

- Якою має бути людина з «красивим внутрішнім світом»? Визначте якості характеру такої людини. Як ви думаєте, які з них є важливими?

- Спробуйте вдома намалювати свій «внутрішній світ».

III. Підведення підсумків.

1. Рефлексія поточного заняття:

- Що нового ви дізналися сьогодні на занятті?

- Що вам сподобалося найбільше і що не сподобалося?

- Як ви себе зараз почуваете?

2. Завдання додому:

- Нагадую, що ваше домашнє завдання намалювати у зошиті малюнок «Мій внутрішній світ».

IV. Релаксація.

Вправа «Повітряні кульки».

Мета: навчання розслабленню різних частин тіла, зняття емоційного напруження.

- Уявіть собі, що всі ви - повітряні кульки, дуже гарні і веселі. Вас надувають і все ваше тіло стає легким, невагомим. І ручки легенькі, і ніжки стали легкі-легкі. Повітряні кульки піднімаються все вище і вище. Дує теплий ласкавий вітерець, він ніжно обдуває кожну кульку (пауза - погладжування дітей). Обдуває кульку, пестить кульку. Вам легко, спокійно. Ви летите туди, куди дме ласкавий вітерець. Але ось прийшла пора повертатися додому. Ви знову в цій кімнаті. Потягніться і на рахунок «три» відкрийте очі. Посміхніться своїй кульці.

V. Прощання.

- Дякую усім. На цьому наше заняття завершене. До наступної зустрічі.

Заняття 2. «Що Я можу розповісти про себе?» (1 год.)

Мета: закріпити активний стиль спілкування, розширити досвід відкритої взаємодії, сприяти створенню атмосфери

психологічної безпеки та комфорту; сприяти самопізнанню учасників, дослідження власного Я.

Обладнання та матеріали: «Правила роботи у групі», маркери різних кольорів, акркуші формату А4, ножиці, ручки, фломастери, ватман або дошка, маркер або крейда.

Хід заняття:

I. Привітання.

II. Розминка, релаксація.

1. Вправа «Руки – звірі»

Мета: допомогти дітям відволіктись від попередніх зянять і зосередити увагу для подальшої роботи.

- *Діти, зараз об'єднаємося у пари шляхом розрахунку на «день – ніч». Уявіть собі, що рука одного із партнерів прямо зараз перетворюється на страшного звіра (тигра, крокодила, ведмедя), який гуляє по спині іншого. При цьому, не можна робити один одному боляче. Ведучий пропонує дітям перетворюватися у тварин почергово: великих і маленьких, сильних і слабких. Почали: лев – зайчик, вовк – мишеня, слон – кошеня, тигр – їжачок. Далі перетворюємося по черзі то на маму, то дитинча різних тварин (слониху – слоненя, ката – кошеня, кінь – лоша). А тепер давайте зобразимо сміливого, потім боягузливого зайчика (вовка, мишеня, ведмедя).*

2. Вправа «Я пишаюся»

Мета: допомогти дітям відчути впевненість, викликати позитивні емоції.

- *Зараз ми разом з вами закриємо очі і уявимо аркуш паперу, на якому красивими великими літерами написано: "Я пишаюся, що я... ". Після того, як діти уважно розглянуть красиві літери, ведучий пропонує їм подумки «дописати» речення, а потім розповісти групі, що вдалося дописати.*

3. Рефлексія попереднього заняття. Аналіз завдання додому (розповіді дітей про те, що зображено на їх малюнку, обговорення і демонстрація малюнків на тему: «Мій внутрішній світ» за бажанням дітей).

III. Основний зміст заняття.

1. Вправа «Добрі вчинки – погані вчинки»

Мета: розвивати інтерес дитини до самопізнання та розуміння власних вчинків.

Ресурси: ватман або дошка, маркер або крейда.

Психолог ділить дошку чи ватман на дві частини. З лівого боку пише заголовок «Добрі вчинки», а з правого «Погані вчинки». Далі проводить бесіду про те, які ж вчинки люди вважають добрими, корисними, а які поганими, шкідливими. Ведучий узагальнює висловлювання дітей і записує їх на дошці

чи ватмані у відповідних колонках. Після того дітям пропонується поміркувати, які вчинки у школі вони частіше за все роблять та обґрунтувати свої відповіді.

2. Вправа «Футболка з написом»

Мета: активізувати процеси самопізнання, самоідентифікації і самовираження (через творчість).

Ресурси: маркери різних кольорів, акркуші формату А4, ножиці, ручки, фломастери.

- Психологи встановили, що існує три види знань про людину:

- 1) як людина представляє себе оточенню або її ролі;
- 2) те, що людина знає про себе і не хоче, щоб про це знали інші;
- 3) оточення бачить у людині, а та в собі цього не знає і не помічає.

Але при цьому у кожного з вас є потенціал рис, дивовижних здібностей, які могли б розвинутися у нових ситуаціях. Зараз ми спробуємо розкрити для себе ці знання.

Приготуйте аркуші паперу, кольорові олівці, ручки, фломастери, ножиці. «Виготовляємо» футболки. Той або інший напис на футболці може багато що сказати про людину. Яким ви очете щоб вас побачили люди?

Будемо працювати дизайнерами. Виріжте свою футболку, розфарбуйте та придумайте свій напис. Кожен потім по черзі буде презентувати свій шедевр.

Про що говорить напис на футболці тренер питає у групи і конкретної дитини (обговорення). Стимулюйте групову дискусію, стежте за тим, щоб діти обов'язково дотримувалися правил.

- Чи завжди думка групи співпадала з тим, що мала на увазі конкретна людина?

3. Вправа «Таких як Я – більше немає»

Мета: формувати начивчки пізнання себе.

Учасники по черзі намагаються назвати якомога більше відповідей на запитання «Хто Я?». Для опису використовуються характеристики. Кожне речення починається із займенника «Я». Наприклад, «Я – дівчинка», «Я – людина, якв займається спортом», «Я – хороша людина».

До уваги психолога! Важливо стежити, щоб діти не повторювали те, про що говорили попередні, а розповідали саме про себе.

IV. Підведення підсумків.

1. Рефлексія поточного заняття:

- Що запам'яталося сьогодні найбільше?
- Що нового про себе ви дізналися?

- Що вам сподобалося найбільше і що не сподобалося?
- Як ви себе зараз відчуваєте порівняно з тим, як почувалися на початку заняття?

2. Завдання додому:

- Вдома спробуйте завершити речення самостійно, без допомоги батьків:

Мені добре, коли...

Я відчуваю себе незрозуміло, коли...

Я відчуваю себе невпевнено, коли...

Я боюся, коли...

Я відчуваю себе сміливо, коли...

Я пишаюся собою, коли...

- Крім того, намалюйте зображення своєї особи, коли відчуваєте себе добре, сумно, незрозуміло, сердито, непевно, злякано, сміливо, гордо.

V. Релаксація.

Вправа «Хмари»

Мета: навчання розслабленню різних частин тіла, зняття емоційного напруження, поновлення фізичних сил.

- Уявіть собі теплий літній вечір. Ви лежите на траві і дивитеся на пропливаючі в небі хмари - такі білі, великі, пухнасті хмари в блакитному небі. Навколо все тихо і спокійно, вам тепло і затишно. З кожним подихом і видихом ви починаєте повільно і плавно підніматися в повітря, все вище і вище, до самих хмар. Ваші ручки легкі, легкі, ваші ніжки легкі, все ваше тіло стає легким, як хмаринка. От ви підпливаєте до найбільшої і пухнастої, до найкрасивішої хмарки на небі. Ближче й ближче. І от ви вже лежите на цій хмарі, відчуваєте, як вона ніжно гладить вас, це пухнаста і ніжна хмарка (пауза - погладжування дітей). Гладить вітерець, погладжує вітерець. Вам добре і приємно. Ви розслаблені і спокійні. Але ось хмарка опустила вас на галявинку. Посміхніться своїй хмаринці. Потягніться і на рахунок «три» відкрийте очі. Ви добре відпочили на хмаринці.

VI. Прощання.

- Дякую усім. Давайте станемо, покладемо руки один одному на плечі. Привітно подивимося один на одного. На цьому наше заняття завершено. До наступної зустрічі.

Заняття 3. «Який (яка) «Я» насправді?» (1 год.)

Мета: уточнити уявлення дітей про те, для чого потрібен самоаналіз та чому самооцінка має бути адекватною; спонукати учнів до самоаналізу та адекватної самооцінки.

Обладнання та матеріали: зразок сходинок, підготовлений керівником на дошці чи ватмані, окуляри.

Хід заняття:

I. Привітання.

1. Вправа «Усмішка по колу»

Мета: налагодження контакту між учасниками групи.

- Сьогодні наше заняття ми розпочнемо з привітання-передачі усмішки по колу. Усмішку можна передавати у долоньках. Перший учасник усміхнувшись другому, передає йому свою усмішку, другий – третьому і т.д.

II. Розминка, релаксація.

1. Вправа «Квітка дружби»

Мета: створення позитивної психологічної атмосфери, формування відчуття єдності групи.

Ведучий пропонує дітям перетворитися в красиві квіти, з якими хочеться дружити. Кожна дитина вибирає собі квітку, в яку хочеться перетворитися. Потім ведучий працює по черзі з усіма дітьми. Спочатку він «садить насіннячко» – дитина підтискає ноги, сідає на стільчик, опускає голівку – вона «зернятко». Ведучий погладжує її – «закопує ямку». Потім з піпетки злегка капає на голівку водою, поливає. «Зернятко починає рости» – дитина тихенько підводиться, піднімаючи вгору руки. Ведучий допомагає, підтримуючи її за пальці. Коли «квітка виростає», діти хором кричать: «Яка красива квітка. Ми хочемо дружити з тобою».

2. Вправа «Сходинки»

Мета: продіагностувати рівень самооцінки кожного учня та рівень його домагань в сфері навчальної діяльності

Ресурси: зразок сходинок, підготовлений керівником на дошці чи ватмані.

- Намалюйте у своєму робочому зошиті такі самі сходи, як на зразку. Уявіть собі, що всіх учнів вашого класу розсадили на сходи, дотримуючись однієї умови. На першій сході посадили самих старанних, розумних дітей, які добре вчать, старанно виконують всі завдання в школі і вдома, на другій сході розташувалися учні, які теж добре вчать, але інколи бувають неуважними, допускають помилки. Як ви думаєте, які діти потраплять на останню, найнижчу сходи? А тепер подумайте на якій сході посадили б вас? А на других сходах намалюйте себе на тій сході, на якій би ви хотіли сидіти, тобто як би ви хотіли вчитися.

Рефлексія попереднього заняття. Аналіз завдання додому (розповіді дітей про те, що зображено на їх малюнку, демонстрація малюнків, обговорення закінчень речень).

III. Основний зміст заняття.

1. Вправа «Чарівні окуляри»

Мета: сприяти формуванню впевненості у собі.

Ресурси: окуляри.

- *Діти, в мене у руках чарівні окуляри, в які можна розгледіти тільки хороше, що є в людині, навіть те, що людина іноді ховає від усіх. Ось я зараз приміряю ці окуляри ... Ой, які ви всі красиві, веселі, розумні! Підходячи до кожної дитини, дорослий говорить щось хороше (хтось добре малює, у когось нова лялька, хтось добре застилає своє ліжко). А тепер нехай кожен з вас приміряє окуляри, подивиться на інших і постарается побачити якомога більше хорошого в кожному. Можливо, навіть те, чого раніше не помічав. Діти по черзі надягають чарівні окуляри і називають позитивні сторони своїх друзів. У разі якщо хтось зупинився і не знає, що сказати, можна допомогти йому і підказати. Повторення небажані, варто розширювати коло хороших якостей.*

2. Робота з казкою «Казка про Марічку та її чоловічків» Хухлаєва О.

Мета: сприяти створенню зв'язку між казковими подіями та реальним життям.

а) слухання казки;

б) бесіда за змістом прослуханого.

Одного разу прокинулась Марічка вночі через дивне відчуття – її неначе щось лоскотало в горлі. Відкрила вона рот, а звідти почали вистрибувати маленькі чоловічки. Стриб-стриб – і просто Марічці на животик.

- Ану, забирайтеся геть від мене! – закричала дівчинка. – не дозволю вам топтатися по моєму животі!

- Але ж ми твої! – пропищали чоловічки.

- Як це мої? – обурилась Марічка, – я вас вперше бачу.

- Ану, поглянь на мене уважніше, – сказав один чоловічок. – Я – твоя Злючка. Коли ти гніваєшся на когось, я керую твоїми думками, смикаю тебе за язичок, говорю образливі слова...

- А я твій Боягузик. Коли ти не хочеш спати сама і залазиш до мами в ліжко – це я тобою команду.

- А ми сестрички-близнючки, ми один без одного нікуди, - якимись противними голосами проспівали два чоловічки з нахмуреними личками.

- Щось ви мені не дуже подобається, – прошепотіла Марічка.

- О, це вже неправда! Навпаки, ти нас дуже любиш і часто кличеш на допомогу. Нас звати Капризулька і Забаганочка. Пригадай, як ти любиш покаризувати і змушуєш маму

виконувати твої забаганки. У тебе навіть вираз обличчя такий, як у нас, особливо, коли треба до школи збиратися, або вчасно спати лягати...

- Набридли ви мені! – закричала Марічка. – Я ніколи не гніваюсь, не боюсь, не капризую, мамою не команду! Я роблю все навпаки.

- Хоч тут чесно призналась, – зітхнув чоловічок, схожий на їжачка. – Я – Навпакушка! Ми з тобою нерозлучні.

- Нічого не змогла відповісти на це Марічка і голосно заплакала:

- Ніхто мене не любить, не шкодує!

І раптом вона почула ще один єхидно-лагідний голосок:

- Тільки мені тебе дуже шкода, бідна дівчинко! Не потрібно нічого робити! Постіль не застеляй. Задачі не розв'язуй. Вправи не пиши. Частіше лінуйся. Будеш здоровіша. Я, Лівничик, завжди так роблю.

Від здивування Марічка відкрила рот, а з нього ще якісь чоловічки почали вистрибувати. Веселі чоловічки: танцюють, співають, посміхаються.

- Ми – частинки Марічки, господиньки нашої! Я – Добруля! Я – Допомагайлик! Я – Любчик!

Тут Марічка посміхнулась і промовила:

- Так, я бачу, усі ви – мої чоловічки. Але з кимось я зустрічаюся частіше, а з кимось – рідше. Тому давайте я вас розставляю по місцях: когось ближче до мене, а когось трохи далі. Ти, Боягузик, стань під стіною. Адже я боюсь не завжди, а лише ввечері. А ти, Лівничик, стань ближче до мене, бо лінуюся я таки часто. А ти, Любчику, стій поряд. Я багатьох люблю – маму, тата, бабусю, вчительку, свій клас. А ти ...

- Дітки, розкладіть і ви своїх чоловічків по місцях: когось близько від себе, когось – далі, а когось і зовсім далеко. Можливо у ваших чоловічків інші імена? Покажіть, які у них личка. Які слова вони переконливо говорять? Намалюйте їх.

А Марічка розклала своїх чоловічків і задумалась:

- Так, усі ви мої чоловічки, це правильно. Боягузик – мій і Навпакушка – моя. Капризулька – моя, і Добруля – моя. Але, я не є мій Боягузик – я не завжди боюсь! Я не є мій Лівничик – я не завжди лінуюся! Я не є мій Допомагайлик, бо не завжди приходжу на допомогу. І не Злючка я ніяка, я ж не завжди гніваюсь! Хто ж я така? Я це Я.

А Боягузик і Добруля, Капризулька і Любчик, Навпакушка і Допомагайлик – це усі мої частинки. Але керую ними Я – Марічка, дівчинка, людина, жителька планети Земля».

- Як ви думаєте, що це за «чоловічки» були у дівчинки?

- А у вас є такі «чоловічки»?
- Як їх звать? Чому?
- Спробуйте вдома намалювати у зошитах своїх «чоловічків», назвіть їх, покажіть, які у них личка.

IV. Підведення підсумків.

1. Рефлексія поточного заняття:

- Що запам'яталося сьогодні найбільше?
- Що нового про себе ви дізналися?
- Що вам сподобалося найбільше і що не сподобалося?
- Як ви себе зараз відчуваєте порівняно з тим, як почувалися на початку заняття?

2. Завдання додому:

- Вдома спробуйте завершити речення самостійно, без допомоги батьків. Розподіліть чистий аркуш зошита на дві половини і запишіть відповіді на запитання у лівій частині:
 - що мені не подобається в школі?
 - що мені не подобається вдома?
 - що мені не подобається взагалі в житті?
- Після цього запишіть у правій частині аркуша відповіді на питання:
 - що мені подобається в школі?
 - що мені подобається вдома?
 - що мені подобається взагалі в житті?

V. Релаксація.

Вправа «Луг»

Мета: навчання розслабленню різних частин тіла, зняття емоційного напруження, поновлення фізичних сил.

- Уявіть себе на лузі... Над вами ясне блакитне небо... Ви лежите у високій траві і дивитесь на небо... Навколо вас – аромат квітів, кружляють метелики. Ви – відпочиваєте, ви чуєте звуки лузі, ви відчуваєте енергію землі...Світить ясне сонце, теплі промені торкаються вашого обличчя, ваших рук, тепло розходить по всьому вашому тілу. Кожна клітинка вашого тіла наповнюється енергією і поновлюється. Відпустіть вашу уяву, спостерігайте за тим, як всередині вас енергія землі поєднується з енергією неба. Відчувайте, як у вас поєднуються енергії землі, повітря, сонця.

Відчуйте те місце в тілі, де енергія землі поєднується з енергією неба.

Відчуйте це місце в собі. Запам'ятайте цей стан, – він буде давати вам силу, енергію. Вона буде супроводжувати нас. Ви завжди зможете до неї звертатися.

На рахунок від 5 до 1 ви відкриєте очі, але відчуття залишаться. 5, 4, 3, 2, 1 – стисніть руки в кулаки, сильно потягніться – вперед і вгору – і повільно відкривайте очі...

VI. Прощання.

- Дякую всім. Бажаю вам хорошого настрою. До наступної зустрічі.

Заняття 4. «Такий лише Я один» (1 год.)

Мета: формувати у дітей усвідомлення власної унікальності та значущості; створити ситуацію, в якій учні переконаються, що кожна людина – унікальна; допомогти відчувти кожній дитині, що інші – не сторонні їй люди.

Обладнання та матеріали: хустинка, дзеркальце, аркуші паперу, ручки.

Хід заняття:

I. Привітання.

Вправа «Привітання»

Мета: зняти напругу і створити дружню атмосферу у групі.

- *Зараз кожен з вас повинен привітати своїх сусідів, що справа та зліва лише жестами. Почали!*

II. Розминка, релаксація.

1. Вправа «Хусточки»

Мета: зняття втоми і напруги, створення позитивного емоційного фону.

Ресурси: хустинка.

- *Діти, станьте у коло обличчям один до одного. Один із учасників буде тримати за спиною хусточку, яку під музику передаватиме сусідньому учасникові, а той – далі по колу. Музика зненацька замовкне, а той учасник, у якого в руках опинилась хусточка, повинен виконати одне із завдань: загадати загадку, заспівати пісню, розповісти вірша, станцювати танок тощо. Після виконання завдання продовжуємо далі.*

2. Вправа «Жучок»

Мета: діагностика ієрархії групових взаємин і рівня самооцінки.

- *Ми разом з вами утворюємо невелике півколо. У центрі, спиною до інших учасників, буде стояти ведучий, обхопивши руками свої плечі й виставивши одну руку долонею в бік учасників. Хтось торкається долоні ведучого, який повертається й намагається відгадати, хто доторкнувся до його руки. Якщо ведучий вгадав, той, хто торкався його руки, стає ведучим.*

До уваги психолога! Гра допомагає діагностувати ієрархію групових взаємин і рівень самооцінки: так, лідери щоразу прагнуть доторкнутись до долоні ведучого; діти з низькою самооцінкою торкаються до руки ведучого або надто рідко, або взагалі не торкаються.

3. Рефлексія попереднього заняття

Аналіз завдання додому. Діти по черзі розповідають спочатку про те, що їм не подобається, потім, що подобається в школі, вдома і в житті. Важливою є саме така послідовність відповідей: спочатку негативні, потім позитивні, щоб показати, що не все в житті так погано, є позитивні моменти і хороші люди.

До уваги психолога! Це домашнє завдання дозволяє отримати інформацію про характер взаємовідносин дитини з однокласниками, членами сім'ї, оточуючими, про те, яке місце і роль визначає для себе дитина в класі, в сім'ї, як дитина сприймає себе серед інших.

III. Основний зміст заняття.

1. Вправа «Моє дзеркальце скажи»

Мета: розвивати первинні навички самоаналізу.

Ресурси: дзеркальце, аркуші паперу, ручки.

- Чи пам'ятаєте ви казку О.С. Пушкіна «Про мертву царівну і сім богатирів»? Щоб отримати нову інформацію про себе царівна, час від часу, діставала своє чарівне дзеркальце і запитувала у нього: «Моє дзеркальце скажи і всю правду розкажи, хто на світі всіх миліший, всіх рум'яніший і біліший?»

А як часто ви задаєте подібні питання собі? Тож давайте дамо відповідь на запитання: «Хто я?»

Наприклад, я – учень, подруга, дочка та якомога більше ваших варіантів.

2. Вправа «Валіза»

Мета: визначення рис Я-реального та Я-ідеального.

Ресурси: аркуші паперу, ручки.

Один із учасників виходить із класу, інші збирають йому в дорогу «валізу», тобто записують на аркуші паперу риси Я-реального та Я-ідеального. Потім від'їжджаючому, який весь цей час знаходився за дверима вручають його «валізу», причому побачити що в ній він зможе лише на місці прибуття, про яке згодом повідомить тренер. Ситуація аналогічно повторюється кілька разів з іншими бажаними учасниками.

Тренер оголошує станцію прибуття.

Йде обговорення даної вправи, рис Я-реального та Я-ідеального, відчуттів «подорожуючих».

3. Вправа «Нас з тобою поєднує...», «Мені в тобі подобається»

Мета: підвищення почуття приналежності кожного учасника до групи та підвищення самооцінки учасників групи.

Ресурси: м'ячик.

- Діти, цей м'ячик допоможе нам з'ясувати, що нам один в одному подобається та що нас поєднує. Це буде виглядати так: я кидаю м'ячик комусь із вас та говорю фразу, яка починається зі слів: «Мені в тобі подобається...». Потім робитимемо подібне, тільки фраза буде розпочинатись зі слів: «Нас з тобою поєднує..».

IV. Підведення підсумків.

1. Рефлексія поточного заняття:

- Як ви себе зараз почуваете?
- Що найбільше запам'яталося?
- Що нового про себе ви дізналися?
- Що вам сподобалося найбільше і що не сподобалося?

2. Завдання додому:

Подумати над запитаннями і написати у своєму зошиті «Хто Я?», «Який (яка) Я?»

V. Релаксація.

Вправа «Дерево»

Мета: стабілізування внутрішнього стану, створення балансу нервово-психічних процесів.

- Уявіть себе деревом (яке вам подобається, з яким найлегше себе ототожнити), його міцний і гнучкий стовбур; гілки, які розхитує вітер; листя, звернене до сонячних променів і дощу; циркуляцію поживних соків по стовбуру; коріння, яке міцно вросло в землю. Уявіть, як, вдихаючи повітря, ви втягуєте ці соки із землі, як вони наповнюють ваше тіло енергією життя. Відчувши приємну циркуляцію поживних соків, розплющте очі.

VI. Прощання.

Вправа «Крок-раз»

Мета: створення позитивної атмосфери, усвідомлення власних досягнень.

- Діти, зараз ми з вами стаємо у широке коло, тримаючись за руки. Кожен по колу говорить: «Сьогодні я... (навчився, відчував, зрозумів тощо), і вся група робить крок уперед. Після промовляння усіх досягнень коло має стати щільним, зовсім тісненьким. Почали!

Заняття 5. «Мій світ емоцій і почуттів» (1 год.)

Мета: навчати дітей розпізнавати і описувати почуття та емоції свої, інших; розвивати емпатію, здатність відчувати емоційний настрій у себе і оточуючих.

Обладнання та матеріали: малюнки на яких зображені різні емоції, надувна кулька або легкий м'яч, заготовки масок з прорізами для очей, фарби, кисточки, склянки з водою, вирізані з різних журналів і книг картинки, клей.

Хід заняття:

I. Привітання.

1. Вправа «Усмішка по колу»

Мета: налагодження контакту між учасниками групи.

- Сьогодні наше заняття ми розпочнемо з привітання-передачі усмішки по колу. Усмішку можна передавати у долоньках. Перший учасник усміхнувшись другому, передає йому свою усмішку, другий – третьому і т.д.

II. Розминка, релаксація.

1. Вправа «Клумба»

Мета: забезпечити процес «включення» в роботу, сприяти зняттю емоційного напруження.

Ресурси: надувна кулька або легкий м'яч.

- Давайте пограємо м'ячем. Стаємо у коло. Той, хто кидає, говорить, на яку квітку схожий той, кому він кинув. І так – всім присутнім.

2. Вправа «Море»

Мета: допомогти дітям розслабитися та налаштуватися на подальшу роботу.

- Сядьте зручно і закрийте очі. Покладіть руки на коліна долонями догори. Уявіть собі берег моря. Зробіть глибокий видих (пауза), повільний вдих. Шумить морська хвиля, заспокоює і заколисує. Ви сидите на березі моря близько біля води.

Ноги торкаються морської води. Повільно робите вдих і видих. Відчуваєте приємну прохолоду морської води.

З кожним наступним вдихом вода повільно входить у вас через ступні ніг, піднімається вгору по тілу аж до талії, як приплив. А з кожним видихом повертається згори вниз, як відплив. І знову приплив-вдих, відплив-видих... Вашому тілу приємно, спокійно. Вода омиває і очищає кожну частинку вашого тіла і ззовні, і зсередини. Ви відчуваєте себе берегом моря, ви розчинилися в піску і вас омиває вода... Вдих-приплив, видих-відплив. Ви злилися з природою. Ви – частина природи. Вам добре і приємно відчувати себе природою. Рахуючи у зворотному напрямку, на слові «один» розплющіть очі (5-4-3-2-1).

3. Рефлексія попереднього заняття

Аналіз завдання додому. Діти по черзі розповідають про свої роздуми, про те «Хто вони та які?»

III. Основний зміст заняття.

1. Бесіда з дітьми

- Сьогодні ми з вами знайомимось з емоціями, які можуть виникати у нас з вами, у ваших мамів та татів, бабусь та дідусів, а також у інших людей. (Ведучий вивішує малюнки, на яких зображені різні емоції). Подивіться на ці малюнки і подумайте, які емоції переживаються людьми?

- Чому ви так вирішили?

- Які події, наприклад, можуть викликати у людині ці емоції?

До уваги психолога! Якщо дітям важко відповісти на ці запитання, то ведучий допомагає їм – розповідає життєві випадки, де проявляються ті чи інші емоції).

2. Вправа «Вгадай емоцію»

Мета: навчати дітей розпізнавати і описувати почуття та емоції свої, інших.

Один із учасників групи повертається спиною до інших. Психолог демонструє картку з схематичним зображенням емоційного стану, і сам з допомогою міміки обличчя показує її. Діти мовчки повторюють за тренером мімічні рухи. Тому, хто стоїть спиною пропонують повернутися і, уважно подивившись на обличчя дітей, вгадати який емоційний стан вони зображують. Якщо він правильно вгадав, йому надається право обирати наступний стан, який буде зображуватись. Відгадувати його буде інший учасник групи, який найкраще відобразив першу емоцію.

3. Робота з казкою «Казка про емоції»

Мета: сприяти створенню зв'язку між казковими подіями та реальним життям.

Ресурси: заготовки масок з прорізами для очей, фарби, пензлики, склянки з водою, вирізані з різних журналів і книг картинки, клей.

- Сьогодні я хочу запропонувати вам відправитись у подорож. Ми вирушимо в чарівну країну Емоцій. Для того, щоб туди потрапити, ми повинні передати по колу запалену свічку так, щоб вона не погасла. Діти передають один одному запалену свічку.

- Подивіться, ось ми і опинилися в чарівній країні. Діти підходять до пісочного підносу.

- Ми ще не знаємо, яка ця країна. Давайте спробуємо створити її всі разом. Там є річка (діти створюють річку), є темні дрімучі ліси (діти в пісочниці садять ліси) і залиті сонцем луки (діти садять квіти), є підступні болота (діти створюють болота). Подивіться, як швидко у нас з'явилася чарівна країна на місці пустелі! Ми створили її своїми руками, ми - творці цієї країни, адже подібна країна є в душі кожного з нас.

- *Править цією країною королева Емоція. Психолог дістає фігурку королеви і показує дітям, пускаючи її по колу.*

- *У королеви Емоції є безліч слуг і придворних. Вона мудра і добра. Вона вміє бачити в кожному тільки хороше. Вона дає слугам ту роботу, яка у них виходить найкраще, і оцінює її по достоїнству.*

- *Як ви думаєте, де живе королева? Звичайно ж – у замку! Щоб створити замок, ми станемо архітекторами. Панове архітектори, візьміть картонні картки (6х6 см), кольорові олівці, крейду і намалюйте палац королеви. Діти малюють палац.*

- *Які у вас вийшли чудові замки, подивіться, які вони різні! Як ви думаєте, чому?*

- *У житті ми всі дуже різні і кожен архітектор особливий. Але для сьогоднішньої історії ми виберемо тільки один із замків. В який із замків ви поселите королеву і чому?*

- *Отже, замок для королеви вибраний. Будь ласка, пане Архітектор, візьміть ножиці і виріжте його. А решта архітекторів виберуть місце розташування замку королеви Емоції. Кожен архітектор має право відстояти свою позицію. Однак вам потрібно буде прийняти спільне рішення.*

- *А тепер введіть королеву до замку.*

Одному з учасників дістається почесна роль королеви. Ознака виконуваної ролі – фігурка королеви, яку він тримає в руках. Учасники групи утворюють символічний «королівський шлях». По ньому, тримаючи на витягнутій руці фігурку, простує учасник, що виконує роль Емоції. Всі учасники групи віддають йому почесні, супроводжуючи їх вітальними словами. Способи вітання королеви можуть бути підказані психологом або придумані самими учасниками групи. Виконуючий роль королеви поміщає фігурку в пісочницю і вся група розміщується навколо.

- *Отже, створена чарівна країна, ми познайомилися з її королевою, архітектори обрали для неї замок, і королева Емоція була урочисто введена в палац. Ми ж з вами отримали безцінний досвід радості від спільної роботи, прийняття важливих рішень, підтримки іншого. Все це знадобиться нам у нашому житті. Давайте візьмемо з собою цей досвід з нашої чарівної країни. Для цього простягніть руки над країною. Відчуйте тепло, яке йде до нас з чарівної країни. Візьміть це тепло в свої долоньки (кисті рук описують півкруг, начебто б у долонях з'явився куля). - У наших руках золотиста куля, в якій знаходиться наш безцінний досвід. Піднесіть кулю до свого серця. Так вона залишиться з нами.*

- Придворними у королеви Емоції були Почуття. Жителям цієї чарівної країни жилося дуже добре, адже слуги завжди приходили на допомогу у важких ситуаціях.

- Але одного разу трапилося нещастя - в чарівну країну прилетів злий чарівник та зачарував всіх слуг. Він вкрав у них різні обличчя, а всі Почуття стали абсолютно однаковими і абсолютно безпорадними. Дітям показуємо заготовлені маски.

- Тепер жителі чарівної країни не могли звернутися за допомогою до слуг, адже вони не знали, який слуга може допомогти в тій чи іншій біді. Довго королева Емоція шукала, як можна допомогти горю, поки одного разу не прочитала в Чарівній Книзі, що розчаклувати її придворних можуть лише звичайні діти, які погодяться відправитися в її чарівну країну і перетворитися в чарівних художників.

- А ви хочете допомогти королеві Емоції і жителям чарівної країни? Давайте вирушимо в чарівну країну Почуттів і допоможемо розчаклувати слуг королеви Емоції.

- Ось ми й опинилися в чарівній країні і перетворилися на чарівних художників. Кожен художник може розчаклувати одного слугу. Для цього вам знадобляться матеріали, які лежать на столі. Кожна дитина бере заготовку маски і за допомогою вирізаних картинок, клею і фарб «оживляє» її.

- Діти, ви виявилися справжніми чарівниками. Давайте познайомимося, які слуги з'явилися в чарівній країні, як їх звать, який у них характер? Діти по черзі представляють свої маски, розповідають про них.

IV. Підведення підсумків.

1. Рефлексія поточного заняття:

- Як ви себе зараз почуваете?
- Що вам сподобалося найбільше і що не сподобалося?
- Що найбільше запам'яталося?

2. Завдання додому:

- Вдома поділіть сторінку зошита на дві частини і спробуйте з одного боку намалювати обличчя людини, яка розгнівана, а з іншого – яка радіє. Передайте ці почуття якомога виразніше. Можете робити це разом з батьками.

V. Релаксація.

Вправа «Контрасти»

Мета: навчати дітей розпізнавати і описувати свої почуття та емоції.

- Зараз я буду називати слова. А ви повинні передати їх зміст мовчки, тільки за допомогою рухів, пози, виразу обличчя: Баба Яга – Добра Баба Яга; змія – добра змія, тигр – добрий тигр,

навук – добрий навучок. Переше слово у парі промовляється з інтонацією злості, друге – лагідно.

VI. Прощання.

- Дякую за вашу активність. Побачимось на наступному занятті.

Заняття 6. «Мій настрій» (1 год.)

Мета: навчати дітей продуктивних способів вивільнення негативних емоцій, які є наслідком гніву та агресії; вправлятися в умінні шукати вихід із ситуацій, що засмучують, але змінити які дитина не може.

Обладнання та матеріали: м'яч або м'яка іграшка.

Хід заняття:

I. Привітання.

Вправа «Давайте привітаємось»

Мета: створити невимушену атмосферу.

Ведучий говорить про різні способи привітання, реально існуючі та жартівливі. Пропонуємо привітатись плечем, щокою, придумати свій власний спосіб незвичного привітання для сьогоднішнього заняття і привітатись ним. Діти вітаються і називають один одного по імені.

II. Розминка, релаксація.

1. Вправа «Їстівне – неїстівне»

Мета: знаття напруження й втоми.

Ресурси: м'яч або м'яка іграшка.

Усі учасники групи стають у ряд обличчям до ведучого на певній відстані від нього. Ведучий кожному учасникові по черзі називає предмет і кидає невеликий м'яч або м'яку іграшку. Якщо названий предмет їстівний – учасник повинен упіймати м'яч, якщо неїстівний – відбити. За кожну правильну дію учасник пересувається на 1 крок вперед до ведучого. Виграє той, хто швидше за всіх дійде до ведучого.

2. Вправа «Кошеня»

Мета: допомогти дітям розслабитися та налаштуватися на подальшу роботу.

- Сядьте зручно і закрийте очі. Покладіть руки на коліна долонями догори. Уявіть собі, що ви веселі, пустотливі кошенята. Кошенята ходять, вигинають спинку, махають хвостиком. Але от кошенята втомилися ... почали позіхати, лягають на килимок і засинають. У кошенят рівномірно піднімаються й опускаються животики, вони спокійно дихають. Повторити 2 - 3 рази.

3. Рефлексія попереднього заняття

Аналіз завдання додому. Діти по черзі розповідають та демонструють свої малюнки – обличчя людини, яка розгнівана, а з іншого – яка радіє.

III. Основний зміст заняття.

1. Вправа «Нарубати дрова»

Мета: звільнення від негативних емоцій, зняття напруги і зменшення рівня тривоги.

Учасники стають таким чином, щоб навколо було багато місця та уявляють, що їм треба зарубати дрова з декількох великих брусків. Вони показують якого розміру цей брусок, ставлять його на пень, піднімають сокиру високо над головою. Кожний раз, коли сокира з силою опускається, учасники можуть вигукувати голосне «Ха!». Потім ставиться наступний брусок та рубається знову. Через дві хвилини кожний учасник розказує скільки брусків він зарубав.

2. Вправа «Австралійський дощ»

Мета: зняття емоційного напруження.

- Чи знаєте ви, що таке австралійський дощ? Ні? Тоді давайте разом послухаємо, який він. Зараз всі разом ви будете повторювати мої рухи. Стежте уважно!

- В Австралії піднявся вітер (Ведучий тре долоні).
- Починає крапати дощ (Клацання пальцями).
- Дощ посилюється (Почергове плескання долонями по грудях).
- Починається справжня злива (Плескання по стегнах).
- А ось град, справжня буря (Тупіт ногами).
- Але що це? Буря стихає (Плескання по стегнах).
- Дощ стихає (Плескання долонями по грудях).
- Рідкі краплі падають на землю (Клацання пальцями).
- Тихий шелест вітру (Потирання долонь).
- Сонце (Руки догори).

IV. Підведення підсумків.

1. Рефлексія поточного заняття:

- Як це заняття вплинуло на ваш настрій?
- Що вас найбільше зацікавило?

2. Завдання додому:

- Вдома на пелюстках ромашки продовжіть речення:

- 20 я гніваюся, коли...
- 21 я ображаюся, коли...
- 22 я радію, коли...
- 23 я сумую, коли...
- 24 я відчуваю провину, коли...
- 25 я дивуюся, коли...

V. Релаксація.

Вправа «Безмовний крик»

Мета: відпрацювання конструктивних навичок керування власними негативними емоціями.

- Закрийте очі і трічі глибоко видихніть. Уявіть собі, що ви йдете у тихе і приємне місце, де ніхто вам не завадить. Згадайте про кого-небудь, хто вас злить або заподіює якесь зло. Уявіть собі, що ця людина ще сильніше дратує вас. Хай ваше роздратування посилюється. Визначте самі, коли роздратування стане досить сильним. Та людина теж повинна зрозуміти, що більше дратувати вас вже не можна. Для цього ви можете закричати з усіх сил, але так, щоб цього ніхто не почув. Тобто, кричати треба про себе. Можливо, що ви захочете сказати: «Досить! Перестань! Зникни!» Відкрийте рот і закричіть про себе так голосно, як тільки зможете. У вашому потаємному місці ви одні, там ніхто не може почути вас. Закричіть ще раз, і цього разу кричіть ще голосніше! А тепер знову згадайте про людину, яка ускладнює вам життя. Уявіть собі, що якимось чином ви заважаєте цій людині, яка як і раніше злить вас. Придумайте в своїй уяві, як ви зможете зробити так, щоб вона більше вас не мучила. А тепер відкрийте очі і розкажіть нам про те, що ви пережили. Обговорення.

VI. Прощання.

- Молодці. На цьому завершуємо наше заняття. Зичу всім хорошого настрою. До побачення.

Блок 2. «Мої відносини з іншими»

Заняття 1 (7). «Моя сім'я – моя родина!» (1 год.)

Мета: допомогти дітям усвідомити вимоги дорослих членів сім'ї, співставляти їх зі своїми можливостями; навчати дітей способам вирішення конфліктних ситуацій з батьками та іншими членами сім'ї; викликати почуття гордості за свою сім'ю, підвищувати самоповагу.

Обладнання та матеріали: кольорові олівці, аркуші формату А4.

Хід заняття:

I. Привітання.

Вправа «Вітаю, мені дуже подобається»

Мета: створити невимушену атмосферу.

Учасники, повертаючись один до одного, по колу починають вітатися, встановлюючи контакт з вислову: «Вітаю, мені дуже подобається».

II. Розминка, релаксація.

1. Вправа «Поїзд дружби»

Мета: зняття емоційного напруження.

Усі стають один за одним, тримаючи руки на поясі тих, хто перед ними. Той, хто попереду, – паровозик. Він задає темп рухів і звуковий супровід, решта підлаштовуються, не порушуючи руху поїзда.

2. Вправа «Усмішка»

Мета: допомогти дітям розслабитися та налаштуватися на подальшу роботу.

- Уявіть собі, що ви бачите перед собою на малюнку красиве сонечко, рот якого розплився в широкій посмішці. Посміхайтесь у відповідь сонечку і відчуйте, як посмішка переходить у ваші руки, доходить до долонь. Зробіть це ще раз і спробуйте посміхнутися ширше. Розтягуються ваші губи, напружуються м'язи щік ... Дихайте і посміхайтесь ..., ваші руки і долоньки наповнюються усміненою силою сонечка (повторити 2-3 рази).

3. Рефлексія попереднього заняття

Обговорення домашнього завдання – продовжених речень. Аналіз труднощів та зачитування кінцівки.

III. Основний зміст заняття.

1. Робота з казкою «Казка про мамонтеня, яке шукало маму» Непомнящая Д.

Мета: сприяти створенню зв'язку між казковими подіями та реальним життям.

- а) слухання казки;
- б) бесіда за змістом прослуханого.

Одного разу, далеко на півночі, на світ з'явилося маленьке мамонтеня. Ніхто не знав, звідки воно узялося та й саме мамонтеня не знало, хто воно і хто його батьки. Все, що воно пам'ятало, це те, як одного разу під час сніжної бурі мама кудись зникла. Мамонтеня довго її чекало, але потім втомилося, сховалося за великим заметом і заснуло. А коли прокинулося, то виявилось, що ніхто ніколи не бачив таких звірів і не знає, де можна їх знайти. І лише старий тюлень сказав, що бачив схожих на мамонтеня тварин далеко-далеко на півдні. Він допоміг мамонтеняті сісти на крижину і відправитись в далеку подорож. Багато днів і ночей поневірялося мамонтеня по безкрайньому океану, і ось, одного разу його крижину прибило до берега. Навколо росли величезні зелені дерева, літали птахи, і було дуже жарко. Раптом з найближчого дерева зістрибнуло маленьке шустре звірятко.

- Ти хто? – Запитав він у мамонтеняти.
- Я не знаю. А ти хто?
- Я – мавпочка .

- А ти випадково не зустрічала мою маму?
- Ні, але хочеш, я допоможу тобі її знайти?
- Звичайно, хочу, – зраділо мамонтеня.

І вони вдвох пішли шукати маму мамонтеняти. Але ніхто не згідний був стати його мамою, і ніхто не міг сказати, де її шукати. І ось, одного разу, далеко в джунглях, мамонтеняті і мавпочці зустрілася слониха. Вона була такою схожою на мамонтеня, що воно радісно кинулося до неї і закричало: «Мамо, нарешті я тебе знайшов!» Слониха була дуже доброю і зразу погодилася стати мамою мамонтеняти. Так мамонтеня знайшло свою маму і вже більше ніколи її не втрачало.

- *Діти, чи сподобалася вам казка?*
- *А як ви думаєте, чи буває так, щоб у людини нікого не було? Як ви вважаєте?*
- *Як ми називаємо одним словом цих людей?*
- *Що таке сім'я? Чи у всіх людей є батьки, сім'я?*
- *Добре чи погано, що у людини є сім'я?*
- *А навіщо людині сім'я?*
- *Як ставляться до своїх дітей батьки? А діти до батьків?*

Після відповіді на запитання, психолог резюмує, що сім'я – це найближчі люди, які живуть разом. У дітей завжди є батьки. Батьки дуже люблять своїх дітей, навіть коли вони чомусь сердяться, вони часто хвилюються і переживають за вас. Сім'я людям потрібна, щоб кожен відчував, що його люблять і щоб усім було добре.

2. Вправа «Вірно-невірно»

Мета: формування позитивного ставлення до своєї сім'ї.

- Я буду говорити вам фрази, а ви, якщо згодні зі мною, піднімайте обидві руки вгору, а якщо не згодні, то сидіть тихесенько. Домовились?

- Сім'я – це всі мої друзі та знайомі.
- Сім'я – це я.
- Мої батьки можуть бути молодші мене.
- Бабуся – це мама моєї мами.
- Дідусь – це тато мого тата.
- Сім'я – це люди, які люблять один одного.
- Бабуся і дідусь – це мої батьки.
- Я – дочка мами і тата.
- Усім людям потрібна родина.
- *Я хотіла вас заплутати, але не змогла! Молодці! Я бачу, що всі ви знаєте, навіщо людині потрібна сім'я.*

IV. Підведення підсумків.

1. Рефлексія поточного заняття:

- *Чим особливим відкрізняється ваша сім'я від інших?*

- Що на сьогоднішньому занятті викликало у вас найбільший інтерес?

2. Завдання додому:

- Додому вам буде завдання намалювати свою сім'ю.

V. Релаксація.

Вправа «Подарунок під ялинкою»

Мета: розслаблення м'язів обличчя.

- Уявіть собі, що скоро новорічне свято. Ви цілий рік мріяли про чудовий подарунок. От ви підходите до ялинки, міцно-міцно заплющуєте очі і робите глибокий вдих. Затамуйте подих. Що ж лежить під ялинкою? Тепер видихніть і відкрийте очі. О, чудо! Довгоочікувана іграшка перед вами! Ви раді? Посміхніться.

VI. Прощання.

Вправа «Крок-раз»

Мета: створення позитивної атмосфери, усвідомлення власних досягнень.

- Діти, зараз ми з вами стаємо у широке коло, тримаючись за руки. Кожен по колу говорить: «Сьогодні я... (навчився, відчував, зрозумів тощо), і вся група робить крок уперед. Після промовляння усіх досягнень коло має стати щільним, зовсім тісненьким. Почали!

Заняття 2 (8). «Школа, у якій я навчаюсь» (1 год.)

Мета: допомогти дітям усвідомити позицію учня; розширити уявлення дітей про роль школи у їх особистісному становленні.

Обладнання та матеріали: кольорові олівці, аркуші формату А4, картки з незакінченими реченнями.

Хід заняття:

I. Привітання.

Вправа «Доброго дня!»

Мета: створити невимушену атмосферу.

- Доброго дня! Так ми звикли вітатися кожного дня. А чи знаєте ви скільки є способів привітань? Ось як вітаються, наприклад, індуси, китайці? Зараз я буду вас знайомити з цими способами вітання, а ви, по колу, одне одного саме таким чином і привітаєте. Згода? Тоді почали:

легкий уклін зі схрещеними на грудях руками (Китай);

легкий уклін, долоні складені перед чолом (Індія);

легкий уклін, руки витягнуті уздовж тулуба (Японія);

просте рукостискання і погляд в очі (Німеччина);

м'яке рукостискання обома руками, торкання тільки кінчиками пальців (Малайзія).

II. Розминка, релаксація.

1. Вправа «Сунична галявина»

Мета: зняття втоми, відновлення працездатності.

- Сядьте зручно, закрийте очі. Зробіть декілька глибоких вдихів і видихів. Після цього уявіть собі суничну галявину так, ніби вона перед вами. Суниці дозріли, вони навколо вас скрізь. Галявина схожа на зелений килим, оздоблений червоними коштовностями, на якому яскравим блиском світяться маленькі крапельки роси. Побудьте на цій суничній галявині. Відчуйте пахощі цвітіння лісових трав. Скуштуйте свіжої ароматної суниці. Робіть на галявині те, що вам хочеться... Або нічого не робіть, просто побудьте там скільки вам захочеться...

2. Рефлексія попереднього заняття

Обговорення домашнього завдання – розповідь про свою сім'ю і демонстрація намальованого.

III. Основний зміст заняття.

1. Вправа «Відверто говорячи»

Мета: уявлення дітей про роль школи у їх особистісному становленні.

Ресурси: картки з незакінченими реченнями.

- Ми знаємо, що в цій групі можна бути відвертими. Давайте спробуємо відверто поговорити один з одним. Перед вами в центрі кола картки. Ви будете по черзі брати по одній картці й відразу продовжувати фразу, початок якої написано на ній. Ваше висловлення повинно бути відвертим!

Орієнтовний зміст карток:

Відверто говорячи, коли я йду в школу...

Відверто говорячи, я всією душею ненавиджу...

Відверто говорячи, коли я хворію...

Відверто говорячи, коли вчитель мене лає...

Відверто говорячи, коли вчитель мене хвалить...

Відверто говорячи, я буду вчитися краще, якщо...

Відверто говорячи, я в майбутньому збираюся...

Відверто говорячи, не люблю людей, які...

Відверто говорячи, найбільше люблю людей, які...

Відверто говорячи, найкраще мені вчитися з...

Відверто говорячи, діти, з якими я вчуся...

Відверто говорячи, коли я думаю про школу...

Відверто говорячи, коли дзенькає дзвоник...

Відверто говорячи, коли я бачу вчителя...

Відверто говорячи, коли в нас контрольна...

Відверто говорячи, коли закінчуються уроки...

Відверто говорячи, коли я відповідаю біля дошки...

Відверто говорячи, коли я одержую негативну оцінку...

Відверто говорячи, коли я одержую дванадцять...

Відверто говорячи, коли вчитель ставить запитання...

Відверто говорячи, самий гарний урок у моєму житті був...

2. Вправа «Школа у країні Навпаки»

Мета: допомогти дітям усвідомити позицію учня.

Ведучий розповідає дітям про незвичайну країну, у якій все відбувається навпаки: машини їздять задом наперед, на обід дають морозиво і солодоці, діти всім керують, а дорослі їх слухаються. Дітям пропонується уявити, якою може бути школа у цій країні: як вона виглядає, чим там займаються, які предмети вивчають і т.д. Відповіді дітей ведучий записує на дошці. Після цього доцільно поставити дітям такі запитання:

- Чи хотіли б ви побувати у такій школі на екскурсії? А постійно вчитися?

- Що цікавого і корисного ви б дізналися, навчаючись у такій школі?

3. Вправа «Ми – вчителі»

Мета: сприяти усвідомленню дитини про роль вчителя.

- Уявімо собі, що ми перетворилися у вчителів. Ми дуже любимо свою роботу, бажаємо, щоб усі учні добре навчалися і тому даємо поради, яким слід бути на уроках. Кожний наступний «вчитель» заперечує поради попереднього і дає свою раду. Це може бути, наприклад, так:

- будь завжди чемним;

- не треба бути завжди чемним, а то скажеш що-небудь не так і можеш образити оточуючих. Будь завжди веселим.

Далі вибирають одного з учнів на роль педагога, його садять в центр кола і по черзі дають йому поради. В кінці можна обговорити почуття дітей в обох ролях.

4. Вправа «Батьківські збори»

Мета: формувати почуття відповідальності, адекватну самооцінку, сприяти усвідомленню дитини про роль вчителя.

- Уявіть собі, що ви зараз не діти, а вчителі. Що б ви сказали про себе від їхнього імені? Хай кожен охочий від імені вчителя встане і скаже щось про себе, поведінку, дисципліну, успіхи у навчанні. Наступний учасник уважно слухає, а потім розповідає від імені вчителя про себе.

- Що ви відчували, коли говорили про себе від імені вчителя?

- Чи легко говорити про себе не тільки хороше? Чому?

IV. Підведення підсумків.

1. Рефлексія поточного заняття:

- Яку роль відіграє школа у житті людини?

- Чи вам подобається ваша школа?

- *Що б ви розповіли новому учню про вашу школу, клас?*

2. Завдання додому:

Творча робота на тему «Школа моєї мрії» (написати твір чи намалювати малюнок).

V. Релаксація.

Вправа «Водоспад»

Мета: допомогти дітям розслабитися.

- *Уявіть собі, що ви стоїте біля водоспаду. Чудовий день, блакитне небо, тепле сонце. Гірське повітря свіже і приємне. Вам дихається легко і вільно. Але водоспад наш незвичайний, замість води в ньому падає м'яке біле світло. Уявіть собі, що ви стоїте під цим водоспадом і відчуваєте, як це прекрасне біле світло струмує по вашій голові. Ви відчуваєте, як воно летить по лобі, потім по обличчю, по шиї ... Біле світло тече по ваших плечах ..., допомагає їм стати м'якими і розслабленими ... (пауза – погладжування дітей). А ніжне світло тече далі по грудях у ..., по животу ... Нехай світло гладить ваші ручки, пальчики. Світло тече і по ногах, і ви відчуваєте, як тіло стає м'якше і ви розслабляється. Цей дивовижний водоспад з білого світла обтікає все ваше тіло. Ви відчуваєте себе спокійно, і з кожним подихом ви все сильніше розслабляється. А тепер потягніться і на рахунок «три» відкрийте очі. Чарівний світ наповнив вас свіжими силами та енергією.*

VI. Прощання.

- *Дуже приємно вас бачити спокійними та усміхненими. Пам'ятайте, що сміх – це здоров'я, тому намагайтеся частіше посміхатися.*

Заняття 3 (9). «Я і мій учитель» (1 год.)

Мета: надати дітям можливість відреагувати свої почуття щодо вчителя; допомогти дітям прийняти вчителя таким, як він є; виховувати шанобливе, доброзичливе ставлення до вчителів.

Обладнання та матеріали: кольорові олівці, аркуші формату А4.

Хід заняття:

I. Привітання.

Вправа «Привітання»

Мета: зняття емоційного напруження, позитивне налаштування на заняття.

- *У мене в руках «чарівна паличка», я зараз привітаюсь з вами та побажаю успіху під час роботи, а потім передам будь-кому з учасників. Той, у кого «чарівна паличка», теж передає її із словами привітання і побажання наступному учаснику. І так*

продовжується доти, доки всі учасники не привітаються між собою.

II. Розминка, релаксація.

1. Вправа «Встаньте всі ті, хто...»

Мета: створити невимушену атмосферу та налаштувати дітей на роботу.

- А тепер давайте трохи пограємо. Я буду говорити, що треба робити, а ви будете виконувати. Встаньте всі ті, хто ... любить бігати, радіє гарній погоді, має молодшу сестру, любить дарувати квіти і т. д.

- Які ви всі уважні! Молодці діти. А тепер давайте подивимося, хто у нас в групі виявився самим уважним, хто з дітей запам'ятав, хто у нас в групі любить солодке? У кого є молодша сестра? і т. д.

2. Вправа «Шишки»

Мета: зняття втоми, відновлення працездатності.

- Уявіть собі, що ви – ведмежата і з вами грає мама-ведмедиця. Вона кидає вам шишки. Ви їх ловите і з силою стискаєте в лапах. Але от ведмежата втомилися і притулили свої лапки уздовж тіла – лапки відпочивають. А мама-ведмедиця знову кидає шишки ведмежатам ... (повторити 2 - 3 рази).

3. Рефлексія попереднього заняття

Аналіз домашнього завдання – розповідь про «Школу моєї мрії» та демонстрація малюнків.

III. Основний зміст заняття.

1. Вправа «Педрада»

Мета: допомогти дітям звільнитися від абсолютистського мислення.

- Уявіть собі педраду учнів. Тепер ви сидите і обговорюєте, яким повинен бути і яким не повинен бути вчитель. Учні сперечаються і не погоджуються один з одним. Пропоную пограти за схемою «повинен – не повинен», наприклад, так:

- вчитель повинен завжди говорити спокійним голосом, не кричати;

- учитель не повинен завжди говорити спокійним голосом, бо діти не будуть його слухатися;

- учитель має бути веселим.

2. Бесіда про вчителя.

- Як ви гадаєте, яке основне завдання вчителя?

- У чому, на вашу думку, полягають основні труднощі у роботі вчителя?

- Як ви вважаєте, що є для вчителя найбільшою радістю?

3. Робота з казкою «Казка про дівчинку і сувору вчительку» Хухлаєва О.

Мета: сприяти створенню зв'язку між казковими подіями та реальним життям.

- а) слухання казки;
- б) бесіда за змістом прослуханого.

В одному невеликому містечку жила-була дівчинка. Так само, як інші діти, вона щоранку вмивалася, чистила зуби, снідала і йшла до школи. Вона мріяла бути відмінницею. Але виходило так, що вона часто отримувала оцінки «задовільно». Хотіла бути хорошою, але на уроках не могла сидіти спокійно: то підскочить, то викрикнує що-небудь, то крутиться на всі боки.

- Знаєш мамо, – скаржилась дівчинка вдома, так важко бути завжди слухняною! Цілих п'ять чи шість уроків терпіти! Звичайно, що тоді на перерві хочеться бігати, стрибати, зачіпати когось. Тоді веселіше стає.

Якщо ви думаєте, що то була якась неслухняна, невихована дівчинка, то ви помиляєтесь. Дівчинка була звичайнісінька – весела, добра, от тільки важко їй було висидіти п'ять уроків підряд. А ще гарно писати в зошиті. А ще приклади розв'язувати без помилок...

А яка у неї була вчителька? Теж сама звичайна. Сувора, але справедлива. І, бувало, що вона сердилась на дівчинку і говорила їй:

- Чому ти така непосилуча? І що мені з тобою робити?

А дівчинці, коли вона це чула, хотілося згоріти з сорому. Як же так – улюблена вчителька нею не задоволена. І вона намагалась не шуміти, не падати зі стільця, не робити стільки помилок... але їй не завжди це вдавалося. І тоді в її душі оселявся страх. Вона страшно стала боятися зауважень і поганих оцінок. А потім вона почала боятися і свою вчительку. І чим більше дівчинка її боялася, тим більше помилок робила, тим гірше поводитись на перервах і нічого не могла зробити з собою. Дійшло до того, що на уроках вона почувала себе маленькою мишкою, яку ось-ось збирається зісти кровожерливий Змій Горинич.

А одного разу дівчинці приснився сон, в якому вона билася із Змієм Гориничем, лупила його кулаками:

- Ось тобі за погану оцінку з математики! Ось тобі за зауваження у щоденнику. Ось тобі за те, що мамі подзвонив і сказав про мою поведінку! Ось тобі! Ось тобі!

А потім зупинилася передихнути і раптом бачить: Змій Горинович плаче! Так ще й так жалісливо!

- Не плач, я хотіла провчити тебе, – шепотіла дівчинка, погладжуючи Змія по всіх трьох його головах. Їй стало шкода його і раптом вона відчула, що ніскілечки не боїться. І тут вона прокинулася:

- Яка ж я була нерозумна! – сказала вона сама до себе. І чого ж я боялася своєї вчительки. Вона хоч сувора, але любить мене, хоче, як краще. Можливо, вона не завжди розуміє мене... але я її вже зовсім не боюся і ніколи не боятимусь.

Що ж було далі? Дівчинка підросла, навчилася спокійно сидіти на уроках, не викрикувала будь-що. Вчилася все краще і краще, адже вона була розумною дівчинкою. А коли стала зовсім дорослою і закінчила школу, то одного разу зайшла в гості до своєї вчительки, яка до того часу стала зовсім старенькою, і принесла їй букет квітів. Вони разом пили чай, розмовляли, згадували шкільне життя дівчинки, її однокласників, а коли прощалися, вчителька сказала:

- Я завжди знала, що з такої дівчинки, якою ти була, виросте хороша людина! Залишайся такою і надалі.

- Як дівчинка почувала себе у школі?

- Чому вона боялася вчительку?

- Що допомогло дівчинці подолати страх?

- Який висновок для себе ви зробили з цієї казки?

IV. Підведення підсумків.

1. Рефлексія поточного заняття:

- Яку роль відіграє вчитель у житті людини?
- Що нового дізнались ви сьогодні про працю педагога?

2. Завдання додому:

Творча робота на тему «Педагог майбутнього».

V. Релаксація.

Вправа «Добра тварина»

Мета: допомогти дітям розслабитися.

- Діти, давайте встанемо, візьмемося за руки і уявимо, що ми - одна тварина. Давайте прислухаємося до її дихання. Всі разом зробимо вдих – видих. Дуже добре. Послухаємо, як б'ється її серце. Тук - робимо крок вперед, тук - крок назад. І ще раз тук - крок вперед, тук – крок назад.

VI. Прощання.

- Дякую усім. На цьому наше заняття завершено. До наступної зустрічі.

Заняття 4 (10).

«Дружба. Кого я називаю другом?» (1 год.)

Мета: допомогти дітям усвідомити якості справжнього друга, підвести до усвідомлення власного вміння дружити; спонукати до аналізу своїх дій і вчинків у стосунках з іншими.

Обладнання та матеріали: кольорові олівці, аркуші формату А4, ватман, фарби.

Хід заняття:

I. Привітання.

Вправа «Мистецтво компліменту»

Мета: привітатися, створити атмосферу емоційного комфорту та піднесений настрій, підвищення самооцінки учасників групи.

- Чи знаєте ви, що комплімент – люб'язне зауваження на чийсь адресу, похвала. Але це не лестощі й не глузування. Найчастіше люди роблять компліменти, зважаючи на зовнішність, риси характеру тощо. Робіть компліменти щиро, не забувайте про теплу інтонацію та привітний погляд. Говорімо один одному компліменти! Почати можна так:

- Як тобі вдається...
- Я раніше не знав, що ти...
- Чи знаєш ти, що...
- У тебе...

II. Розминка, релаксація.

1. Вправа «Звуки прибою»

Мета: зняття втоми, відновлення працездатності.

- Сядьте зручно і закрийте очі. Зробіть три глибоких вдихи і видихи... Уявіть собі, що ми лежимо на теплому піску, приємний легкий вітер пестить наше тіло, ми закриємо очі і трохи відпочинемо біля моря, хвилі заспівають нам свою пісню. Промінь сонця торкнувся наших ніг, права нога розслаблена і тепла, промінь сонця торкнувся лівої ноги - нога розслаблена і тепла, приємно лежати, вдихаючи чисте морське повітря. Вдих - видих, обидві ноги теплі, це приємно. Промінь сонця торкнувся живота і грудей - стає ще тепліше, нам подобається це тепло, ми дихаємо глибоко, навколо приємне морське повітря. Промінь сонця доторкнувся до обличчя, воно все розслабилося... Як добре ми відпочиваємо, спокійно, нам приємно це розслаблення, ми дихаємо рівно, глибоко, все тіло тепле. Воно легке, як хмара, ми ще і ще хочемо слухати пісню морських хвиль (діти кілька секунд лежать і слухають). Але пора йти, ми повільно потягуємося і встаємо...»

2. Рефлексія попереднього заняття

Аналіз домашнього завдання – розповідь про педагогів майбутнього.

III. Основний зміст заняття.

1. Бесіда про дружбу.

- Потреба у дружбі існувала в усі часи і в усіх народів, існує ця потреба і зараз. У поняття «дружба» кожен вкладає свій зміст. З'ясуймо, що ж таке дружба.

Діти дають визначення дружби.

- Дружба – це стосунки на ґрунті індивідуального вибору та особистої симпатії. Це насамперед духовна близькість, вона виражається у взаємоповазі, взаєморозумінні, взаємному довірі.

- Чи зобов'язують дружні стосунки до дотримання якихось правил взаємності?

- Так, Існують неписані правила дружби. Розглянемо їх та з'ясуємо, яким важливим є їх дотримання:

- ділитися новинами про свої успіхи;
 - добровільно допомагати у разі потреби і поводитися так, щоб другу було приємно у твоєму товаристві;
 - бути впевненим у другові, довіряти йому;
 - захищати друга за його відсутності;
 - бути ввічливим до його друзів, поважати їх;
 - не критикувати друга перед іншими;
 - зберігати довірені таємниці.
- Як ви думаєте, скільки друзів може мати одна людина?
-Яким має бути друг?

2. Робота з казкою «Помічай головне»

Мета: сприяти створенню зв'язку між казковими подіями та реальним життям.

а) слухання казки;

б) бесіда за змістом прослуханого.

- Ти не гостив у Борсучка? – запитав якомсь Хом'ячок Маніпулю.

- Ні, - відповів той.

Я з ним не знайомий.

- Добре, я вас познайомлю, - відповів Хом'ячок, - але коли підемо на гостину до Борсучка, одягни дорогий одяг.

- Навіщо? – здивувався Маніпуля.

- Сам побачиш, - хитро примружив очі Хом'ячок. Ось вже й прийшли Хом'ячок та Маніпуля до Борсучка.

- Це мій друг Маніпуля, - представив Хом'ячок мишеня. Але Борсучок ніби й не помічав гостя. Він захоплено розглядав нове вбрання Хом'ячка.

- Ой, які кросівки в тебе, - захоплено прошепотів Борсучок.

- Фірмові, - хизується Хом'ячок.

- А джинси які!

- З найдорожчого магазину, - підкреслив Хом'ячок.

- Ой...Я теж хочу мати таку футболку! - скрикнув Борсучок. Маніпуля стояв осторонь у своєму чистенькому, але не дуже примітному одязі. Потім сіли вони за стіл. Борсучок пригощає Хом'ячка, цукерочки йому, пиріжечки, медок підставляє, а на Маніпулю й не дивиться. Того вечора мишеня повернулося додому дуже засмучене. Помітила це Маніпуліна мама та й питає:

- Чого це ти, Маніпуле, носа повісив?

- Непримітний я ні для кого, мабуть через те друзів у мене мало, - зітхнув малюк та й розповів мамі про те, що трапилось з ним вдень. Посміхнулась мама, обняла Маніпулю і сказала:

- Запам'ятай, синку, споконвіку так ведеться, що зустрічають за вбранням, а проводжають за розумом. А справжні друзі мають помічати головне! Одяг лише доповнює та робить кожного виразнішим. Ось чому до одягу та зовнішнього вигляду потрібно ставитись уважно, а до друзів – щиро.

- Як Ви вважаєте, чи були Хом'ячок та Борсучок справжніми друзями?

- Що, на Вашу думку, цінував Борсучок у друзях?

- Якого б Ви обрали друга: такого, як Борсучок, чи такого, як Маніпуля?

- Спробуйте вгадати чим продовжилось знайомство Маніпулі та Борсучка.

3. Вправа «Малюємо дружбу» (груповий малюнок)

Мета: сприяти посиленню почуття ідентичності дитини, контролювати особистісні зміни учасників.

Ресурси: кольорові олівці, аркуші формату А4., ватман, фарби.

- Діти, зараз об'єднаємося у групи як у казці «Трое поросят» (Ніф-Ніф, Наф-Наф, Нуф-Нуф). Кожна група буде малювати на ватмані малюнок з назвою Дружба.

Після закінчення роботи учасники демонструють малюнки і розповідають про них.

IV. Підведення підсумків.

1. Рефлексія поточного заняття:

- Чим відрізняється справжній друг від звичайного знайомого?

- Чи можуть дорослі і діти бути справжніми друзями? Поділіться своїм досвідом.

2. Завдання додому:

Написати коротку характеристику свого друга.

V. Релаксація.

Вправа «Задуй свічку»

Мета: допомогти дітям розслабитися.

- Зробіть глибокий спокійний вдих, набираючи в легені якомога більше повітря. Витягнувши губи трубочкою, повільно видихніть, ніби дуючи на свічку, при цьому тривало вимовляйте звук «у-у-у». Повторити кілька разів.

VI. Прощання.

- Дякую усім. На цьому наше заняття завершено. До наступної зустрічі.

Заняття 5 (11).

«Навички конструктивного спілкування та взаємодії» (1 год.)

Мета: сформувати уявлення про спілкування як процес обміну інформацією і налагодження взаємодії між дітьми; розвивати навички конструктивного спілкування і взаємодії.

Обладнання та матеріали: кольорові олівці, аркуші формату А4, ватман із зображенням айсберга.

Хід заняття:

I. Привітання.

Вправа «Взаємні привітання»

Мета: створення довірливої, доброзичливої атмосфери.

Кожний з членів групи звертається до свого сусіда зліва на ім'я та з привітанням. Той, хто отримав привітання, відповідає на нього та звертається до наступного учасника по колу.

II. Розминка, релаксація.

1. Вправа «Сніжинки»

Мета: зняття втоми, відновлення працездатності.

- Сядьте зручно і закрийте очі. Зробіть три глибоких вдихи і видихи... Уявіть собі, що ви потрапили в чарівний зимовий ліс. Чудесний морозний день. Вам приємно, ви відчуваєте себе добре, дихаєте легко і вільно. Уявіть, що ви легкі, ніжні сніжинки. Ваші ручки легкі-легкі – це тонкі промінчики сніжинки. Ваше тіло теж легке-легке, як ніби воно сніжне. Подув легкий вітерець, і сніжинки полетіли. З кожним вдихом і видихом ви все вище і вище піднімаєтеся над чарівним лісом. Ласкавий вітерець ніжно гладить маленькі, легкі сніжинки ... (пауза – поглажування дітей). Вам добре, приємно. Але ось прийшла пора повертатися в цю кімнату. Потягніться і на рахунок «три» відкрийте очі, посміхніться ласкавому вітерецю й один одному.

2. Рефлексія попереднього заняття

Аналіз домашнього завдання – розповідь про свого друга.

III. Основний зміст заняття.

1. Бесіда про спілкування

- Сьогодні ми з вами поведемо розмову про спілкування, про сенс спілкування у житті людей.

- Що ви розумієте під терміном «Спілкування?».

- Спілкування – це обмін інформацією, це зв'язок між людьми. Спілкування потрібне людині. Вона спілкується за допомогою листів, телеграм, Інтернету. Таке спілкування є непрямим. А коли люди бачать одне одного і розмовляють, то таке спілкування є прямим.

- Спілкуючись, ми не замислюємося, що під час спілкування сприймаємо людину, взаємодіючи з нею за допомогою слів, міміки, жестів.

- Мова розвивається за допомогою і під впливом спілкування з дорослими. Мова розвивається поступово і процес її розвитку складається з кількох етапів: 1 – й – підготовчий (немовля слухає звуки, слова); 2 – й – дошкільний вік (відбувається розвиток усної розмовної мови); 3 – й – навчання в школі. Можна навести багато прикладів, коли людина не спілкуючись з людьми не розмовляє.

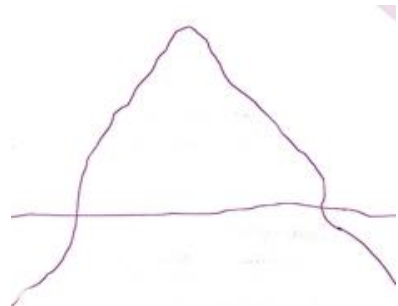
2. Вправа «Айсберг»

Мета: розвивати навички слухання, ефективного спілкування.

Ресурси: ватман із зображенням айсберга.

- Спілкування людині вкрай потрібне! А тепер подумаймо, що нам допомагає, а що заважає у спілкуванні. Для цього я вам роздам аркуші рожевого кольору, на яких запишете, що вам допомагає у спілкуванні. На блакитних аркушах зазначте, що вам заважає у спілкуванні. На підготовку ви маєте 3 хв. Наприклад, заважає: коли кричать, гамірно, не цікаво, кепський настрій, думаю про своє, не подобається співрозмовник; допомагає: тиша, цікава інформація, коли тебе слухають, спільний інтерес, усмішка.

Учні, закінчивши писати, підходять до прикріпленого ватману, на якому зображений айсберг. У верхній частині прикріплюють аркуші рожевого кольору, тобто на яких написано, що їм допомагає у спілкуванні, зачитують їх. А в нижній частині айсбергу вони прикріплюють аркуші блакитного кольору. Тобто на яких написано, що їм заважає спілкуватися, зачитують їх.

Психолог узагальнює написане, а також доповнює список, що допомагає та заважає під час спілкування.

3. Вправа «Зрозуміти співбесідника»

Мета: розвивати навички слухання, ефективного спілкування.

У кожної пори року є три місяці. Наприклад, літо має такі місяці: червень, липень, серпень. Отож, 1-й учасник – червень, 2-й учасник – липень, 3-й учасник – серпень. 1, 4, 7, 10 учасники – червень – роль «Друг»; 2, 5, 8, 11 учасники – липень – роль «Вчитель»; 3, 6, 9, 12 – учасники – серпень – роль «Батьки». Групам зачитуємо ситуацію.

- Уявіть собі таку ситуацію: ви домовилися з хлопчиком Андрійком зустрітися на зупинці тролейбуса, щоб разом піти у кінопалац переглянути цікавий мультик. І ось ви своєчасно прийшли на місце зустрічі, чекаєте його 15 хв., а Андрія нема й досі. Ще минуло 15 хв. Мультик розпочався. Хлопчика немає. «Нічого, почекаю ще трохи, підемо на наступний сеанс. Щоправда, вдома мене сваритимуть, адже, я затримаюсь». Чекаєте ... «Ось, я стільки стою на цій зупинці, а він невідомо чим займається!» Чекаєте ще 5 хв. «Ну де ж він вештається? Вже напевно й на наступний сеанс квитки продані! Досить! Піду додому!»

- Уявили? А тепер уявіть подальшу зустріч з Андрієм. Як ви будете поводитись? Поміркуйте.

Учасники висловлюють свої думки та обговорюють ситуацію.

- Отож, перш ніж звинувачувати людину, треба вислухати її і спробувати зрозуміти, чому вона поведилася так, а не інакше.

4. Вправа «Плітка»

Мета: розвивати навички слухання та конструктивного спілкування.

Психолог просить вийти за двері 4-х учасників, а решті зачитує «плітку».

- Сьогодні четвер. Погода кепська: хмарно, накрапає дрібний дощ. Настрій поганий ще й треба готуватися до завтрашньої контрольної. Але друзі збираються у кіно, на якийсь новий і досить фантастичний фільм. Але, весь клас збирається на виставку собак, що розмістилася за кіно палацом. Треба взяти 3 гривні. Я не можу визначитися – куди все ж податися. Проблема. Складно. Нудно і сумно.

(Коли з-за дверей виходить перший учасник, один з присутніх учасників розповідає «плітку», яку він щойно слухав. Згодом заходить другий учасник і той перший, який щойно чув «плітку» розповідає її іншому і т.д.).

Ситуація ніколи не передається достеменно. Одна людина достовірно не запам'ятавши інформації, передає її іншій. А друга цю інформацію трактує по-своєму. І врешті-решт, це призводить до пліток.

IV. Підведення підсумків.

1. Рефлексія поточного заняття:

- *Що нового ви дізналися сьогодні на занятті?*
- *Що вам сподобалося найбільше і що не сподобалося?*
- *Як ви себе зараз почуваете?*

2. Завдання додому:

- *Пригадайте та запишіть у своїх зошитах «чарівні» слова, які ви використовуєте під час свого спілкування.*

V. Релаксація.

Вправа «Ледача кішечка»

Мета: допомогти дітям розслабитися.

- *Підніміть руки вгору, потім витягніть вперед, потягніться, як кішечка. Відчуйте, як тягнеться тіло. Потім різко опустіть руки вниз, одночасно на видиху вимовляючи звук «а!» Повторіть вправу кілька разів.*

VI. Прощання.

Вправа «Чарівне слово»

Мета: підтримання позитивного враження та зацікавленості в наступній зустрічі.

Узагальнюючи зустріч, кожний з учасників по колу називає «чарівне» слово, яке буде допомагати всім до наступної зустрічі, наприклад: «Нехай нам допомагатиме ... (радість, світ, весна, успіх, впевненість, небо, квіти, сяйво тощо).

Заняття 6 (12). «Мотиви наших вчинків» (1 год.)

Мета: допомога в усвідомленні своїх вчинків, усвідомленні власного впливу на інших людей, усунення емоційних бар'єрів між членами групи.

Обладнання та матеріали: кольорові олівці, аркуші формату А4.

Хід заняття:

I. Привітання.

Вправа «Незвичайне привітання»

Мета: створення довірливої, доброзичливої атмосфери.

- *Сьогодні ми привітаємо один одного незвичайно, без слів – поглядом, посмішкою, долонями, плечами, ліктями тощо. При цьому виявляйте фантазію та винахідливість.*

II. Розминка, релаксація.

1. Вправа «Приємні спогади»

Мета: навчити дітей вибудовувати позитивну перспективу життя.

Ресурси: олівці, папір.

- Закрийте очі. Я пропоную вам помандрувати у світ фантазій, які подарують вам приємні почуття. Зробіть три глибоких вдихи та видихи... Із кожним видихом відчуйте, що ви стаєте чимраз легші й легші... Намагайтесь відчувати себе так, немов летите у повітрі. Зробіть новий вдих і відчуйте, як ви наповнюєтесь відчуттям легкості.

Затримайте на мить це відчуття. А тепер видихніть із силою все повітря, разом із втомою, напруженням, неприємними емоціями, що накопичились.

Відчуйте, як це добре, коли почуваетесь в повній безпеці.

Пригадайте період, коли ви почували себе щасливими, куди б хотіли повернутися знову і знову. Уявіть собі ці події так, ніби вони відбуваються в даний час. Хто зараз поряд з вами? Що ви відчуваєте? Що ви робите?

А тепер ви можете повернутись в групу бадьорими і веселими. Збережіть у пам'яті ці спогади, аби повернутись до них, коли забажаєте. Можна потягнутись, розслабити тіло, відкрити очі. Візьміть аркуш і намалюйте свою щасливу згадку і опишіть її кількома реченнями.

Залишіть собі цей лист на згадку.

- Де ти знаходився у найщасливіший момент свого життя?

- Що ти робив?

- Що відбувалось з твоїм тілом в цей час?

- Чи часто ти пригадуєш щасливі моменти твого життя?

2. Рефлексія попереднього заняття

Учні зі свого зошита зачитують по одному «чарівному» слову, які вони використовують під час свого спілкування.

III. Основний зміст заняття.

1. Бесіда про мотиви поведінки.

- Наші вчинки стосовно інших людей викликані різними спонукальними силами. Ми робимо щось для інших людей і тому, що симпатизуємо їм, любимо їх, і тому, що «так треба», так прийнято у суспільстві. Важливо розуміти, що рухає нами в тому або іншому випадку.

От, наприклад, страх, острах покарання іноді усвідомлюється нами так або по-іншому, іноді ми робимо щось, може, не усвідомлюючи навіщо, а може, думаючи, що із кращих спонукань, але в основі - усе той же страх.

- Згадайте та запишіть у свої зошити два випадки – один, коли ви зробили щось для іншої людини тому, що боялися її або чийогось ще гніву, осуду, покарання, хоча в той

момент і не усвідомлювали цього та інший, коли ви зробили щось для іншого по тій же причині, але при цьому прекрасно розуміючи, чому ви це робите.

Діти, записавши приклади з життя, діляться ними. Потім психолог просить таким же способом згадати два вчинки, продиктовані прагненням додержуватися соціальної норми, «бути як всі», «не відрізняться».

- *Що було складніше виконати – згадати ваші вчинки та їх мотиви чи розповісти про це?*

2. Робота з казкою «Гіркий мед» Лозован М.

Мета: сприяти створенню зв'язку між казковими подіями та реальним життям.

Десь серед степу широкого, у глибокій нірці жила собі мишача родина: батько Миша, мама Миша, які піклувалися про родину, любили одне одного та раділи тому, що діти ростуть здорові та розумні, а дітей – маленьких Мишенят – в них було аж десятеро та ще одне, одинадцять, найменшеньке на ім'я Маніпуля. Було воно маленьке, чорненьке, пухнасте, та дуже вже моторне та допитливе, іноді – неслухняне, постійно шукало нових пригод. А треба сказати, дітки, що мишача родина, окрім Маніпулі, звісно, була дуже працьовитою та й друг його найкращий – Ведмежа – так само на місці не сидів, усе щось майстрував, мудрував...

А Маніпуля ну ніяк нічого не хотів робити. Так і називали їх: Маніпулю – Ледачим, а Ведмедика – Дбайливим.

- Чи не час тобі за якусь справу братися? – питає Ведмедик Маніпулю. А той лежить собі у холодочку:

- Та не знаю, за що й братися.

- Гаразд, - озвався Ведмедик Дбайливий. – Підемо горами, підемо лісами, подивимося, як інші живуть. Може й тобі, Маніпуля, якась робота до серця припаде.

Йшли вони, йшли, вже й назад повернули, коли дивляться – під липою вулик стоїть. Заглянули всередину – повно меду.

- Я цього вулика вкраду! – каже Маніпуля. Отак і зробив.

- Що ж, - зітхнув Ведмедик Дбайливий, - то й кради, - зажурився, а собі подумав. - А я ще лісом поблукаю, смачних ягід пошукаю.

Повернувся Ведмедик пізньої пори.

- Ну? Як там мед? Добрий? – питає Ледачого Маніпулю.

- Та я не смакував! Тебе чекав. Стривай, позатуляю лопухами вікна, аби хтось не підгледів, аж потому сядемо до столу.

Взяв собі найбільшу ложку... Зачерпнув медку та мерщій до рота. А

Дбайливий Ведмедик їсть собі поважно, смакує:

- Який смачний, а який солодкий, зроду такого меду не куштував.

А Маніпуля Ледачий поспішає, немов на пожежу, злякано оглядається. Муха забринить, а він усе мед мерщій ховає. І вночі не спав. Увесь час йому ввижалося, що бджоли гудуть. Через день той мед з'їли.

- Такий смачний, такий солодкий, а так швидко закінчився, посмутнішав Ведмедик Дбайливий.

- Ой, як добре, що скінчився – такий гіркий та недобрий, - повеселішав Маніпуля.

- Це тому, що ти крадене їв – сміється з нього Ведмедик.

- А ти що, дароване їв? – дивується Маніпуля.

- Еге, я їв своє, тому й солодке, - примружив очі хитрий Ведмедик. Пам'ятаєш, я у лісі смачних ягід залишився пошукати. І ягід назбирав, і бджілкам за наш мед нових вуликів змайстрував.

Лінивий Маніпуля від здивування аж рота відкрив.

- Ну, що, - каже Ведмедик Дбайливий, - то, може знову підеш красти?

- Ні, не піду! – сказав Лінивий Маніпуля. – Більше не хочу гіркого. Краще теж вулики бджолам ладнатиму!!!

- Пригадайте, яких героїв казок нагадують вам Ведмедик та Маніпуля?

- Що їх поєднує та що відрізняє?

- Чому для Маніпулі мед здався гірким?

- Чи вчиняли ви коли-небудь так, як Маніпуля, та що ви відчували при цьому?

IV. Підведення підсумків.

1. Рефлексія поточного заняття:

- Що запам'яталося сьогодні найбільше?

- Що вам сподобалося найбільше і що не сподобалося?

- Як ви себе зараз почуваете порівняно з тим, як почувалися на початку заняття?

2. Завдання додому:

Написати твір-роздум на тему: «Що більше спонукає людей до здійснення певної діяльності – винагорода чи покарання?»

V. Релаксація.

Вправа «Дякую тобі за...»

Мета: створення позитивної атмосфери, усвідомлення власних досягнень.

- Встаньте, будь ласка. Зараз я даю вам три хвилини для того, щоб ви могли підійти до інших дітей-учасників нашого заняття і обмінятися подяками. Наприклад: «Оленко, дякую

тобі за те, що ти поділилась зі мною своїми вчинками та їх мотивами. А я дякую тобі за те, що ти допоміг мені згадати щасливі моменти з життя.

VI. Прощання.

- Дякую усім. Давайте станемо, покладемо руки один одному на плечі. Привітно подивимося один на одного. На цьому наше заняття завершено. До наступної зустрічі.

Блок 3. «Основи співпраці»

Заняття 1 (13).

«Посварились – помирились» (1 год.)

Мета: розкрити риси, важливі для ефективного міжособистісного спілкування; коригування негативних рис характеру та поведінкових реакцій.

Обладнання та матеріали: кольорові олівці, аркуші формату А4, розрізані картинки на дві нерівні частини, зображення дівчаток, які граються ляльками, зображення дівчаток, які сваряться, зображення дівчинки, яка плаче.

Хід заняття:

I. Привітання.

Вправа «Знайди свою половинку»

Мета: привітання учасників, створення сприятливої доброзичливої атмосфери.

Ресурси: розрізані картинки на дві нерівні частини.

Психолог перемішує половинки і роздає їх дітям. За сигналом кожна дитина знаходить відповідну частину до своєї частинки і діти вітаються один з одним.

II. Розминка, релаксація.

1. Вправа «Політисся»

Мета: зняття втоми, відновлення працездатності.

- Сядьте зручно і закрийте очі. Зробіть три глибоких вдихи і видихи... Уявіть собі, що ви лінтюхи, ніжитесь на м'якому-м'якому килимі, навколо тихо, спокійно, ви дихаєте легко та вільно, відчуття... приємного відпочинку охоплює все тіло. Ви спокійно дихаєте, лінуєтесь, відпочивають ваші руки, ноги **(можна погладити ручки та ніжки)** пауза... відпочивають ручки у ... (ім'я кожної дитини). Приємне тепло охоплює тіло, вам лінть ворушитись, вам приємно. Дихання спокійне, руки, ноги розслаблені. Ви відпочиваєте, ви лінуєтесь. Розслабленість окутує все тіло. Ви насолоджуєтесь спокоем та відпочинком, який приносить вам сили і на рахунок «три» відкривайте очі. Потягніться. Скиньте з себе лінть. Ви відчуваєте себе добре відпочившими, у вас бадьорий та гарний настрій.

2. Рефлексія попереднього заняття

Учні зі свого зошита зачитують твір-роздум на тему: «Що більше спонукає людей до здійснення певної діяльності – винагорода чи покарання?»

III. Основний зміст заняття.

1. Вправа «Оповідання за малюнком»

Мета: розкрити риси, важливі для ефективного міжособистісного спілкування.

Ресурси: зображення дівчаток, які граються ляльками, зображення дівчаток, які сваряться, зображення дівчинки, яка плаче.

Учні розглядають серію малюнків і складають оповідання, три-чотири учні переказують свої твори. Наприклад: «Три дівчинки гралися ляльками. До них підійшла Оленка і сказала: «Я теж хочу гратися з вами». Дівчатка припинили гру і почали радитися. Потім, перебиваючи одна одну, заговорили: «Ми не будемо з тобою гратися, ти завжди сварись. Ти вважаєш, що тільки ти все знаєш та умієш».

Оленка розсердилася й зі словами: «Тоді й ви гратися не будете!» –розкидала всі іграшки. Потім вони позбирали і пішли гратися в інше місце. Оленці стало прикро і вона заплакала».

- *Чому дівчатка не прийняли Оленку до своєї гри?*
- *Яким на ваш погляд, був настрій дівчаток під час гри, під час спілкування з Оленкою і після цієї розмови?*
- *Які риси характеру ви помітили у дівчинки Оленки?*

2. Вправа «Звірі посварилися»

Мета: розвиток навичок ефективної взаємодії.

Ведучий вибирає двох хлопців на ролі зайчика і їжачка. Пропонує дітям показати, як їжачок і зайчик посварилися. Потім сваряться вовк і ведмідь. Далі психолог підсумовує, що сваряться завжди двоє, значить, і миритися потрібно двом.

3. Вправа «Хто швидше помириться?»

Мета: розвивати комунікативні здібності.

Психолог грає роль Левчика, який по черзі свариться з кожним із учасників заняття. Дітям необхідно придумати, як по-різному помиритися з Левчиком (наприклад, мізинчиком або словами «Мир назавжди», «Сваркам стоп», «Мирись-мирись – ніколи не сварись!»).

IV. Підведення підсумків.

1. Рефлексія поточного заняття:

- *Що цікавого і нового ви дізналися сьогодні на занятті?*
- *Що вам сподобалося найбільше і що не сподобалося?*

2. Завдання додому:

Напишіть у своєму зошиті ситуації з життя, де дуже важливо вміти домовлятися.

V. Релаксація.

Вправа «Зламана лялька»

Мета: розвинути навички м'язевої саморегуляції.

Психолог пояснює дітям: «Іноді іграшки ламаються, але їм можна допомогти. Зобразить ляльку, у якої обірвалися мотузочки, що кріплять голову, шию, руки, тіло, ноги. Вона вся розлітається, нею не хочуть гратися... Потрясіть усіма розламаними частинами одночасно. А зараз збирайте, зміцнюйте мотузочки – повільно, обережно з'єднайте голову і шию, випрямте їх, тепер розправте плечі і закріпіть руки, подихайте рівно і глибоко, і на місці буде тулуб, ну і випрямте ноги. Все – ляльку полагодили ви самі, тепер вона знову красива, з нею всі хочуть гратися!»

VI. Прощання.

Вправа «Найбільше мені сподобалось...»

Мета: створення позитивної атмосфери, усвідомлення власних досягнень.

- *Встаньте, будь ласка. Зараз я даю вам дві хвилини для того, щоб ви могли підійти до інших дітей-учасників нашого заняття і висловили свої враження про те, що було на занятті. Свою думку слід розпочинати зі слів: «Найбільше мені сподобалось...»*

Заняття 2 (14). «Посварились – помирились» (1 год.)

Мета: розкрити риси, важливі для ефективного міжособистісного спілкування; коригування негативних рис характеру та поведінкових реакцій.

Обладнання та матеріали: кольорові олівці, аркуші формату А4, старі журнали, газети.

Хід заняття:

I. Привітання.

Вправа «Я люблю...»

Мета: формувати навички описувати власні вподобання та почуття.

Учасники стають у коло. Кожен, передаючи м'яч іншому, називає свою улюблену пору року, колір, урок, заняття тощо.

До уваги психолога! Гру потрібно провести у швидкому темпі, так щоб кожен з учасників зміг висловитися декілька разів.

II. Розминка, релаксація.

1. Вправа «Паперові кульки»

Мета: налаштувати учасників на позитивну атмосферу роботи в групі, зняття тривожності та скутості, вивільнити приховану агресію.

Ресурси: старі журнали, газети.

- Діти, перед вами матеріал, з якого вам слід наробити якомога більше паперових кульок різного розміру. Далі ми об'єднуємося у дві команди («день – ніч») і розташовуємося в різних кутах кімнати. За моєю командою починаєте «обстріл суперника» зробленими паперовими кульками. Почали!

2. Рефлексія попереднього заняття

Учні зі свого зошита зачитують ситуації з життя, де дуже важливо вміти домовлятися.

III. Основний зміст заняття.

1. Вправа «Якщо так – поплещи, якщо ні – потупоти»

Мета: коригування негативних поведінкових реакцій.

- Діти, пропоную вам вгадати, яке з моїх висловлювань вірне і в цьому випадку поплескати, а в разі невірного – потупати.

- Саша побачив Катю, зрадів зустрічі і посварився;

- Петрик розлютився на Миколку за те, що він забрав у нього іграшку і посварився з ним;

- Надійка йшла до школи з Іванком, загубила свій ранець і посварилася з ним;

- Олежик розлютився на Ігора за те, що той поламав його велосипед і посварився з ним;

- Оленка так дружила зі Світланкою, що посварилася з нею;

- Люда образилася на Дениса і посварилася з ним.

Наприкінці робиться висновок, що образа і злість дружать зі сваркою.

2. Вправа «Пальчиковий етюд: посварилися, помирилися»

Мета: розвиток навичок ефективної взаємодії.

Орієнтуючись на допомогу психолога, діти вибирають пальчик на одній руці – Сашу, пальчик на іншій руці – Дашу. Показують, як два пальчики спочатку посварилися один з одним, потім помирилися.

3. Вправа «Не люблю сваритися тому, що...»

Мета: розкрити риси, важливі для ефективного міжособистісного спілкування.

У центр кола виходить одна дитина з іграшкою у руках. Їй необхідно закінчити речення: «Не люблю сваритися тому, що...». Далі в коло запрошується інша дитина, яка отримує іграшку від

учасника заняття. Гра продовжується до тих пір, поки своїх друзів в коло запросять всі діти.

IV. Підведення підсумків.

1. Рефлексія поточного заняття:

- *Що цікавого і нового ви дізналися сьогодні на занятті?*
- *Як це допоможе вам у житті?*

2. Завдання додому:

Напишіть у своєму зошиті твір-роздум «Чому не варто сваритися?»

V. Релаксація.

Вправа «Іграшки, поміняйтесь місцями»

Мета: допомогти дітям розслабитися.

Психолог кидає двом учасникам по іграшці. Їм потрібно швидко помінятися місцями.

VI. Прощання.

Вправа «Віночок побажань»

Мета: підтримання позитивного враження та зацікавленості в наступній зустрічі.

Всі учасники стають у коло один за одним та кладуть праву руку на плече сусіду. Кожен учасник по черзі називає ім'я сусіда і щось йому бажає. Вправа закінчується, коли всі учасники обмінялися побажаннями.

Заняття 3 (15). «Проблеми слід вирішувати» (1 год.)

Мета: ознайомити дітей з різними позиціями партнерів у спілкуванні; вдосконалювати навички конструктивного спілкування і взаємодії; розвивати емпатію, здатність розуміти і брати до уваги інших.

Обладнання та матеріали: кольорові олівці, аркуші формату А4.

Хід заняття:

I. Привітання.

Вправа «Естафета хороших новин»

Мета: мобілізувати увагу дітей, розвивати доброзичливість.

Психолог повідомляє, що кожен з учасників розповідає про події, які відбувались з ним за ці дні. Про те, як зміцнювали здоров'я, про що дізнались виконуючи домашнє завдання.

II. Розминка, релаксація.

1. Вправа «Хто починає?»

Мета: створення позитивної атмосфери в групі, зняття напруги.

- *Дітки, хто з вас хоче вийти за двері для того, щоб потім спробувати себе у ролі ведучого? Ми (ті, хто залишиться) виберемо одну людину, яка буде ініціатором руху. Вона буде*

виконувати будь-які рухи, час від часу змінюючи їх, а ми всі будемо їх повторювати. Учасник, який перебував за дверима, повернеться до кімнати, стане в центр кола і, уважно спостерігаючи за нами, постарается зрозуміти, хто ж є ініціатором руху. У ролях ініціатора руху і того, хто намагається його виявити, можуть виступити кілька людей.

2. Рефлексія попереднього заняття

Учні зі свого зошита зачитують твір-роздум «Чому не варто сваритися?»

III. Основний зміст заняття.

1. Вправа «Камінчик у черевичку»

Мета: відкриття проблем для подальшої роботи з ними, вивільнення негативних емоцій.

- Сядьте, будь ласка, зручно. Можете розповісти мені, що відбувається, коли у ваш черевичок потрапляє камінчик? Можливо, цей камінець не сильно заважає, і ви залишаєте все як є? Може, навіть трапляється і так, що ви забуваєте про неприємний камінчик і лягаєте спати, а вранці надягаєте черевик, забувши витягнути з нього камінчик? Але через деякий час ви помічаєте, що нозі стає боляче. Зрештою, цей маленький камінчик сприймається вже як уламок цілої скелі. Тоді ви знімаєте взуття і витрушуєте його звідти. Однак на нозі вже може бути ранка, і маленька проблема стає великою проблемою. Коли ми сердимося, буваємо чимось стурбовані або схвильовані, то спочатку це сприймається як маленький камінчик в черевичку. Якщо ми вчасно подбаємо про те, щоб витягнути його звідти, то нога залишається цілою і неушкодженою, якщо ж ні, то можуть виникнути проблеми, і чималі. Тому завжди корисно говорити про свої проблеми одразу. Якщо ви скажете нам: «У мене камінчик в черевичку», то всі ми будемо знати, що вам щось заважає і зможемо поговорити про це. Я хочу, щоб ви зараз гарненько подумали, чи немає зараз чогось такого, що заважало б вам. Скажіть тоді: «У мене немає камінчика в черевичку», або: «У мене є камінчик в черевичку». Розкажіть нам, що ще вас пригнічує.

2. Вправа «Дві кізоньки, два козлики»

Мета: визначення стратегій поведінки в складних ситуаціях, приміряння їх на собі.

За допомогою крейди тренер малює на підлозі «вузький місток».

- Уявіть собі, що цей вузький місток пролягає високо в горах через глибоку прірву. Ви стоїте на одному кінці містка, а на іншому стоїть ваш партнер. Ви починаєте йти назустріч

одне одному і ваше головне завдання розминутися на містку так, щоб ніхто не впав у прірву.

- З якими труднощами ви зіткнулися під час виконання вправи?

3. Вправа «А крім того...»

Мета: навчити дітей вирішувати проблеми, боротися з негативними емоціями.

- Іноді виникає бажання розповісти комусь про свої неприємності, невдачі. Для виконання цієї вправи об'єднайтеся у пари та станьте один проти одного. Ви можете відразу почати розповідати про свої неприємності, скаржитися на життя. Всі речення починайте із слів «А крім того...» Наприклад, «А крім того, я знову отримала зауваження від вчителя».

- Що було легше зробити: «поплакатися» на свої невдачі чи послухати друга?

- Чи виникало у вас бажання порадити другові, як боротися з неприємностями?

IV. Підведення підсумків.

1. Рефлексія поточного заняття:

- Що нового ви дізналися сьогодні на занятті?
- Що вам сподобалося найбільше і що не сподобалося?
- Як ви себе зараз почуваете?

2. Завдання додому:

Намалюйте у своєму зошиті комікс на тему «Мої труднощі».

V. Релаксація.

Вправа «Роззяви»

Мета: створення позитивної атмосфери, усвідомлення власних досягнень.

Діти йдуть по колу один за одним, коли чують плескіт у долоні – розвертаються на 180 градусів та продовжують рух. Далі завдання ускладнюється: ходьба замінюється на легкий біг чи ходьбу задом наперед; під час повороту треба плеснути у долоні, підстрибнути чи виголосити своє ім'я.

VI. Прощання.

- Дякую усім. На цьому наше заняття завершено. До наступної зустрічі.

Заняття 4 (16). «Довіра – основа взаєморозуміння» (1 год.)

Мета: допомогти дітям усвідомити значення почуття довіри у практиці соціальних стосунків; розвивати у дітей здатність довіряти собі та іншим.

Обладнання та матеріали: кольорові олівці, аркуші формату А4.

Хід заняття:

I. Привітання.

Вправа «Іскорки доброти»

Мета: створення позитивної психологічної атмосфери.

Учасники сідають у коло, психолог повідомляє, що на сьогоднішньому занятті для того, щоб привітатись, ми подаруємо один одному «іскорки доброти».

- Зітріємо свої руки теплим диханням, ніби вкладаємо в них свою добру душу. Уявіть собі, що від вашого теплового подиху, у ваших долоньках загорілась маленька іскорка, ніби сонячна краплина – тепла й доброти.

- А тепер протягніть свої руки до всіх, посміхніться і подаруйте їм свою «іскорку доброти». Ось так! (Учасники здувають уявну іскорку зі своїх долонь).

II. Розминка, релаксація.

1. Вправа «Компот»

Мета: зняття емоційного та фізичного напруження, створення позитивної атмосфери в групі.

Учасники сидять у колі, ведучий стоїть, бо у нього немає стільця.

-Нехай зараз встануть і поміняються місцями ті, хто любить морозиво.

Коли учасники встали – ведучий швидко займає місце одного з них. Той, хто залишився без місця, стає ведучим. Умови: 1. При обміні місцями гравцям не можна займати стільці сусідів справа і зліва. 2. Важливо стежити за тим, щоб нові ведучі повністю проговорювали формулювання прохання. (Гра повторюється 3-5 разів).

2. Рефлексія попереднього заняття

Учні демонструють комікс на тему «Мої труднощі».

III. Основний зміст заняття.

1. Бесіда про довіру.

- Як ви розумієте слово «довіра» (вірний, вірити, віра)?

- Якій людині можна довіряти?

- Як ви дізнаєтеся, що вам довіряють або не довіряють?

2. Вправа «Падіння метеориту»

Мета: розвиток довіри, усвідомлення своїх страхів у взаєминах з іншими.

- Ми з вами об'єднуємося у пари. Один з пари буде метеоритом, його завдання стоячи спиною до партнера впасти до нього на руки. Той, хто ловить метеорита, повинен підняти руки до рівня грудей, зігнувши їх у ліктях. Вправа проводиться під ретельним наглядом психолога. Після того, як кожен себе спробує у ролі метеорита, що падає, учасники сідають у коло.

- Що тобі було легше робити – падати чи ловити?

- Які почуття ти відчував при цьому?
- Чи є в реальному житті ситуації, де ти відчуваєш подібні почуття?

3. Вправа «Сліпий і поводитир»

Мета: розвиток довіри, розвиває навички «ведення», «проходження» і дозволяє підняти в обговоренні тему переживань, пов'язаних з відчуттям лідерства, залежності, відповідальності.

- Діти, зараз ми себе спробуємо у двох ролях – сліпого і поводитира. Об'єднуємося у пари («День – ніч»). Один з учасників – «сліпий», інший – його «поводир», кожен має провести «сліпого» через різні перешкоди, що створені заздалегідь (меблі, столи, стільці, також перешкодою можуть бути інші люди). У «сліпого» зав'язані очі. Мета: «поводир» має провести його так, щоб той не спіткнувся, не впав, не забився. Міняємося ролями.

- Що ви почували, будучи «сліпим» і «поводирем», чи було затишно в цих ролях?

4. Групова дискусія «Що означає довіряти людям?»

Мета: обговорення теми довіри, ведення конструктивного діалогу.

- Давайте ми з вами проаналізуємо «Довіра – це добре» чи «Довіра – це ризиковано». Психолог ділить дошку на дві половини, у лівій частині записує «Довіра – це добре» у правій – «Довіра – це ризиковано». Діти об'єднуються у дві групи і висловлюють свої думки на користь того чи іншого твердження. Перша група зазвичай більша за другу. Тобто, не дивлячись на безумовний ризик, довіра часто допомагає людині.

IV. Підведення підсумків.

1. Рефлексія поточного заняття:

- Що нового ви дізналися сьогодні на занятті?
- Як ви себе зараз почуваете?
- Які у вас є побажання?

2. Завдання додому:

- Запропонуйте своїм батькам пограти в ігри, з якими ви сьогодні познайомились і розпитайте їх, як вони себе при цьому почувують.

V. Релаксація.

Вправа «Срібне копитце»

Мета: зняття емоційного та фізичного напруження.

- Уяви собі, що ти – красивий, стрункий, сильний, спокійний, мудрий олень з гордо піднятою головою. На твоїй лівій ніжці срібне копитце. Як тільки ти тричі стукнеш копитцем по землі, з'являються срібні монети. Вони чарівні, невидимі. З кожною новою монетою ти стаєш добрішим і

ласкавішим. І хоча люди не бачать цих монет, вони відчують доброту, тепло і ласку, що йдуть від тебе. Вони тягнуться до тебе, люблять тебе, ти їм усе більше й більше подобаєшся.

VI. Прощання.

Вправа «Крок-раз»

Мета: створення позитивної атмосфери, усвідомлення власних досягнень.

- Діти, зараз ми з вами стаємо у широке коло, тримаючись за руки. Кожен по колу говорить: «Сьогодні я... (навчився, відчував, зрозумів тощо), і вся група робить крок уперед. Після промовляння усіх досягнень коло має стати щільним, зовсім тісненьким. Почали!

Заняття 5 (17). «Я бачу і розумію тебе» (1 год.)

Мета: фіксувати увагу дітей на емоціях інших людей; вчити наслідувати позитивні риси інших; вчити аналізувати стан іншої людини; розвивати чуйність до інших.

Обладнання та матеріали: кольорові олівці, аркуші формату А4, торбинка, фотографії людей, які переживають різні емоційні стани.

Хід заняття:

I. Привітання.

Вправа «Зустріч друзів»

Мета: налагодження контакту між учасниками групи.

Психолог починає, а діти усі разом повторюють.

*Станьмо дружно ми у коло,
Скільки друзів – глянь навколо.*

*Руку другу простягну –
Сварки з другом не почну.*

*Будем дружно працювати,
Правила занять не забувати.*

До уваги психолога! За потреби можна повторити правила роботи у групі.

II. Розминка, релаксація.

1. Вправа «Змія»

Мета: зняття емоційної напруги, згуртованість групи.

Один учасник виходить, а інші утворюють ланцюг (змію), в якому перший учасник голова, а останній – хвіст. Заплутуються у клубок. Учасник, той, що був за дверма, повинен розплутати змію.

2. Рефлексія попереднього заняття

Діти розповідають про ігри з батьками.

II. Основний зміст заняття.

1. Вправа «Квітка емоцій»

Мета: фіксувати увагу дітей на емоціях інших людей.

Зараз кожен учасник отримає кольорову квіточку.

- Подивіться уважно один на одного та постарайтеся зрозуміти емоційний стан інших. Заповніть пелюстки квітки емоціями, які притаманні вашим друзям. (Квіти вирізані з кольорового картону; порожні пелюстки квітки заповнюють школярі).

2. Вправа «Вдвох радіти набагато приємніше і веселіше»

Мета: розвивати вміння аналізувати емоційний стан іншої людини;

Ресурси: кольорові олівці, аркуші формату А4.

- Зараз я вам прочитаю початок казки, а вам слід придумати її закінчення і підібрати заголовок.

На березі річки стояли два хлопчики і рибалили. Вони мали однакові вудки, однакові відерця для риби, та й стояли поблизу. Проте один із хлопчиків раз у раз витягував із води рибку, а другий тільки із заздністю поглядав на нього, бо спіймав лише одну. Чомусь у нього не клювало, а ось у сусіда знову сіпався поплавець.

Щасливий рибалка відверто задавався, вираз його обличчя був глузливий.

Сонячний промінчик пірнув у відерце до задаваки, посріблів воду і підморгнув йому. «Що він хоче мені сказати?» – подумав хлопчик. А промінчик уже грався у відерці рибалки-невдахи і звідти промовляв до задаваки: «Ти радієш і не розумієш, що вдвох радіти набагато приємніше і веселіше ...»

- Якби ви були на місці сонячного промінчика, то що б сказали хлопчику-задаваці?

- Чи були ви коли-небудь «хлопчиком, який спіймав мало риби»? Як себе почували?

3. Вправа «Епітети»

Мета: навчати дітей розпізнавати і описувати почуття та емоції інших.

Ресурси: фотографії людей, які переживають різні емоційні стани.

- Роздивіться уважно фотографії і дайте їм характеристику. Характеризувати потрібно не якісь окремі частини обличчя, а емоційний стан людини та її особистість у цілому. Підберіть не менше семи слів, які розкривають характер людини та її емоційний стан. Наприклад, ця людина спокійна, безконфліктна, слабка, щира, дружелюбна, добра, проста, весела, радісна, безтурботна.

IV. Підведення підсумків.

1. Рефлексія поточного заняття:

- Як це заняття вплинуло на ваш настрій?
- Що вас найбільше зацікавило?

2. Завдання додому:

- Діти, пригадайте радісну подію у родині і зробіть відповідну словесну замальовку.
- Що спричинило радість?
- Як виявили це почуття члени родини?
- За якими ознаками ти зрозумів, що в родині радість?
- Що відчував ти?

V. Релаксація.**Вправа «Чарівна торбинка»**

Мета: зняти втому та емоційне напруження.

Ресурси: торбинка.

Психолог показує дітям порожню торбинку.

- Я проходитиму повз кожного з вас. Треба подумки зібрати всі свої негативні емоції, почуття, думки і вкласти їх у крик. Кричати слід у торбинку. Після закінчення вправи торбинку зав'яжемо, і все, що було поганого, піде від вас у торбинку назавжди.

VI. Прощання.

- Дякую усім. Давайте станемо, покладемо руки один одному на плечі. Привітно подивимося один на одного. На цьому наше заняття завершено. До наступної зустрічі.

Заняття 6 (18). «Як себе контролювати?» (1 год.)

Мета: навчити дітей контролювати свою поведінку і впливати на неї.

Обладнання та матеріали: кольорові олівці, аркуші формату А4, хустинка, капелюх.

Хід заняття:**I. Привітання.****II. Розминка, релаксація.****1. Вправа «Ромашкове поле»**

Мета: зняти втому, відновити сили.

- Уявіть себе сонечком (бджолою, метеликом), що сидить під ромашкою. Відчуйте себе в його образі, подивіться його очима на світ. Уявіть, що ви забираєтеся стеблом ромашки на квітку. Ви бачите над собою величезну краплю роси, в якій відбивається усіма кольорами світ, що оточує вас. Ось ви в центрі квітки гойдаєтеся на тичинках. Потім злітаєте над ним вище і вище. Ви бачите під собою величезне поле ромашок. Помилувавшись цим видовищем, ви робите коло і повертаєтеся в початкове положення.

- Які у вас самопочуття після виконання вправи?

2. Рефлексія попереднього заняття

Діти розповідають по колу про радісну подію у родині, як виявили це почуття члени родини, за якими ознаками учень зрозумів, що в родині радість.

III. Основний зміст заняття.

Вправа «Злюка»

Мета: формувати навички самоконтролю.

Ресурси: хустинка.

- *Давайте виберемо одного бажаного, хто буде сидіти на стільці. Йому я даю хустинку і він виконуватиме роль Злюки. Всі інші учасники бігають навкруги нього і прагнуть розізлити: дражнять, кривляються, лоскочуть. Тренер слідкує за тим, щоб діти не вдавались до образ та не завдавали болю. «Злюка» терпить якомога довше, але коли їй набридає, то починає ганятися за дітьми, намагаючись погладити хустинкою. Гра дає можливість виходу агресії та розвиває витривалість.*

Досвід свідчить, що найбільш агресивні учні, як правило, найдовше терплять, коли їх дражнять.

Вправа «Капелюх»

Мета: формувати навички самоконтролю та саморегуляції поведінки.

Ресурси: капелюх.

Розділившись на пари, діти по черзі розігрують добре відому ситуацію: одна людина відпочиває на лавці, поклавши капелюха. Поряд сідає інша людина, прямо на капелюх. В даному випадку діти демонструють свою реакцію на фруструючу ситуацію. Після програвання ситуації обговорюються реакції, як «потерпілого», так і «винуватого».

До уваги психолога! Підводячи підсумок звертаємо увагу дітей на те, що всі люди різні: один веселий, привітний, інший рухливий, емоційний, хтось може «плакса» тощо.

Після обговорення різних реакцій в ситуації можливого конфлікту, тренер пропонує ще раз пограти в «Капелюха». При цьому до роботи залучаються саме ті діти, які демонстрували неадекватні агресивні реакції. Відпрацьовуються бажані моделі поведінки.

3. Робота з казкою «Поросятка-лихослови» Лозован М.

Мета: сприяти створенню зв'язку між казковими подіями та реальним життям.

а) слухання казки;

б) бесіда за змістом прослуханого.

Жили-були в одному лісі трое Поросятка. Такі манюсінькі, гарнюсінькі, як квіточки в полі: п`ятачки – гудзиком, хвостики – шнурочком, вушка – листочком.

Ні-ні, це не ті Поросятка, що хвалялися: «Не страшний Сірий Вовк...» Наші Поросятка такої пісеньки не співали, а всіх звірятка зачіпали, дражнили і дуже дошкульно ображали.

Прокинуться, було, вранці, ще й рильце не вмиють, вийдуть за поріг та й ну кепкувати.

- Гей, Зайчики! Вуха повідпадають, коли будете так вимивати! Ідіть, чистюлі, помийте і наші каструлі!

Перепадало від глузівників і дорослим. Полюбляли полежати, поманіжитись під дубом. Жолуді луцять та все на стежку поглядають, кого б там ще з поважного лісового народу на глум підняти.

Запримітять Тетерука, хитренько так захрюкають:

- Дядечку Тетерів! Який розкішний хвіст маєте. Не хвіст, а веселка в небі...

- Приємно чути такі солоденькі слова...Так-так-так! Де ви ще таку красу побачите! - Зрадів Тетерук.

А Поросята знов глузувати...

- Еге ж, дядьку, такого віника ще пошукати треба!

Літньої пори, коли сонце добряче пекло, поросятка йшли до ставу – освіжитися. Скупаються, у болоті побр'юхаються та й лежать собі в комишах, порохкують:

- Тіточко жабо!

- А чого вам?

- Тіточко, а знаєте, чому ви зелена?

- Такою вродилася...

- Ні, вродилися такою гарненькою, як оце ми. Але змалку у воді сиділи – позеленіли.

Або побачать Качку:

- Тіточко, Качко!

- Чого репетуєте на весь став, всеньку рибу розлякали.

- Навіщо вам риба? Сама на карася скидаєтеся, вся лускою покрилася, у самий раз на сковорідку...

- А бодай би вам... – гримнула Качка.

І пішов гомін по діброві. Поросяткам хоч би що! Якось задумали покепкувати над вельми поважним дядьком Оленем, котрий жив по сусідству з Поросятками. Не довго думали наші Поросятка, гадали. На стежці, якою полюбляв ходити дядько Олень, вирили глибоку яму.

- Оце як гепне дядько Олень сюди - довго не вибереться. А ми від сміху животи понадриваємо, – тішилися Поросятка.

Добре поморочилися поки витягли з ями драбину. Дуже вже вона була довга та важка. Наламали гілля й заходилися яму вкривати. Нарешті упоралися із цією роботою. Хвильку відпочили та й подалися додому спати. Лишень стало світати, а Поросята вже на тій стежині ходять туди-сюди, яму обережно обходять, хрюкають, кувікають, дядька Олень виглядають. Аж раптом – іде дядько Олень. Так поважно простує, перед найменшим пташенням капелюха скидає, вітається, доброго ранку бажає.

Поросята назустріч побігли і собі перед своїм поважним сусідом почали розкланюватися:

- Дядьку Олень, дядьку Олень, доброго ранку, а ще кращого деньочка, щоб здорові були Ваші син та дочка! Дядько Олень від здивування аж зупинився:

- Спасибі, мої любі, спасибі... І ви будьте здоровенькі, мої маленькі... Мерщій забирайтеся на мої роги – покатаю...

Поросята чемно дуже так відповідають:

- Красно дякуємо! У Вас такі чудові роги, як крилате гілля... Якщо дозволите, ми здаля будемо спостерігати, як Ви, дядечку Олень, йдете стежинкою...

Подякував Поросяткам розчулений Олень та й пішов собі повагом далі. Крок за кроком – і не видно дядька Оленя.

Порсятка аж роти пороззявляли від досади:

- Отакої! Та цей дядько Олень переступив яму... А роги в нього зовсім не крилате гілля, а сухе коріння, – заверещали Поросятка та й щодуху помчали стежиною. Двоє попереду, а третє трохи відстало, бо саме побачило Зайченя, яке сиділо під кущем і смакувало соковитою морквиною.

- Смачного! – побажало малюку Порося і вихопило морквину із лапок.

Захрумтіло смакотою, оглянулося. - Гей, братики Поросятка, де ви? Ви що крізь землю провалилися?

А поруч почувся плаксивий писк. Поросятко роззирнулося і ледь само не впало в яму, на дні якої ледь-ледь було видно два бліді п'яточки:

- Витягни нас звідси, – зарюмсали братики.

- Як? – заметушилося нагорі Поросятко.

- Тягни драбину!

- Я мерщій, почекайте...

А треба сказати, що у лісі на той час вже споночіло. Ось рум'яненьке сонечко позіхнуло над деревами та й скотилося спати десь далеко-далеко за лісом.

Розгубилося Поросятко, не знає, що вдіяти. А ті двоє з ями слізьми заливаються:

- Ой рятуй нас братику. Нам дуже страшно!

- Добре, добре, – гукає те, що нагорі. - Біжу по драбину.

Побігло лісом. Бігло, бігло втомилося, присіло під дубом перепочити. Аж дивиться, а на галявині вовки казана помили, води налили, зуби точать, поросятинкою посмакувати хочуть. Як помітило це Поросятко, дременуло з усіх ніг.

Біжить, зі страху кричить. А тут, над головою, якась велетенська птаха крильми як змахнула та страшно так загукала:

- Ух, ух, солом'яний дух! Запряжу тебе у плуг...Ух, Ух! Та й піду орати луг!

Поросятко мало не зомліло зі страху. Лець виповзло з кущів і впало безсиле.

Чує земля брижить, хтось такий великий біжить... Гірко заплакало Поросятко...

- Не бійся, не плач, – почувся поряд знайомий лагідний голос. Глянуло перелякане Поросятко – дядько Олень.

- Рятуйте, рятуйте, дядечку!

- Заспокойся, – відповів дядечко Олень. - Сідай мерщій мені на роги підемо рятувати твоїх братиків...

Ну ось і витягли тих двох невдах на білий світ.

- Дядьку Олень, – сказали тоді Поросятка, – вибачте нам усі витівки, більше ніколи не будемо так чинити. Завжди будемо чемними і слухняними.

- Так, так, – сказав Дядько Олень... – не добре кепкувати ані зі старших, ані з ровесників, ані з малечі. Завжди допомагати потрібно, з біди інших виручати.

Тоді й вас усі поважатимуть і теж допомогатимуть – запам'ятайте і своїм товаришам перекажіть: хто рие яму для іншого – неодмінно сам туди потрапить!

- *Як зазвичай поводитися поросятка?*

- *Чому в лісі не любили поросяток?*

- *Яким був Дядько Олень у порівнянні з поросятками?*

- *Чому поросятка потрапили до пастки, яку готували іншому?*

- *Як змінилися поросятка після неприємної пригоди?*

IV. Підведення підсумків.

1. Рефлексія поточного заняття:

- *Що цікавого і нового ви дізналися сьогодні на занятті?*

- *Як це допоможе вам у житті?*

2. Завдання додому:

Написати у зошиті три побажання самому собі.

V. Релаксація.

Вправа «Соняшник»

Мета: зняти втому та емоційне напруження.

- Сядьте, будь ласка, зручно і закрийте очі. Згадайте як ви прийшли до цієї групи. Тепер відкрийте свої очі і повільно підведіться. Відчуйте, що ви поступово перетворилися на єдину групу і стали ближчими одне до одного... Звузьте коло, покладіть руки на плечі своїм сусідам... Уявіть собі, що ви всі – це квітка соняшника, яка повільно гойдається під подихом вітру. Закрийте очі і почніть повільно гойдатися спочатку ліворуч, потім праворуч, рухаючись у ритмі соняшника...

- Відкрийте очі і зустріньтеся поглядом з кожним. Усвідомте, що соняшник достатньо зрілий, і кожен із вас зараз перетвориться на соняшникове зернятко. Опустіть руки і зробіть крок назад. Відчуйте, що вітер відкидає вас далеко від соняшника, і що ви несете у собі енергію його насіння ... Відчуйте цю енергію у своєму тілі ... Скажіть собі: «Я наповнений життєвою силою і в мене є енергія аби рости і розвиватися»...

VI. Прощання.

- Дякую усім. На сьогодні роботу нашої групи закінчено. До наступної зустрічі.

Блок 4. «Шляхи та камені»

Заняття 1 (19). «Образа і образливість» (1 год.)

Мета: формувати вміння розпізнавати, коли образа справжня, а коли не варто ображатися; вчити прийомів примирення.

Обладнання та матеріали: кольорові олівці, аркуші формату А4, м'яка іграшка, бубен.

Хід заняття:

I. Привітання.

Вправа «Привіт усім»

Мета: встановлення контакту між учасниками групи, налаштування на роботу.

Учасники сидять у колі. Кожен по черзі говорить привітання приблизно у такій формі: «Привіт усім, у кого в цей момент хороший настрій!» Ті, кого стосуються ці слова, хором відповідають: «Привіт!»

II. Розминка, релаксація.

1. Вправа «Броунівський рух»

Мета: зняти емоційне напруження, задати сприятливий психологічний фон для заняття.

- Діти, встаньте, будь ласка. Закрийте очі і уявіть, що ви – атоми, тобто найдрібніші частинки речовини. Із закритими

очима обережно рухайтесь по кімнаті в довільному напрямку. Будьте обережні і уникайте зіткнення «атомів».

До уваги психолога! Важливо спрямовувати рух, регулювати «температуру» процесу (прискорюючи – уповільнюючи рух), стежити за правилами безпеки.

- Чи сподобалася вам вправа?

- Що ви зараз відчуваєте?

2. Рефлексія попереднього заняття

Діти розповідають про три побажання самому собі.

III. Основний зміст заняття.

1. Бесіда про образу.

- Як ви розумієте слово «образа» (кривдити, ображати)?

- Яка людина може образити?

- Як ви себе поводите, коли вас образили?

- Що повинен зробити інший, щоб ваша образа пройшла?

2. Робота з казкою «Казка про лисеня».

Мета: сприяти створенню зв'язку між казковими подіями та реальним життям.

а) слухання казки;

б) бесіда за змістом прослуханого.

У великому лісі, де живе багато тваринок, жила-була сім'я лисичок з сином Лисеням. Лисеня любило грати зі своїми друзями на галявині, яка була в самій середині лісу. Це була дуже гарна галявина. На ній росло багато квітів: ромашок, дзвіночків, маків. А між ними була м'яка зелена травичка.

І ось в один теплий літній день Лисеня зібралось піти погуляти. Воно вже майже виходило з дому, але в цей момент його покликкала мама. Вона попросила Лисеня не йти з дому і допомогти їй.

«Ну, як же так, – подумало Лисеня, – саме в цей день, коли ми зібралися будувати курінь на поляні, я повинен залишитися вдома! Тепер вони будуть будувати без мене!» Але як піти без дозволу мами? Якщо сказати їй про курінь, вона може не дозволити. Тому воно відправилось в свою кімнату і заплакало. А пізніше, коли воно допомагало мамі, у нього нічого не виходило і все падало з рук. Воно знову пішло у свою кімнату. Але там йому стало ще гірше. Воно не гралося своїми іграшками, просто сиділо і ображалось. Тому коли мама прийшла до нього і стала розпитувати, що з ним сталось, Лисеня не стало з нею розмовляти. І так воно сиділо майже до самого вечора. «А Їжачок з Зайчиком, напевно, вже граються в курені», – раптом подумало воно і, зовсім засмутившись, з криком побігло до мами: «Це все через тебе! Через тебе я один тут сиджу!» Але мама не розсердилася на нього за крик, навпаки, вона приголубила

його і сказала: «Ну що ж ти не розповів мені про курінь відразу? Біжи швидше, може ти ще встигнеш».

Лисеня дійсно встигло погратися в курені і прийшло додому щасливе. Але головне, воно тепер знало, як йому впоратися зі своїми образами – просто треба розповісти про них.

В процесі розмови психолог підводить дітей до висновку, що слід розповісти про свою образу, тоді вона проходить чи конструктивно вирішується.

3. Вправа «Ти не ображайся – краще розслабляйся»

Мета: вчити прийомів справлятися з образою.

Ресурси: м'яка іграшка.

- *Діти, давайте з вами пригадаємо, що ви переживали, коли були ображені. Чи доводилось вам коли-небудь допомагати іншому, хто був ображений? Іноді, бувають ситуації, коли вас образили і від образи хочеться плакати. А щоб не плакати, потрібно навчитися розслаблятися. Дітям демонструємо м'яку іграшку, вони її гладять, перевіряють, чи дійсно вона м'яка, а потім намагаються стати такими ж м'якими самі. Далі ведучий декільком хлопцям говорить «образливі» слова, а решта перевіряють чи знаходяться вони у розслабленому стані.*

4. Вправа «Постукай по бубні»

Мета: вчити прийомів впоратися з образою.

Ресурси: бубен.

- *Уявіть собі, що ви образилися на когось із присутніх. Коли «образившись» ви «простукаєте» образу на бубні, інші учасники заняття мають вгадувати, на кого ви образилися. Дозвіл відчувати образу або бути «загаданим» приносить дітям задоволення, змушує їх голосно сміятися. Зрештою «методом вгадування» діти доходять до загаданого.*

5. Вправа «Ображений кущик»

Мета: вчити прийомів справлятися з образою.

Один з учасників заняття грає роль ображеного кущика, якому зламали кілька гілочок. Він сідає в центр кола і сумує. Діти по черзі намагаються втішити, пожаліти його.

IV. Підвередення підсумків.

1. Рефлексія поточного заняття:

- *Що запам'яталося сьогодні найбільше?*
- *Що нового ви дізналися?*
- *Що вам сподобалося найбільше і що не сподобалося?*
- *Як ви себе зараз відчуваєте порівняно з тим, як почувалися на початку заняття?*

2. Завдання додому:

- *Напишіть у своєму зошиті твір-роздум «Чому не варто ображатися?»*

V. Релаксація.

Вправа «Пінгвіни»

Мета: зняти напруження, розвинути емпатію.

Учні зображують пінгвінів (руки притиснуті до тулуба, долоні відведені у сторони, рухаються дрібними кроками).

- *Пінгвіни живуть на острові. Там холодно. Пінгвіни хочуть зігрітися. Найтепліше місце - у центрі острова. Пінгвіни рухаються до центру, щоб зігрітися.*

VI. Прощання.

- *Молодці. На цьому завершуємо наше заняття. Зичу всім хорошого настрою. До побачення.*

Заняття 2 (20). «Прості секрети безконфліктності» (1 год.)

Мета: уточнити уявлення дітей про конфліктну ситуацію; сформулювати правила поведінки конфліктній ситуації; навчити дітей вирішувати конфлікти.

Обладнання та матеріали: кольорові олівці, аркуші формату А4.

Хід заняття:

I. Привітання.

Вправа «Ім'я – рух»

Мета: налаштування на роботу у групі.

Учасники групи по черзі вимовляють свої ігрові імена, але супроводжують їх певним рухом рук, можливо характерним для себе жестом. Потім всі хором називають ім'я чергового учасника і повторюють його жест.

II. Розминка, релаксація.

1. Вправа «Шеренга»

Мета: зняти емоційне напруження.

- *За мою команду із закритими очима спробуйте вишикуватися за зростом (датю народження, від наймолодшого до найстаршого), утворюючи шеренгу. Почали!*

До уваги психолога! Слід стежити за пересуванням дітей, направляти, якщо це потрібно. Важливий не результат, а процес побудови шеренги.

2. Рефлексія попереднього заняття

Діти висловлюють свої думки з твору-роздуму «Чому не варто ображатися?»

III. Основний зміст заняття.

1. Вправа «Дзеркало»

Мета: дати можливість відчувати дзеркальне відображення своїх дій, вчинків.

Учасники групи об'єднуються в пари, стають обличчям один проти одного. Перший учасник робить рухи руками,

головою, всім тілом. Завдання другого полягає в тому, щоб повторити ці рухи, бути «дзеркальним відображенням» першого. За командою ведучого учасники міняються ролями. Кожна пара самостійно обирає складність рухів та темп виконання.

Під час обговорення учасники діляться своїми враженнями. Не завжди легко і приємно повторювати чужі рухи. Як висновок, скористаємося народною мудрістю: стався до людей так, як би ти хотів, щоб ставились до тебе.

2. Вправа «Театр»

Мета: уточнити уявлення дітей про конфліктну ситуацію.

Діти з допомогою ведучого інсценують вірш Л. Людкевич «Чим закінчується сварка».

Хлопчик цей – великий злюка,

Він мене шарпнув за руку,

Обізвав: «Всезнайка, соня

І бабусина тихоня,

Мямля, чапля із поліна

І зануда, як Мальвіна».

Я сказала: «Ти на вроду –

Мов опудало в городі».

Він сказав...

І я сказала...

Він замовк. І я мовчала.

Діти пропонують різні варіанти примирення дітей.

- Молодці, діти, ви пригадали багато слів, які допомагають помиритися. Сподіваюся, ви знаєте, що вони називаються словами ввічливості. А тепер послухайте, як помирих автор герої свого вірша:

Ми мовчали, а на гіллі

Яблука гойдались спілі...

Хлопчик яблуко зірвав

І мені подарував.

Психолог стимулює дітей до висловлювань, які сприяють розумінню того, що дитячі конфлікти – це ситуації, коли двоє або кілька дітей незадоволені вчинками одне одного, коли їхні думки не збігаються і кожен відстоює свою правоту.

Психолог переконує, що ситуація, коли люди не дійшли згоди в якомусь питанні, не є чимось надзвичайним. Важливо відповідно ставитися до цього та поводитися коректно, якщо думки і наміри учасників конфлікту протилежні.

3. Вправа «Два стільці»

Мета: вчити дітей вирішувати конфлікти.

Ресурси: два стільці для кожного учасника, зошит, ручка.

Сядьте на перший стілець і в ролі «нападаючого» звинувачуйте себе в невиконанні запланованого. Запишіть звинувачення. Потім пересядьте на другий стілець і в ролі «захисника» спробуйте виправдати себе. Запишіть виправдання. Після цього спробуйте знайти компроміс між «нападником» і «захисником». Прагніть об'єктивно проаналізувати ситуацію і знайти конструктивне рішення. Висловлюється кожен з учасників на двох стільця, а компроміс записують самостійно.

- *Що дає нам самозвинувачення і виправдання?*

- *Яким має бути компроміс між ними?*

4. Мозковий штурм «Правила поведінки у конфліктній ситуації»

Мета: сформулювати правила поведінки у конфліктній ситуації з однолітками.

Над правилами поведінки у конфліктній ситуації працюємо в два етапи. На першому етапі заохочуємо генерування думок учнів та записуємо їх на дошці, всі без винятку за принципом: що більше думок, то краще. Критикувати висловлені правила забороняємо тому, що передчасне оцінювання може призупинити творчий ентузіазм. Допускамо уточнення та комбінування ідей. На другому етапі всі висунуті ідеї уважно вивчаємо, обговорюємо. Більшу частину висловлених правил можемо відхилити, а ті ідеї, які найбільшою мірою підтримуються, учні записують у робочий зошит.

Орієнтовні правила поведінки у конфліктній ситуації:

- Перш ніж щось зробити – подумай, чи не заважатиме це іншим.

- Завжди дотримуйся слова.

- Якщо ти завинив, то попроси вибачення.

- Доклади зусиль, щоб пом'якшити наслідки конфлікту.

- Не гнівайся, посміхнись, доброзичливо звернися до співбесідника з пропозицією спокійно розібратися в ситуації, що склалася.

- Запропонуй варіант взаємної згоди.

IV. Підведення підсумків.

1. Рефлексія поточного заняття:

- *Як ви себе зараз почуваете?*

- *Що найбільше запам'яталося?*

- *Що нового ви дізналися?*

- *Що вам сподобалося найбільше і що не сподобалося?*

2. Завдання додому:

- *Зараз кожен з вас витягне для себе конфліктну ситуацію, а вдома напише її можливе вирішення.*

Приклади конфліктних ситуацій:

1. Два хлопчики не можуть «поділити» ролі у п'єсі.
2. Твоя подруга образилася на тебе з невідомої причини.
3. Хлопчик звинуватив свого друга за те, що той не дотримав слова.
4. Тобі зробили прикрість не зі зла, а через необачність.
5. Тебе свідомо обманули друзі.

V. Релаксація.

Вправа «Танець морських хвиль»

Мета: зняти психофізичне напруження, м'язові затиски.

Учасники вишиковуються в одну лінію й розраховуються на перших і других. Ведучий – «вітер» – вмикає спокійну музику й «диригує хвилями». При піднятті рук присідають перші номери, при опусканні – другі. Море може бути спокійним – рука на рівні грудей.

Хвилі можуть бути дрібними, великими.

VI. Прощання.

Вправа «Аплодисменти»

Мета: підтримання позитивного враження та зацікавленості в наступній зустрічі.

Узагальнюючи зустріч, кожний з учасників по колу закінчує речення «Мені приємно, що ми...». Після останнього висловлювання всі аплодують групі за успішне заняття, плескаючи лівою долонею по правій сусіда зліва, а правою долонею – по лівій сусіда справа, таким чином утворюється коло, яке плескає в долоні.

Заняття 3 (21). «Як захистити себе?» (1 год.)

Мета: підтримуючи позитивне світовідчуття дітей, вказати їм на реальність небезпечних ситуацій, що можуть виникати у школі; вчити прийомів захисту; сформувані разом з учнями правила поведінки в небезпечній ситуації.

Обладнання та матеріали: кольорові олівці, аркуші формату А4, малюнки неважких для зображення об'єктів: дерево, будинок, риба, квітка.

Хід заняття:

I. Привітання.

Вправа «Побажання на сьогоднішній день»

Мета: налагодження позитивної атмосфери у групі.

Учасники підходять один до одного і по черзі висловлюють свої побажання на сьогоднішній день.

II. Розминка, релаксація.

Вправа «Телефакс»

Мета: сприяти хорошій психологічній атмосфері, формувати відчуття єдності групи.

Ресурси: папір, олівці, малюнки неважких для зображення об'єктів: дерево, будинок, риба, квітка.

Група об'єднується у дві команди по 4 – 5 осіб у кожній. Усі сідають один за одним. Перший у ряді учасник отримує листок паперу і олівець, останній – картинку із зображенням (її не повинен ніхто бачити).

- Зараз кожна команда буде працювати як телефакс. Для цього учасники команди повинні точно і швидко передати повідомлення, яке отримують телефаксом. Це повідомлення – просте зображення предмету, яке малюють вказівним пальцем на спині учасника, що сидить перед іншим учасником. Гравці не повинні розмовляти між собою.

Коли повідомлення «прийде» до першого учасника команди, він зображує предмет на листку паперу і повідомляє: «Готові!» Після цього перевіримо, яка команда правильно перейняла телефакс.

- Як ви думаєте, що допомагало команді швидко і точно працювати як факс?

2. Рефлексія попереднього заняття

Діти висловлюють свої думки щодо можливого вирішення конфліктної ситуації.

III. Основний зміст заняття.

1. Робота з казкою « Казка про Зайченя»

Мета: сприяти створенню зв'язку між казковими подіями та реальним життям.

- а) слухання казки;
- б) бесіда за змістом прослуханого.

Десь серед лісу, де між стовбурами дерев стоїть білястий туман, а сонце пробивається крізь листячко й осяє лісовий світ, жила собі родина зайців: батько Заєць, мама Зайчиха, які піклувалися про родину, любили одне одного та раділи тому, що діти ростуть здорові та розумні, а дітей, маленьких зайченят, в них було аж п'ятеро та ще одне, шосте, найменшеньке. Воно було біленьке та пухнасте, але хворобливе та кволе, тому мешканці лісу називали його Хирлячком. До цього прізвиська звірятко так звикло, що відзивалося на нього, як на ім'я. Потай воно заздрило іншим тваринам, які були сильнішими, більшими та мріяло, що колись стане таким же.

Якось Зайченя поверталось додому із лісової школи для маленьких звірят через гущавину темного лісу. По дорозі воно помітило, як ховаються в норах лисиці, за кущами таяться зайчики-боягузи, як вирує життя під кронами дерев. По гілках стрибали безтурботні маленькі синички та чижики. Характерно

«поскрипував» у своєму гнізді хазяйновитий шпак, стукав по кленовому стовбуру дятел у червоній шапочці.

Звідки не візьмись, посеред стежки з'явився Вовк. Він підійшов до маленького Зайченяти і нахабно почав вимагати все, що було в його кишенях. Зайченя ледве не розплакалось і віддало усе: теплі рукавички, гарний брелок і нову ручку. Важко передати словами емоційний стан Зайченяти. Страх змішувався з образою і ганьбою.

Коли звірятко прийшло додому, то мама Зайчиха і тато Заєць помітили, що з сином щось сталося.

- Що трапилось? Чи не захворів? – запитав батько.
- У мене відібрали рукавиці.
- Як це відібрали, хто? – запитав батько.
- Якийсь злий Вовчисько.
- Ну, а ти що? Ти що робив? – запитав батько.
- Нічого. Не міг же я з ним битися, – відповів син. –

Такий вже я.

Якийсь час мудра Зайчиха мовчала, а потім сказала: «Синку, ти опинився у проблемній ситуації. Тобі слід зайнятися спортом, зміцнити, подолати свій страх і ніхто не насмілиться принижувати тебе. А ось у тих звірів, які чинять зло іншим, справи зовсім кепські. У них немає моральних принципів, через це вони здатні на підлоту. Вони мають усвідомити свою непорядність, подолати потяг до поганих вчинків. Лише тоді вони стануть гідними мешканцями лісу».

Від того часу, Зайченя змінило своє життя: почало кожного ранку бігати на галявині, тренуватися, вчитися прийомів самооборони, переконувати себе, що спроможний дати відсіч кривдникам.

Вовчисько ще кілька разів зустрічався на стежині, проте Зайченяті вистачило сил сказати: «Більше нічого свого не віддам!» У нападника вже не було нахабства та напору, як тоді. Вовк зрозумів, що Хирлячок не піддасться, а згодом почав оминати його.

У Зайченяти з'явилися нові друзі. Вони почуваються впевнено та завжди у гарному настрої. Адже, тепер Зайченя може захистити не лише себе, а й інших.

- Як гадаєте ви, чи повинна людина захищати себе силою?

- Чи не траплялися з вами або вашими знайомими випадки, коли хтось силою намагався відібрати речі?

- Чи вчиняли ви коли-небудь так, як Зайченя, та що ви відчували при цьому?

- Чи гарно бути таким, яким був Вовчисько?

- Чи є у тебе друзі, що нагадують героїв казки?

- В чому була наука мудрої Зайчихи?

До уваги психолога! Психолог стимулює дітей до розповідей про їхні переживання у подібних ситуаціях.

2. Мозковий штурм «Правила поведінки у небезпечній ситуації»

Мета: сформуванню разом з учнями правила поведінки в небезпечній ситуації.

Над правилами поведінки у небезпечній ситуації працюємо в два етапи. На першому етапі заохочуємо генерування думок учнів та записуємо їх на дошці, всі без винятку за принципом: що більше думок, то краще. Критикувати висловлені правила забороняємо, тому що передчасне оцінювання може призупинити творчий ентузіазм. Допускамо уточнення та комбінування ідей. На другому етапі всі висунуті ідеї уважно вивчаємо, обговорюємо. Більшу частину висловлених правил можемо відхилити, а ті ідеї, які найбільшою мірою підтримуються, учні записують у робочий зошит.

Орієнтовні правила поведінки у небезпечній ситуації:

- Звертайся по допомогу до батьків, вчителів та практичного психолога.

- Уникай небезпечних місць.

- Проводь вільний час з друзями.

- Вчися прийомів самооборони.

- Намагайся спочатку переконати кривдників, що ти можеш чинити опір, а якщо це не допомагає, то застосовуй фізичну силу.

3. Вправа «Попроси іграшку»

Мета: формування конструктивних форм спілкування.

Учасники об'єднуються в пари, один з учасників пари (учасник 1) бере в руки якийсь предмет, наприклад, іграшку, зошит, олівець. Інший учасник (учасник 2) має попросити цей предмет.

Інструкція учасникові 1:

- *Ти тримаєш у руках іграшку (зошит, олівець), що дуже потрібна тобі, але вона потрібна і твоєму приятелю. Він буде в тебе її просити. Постарайся залишити іграшку в себе і віддати її тільки в тому випадку, якщо тобі дійсно захочеться це зробити.*

Інструкція учасникові 2:

- *Добираючи потрібні слова, постарайся попросити іграшку так, щоб тобі її віддали.*

Потім учасники 1 і 2 міняються ролями.

IV. Підведення підсумків.

1. Рефлексія поточного заняття:

- *Як ви себе зараз відчуваєте?*
- *Що найбільше запам'яталося?*
- *Що нового про себе ви дізналися?*
- *Що вам сподобалося найбільше і що не сподобалося?*

2. Завдання додому:

- *Діти, намалюйте у своїх зошитах малюнок до «Казки про Зайчєня».*

V. Релаксація.**Вправа «Мийна машина»**

Мета: зняти психофізичне напруження, м'язові затиски.

Учасники стають у «струмочок». Це і є мийна машина. Один з учасників грає роль автомобіля, який необхідно помити. Він входить у контакт з учасниками тренінгу. Вони торкаються по черзі до нього і говорять йому ласкаві слова і добрі побажання на майбутнє. Дотики мають бути ніжні і етичні, а побажання не повинні повторюватися. На виході з машини його чекає «сушарка», яка повинна його обійняти. Після цього відбувається зміна ролей «сушарки» і «автомобіля». Вправа вважається завершеною тоді, коли всі члени групи побувають у заданих ролевих образах.

VI. Прощання.**Вправа «Крок-раз»**

Мета: створення позитивної атмосфери, усвідомлення власних досягнень.

- *Діти, зараз ми з вами стаємо у широке коло, тримаючись за руки. Кожен по колу говорить: «Сьогодні я... (навчився, відчував, зрозумів тощо), і вся група робить крок уперед. Після промовляння усіх досягнень коло має стати щільним, зовсім тісненьким. Почали!*

Заняття 4 (22). «Життєві труднощі і ставлення до них»**(1 год.)**

Мета: формувати у дітей установку стосовно життєвих труднощів – установку подолання; вчити знаходити і опиратися на власні внутрішні резерви для вирішення життєвих колізій; розвивати самоконтроль і саморегуляцію.

Обладнання та матеріали: кольорові олівці, аркуші формату А4, невеличкий килимок і картки із завданнями.

Хід заняття:**I. Привітання.****Вправа «Привіт, мені дуже подобається ...»**

Мета: встановлення контакту між учасниками, налаштування на роботу у групі.

Учасники по колу закінчують фразу «Привіт, мені дуже подобається...», звертаючись один до одного. Кожен учасник має право завершити фразу.

II. Розминка, релаксація.

1. Вправа «Тух-тібі-дух»

Мета: розвивати самоконтроль і саморегуляцію, корекція агресивності, зняття вербальної агресії.

- Я повідомлю вам по секрету особливе слово. Це чарівне заклинання проти поганого настрою, проти образ і розчарувань. Щоб воно подіяло по-справжньому, необхідно зробити ось що. Зараз ви почнете ходити по кімнаті, ні з ким не розмовляючи. Як тільки вам захочеться поговорити, зупиніться навпроти одного з учасників, подивіться йому в очі й тричі, сердито-пресердито вимовте чарівне слово: «Тух-тібі-дух». Потім продовжуйте ходити по кімнаті. Час від часу зупиняйтеся перед кимось і знову сердито-пресердито вимовляйте це чарівне слово. Щоб чарівне слово подіяло, необхідно говорити його не в порожнечу, а дивлячись в очі людині, що стоїть перед вами.

У цій грі закладений комічний парадокс. Хоча діти повинні вимовляти слово «Тух-тібі-дух» сердито, через якийсь час вони не можуть не сміятися.

2. Рефлексія попереднього заняття

Діти демонструють малюнок до «Казки про Зайченя» та розповідають про нього.

III. Основний зміст заняття.

1. Вправа «Солодка проблема»

Мета: навчити вирішувати невеликі проблеми шляхом переговорів, вчити знаходити власні внутрішні резерви і опиратися на них для вирішення життєвих колізій.

Ресурси: печиво, кожній парі – по серветці.

- Сядьте в одне коло. Я принесла вам печива. Але щоб одержати печиво, вам потрібно спочатку вибрати собі партнера і вирішити з ним одну проблему. Сядьте один навпроти одного і подивіться один на одного. Між обома партнерами я одразу покладу серветку з печивом. Будь ласка, поки його не чіпайте...

А тепер перейдемо до нашої проблеми. Ви можете одержати печиво тільки в тому випадку, якщо ваш партнер із доброї волі віддасть його вам. Будь ласка, пам'ятайте про це правило. Зараз ви можете почати говорити, але пам'ятайте, що ви не маєте права просто так узяти печиво без згоди свого партнера...

Почекайте, поки всі діти приймуть рішення. При цьому вони можуть діяти різними способами. Одні можуть одразу

з'їсти печиво, одержавши його від партнера. Інші беруть печиво, розламують його навпіл і одну половинку віддають своєму партнерові. Деяким буде потрібно багато часу, щоб завершити свої переговори.

- А тепер я дам кожній парі ще по одному печиву. Обговоріть, як ви вчините з печивом цього разу.

І в цьому випадку можуть бути різні варіанти. Учасники, що розділили перше печиво навпіл, повторюють цю «стратегію справедливості». Більшість учасників, що у першій частині гри віддавали печиво партнерові й не одержали ні шматочка, очікують тепер, що партнер віддасть печиво їм. Є учасники, готові віддати партнерові й друге печиво.

- А тепер давайте обговоримо

- Що ви зробили з першим печивом, що сталося з другим?

- Чи віддали ви печиво своєму партнерові? Як при цьому почувалися?

- Чи хотіли б ви, щоб печиво залишилося у вас? Що ви робили для цього?

2. Вправа «Мирні переговори»

Мета: вдосконалювати навички конструктивного спілкування та взаємодії, розвивати самоконтроль і саморегуляцію.

Ресурси: невеличкий килимок і картки із завданнями.

Психолог розстеляє посередині класу килимок і дає дітям наступну інструкцію:

- Це не звичайний килимок, а чарівний. Всі, хто на нього ступає, перестають ображатися, сердитися. Тут можна вирішити всі проблеми, помиритися з тим, з ким посварився. Попросити вибачення, домовитись про щось. Зараз я пропоную вам об'єднатися у пари. Я розповім вам ситуацію з життя, а ви повинні запропонувати своє розв'язання цієї проблеми і показати це усім на килимку переговорів.

Ведучий розповідає ситуацію: «Був останній день семестру. Вчителі мали виставити дітям підсумкові оцінки. Павлик старався цілий семестр. Він дуже хотів отримати високий бал із трудового навчання. Він же так любить майструвати! Для цього обов'язково треба було здати всі вироби. Але в останній тиждень навчання хлопчик захворів грипом і не міг ходити до школи. Незважаючи на високу температуру, він доробив свого кораблика. Але ж як його віднести в школу? Тоді він вирішив попросити про це свого однокласника – Ігоря, який жив у тому ж будинку. Павлик подзвонив йому, і хлопчик погодився. Ввечері Ігор зайшов до Павлика і забрав кораблика, пообіцявши, що все буде гаразд.

Коли хлопчик прийшов додому і роздивився Павликів виріб, то побачив, що він набагато кращий за той, який зробив він сам. Він вирішив поміняти кораблики: Павлика все одно не буде у школі, і він про це не дізнається. Вчитель добре знав здібності Павлика, завжди хвалив. І коли Ігор приніс йому два кораблики і сказав, що один його, а інший Павлика, вчитель спочатку здивувався, що робота Павлика була такою неакуратною. Але потім він здогадався, у чому справа. Він тихенько підкликав до себе Ігоря і тихенько запитав: «Ти поміняв кораблики?» Хлопчик нічого не відповів, а тільки почервонів і потупив очі. «Ех, ти, – сказав учитель, – а я думав, що ти йому справжній друг». Ігорю стало так ніяково і соромно, що він готовий був крізь землю провалитися. Прийшовши додому, він вирішив піти до Павлика і все йому розповісти».

Після цього всі діти у парах обговорюють цю ситуацію. Потім кілька пар по черзі стають на «килимок перговорів» і пропонують свій варіант вирішення даної колізії. Психолог відзначає позитивні моменти, дає необхідні рекомендації.

3. Вправа «Тарілка з водою»

Мета: обговорити закономірності взаєморозуміння.

Ресурси: тарілка з водою, пов'язки для кожного.

Група мовчки із закритими очима передає по колу тарілку з водою. В результаті при передачі розвиваються засоби комунікації: пошук рук партнера до моменту передачі тарілки, попередження про передачу дотиком та ін. Частина групи – спостерігачі – записують свої спостереження і по завершенні вправи зачитують їх.

- *Що може трапитись, коли ви не можете вірно передати інформацію або людина вас не зрозуміла?*
- *Яку роль відіграє турбота у спілкуванні?*
- *Як ви розумієте значення вислову «бережливе ставлення до чужого»?*

IV. Підведення підсумків.

1. Рефлексія поточного заняття:

- *Як ви себе зараз відчуваєте?*
- *Що найбільше запам'яталося?*
- *Що нового про себе ви дізналися?*
- *Що вам сподобалося найбільше і що не сподобалося?*

2. Завдання додому:

Завдання додому:

- *Запропонуйте своїм батькам пограти в ігри, з якими ви сьогодні познайомились і розпитайте їх, як вони себе при цьому відчувають.*

V. Релаксація.

Вправа «В зоопарку»

Мета: зняти напруження в учасників, розвивати співпрацю, взаєморозуміння і відчуття партнера.

Учасники групуються парами і стають один за одним. Ведучий стає позаду одного з учасників і розповідає про відвідини зоопарку, масажуючи спину тому, хто стоїть попереду. *У зоопарку ранок. Службовець зоопарку чистить граблями доріжки (за допомогою пальців робити спиною рухи зверху вниз, справа наліво). Потім він відкриває ворота зоопарку (ребрами долонь проводити праворуч і ліворуч від хребта). Приходять перші відвідувачі (за допомогою кінчиків пальців «збігати» вниз спиною). Вони йдуть до вольєрів з жирафами і дивляться, як вони радісно стрибають (коротко, але сильно плеснути по спині навхрест). Поряд загорожа з левами. Зараз роздають корм, і леви з жадібністю їдять м'ясо (двома руками м'яти ший і лопатки). Потім відвідувачі йдуть до пінгвінів, які весело ковзають у воду (поволі провести долонями вниз по спині поряд з хребтом, але не по хребту). Чуються стрибки диких кенгуру («топати» кінчиками пальців по спині). Поряд знаходиться вольєр зі слонами (поволі й сильно натискати кулаками на спину). А зараз відвідувачі йдуть у тераріум зі зміями. Змії поволі повзають піском (робити долонями рухи, схожі на зміїні). Ось і крокодил роздзявляє пащу і хапає їжу (коротко і сильно щипати руки і ноги). А тут колібрі прилетіла в гніздо і влаштовується там зручніше (запустити пальці у волосся і злегка посмикати їх). Наостанок кінчиками пальців пробіжить спиною і покладіть обидві руки на плечі; відчуйте дихання партнера, потім заберіть руки і поміняйтеся місцями.*

V. Прощання.

- Дякую усім. На цьому наше заняття завершено. До наступної зустрічі.

Заняття 5 (23). «Золоті правила мого життя» (1 год.)

Мета: моделювання ситуацій, що викликають відчуття самоцінності та причетності до колективу.

Обладнання та матеріали: кольорові олівці, аркуші формату А4.

Хід заняття:

I. Привітання.

Вправа «Привіт, я радий тебе бачити...»

Мета: встановлення контакту між учасниками, налаштування на роботу у групі.

Учні зверталися по черзі один до одного, закінчуючи вислів «Привіт, я радий тебе бачити». Потрібно сказати щось гарне, приємне, але обов'язково щиро, відверто.

II. Розминка, релаксація.

1. Гра «Додамо слово»

Мета: створити невимушену атмосферу та налаштувати дітей на роботу.

Учні стають у коло і кидають м'яча через центр кола один одному. При цьому той, хто кидає, називає іменник, а той, хто впіймав, – додає дієслово, яке підходить за змістом. Той, хто не може нічого придумати, – вибуває з гри. Перемагає той, у кого найкращий словниковий запас.

2. Рефлексія попереднього заняття

Діти розповідають про ігри з батьками.

III. Основний зміст заняття.

1. Бесіда з учнями.

- Сьогодні наше передостаннє заняття. Підбиваючи підсумки, хочу наголосити на тому, що кожен з вас має виховувати себе, адже багато в чому життя кожної людини залежить від неї самої. Наприклад, один учень звик і в школі, і вдома все робити самостійно, намагається якомога краще виконати будь-яке завдання, а інший – через лінощі погано вчиться, майже нічим не цікавиться. Можна передбачити, що їх життя складеться по-різному.

Життя людини визначають насамперед риси її особистості: доброта, розум, повага до себе та до інших, працездатність тощо. Далі пропонуємо дітям продовжити перелік цих рис.

2. Вправа «Рекомендація»

Мета: допомогти кожному усвідомити, за якими правилами він має жити у колективі і за якими правилами живуть інші.

- Уявіть собі, що ви звернулися до мудреця за рекомендацією: «Яких правил слід дотримуватися, щоб жити мирно у класі?» Яку пораду він вам дасть?»

Обговорення відповідей учнів дозволило сформулювати такі рекомендації:

- намагайтеся бути працьовитим і наполегливим;
- навчайтеся об'єктивно оцінювати ситуацію, нейтралізовувати свій гнів;
- виховуйте себе сильною особистістю, яка вміє керувати своїми емоціями і поважає почуття інших; не забувайте про гуманні риси – доброту, милосердя;
- використовуйте «Я»-повідомлення»;

- намагайтеся якомога більше дізнатися під час навчання, обдумуйте свої вчинки та аналізуйте їхні результати;
- будьте справжнім другом;
- пам'ятайте, що ви здатні подолати будь-які труднощі.

3. Притча «Усе в твоїх руках»

Мета: формування в учнів відповідальності за власні вчинки.

Дуже давно у старовинному місті жив великий мудрець, слава про мудрість якого поширювалася далеко від його рідного міста. Проте жив у ньому і чоловік, який заздрив славі мудреця. І вирішив він придумати таке запитання, на яке той не зміг би відповісти.

Він спіймав метелика і подумав: «А що, як я спитаю у мудреця: який метелик у моїх руках, живий чи мертвий? Якщо він скаже, що живий, я стисну долоні, і метелик помре, а як скаже, що мертвий, то я розтулю долоні, і метелик злетить. Тоді всі зрозуміють, хто з нас розумніший».

Так заздрісник і зробив. Та коли він запитав мудреця про метелика, мудрець, який був надзвичайно розумною людиною, відповів: «Усе в твоїх руках».

— Як ви думаєте, про що ця притча?

— Чи траплялися у вашому житті випадки, коли чийсь необережний вчинок або слово впливали на те, що відбувалося в житті інших людей?

4. Вправа «Складання пам'ятки заборон»

Мета: попередити неповагу до співрозмовника, до його поглядів, допомогти школярам уникнути конфронтації, дійти згоди.

ПАМ'ЯТКА ЗАБОРОН

Заборони на		
Тон	слова і вирази	вчинки
<ul style="list-style-type: none"> • Образливий; • крикливий; • злий 	<ul style="list-style-type: none"> • Грубі; • зневажливі; • презирливі; • категоричні 	<ul style="list-style-type: none"> • Погрози і залякування; • зі спотворенням думки співрозмовника; • з насмішкою; • такі, що провокують різку реакцію та ін.

IV. Підведення підсумків.

1. Рефлексія поточного заняття:

- Як ви себе зараз почуваете?
- Що найбільше запам'яталося?
- Що нового про себе ви дізналися?
- Що вам сподобалося найбільше і що не сподобалося?

2. Завдання додому:

- Подумайте та доповніть пам'ятку заборон.

V. Релаксація.

Вправа «Сонячний зайчик»

Мета: зняти напруження в учасників.

- Діти, уявіть себе на лісовій галявинці. Ми лягли на м'якеньку травичку і дивимось на небо. Сонечко посилає нам своїх зайчиків і вони бігають по обличчю. Ось попав зайчик вам у вічі. Примружте їх сильно. А тепер спробуйте піймати і погладити зайчика: на лобі, на носі, на щічках, на підборідді, на шиї, на животу. Раптом він заліз за комірець. Погладьте його й там. Він любить вас і пестить, а ви погладьте його і подружіться з ним.

VI. Прощання.

- Дякую усім. На цьому наше заняття завершено. До наступної зустрічі.

Заключне заняття 6 (24). «Як Я змінився?» (1 год.)

Мета: підвести підсумки роботи, узагальнити систему знань дітей з вивчення матеріалу.

Обладнання та матеріали: кольорові олівці, аркуші формату А4.

Хід заняття:

I. Привітання.

Вправа «Привітання»

Мета: встановлення контакту між учасниками, налаштування на роботу у групі.

Психолог пропонує всім привітатися за руку, але особливим чином. Вітатися потрібно двома руками з двома учасниками одночасно, при цьому відпустити одну руку можна тільки тоді, коли знайдеш того, хто теж готовий привітатися, тобто руки не повинні залишатися без діла більше секунди. Завдання – привітатися таким чином з усіма учасниками групи. Під час вправи не повинно бути розмов.

II. Розминка, релаксація.

1. Вправа «Ліс»

Мета: створення позитивної атмосфери в групі, зняття напруги.

Діти отримують значки-ролі: сонечко, хмарки, дерева, зайчик, пташки.

Розігрується сценка: у лісі сонячно, пташки літають, зайчики стрибають, дерева підняли гілочки і гойдають ними – радість; раптом налетів вітер, вилетіли хмарки, почався дощ – дерева пригнулися, пташки і зайчики сховались під дерева, дерева

закривають їх – страшно, сумно; потім знову засвітило сонечко – радість (2-3 рази).

2. Рефлексія попереднього заняття

Діти висловлюють свої доповнення до пам'ятки заборон.

III. Основний зміст заняття.

1. Вправа «Я пишаюся...»

Мета: розвинути почуття власної значущості, розвинути рефлексію.

- *Діти, давайте подумаємо та перерахуємо п'ять моментів свого життя, якими ви пишаєтесь.*
- *Оберіть у своєму списку одне досягнення, яким ви пишаєтесь найбільше.*
- *Встаньте і промовте, звертаючись до усіх: «Я не хочу хвалитися, але....», і доповніть фразу словами про своє досягнення.*
- *Без слів продемонструйте свою гордість.*
- *Тричі повторіть вербально і невербально про те, чим ви пишаєтесь.*

2. Вправа «Що я зрозумів та отримав?»

Мета: узагальнення набутого досвіду.

- *Діти! Сьогодні у нас з вами останнє заняття. Я рада бачити вас усіх життєрадісними, усміхненими, сповненими натхнення і оптимізму. Сподіваюсь, що ті знання, вміння і навички, які ви здобули тут, міцно закарбувались у ваших голівках, і ви будете їх вміло застосовувати у повсякденному житті! А щоб нам було легше розлучатися один з одним, ми можемо зробити наступне: нехай кожен зосередиться на тому, що він тут отримав, чого набув. Закрийте очі і не відкривайте до тих пір, поки не знайдете відповіді на дане питання. Мені хочеться, щоб кожен зараз поділився тим, що він усвідомив.*

3. Завершальна анкета

1. Як ти думаєш, чого тобі вдалося навчитися на цих заняттях?
 - а) У кінці занять я хочу сказати, що тепер я вмію _____
 - б) У мене з'явилась впевненість у тому, що я _____
2. Які епізоди занять запам'ятались тобі найбільше?
 - а) Найцікавішою темою / вправою для мене була _____
 - б) Важливими для мене були ситуації, коли _____
3. Чи стались у тобі які-небудь зміни, якщо так, то що ти помітив?
 - а) Протягом занять мої стосунки з іншими людьми стали змінюватись:
 - у сім'ї я _____
 - з однокласниками я _____
 - з учителями я _____

- б) Найбільше мені сподобалось, що тепер я _____
4. З якими почуттями ти закінчуєш заняття?
Я відчуваю _____

IV. Прощання.

Вправа «Слова вдячності»

Мета: підбити підсумки роботи, створити позитивну атмосферу.

Зараз кожен із вас спробує віднайти хоча б 5 продовжень фрази: «Я вдячний за те, що ... Нехай кожен задумається над тим, за що і кому у своєму житті ми повинні бути вдячними.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Абрамова Г.С. Введение в практическую психологию / Г.С. Абрамова – М.: Международная педагогическая академия, 1995. – 264 с.
2. Айхингер А., В. Психодрама в детской групповой терапии. Пер. с нем / А. Айхингер, В. Холл. – М.: Генезис, 2003. – 256 с.
3. Беляускайте Р.Ф. Рисуночные пробы как средство диагностики развития личности / Р.Ф. Беляускайте // Диагностическая и коррекционная работа школьного психолога — М., 1987. — С. 67-80.
4. Бетенски М. Что ты видишь? Новые методы Арт-терапии / М. Бетенски – М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2002. – 256 с.
5. Битянова М.Р. Организация психологической работы в школе / М.Р. Битянова – М., 2000. – 298с.
6. Бондаренко А.Ф. Психологическая помощь: теория и практика: учебное пособие / А.Ф. Бондаренко – К.: Укртехпрес, 1997. – 216 с.
7. Болотова А.К. С чего начинать школьному психологу? Учебное пособие / А.К. Болотова – М.; Воронеж, 2001. – 96с.
8. Бурлачук Л.Ф. Словарь-справочник по психологической диагностике / Л.Ф. Бурлачук, С.М. Морозов. – [2-е изд. перераб и дополн.]. – СПб: Питер Ком, 1999. – 528 с.
9. Вальдес Одриосола М.С. Арттерапия в работе с подростками. Психотерапевтические виды художественной деятельности: метод. пособие / М.С. Вальдес Одриосола. – М.: Гуманитар. Изд. центр ВЛАДОС, 2005. – 63 с.
10. Вачков И.В. Групповые методы в работе школьного психолога: Учебно-методическое пособие / И.В. Вачков– М., 2002. – 224с.
11. Вачков И.В. Введение в профессию “психолог”: Учебное пособие / И.В. Вачков И.Б. Гриншпун, Н.С. Пряжников – М.; Воронеж, 2002. – 464с.
12. Вачков И.В. Метафорический тренинг / И.В.Вачков. – М.: Ось-89, 2005. – 144 с.
13. Вачков И.В. Сказкотерапия: Развитие самосознания через психологическую сказку / И.В. Вачков. – М.:Ось-89, 2001. – 144 с.
14. Вимірювання інтелекту дітей: Посібник для психолога – практика / [за ред. Ю.З.Гільбуха]. – К., 1992. – Ч.1. – 133с.
15. Вознесенська О. Арт-терапія в роботі практичного психолога: Використ. арт-технологій в освіті / О. Вознесенська, Л. Мова. – К.: Шк.світ, 2007. – 120 с.

16. Гільбух Ю.З. Темперамент і пізнавальні здібності школяра / Ю.З.Гільбух . – К., 1992. – 214с.
17. Гільбух Ю.З. Шкільний клас: як пізнавати й виховувати його душу / Ю.З. Гільбух, О.В. Киричук – К., 1994. – 208с.
18. Гнездилов А.В. Авторская сказкотерапия. Дым старинного камина (Сказки доктора Балуги) / А.В. Гнездилов. – СПб.: Речь, 2002. – 292 с.
19. Грецов А.Г. Тренинг общения для подростков / А.Г. Грецов. – СПб.: Питер, 2005. – 160 с.
20. Гуткина Н.И. Диагностическая программа по определению психологической готовности детей 6-7 лет к школьному обучению / Н.И. Гуткина // Психологическая наука и образование. – 1997. - №2. – С. 28-34.
21. Демьянов Ю.Г. Основы психопрофилактики и психотерапии: Пособие для студентов психологических факультетов университетов / Ю.Г. Демьянов – СПб.: «Паритет», 1999. – 224 с.
22. Документація психолога [упорядник Т. Гончаренко] – К.. 2003. – 120с.
23. Драматерапия / [пер. с англ.] – М.: ЗАО Изд-во ЭКСМО – Пресс, 2002. – 320 с.
24. Дружинин В.Н. Психология общих способностей / В.Н. Дружинин. – [3-е изд.]. – СПб.: Питер, 2007. – 368 с.
25. Збереження та зміцнення репродуктивного здоров'я підлітків та молоді: потенціал громади: Метод. матеріали до тренінгу / Авт.-упоряд. Н.В. Зимівець; [За заг. ред. Г.М. Лактіонової]. – К.: Наук.світ, 2004. – 205 с.
26. Зинкевич-Евстигнеева Т.Д. Практикум по сказкотерапии / Т.Д.Зинкевич-Евстигнеева. – СПб.: ООО «Речь», 2001. – 310 с.
27. Ермолаева М.В. Психолого-педагогическая практика в системе образования / М.В. Ермолаева, А.Е. Захарова, Л.И. Калинина, С.И. Наумова – М.; Воронеж, 1998. – 288с.
28. Каталог интерпретаций методики Дом – Дерево – Человек. – М., 1993.- 75 с.
29. Киселева М.В. Арт-терапия в работе с детьми: Руководство для детских психологов, педагогов, врачей и специалистов, работающих с детьми / М.В. Киселева. – СПб.: Речь, 2006. – 160 с.
30. Ключева Н.В. Технология работы психолога с учителем / Н.В. Ключева – М., 2000. – 192 с.
31. Колошина Т. Марионетки в психотерапии / Т. Колошина, Г. Тимошенко. – М.: Изд-во Института Психотерапии, 2001. – 192 с.

32. Копытин А.И. Руководство по групповой арт-терапии / А.И. Копытин – СПб.: Речь, 2003. – 320 с.
33. Костикова М.Н. Психологическая готовность ребёнка к школе / М.Н. Костикова // Советская педагогика. – 1988. - №8. – С.18-21.
34. Красило А.И. Статус психолога и проблемы его адаптации в учебном заведении / А.И. Красило, А.П. Новгородцева – 2-е изд., доп. – М.; Воронеж. 1998. – 192 с.
35. Кузікова С.Б. Теорія і практика вікової психокорекції: Навч. Посібник / С.Б. Кузікова. – Суми: ВТД „Університетська книга”, 2006. – 384 с.
36. Кулагина И.Ю. Возрастная психология (Развитие ребенка от рождения до 17 лет): Учебное пособие / И.Ю. Кулагина – М.: Изд-во РОУ, 1996 – 180 с.
37. Культура життєвого самовизначення. Частина III. Старша школа. Методичний посібник / Наукове керівництво та редакція І.Д.Зверєвої. – К. – 2003. – 680 с.
38. Лафренье П. Эмоциональное развитие детей и подростков / П. Лафренье – СПб: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2004 – 256 с.
39. Лебедева А.Д. Практика арт-терапии: подходы, диагностика, система занятий / А.Д. Лебедева – СПб.: Речь, 2003. – 256 с.
40. Максимова Н.Ю. Психологія адиктивної поведінки: Навч. посібник / Н.Ю. Максимова – К., 2002 – 308 с.
41. Мартинюк І.А. Психолого-педагогічний супровід студентів під час навчання у ВНЗ: методичний посібник для наставників академічних груп/ І.а.Мартинюк. – К.: НУБіПУ, 2016. – 102 с.
42. Овчарова Р.В. Практическая психология образования: Учеб. пособие для студ. психол. факультетов университетов/ Р.В. Овчарова – М.: Академия, 2003. – 448 с.
43. Оклендер В. Окна в мир ребенка. Руководство по детской психотерапии / В. Оклендер – М.: Независимая фирма «Класс», 2005. – 336 с.
44. Психология человека от рождения до смерти [под общ. ред. А.А. Реана] – СПб.: прайм-ЕВРОЗНАК; М.: ОЛМА-Пресс, 2002. – 656 с.
45. Рабочая книга школьного психолога [под ред. И.В. Дубровиной] – М.: Просвещение, 1991. – 303 с.
46. Радчук Г.К. Сімейне виховання. Освітній тренінг для батьків. Навчально-методичний посібник / Г.К. Радчук, О.В. Тіунова – Тернопіль: Навчальна книга-Богдан, 2010. – 120 с.
47. Пачковський Ю.Ф. Психологія підприємництва: Навч. посібник / Ю.Ф. Пачковський. – Львів, 2001.- 275 с.
48. Переддипломна практика: Методичні рекомендації для

- студентів вищих навчальних закладів за спеціальністю “Психологія та соціальна педагогіка” [під ред. М.М. Шпак] – Тернопіль: ТДПУ, 2003. – 36 с.
49. Подмазін С.І. Як допомогти підлітку з “важким” характером / С.І. Подмазін, О.І. Сібіль – К.: НПЦ Перспектива, 1996. – 160 с.
50. Подхватилин Н.В. Психокоррекционная профилактика подростковой наркозависимости: Практическое руководство к проведению тренинга для школьных психологов, педагогов, социальных работников / Н.В. Подхватилин – М.: ТЦ Сфера, 2002. – 64 с.
51. Практика в системі професійної підготовки психологів. Навчально-методичний посібник / Автори - упорядники: Г.К. Радчук, М.М. Шпак, З.М. Адамська, Н.М. Пеньковська, О.М. Корміло, Т.Б. Семків, О.В. Тиунова, Г.М. Свідерська, Н.І. Мацевко Г.Ф. Гончаровська, Р.С. Чіп / за заг. ред. Г.К. Радчук – Тернопіль: ТНПУ, 2010. – 356 с.
52. Профессиональная кухня тренера (из опыта неформального образования в третьем секторе) [отв. ред. Е. Карпиевич, В. Величко] – СПб.: „Невский простор”, 2003. – 256 с.
53. Предупреждение подростковой и юношеской наркомании [под ред. С.В. Березина, К.С. Лисецкого, И.Б. Орешниковой] – М.: Изд-во Института Психотерапии, 2000. – 256 с.
54. Психодіагностична графічна методика «Дім - Дерево - Людина» [за ред. Г.К. Радчук]. – Тернопіль, 1996. – 24 с.
55. Психологические основы педагогической практики студентов: Учебное пособие для студентов высших и средних специальных педагогических учебных заведений [под ред. А.С. Чернышева] – М., 2000. – 144 с.
56. Роджерс К. Становление личности. Взгляд на психотерапию / К. Роджерс – М.: ЭКСМО-Пресс, 2001. – 415 с.
57. Романова Е.С. Графические методы в психологической диагностике / Е.С. Романова, О.Ф. Потемкина – М., 1992 – 256 с.
58. Салмина Н.Г. Знак и символ в обучении / Н.Г. Салмина. – М., 1988. – 280с.
59. Семенова Е.М. Тренинг эмоциональной устойчивости педагога. Учебное пособие / Е.М. Семенова – М.: Изд-во Института Психотерапии, 2002. – 224 с.
60. Сибиряков С.Л. Ребенок в опасности (как предупредить беду: наркоманию, пьянство, насилие, преступность) / С.Л. Сибиряков – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2002. – 114 с.
61. Сирота Н.А. Профилактика наркомании у подростков: от теории к практике / Н.А. Сирота, В.М. Ялтонский, И.И. Хажиллина, Н.С. Видерман - М.: Генезис, 2001. – 216 с.

62. Спиваковская А.С. Психотерапия: игра, детство, семья. В 2-х томах. – Том 2 / А.С. Спиваковская – М.: Апрель-Пресс: ЭКСМО-Пресс, 1999. – 462 с.
63. Столин В.В. Самосознание личности / В.В. Столин – М.: Изд-во МГУ, 1983. – 284 с.
64. Технології роботи організаційних психологів / За ред. Л.М.Карамушки. – К., 2005. – 366 с.
65. Технологія тренінгу [упоряд.: О.Главник, Г. Бевз, за заг.ред. С.Максименко] – К.: Главник, 2005. – 112 с.
66. Фопель К. Технология ведения тренинга. Теория и практика. Пер. с нем./ К. Фопель – М., 2003. – 272 с.
67. Формування навичок здорового способу життя в дітей і підлітків / Н.Ю. Максимова, А.Й. Капська, О.Г. Карпенко та ін. – К., 2001. – 264 с.
68. Фурман А.В. Психодіагностика інтелекту в системі диференціації навчання. Навчально-методичний посібник / А.В. Фурман – К.: Освіта, 1993. – 223 с.
69. Хажиліна І.І. Профілактика наркоманії: моделі, тренінги, сценарії / І.І. Хажиліна – М.: Изд-во Института Психотерапии, 2002. – 228 с.
70. Хоментаскас Г.Т. Семья глазами ребенка / Г.Т. Хоментаскас – М.: Педагогика, 1989. – 160 с.: ил.
71. Черняева С.А. Психотерапевтические сказки и игры / С.А. Черняева – СПб.: Речь, 2002. – 168 с.
72. Эйдемиллер Э.Г. Психология и психотерапия семьи / Э.Г. Эйдемиллер, В.В. Юстицкис– СПб.: Питер, 1999. – 656 с.

Система практик у професійній підготовці психологів / за заг. ред. Г.К. Радчук. – Тернопіль: ТНПУ, 2017. – 416 с.

Підписано до друку 23.01.2017 р. Формат 60/84x16.

Папір друкарський №1.

Друк Rizo. Гарнітура Bookman Old Style – 14.

Умовних друкованих аркушів – 26.

Замовлення № 327. Наклад 300 прим.

Видрук оригінал-макету

Тернопільський національний педагогічний

університет імені Володимира Гнатюка

46000 м. Тернопіль, вул. М. Кривоноса, 2

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру

видавців

ДК №2043 від 23.12.2004 р.